UNIVERSITATEA „SPIRU HARET"
FACULTATEA DE SOCIOLOGIE-PSIHOLOGIE

Prof.univ.dr. **MIHAI GOLI)**

FUNDAMENTELE PSIHOLOGIEI

voi.n

EDITURA FUNDAȚIEI ROMÂNIA DE MÂINE"
București, 2000

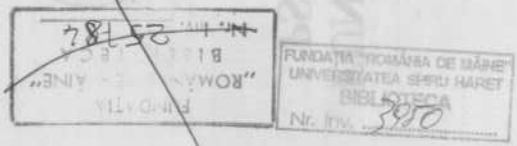
FUNDAȚIA "ROMÂNIA DE MÂINE"
UNIVERSITATEA SPIRU HARET
BIBLIOTECA
Nr. Inv. 3980

Capitolul VII

REPREZENTAREA

7.1. DEFINIȚIE ȘI CARACTERIZARE PSIHOLOGICĂ GENERALĂ

Noțiunea de *reprezentare* se folosește pentru a exprima două realități psihice relativ distincte - una care ține de *produs,* cealaltă care ține de *proces".* Astfel, în primul caz, vom spune că reprezentarea este imaginea sau modelul informațional intern, actualizat, al unor obiecte, fenomene, evenimente, situații etc, care au fost percepute anterior, dar care în momentul dat pot lipsi din câmpul nostru senzorial. Așadar, spre deosebire de percepție, care ne furnizează informații numai despre obiectele și fenomenele reale prezente, care acționează în momentul dat asupra analizatorilor noștri, reprezentarea ne oferă astfel de informații și în absența obiectului de referință. în cel de al doilea caz, reprezentarea este procesul de producere și utilizare mentală a imaginilor unor obiecte în absența lor.

Atât reprezentarea ca *produs,* cât și reprezentarea ca *proces* au aceleași surse: memoria de lungă durată și imaginația. Memoria este cea care înmagazinează, păstrează și reactualizează informația structurată inițial în imaginile perceptive. Astfel, încă înainte de dezvoltarea imaginației, reprezentarea devine posibilă datorită fixării mai mult sau mai puțin fidele și durabile a conținutului informațional furnizat de percepție.

Trecerea între percepția propriu-zisă și reprezentarea propriu-zisă o realizează *efectele de urmă* și *imaginile consecutive.* Primele constau în persistența, un anumit interval de timp (câteva sutimi sau zecimi de secundă), a excitației, pe traseele nervoase după încetarea acțiunii stimulilor. Durata mai mare sau mai mică a postefectului depinde atât de intensitatea stimulului administrat, cât și de nivelul inerției funcționale a structurilor neuronale, care este o caracteristică individual-tipologică.

De exemplu, în cadrul analizatorului vizual, remanenta excitației variază între 1/16-1/200 sec. și ea acționează ca factor suplimentar în facilitarea închegării într-o imagine dinamică unitară a secvențelor individuale statice (efectul cinematic) sau în producerea mișcării aparente.

Imaginea consecutivă este expresia *efectului de urmă* în planul recepției formelor sau configurațiilor. Cel mai clar, prezența acestei verigi psihice tranzitorii se manifestă în sfera percepției vizuale.

Pentru aceasta, este suficient să ne fixăm privirea asupra unei figuri (ex., cerc alb pe fond negru) timp de câteva zeci de secunde (20-30 sec), după care, ne-o proiectăm

---

* Termenul de reprezentare are o utilizare foarte largă atât în comunicarea cotidiană, cât și în știință - tehnică, matematica, științele cognitive și semnifică desemnarea a ceva prin altceva, substituirea unei mulțimi prin altă mulțime, a unui obiect printr-o imagine, schemă, simbol etc.

fie pe perete, fie pe un ecran, fie pur şi simplu închidem ochii. Vom continua să avem imaginea figurii, dar în culoare opusă (cerc negru pe fond alb), iar dacă figura (respectiv, cercul) este în tonalitatea roşului, imaginea ei consecutivă va apărea în culoare complementară (verde). Când imaginile consecutive apar în culoarea originală a figurii-stimul, ele se numesc *pozitive;* când culoarea lor este contrastantă cu culoarea de bază - iau denumirea de *negative.* Mărimea figurii date în imaginea consecutivă este invers proporţională cu distanţa dintre observator şi suprafaţa pe care este ea proiectată (legea lui Emmert).

O poziţie distinctă pe continuumul imageriei o ocupă *imaginile eidetice,* care sunt reînvieri de scurtă durată ale percepţiei, în absenţa obiectului. Asemenea reînvieri pot avea loc în mod spontan (apariţia în faţa ochilor a chipului unei persoane sau a unui tablou) sau ca acompaniament al unui flux ideatic intern (ex., în cursul unei expuneri sau al efectuării unor operaţii de calcul). Aşa cum au demonstrat cercetările lui E. Jaensch şi ale lui W. Kohler şi W. Wallach, imaginile eidetice au intensitatea, prospeţimea şi vivacitatea unei percepţii autentice. Ele apar întotdeauna în culoarea de bază a obiectului-stimul şi nu se supun legii lui Emmert. Frecvenţa lor este însă semnificativ mai mică decât cea a imaginilor *imediate* (care apar după o rapidă percepţie a obiectului) şi a imaginilor consecutive.

Reprezentările propriu-zise devin o componentă stabilă şi cu pondere deosebită a arhitectonicii activităţii noastre mintale. În psihologia clasică (îndeosebi în cea de factură asociaţionistă), li se atribuia chiar rolul central în viaţă şi în activitatea psihică.

Marele psiholog francez H. Taine, autor al unui impresionant tratat în 2 volume (1923), consacrat intelectului şi activităţii mentale, acorda imaginii-reprezentare, ca substitut al senzaţiei, rolul atât de *suport* al asociaţiei, cât şi de *element de conjinut* component al vieţii psihice interioare.

Viaţa psihică era văzută ca un „polipier de imagini de diferite tipuri şi care intră unele cu altele în variate raporturi asociative — de asemănare, de contrast, de contiguitate etc". W. James a fost printre primii care, în pragul sec. XX, a obiectat puternic împotriva absolutizării rolului imaginilor şi al legilor asociaţiei. După el, conştiinţa este asemenea unui fluviu, nefiind posibilă împărţirea pe segmente pentru a delimita şi individualiza imaginile ca *datum-uri* în sine.

Gestaltismul dizolvă problema reprezentării în dinamica energetică a formelor. Tensiunea lăsată, în câmpurile biofizice ale creierului, de percepţia unei situaţii induce o dinamică specifică a transformărilor ulterioare de stări, la finele căreia se constituie o formă, de data aceasta detaşată de acţiunea stimulului, susţinută din interior de anumite tendinţe, montaje (atitudini), motivaţii. De exemplu, în cazul rezolvării problemelor, fenomenul *insight-u\u\,* descris de către W. Kohler, are la bază tocmai transformarea gestaltului perceptiv iniţial într-un gestalt de tip *reprezentaţional* (pe baza tensiunilor de urmă produse de elementele câmpului stimulator extern).

Cimpanzeii pe care a experimentat Kohler reuşeau să rezolve „problema" în faţa căreia erau puşi nu în cursul perceperii elementelor situaţiei, ci după parcurgerea acestui proces şi retragerea din situaţie. Datele percepţiei deveneau stimuli interni pentru continuarea unei activităţi autonome de transformare configuraţională (imagerie), care generează un gestalt nou, în care situaţia externă este integrată *logic,* dezvăluindu-se „instantaneu" soluţia.

C) viziune nouă asupra reprezentării o oferă psihologia cognitivă. Potrivit ipotezei cognitiviste, avansate în 1956, de către un grup de cercetători în domeniul inteligenței artificiale (H. Simon, N. Chomsky, M. Minsky și J. McCarthy), reprezentarea este parte integrantă a inteligenței și ea poate fi interpretată ca *procesare* și *operare cu simboluri.* Prin simbol, în acest caz, se înțelege un element sau o mulțime de elemente care *reprezintă* ceea ce le este pus în corespondență. Existența conștientizării relației de corespondență face ca, atât procesul, cât și produsul reprezentațional să se asocieze cu *intenționalitatea.* Inteligent este considerat acel comportament în care se realizează reprezentarea internă a lumii externe, într-un anume fel (J. Searle, 1985, F.G. Varela, 1989). În măsura în care reprezentarea internă a situației externe este fidelă, comportamentul subiectului va fi adecvat, toate celelalte condiții fiind egale.

Ipoteza cognitivistă pretinde că singurul mod de a înțelege inteligența și intenționalitatea este acela de a considera cogniția ca *acțiune* pe ba/ă de reprezentări, ce posedă o real itate fizică sub formă de *cod simbolic,* într-un creier sau într-o mașină.

Chestiunea care se ridică în acest context este; cum să corelăm ceea ce se atribuie stărilor intenționale sau reprezentaționale (ex., credințe, dorințe, intenții etc.) cu schimbările fizice pe care le suportă agentul în cursul acțiunii? Cu alte cuvinte, dacă se susține că stările intenționale au proprietăți cauzale, trebuie să ni se arate nu numai cum aceste stări sunt fizic posibile, ci și cum ele pot să determine un comportament.

Pentru răspuns, se poate apela la noțiunea de „caicul simbolic" *(symbolic compuîation):* simbolurile au o realitate deopotrivă *fizică* și *semantică,* iar calculul este condiționat de această realitate *semantică.* Altfel spus, calculul este fundamental semantic sau reprezentațional: fără a lua în considerație relațiile semantice între diferitele expresii simbolice, noțiunea însăși de calcul - în opoziție cu tratamentul aleator al simbolurilor — nu are nici un sens („nu există calcul fără reprezentări"). Un ordinator nu manipulează însă decât forma fizică a simbolurilor; el nu are acces la valoarea lor semantică. Cu toate acestea, operațiile sale sunt semantic adecvate, pentru că toate distincțiile semantice necesare într-un calcul sunt exprimate de programator cu ajutorul *sintaxei limbajului utilizat.* (În ordinator sintaxa reflectă sau este paralelă proiecției semantice). Cognitivistul pretinde atunci că acest paralelism demonstrează realitatea fizică și mecanică a inteligenței și a intenționalității (semantica).

Acceptând ca plauzibilă ipoteza cognitivistă, trebuie să precizăm că activitatea cu și asupra simbolurilor are o arhitectură plurinivelară, reprezentarea în sens psihologic, de care ne ocupăm aici, constituind un *nivel specific,* distinct de celelalte, dar în interacțiune cu acestea.

Constituirea imaginilor-reprezentări se realizează în parte spontan, mecanismele de engramare fiind activate de diferite semnale din mediul intern sau extern, iar în parte, în contextul unui proces special de învățare (ex., reprezentările subsumate diferitelor științe - anatomie, zoologie, botanică, geografie, geometrie etc).

În ambele cazuri, au loc prelucrări și transformări ale imaginilor singular-situaționale, în urma lor obținându-se o *imagine selectivă generalizata,* care va reține însușirile mai semnificative și mai frecvent întâlnite în cadrul percepției.

Reprezentările generate de imaginație se pot referi atât la obiecte reale (ex., reprezentări despre obiecte și locuri pe care nu le-am perceput niciodată ca atare, dar

despre care am citit sau auzit povestindu-se), cât şi la obiecte ideale, pe care abia urmează să le creăm sau care nu pot dobândi realitate sensibilă (ex.. „reprezentările personajelor sau întâmplărilor din basme").

Formarea reprezentărilor are un caracter *activ* şi *selectiv.* Chiar atunci când nu ne propunem în mod expres reţinerea, pentru uzul ulterior, a imaginii obiectului pe care-l percepem în momentul dat, iar reprezentarea se constituie pe cale neintenţionată (involuntară), conţinutul său va fi activ prelucrat şi filtrat de structurile experienţei cognitive anterioare şi de stările afectiv-motivaţionale.

După conţinutul informaţional, reprezentările generate de memorie şi derivate din percepţie se leagă întotdeauna de obiecte reale şi au un caracter *intuitiv,* prin aceasta, ele se apropie de percepţie. După mecanismele operatorii, însă, (tipul operaţiilor de prelucrare a informaţiilor şi criteriile de selecţie-grupare), ele se îndepărtează de percepţie, apropiindu-se de gândire. Astfel, în reprezentare operează criterii de *relevanţa* şi *comunalitate,* care-i conferă valenţe cognitive superioare faţă de percepţie: centrarea pe însuşirile semnificative şi comune (repetabile). în organizarea şi sistematizarea lor internă, reprezentările se ierarhizează pe două axe (coordonate): *calitatea semantică* (epistemică) a informaţiei selectate (reprezentări înalt relevante, care se apropie de noţiuni, reprezentări mediu relevante şi reprezentări slab relevante, care se intersectează cu percepţiile) şi *gradul de generalitate* (reprezentări individuale, reprezentări particulare sau de specie - ex., reprezentarea unui trandafir - şi reprezentări generale sau de clasă - ex., reprezentarea unei flori în general, cu elementele comune tuturor speciilor particulare de flori).

Din punct de vedere metodologic, este de importanţă principială relevarea reprezentării ca nivel calitativ distinct şi ireductibil în structurarea şi realizarea subsistemului cognitiv al omului. Rolul său trebuie abordat prin prisma raportului fenomenal, accidental-esenţial şi particular-general (universal). Astfel, se va putea constata că reprezentarea face posibilă (pentru prima dată în linie genetică) desprinderea omului de câmpul senzorial imediat şi dobândirea unei relative independenţe şi libertăţi de manifestare în plan mental intern. Comparativ cu percepţia, care, aşa cum am văzut, este supusă influenţei unor factori perturbatori situaţionali, reprezentarea, beneficiind de un mecanism operator superior, pemiite o cunoaştere mai relevantă şi mai obiectivă, ea oferindu-ne, de regulă. însuşiri mai importante şi mai semnificative ale lucrurilor decât percepţia. în plus, nefiind condiţionată de prezenţa obiectelor pe care le reflectă, se înscrie într-un vast câmp asociativ, combinatorie, permiţând închegarea şi desfăşurarea unei activităţi mentale finaliste. Prin intermediul reprezentării, putem, de pildă, să realizăm complexe proiecte şi *pattern-uri* comporta-mental-acţionale: ne reprezentăm, fără dificultate, modul cum ne deplasăm de acasă la servici, un joc de volei sau de baschet, modul de confecţionare a unui obiect etc. În această asociativitate selectiv-discursivă rezidă o altă determinaţie calitativă a reprezentării, care o face ireductibilă la percepţie.

Formarea şi integrarea nivelului reprezentărilor nu se bazează numai pe selecţiile şi comprimările perceptive, ci reclamă participarea unor operaţii de ordin logico-semantic. Informaţia pe care o conţin reprezentările dobândeşte un grad mai înalt de generalitate şi de aplicabilitate (instrumentalitate) decât informaţia furnizată de

percepții. Prin aceasta, reprezentarea se apropie mai mult de noțiune decât percepția. Fondul de reprezentări stă la baza structurării și detașării procesului gândirii. Singură, veriga senzorială nu ar face posibilă constituirea conținutului noțional și a structurii operatorii a gândirii. La rândul său, gândirea, pe măsura dezvoltării și consolidării sale, introduce în sfera reprezentării criterii de ordin superior, de combinare și utilizare. Conținutul reprezentării devine nu numai sursă, ci și obiect al gândirii, el fiind supus analizei, evaluării și interpretării logico-abstracte.

în plan ontogenetic, potrivit legii stadialității, elaborarea nivelului reprezentațional al cogniției presupune interiorizarea acțiunilor, a schemelor sensorio-motorii și a limbajului. Aceasta este condiția minimală și obligatorie a fixării schemelor fimcționale prin care se poate produce evocarea unor imagini cu atribute reglatorii (Piaget, 1966). Trecerea la gândirea logico-formală devine posibilă numai după qe sunt elaborate și bine consolidate schemele reprezentaționale și sistemul operațiilor concrete. H. Wallon a demonstrat că „imaginea sensibilă nu este singurul element constitutiv al reprezentării, ea se desăvârșește în reprezentare, primind o denumire care o categorisește în șirul altor imagini și îi conferă semnificația sa obiectivă". În producerea reprezentării se îngemănează mecanisme sensorio-motorii cu mecanisme verbal-logice, care le dublează pe primele, dar care nu transpar evident, ci rămân într-o formă disimulată. într-o formă mai tranșantă, putem afirma că între limbaj și reprezentare este o legătură esențială. O reprezentare care să nu poată fi constatată prin 'cuvinte, fie și printr-un semn vorbit, prin expresia verbală a unei intenții nu ar putea fi fixată în conștiință.

Putem, așadar, conchide că *geneza reprezentării se circumscrie genezei funcției de simbolizare și comunicare.* Aici este implicat, după Piaget, *și jocul simbolic,* în care un obiect oarecare și un gest simulator înlocuiesc sau simbolizează alte obiecte și acțiuni. Se poate constata că aici imitația este amânată sau mijlocită prin schemă sau semn. Meyerson este primul care a dezvoltat un asemenea punct de vedere, arătând că reprezentarea ca semn semistabil infirmă părerile tradiționale, potrivit cărora ea ar fi o simplă umbră a percepției.

Imaginea este un tablou și este un semn; ca tablou, ea ilustrează și realizează, ca semn, ea indică și semnifică.

Rezultă că reprezentarea are un dublu caracter: pe de o parte, este concretă, pe de alta - semnificam (desemnează ceva).

în reprezentare, se desemnează (modelează) nu numai obiecte și evenimente externe, ci și *idei* sau relații ideative, la care se ajunge prin alte reprezentări și procese intelectuale generative. Astfel, reprezentarea devine și un instrument de realizare a gândirii pe linia intuitivizării și concretizării conținutului său conceptual și a structurii sale operatorii logico-forraale.

„Se înțelege de la sine, scria J. Piaget, că la un anumit nivel de dezvoltare, se pot reprezenta figurativ transformările, sau unele dintre ele, tot așa de bine ca și stările legate prin aceste transformări, cele două aspecte ale cogniției - figurativ și operativ - devenind astfel complementare" (1966, p. 135). Aceste două aspecte ale reprezentării sunt solidare și trec reciproc unul în celălalt: imaginile dobândesc valoare anticipativă datorită operațiilor. în genere, pornind de la acțiunile sensori-motorii și până Ia

operațiile superioare, asistăm la o structurare progresivă ce nu face apel decât la aspectul operativ al funcțiilor cognitive, pentru că acesta domină treptat aspectul figurativ, fără a fi determinat de el.

Aceasta dovedește că reprezentarea este mai apropiată de concept decât de percepție. În dinamica lor, reprezentările sunt supuse transformărilor și coordonărilor la nivelurile *preoperator, operator-concret* și *operator-formal,* dobândind progresiv calitatea de elemente ale gândirii în etapele inițiale chiar elemente dominante, iar la vârsta adultă puncte de sprijin ale gândirii, oricât de evoluată și abstractă ar ajunge ea.

Veriga cea mai importantă care face joncțiunea între reprezentare și gândire o constituie *„conceptele figurate".* Acestea reflectă sub formă imagistică, intuitivă, determinațiile spațiale ale lucrurilor și se grupează în categoria *figurilor geometrice.* Definiției verbale a fiecărei asemenea figuri îi corespunde o imagine mentală esențializată - conceptul figurai.

Formarea acestor concepte are un caracter procesual, stadial, desfășurându-se în paralel atât cu dezvoltarea limbajului, cât și cu dezvoltarea schemelor operatorii ale intelectului.

E. Fishbein, care a cercetat în mod sistematic fenomenul, a demonstrat existența a trei faze în evoluția reprezentării formelor: a) reprezentarea substanțializată (considerarea figurii ca o construcție materială; b) reprezentarea grafică (figura - produs al activității de desen); c) reprezentarea conceptualizată (figura — o expresie a conceptului, a unei activități mentale de esențializare și abstractizare). Semnul general al evoluției reprezentalionale constă în subordonarea treptată a imaginii spațiale intuitive față de normele și criteriile conceptuale.

Conceptele figurale formează cea mai mare parte a conținuturilor informațional-operatorii ale gândirii, specifice domeniilor geometriei și tehnicii.

Reprezentarea și imageria, în general, nu stau însă numai sub semnul gândirii și al comandamentelor conștiinței, ci și sub cel al stărilor motivaționale și al tendințelor și pulsiunilor inconștiente.

Reprezentările pe care le generează această sferă a vieții psihice se împart în două clase principale; *direct-designative, realiste* sau *concordante, și indirect-designative, simbolice (deghizante), nonconcordante.*

Primele se caracterizează prin aceea că aduc în conștiință imaginea obiectului real al dorinței sau trebuinței, devenind o componentă a planului acțiunii specifice de satisfacere. Cele din urmă, amplu studiate de psihanaliză, aduc la suprafață (în starea de reverie sau în cea onirică) imagini cu semnificație indirectă, metamorfozată, simbolică, ele reflectând dorințe și trebuințe refulate (ex., imageria onirică).

7.2. PROPRIETĂȚILE REPREZENTĂRILOR

Pornind de la poziția pe care o ocupă în arhitectura generală a subsistemului cognitiv, se pot deriva anumiți indicatori de ordin cantitativ și calitativ, după care imaginea-reprezentare să fie analizată și evaluată. Astfel, se evidențiază o serie de proprietăți, care dobândesc semnificație științifică nu numai în contextul interpretării/explicării teoretice a reprezentărilor, ci și în cunoașterea personalității (aspecte generale și diferențiale). Proprietățile mai importante sunt următoarele: a) *intensitatea-,*

b) *stabilitatea;* c) *gradul de completitudine;* d) *gradul de relevanţă; e) gradul de generalitate;* f) *caracterul legăturii designative.*

a. **Intensitatea** exprimă forţa sau pregnanţa imaginii, care se evidenţiază în vivacitate, prospeţime, claritatea liniilor de contur şi contrastul figură-fond. In plan neurofiziologic, intensitatea reprezentării este condiţionată de gradul de conservare, în memoria de lungă durată, a urmei percepţiei anterioare şi de activarea reţelei neuronale care pune în circulaţie conţinutul informaţional corespunzător. în raport cu obiectele şi fenomenele reale externe, putem stabili următoarea relaţie matematică: $I_s = f(h, Ne, Z)$, unde I_s - intensitatea imaginii-reprezentare; h - valoarea operatorului memoriei de lungă durată, pentru obiectul sau fenomenul extern dat în experienţa perceptivă anterioară; *Ne* - numărul contactelor perceptive anterioare cu obiectul sau fenomenul considerat; Z- frecvenţa actualizării imaginii în intervalul de timp scurs de la ultimul contact perceptiv cu obiectul până la momentul testării actuale. Rezultă astfel că intensitatea unei reprezentări este cu atât mai mare cu cât: 1) este mai bine fixată şi păstrată în memoria de lungă durată (valoarea lui h - mai mare); 2) numărul contactelor perceptive anterioare cu obiectul este mai mare; 3) imaginea a fost mai frecvent actualizată.

La variabilele obiective menţionate, mai trebuie să adăugăm una ce exprimă specificul individualităţii psihofiziologice a subiectului - pe care o notăm cu y. Această variabilă exprimă nivelul de sensibilitate şi predispoziţie imagistică şi, când ia valori ridicate, favorizează producerea unor reprezentări vii, puternice, iar când ia valori mici, determină scăderea intensităţii imageriei.

b. **Stabilitatea** defineşte durata menţinerii în câmpul clar al conştiinţei a unor reprezentări reactualizate sau generate în momentul dat de imaginaţie. Spre deosebire de percepţie, care durează cât timp obiectul se menţine în câmpul senzorial şi continuă să acţioneze asupra văzului, auzului sau a altor simţuri, reprezentarea are o durată relativ scurtă (de ordinul secundelor sau fracţiunilor de secundă). Oricât de apropiat, dorit sau preferat ne-ar fi un obiect, reprezentarea lui nu o putem menţine indefinit în centrul conştiinţei, ea fiind relativ repede dislocată de reprezentările altor obiecte (asemănătoare sau opuse, contrastante) sau de fluxul impresiilor senzoriale actuale.

în plan diferenţial-comparativ, se poate însă constata că durata unei reprezentări variază semnificativ funcţie de următoarele condiţii: *intensitatea* cu care se manifestă şi se impune în câmpul conştiinţei (o reprezentare puternică este mai stabilă decât una slabă sau foarte slabă); *semnificaţia obiectului* pe care-l desemnează (o reprezentare care reflectă un obiect cu valenţe motivaţionale pozitive este mai stabilă decât una care reflectă un obiect lipsit de importanţă); *gradul de familiaritate* (reprezentările legate de obiecte familiare sunt mai stabile decât cele referitoare la obiecte puţin sau deloc familiare); *modul de producere* - spontan (involuntar) şi intenţionat (voluntar) (reprezentările care se actualizează spontan, involuntar sunt mai puţin stabile decât cele intenţionate sau voluntare); *raportul mobilitate-inerţie* în dinamica proceselor nervoase fundamentale (la persoanele care aparţin tipului mobil, stabilitatea reprezentărilor este mai mică decât la cele care aparţin tipului inert); *raportul intuitiv* (concret)-formal (abstract) în structura activităţii cognitive (la persoanele ia care predomină stilul cognitiv intuitiv-imagistic, stabilitatea reprezentărilor este mai mare decât la persoanele

caracterizate printr-un stil cognitiv formal-abstract); *locul şi rolul reprezentării* date în dinamica activităţii actuale a subiectului (reprezentările singulare care nu intră în structura unei acţiuni sau activităţi sunt mai puţin stabile decât cele care se integrează în schema unei acţiuni sau activităţi); *capacitatea de autoreglare voluntară* (o persoană la care această capacitate este bine dezvoltată poate, prin concentrare autoimpusă, să menţină mai mult timp o reprezentare în stare funcţională decât una la care capacitatea respectivă este slab dezvoltată).

c. **Gradul de completitudine** exprimă volumul general de informaţie pe care-l cuprinde reprezentarea şi acesta depinde de numărul elementelor şi însuşirilor care se reţin. Ca regulă generală, reprezentarea are un grad de completitudine mai mic decât percepţia, ea fiind o reflectare selectivă şi schematică a realităţii.

Totuşi, acest indicator poate lua valori diferite în cadrul diferitelor reprezentări, astfel că acestea pot fi ierarhizate în: reprezentări cu un grad înalt de completitudine, care tind să se suprapună peste percepţie, reprezentări cu grad mediu de completitudine şi reprezentări cu grad scăzut de completitudine, sărace în date şi note discriminante. În principiu, valoarea gradului de completitudine este condiţionată de tipul dominant de memorie, fiind mai mare la persoanele la care predomină memoria intuitiv-imagistică asupra celei verbal-abstracte, şi de familiaritatea obiectului reflectat (reprezentările obiectelor familiare cu care avem permanent de a face în viaţa cotidiană sunt mai complete decât reprezentările obiectelor nefamiliare, rar şi sporadic întâlnite în activitatea curentă).

d. **Gradul de relevanţă,** ca şi în cadrul percepţiei, se referă la semnificaţia informaţiilor sau a însuşirilor şi notelor pe care le reflectă (conţine) imaginea. Cu cât reprezentarea asigură o descriere mai completă şi mai în profunzime a obiectului, cu atât ea va avea un grad de relevanţă mai înalt, şi invers. în principiu, reprezentarea posedă un grad de relevanţă mai ridicat decât percepţia; ca nivel calitativ superior în raport cu percepţia, ea reflectă, de regulă, însuşiri şi proprietăţi semnificative, definitorii pentru obiect.

e. **Gradul de generalitate** este dimensiunea care deosebeşte şi distanţează cel mai mult reprezentarea de percepţie. El rezidă în aceea că imaginea-reprezentare selectează şi reflectă însuşirile repetabile şi comune ale obiectelor subsumând un număr de cazuri individuale asemănătoare.

Gradul de generalitate al unei reprezentări este determinat de diversitatea situaţiilor şi de numărul cazurilor individuale întâlnite în experienţa perceptivă anterioară a subiectului.

Astfel, valoric, el se poate extinde de la o sferă care cuprinde un singur obiect, până la una care cuprinde clase întregi de obiecte asemănătoare: de exemplu, reprezentarea casei părinteşti (grad de generalitate scăzut) şi reprezentarea casei în general, prin desprindere şi fixarea într-o imagine supraordonată a însuşirilor semnificative şi comune ale unei mulţimi de case concrete. Generalitatea este o proprietate cu funcţie de sistematizare-ierarhizare, pe baza ei reprezentările organizându-se într-un sistem informaţional unitar, în interiorul căruia activitatea mentală se desfăşoară în circuit închis între cei doi poli - individual (particular) <> general.

Aceasta conferă procesului de reprezentare o finalitate cognitivă proprie şi o coerenţă logică specifică, ambele caracteristici fiind integrate diferitelor programe şi planuri concrete de acţiune.

f. **Caracterul legăturii designative** este foarte important pentru definirea reprezentării şi stabilirea locului ei în cadrul activităţii cognitive. Legătura designativă se referă la modul în care se stabileşte corespondenţa semantică între ceea ce numim model informaţional intern (imagine, schemă, simbol) şi realitatea obiectivă externă.

Ea se poate realiza în două forme: *directă* sau nemijlocita şi *indirectă* sau mijlocită. Prima este proprie senzaţiei şi percepţiei şi presupune stabilirea unui circuit informaţional direct (actual) între subiect şi obiect: obiectul este prezent şi el acţionează asupra aparatelor senzoriale ale subiectului determinând elaborarea imaginii; imaginea astfel constituită este proiectată asupra obiectului, făcând posibilă, pe de o parte, conştientizarea prezenţei lui fizice, iar pe de altă parte, diferenţierea şi identificarea lui în situaţia dată.

Cea de a doua formă este proprie reprezentării şi, într-un grad şi mai înalt, gândirii. Ea constă dintr-un ansamblu de transformări aplicate nu direct obiectului real, ci imaginii lui perceptive, aşa cum s-a fixat şi s-a păstrat ea în memoria subiectului. Modelul informaţional la capătul procesului de reactualizare şi articulare a elementelor experienţei senzoriale anterioare reprezintă un obiect care, în momentul dat, este absent şi nu acţionează asupra noastră, dar a cărui identitate o recunoaştem şi pe care îl raportăm la experienţa senzorială trecută şi eventual viitoare, dacă suntem siguri că îl vom mai întâlni. în nici un caz. însă, nu-l plasăm în sfera percepţiei actuale, pentru că atunci reprezentarea ar trece în halucinaţie. Aşadar, din specificul legăturii designative deducem ca o proprietate esenţială a reprezentării *caracterul său mijlocit.* Ea poate fi astfel definită ca o reflectare mijlocită, prin intermediul experienţei senzoriale anterioare, a obiectelor şi fenomenelor reale în absenţa lor.

Pe lângă modul de stabilire a corespondenţei dintre obiect şi modelul său informaţional intern, legătura designativă mai poate fi evaluată şi după natura designatului, adică a „obiectului" pe care acest model informaţional îl desemnează. Astfel, obiectul desemnat sau reprezentat poate fi *real,* în sensul că a existat sau continuă să existe, putând acţiona asupra aparatelor noastre de recepţie, sau *imaginar, fictiv,* creat de imaginaţia şi fantezia noastră, dar care, prin urmare, nu a fost întâlnit niciodată în experienţa perceptivă propriu-zisă. La rândul său, obiectul imaginar poate fi realizabil, printr-o activitate de construcţie-creaţie specială, sau principial irealizabil, rămânând de domeniul ficţiunii pure. Graţie acestui caracter al legăturii designative, reprezentările contribuie în mare măsură la structurarea orizontului nostru conştient pe coordonatele *real-imaginar, realizabil-irealizahil.*

Proprietăţile expuse mai sus vin să sublinieze şi să susţină afirmaţia că reprezentarea este un nivel calitativ superior de organizare a psihicului uman pe dimensiunea lui cognitivă, care nu se reduce la urmele percepţiei. Aceste proprietăţi contrastează puternic cu cele formulate de Ebbinghaus sub influenţa modelului asociaţionist. şi anume: caracterul fragmentar, caracterul fluctuant, caracterul şters, palid. Admiterea ca determinante a unor atare trăsături ar duce inevitabil la subestimarea locului şi rolului reprezentării în raport cu percepţia.

7.3. TIPURILE REPREZENTĂRILOR

Componenta reprezentațională a activității noastre mintale, prin structura și dinamica sa, ne apare ca un sistem de o mare complexitate, în cadrul căruia pot fi operate delimitări și clasificări după varii criterii. Devine astfel justificat să se vorbească de o tipologie a reprezentărilor. Principalele criterii după care se diferențiază tipurile de reprezentări sunt: a) modalitatea senzorială dominantă în structurarea conținutului informațional; b) domeniile de referință cognitivă; c) gradul de generalitate; d) gradul de complexitate; e) sursa generativă; f) modul de generare (producere); g) dimensiunea static-dinamic.

Aplicarea criteriului (a) pune în evidență clasele *reprezentărilor vizuale, tactile, kinestezice* (ale mișcării propriului corp), *auditive, olfactive, gustative.* Cel mai bine structurate și delimitate sunt reprezentările vizuale, legate de forme și spațialitate (topografie). Aceasta se explică și prin faptul că analizatorul vizual îndeplinește rolul de mecanism integrator, unificator al întregii experiențe senzoriale. La persoanele cu aptitudini sportive și muzicale, dobândesc o pregnanță deosebită și reprezentările kinestezice și auditive.

După criteriul (b) distingem: *reprezentări științifice* (în matematică, biologie, geografie, fizică, istorie etc), *reprezentări tehnice* (mecanisme, componente, agregate mecanice) *reprezentări artistice* (literare, plastice, muzicale), *reprezentări religioase* (legate de divinitate, de viața de dincolo, de ritualuri etc).

Criteriul (c) permite diferențierea reprezentărilor după sfera de cuprindere, relevându-se astfel *reprezentări individuale, reprezentări de specie, reprezentări de gen* (clasă).

Criteriul (d) permite identificarea *reprezentărilor simple* (un singur obiect sau o singură însușire) și *complexe* (mai multe dimensiuni sau mai multe obiecte).

Introducerea criteriului (e) conduce la delimitarea a două tipuri mari de reprezentări: *ale memoriei* și ale *imaginației.*

Criteriul (f) ne relevă existența, de asemenea, a două clase de reprezentări: *intenționate* sau *voluntare* și *neintenționate* sau *involuntare.*

în fine, criteriul (g) pune în evidență existența a două categorii de reprezentări: *statice" si ,4inatnice'* Reprezentările statice ne redau obiectul sau figura într-o singură poziție sau ipostază; cele dinamice ne redau obiectul (figura) într-o succesiune de poziții și stări posibile. Avem de a face, în acest caz, cu o serie ordonată de transformări, in care o stare (poziție) decurge logic din cea anterioară. Grație acestui dinamism imagistic, devine posibil ca. pornind de la o situație inițială (stimul), să derivăm mental un șir de transformări pentru a ajunge la o stare finală cerută. (Vezi testele figurale de rotație și translație).

Fiecare din tipurile menționate de reprezentări își are importanța sa informațional-cognitivă și rolul său în reglarea comportamentului.

7.4. LOCUL ȘI ROLUL REGLATOR AL REPREZENTĂRII ÎN ACTIVITATE ȘI COMPORTAMENT

Principiul metodologic, potrivit căruia, orice activitate și comportament în plan extern are o mediere psihică internă, se realizează, treptat și stadial, atât sub aspect modal (motivațional, afectiv, cognitiv, volițional etc), cât și intramodal. Cât privește

acest din urmă aspect, în interiorul modalității cognitive, medierea începe cu senzația. Rezultă atunci că reprezentarea constituie un nivel sau un stadiu mai înalt al medierii cognitive a comportamentului decât senzația și percepția. Spre deosebire de medierea secvențială asigurată de senzație și percepție, medierea pe care o realizează reprezentarea devine deja discursivă și reversibilă, ceea ce permite intervenția reglatoare permanentă a imaginii în planul de desfășurare a comportamentului. Independența reprezentării de prezența și acțiunea actuală a stimulilor externi îi conferă funcții reglatoare noi, care se vor amplifica și mai mult la nivelul gândirii, anume *anticiparea* și *planificarea*. La acest nivel, prinde pentru prima dată contur funcția anticipativ-proiectivă și planificatoare a conștiinței.

Reprezentarea ne permite, așadar, pe de o parte, să ne formăm o ,,imagine" despre rezultatul posibil al acțiunii pe care dorim s-o întreprindem, iar pe de altă parte, să schițăm planul sau programul unei acțiuni și să efectuăm în minte acțiunea dată înainte de a o realiza în plan extern. în acest caz, iese în evidență cu pregnanță latura activ-operatorie a reprezentării ca proces. Reprezentarea ocupă în schema activității atât poziția de premisă, care fundamentează informațional fiecare acțiune și mișcare, cât și *de reper de finalizare,* direcționând desfășurarea acțiunii de la rezultate secvențial-parțiale către rezultatul final. Imaginea-reprezentare se include apoi și ca verigă de control *(feed-back* sau *feed-before),* grație căreia acțiunea se reglează în așa fel, încât să ajungă la rezultatul așteptat.

Funcția reglatoare a reprezentării se realizează prin intermediul unei serii întregi de operații de comparare, analiză, evaluare și selecție, prin permanent apel la fondul experienței anterioare.

Procesul reprezentării se organizează astfel după scheme logice de prelucrare-integrare a informației furnizate de memorie și care, treptat, în ontogeneză, intră sub controlul gândirii.

îndeplinind acest rol reglator finalist în organizarea și desfășurarea activității și comportamentului, reprezentarea este, la rândul ei, legată genetic de acestea și-și are punctele de sprijin și de control (verificare) în ele.

Constituirea reprezentărilor ca modalitate specifică de procesare și operare cu mulțimi de semnale și simboluri informaționale are la bază operațiile în plan extern asupra obiectelor din câmpul perceptiv. Schemele de articulare funcțional-discursivă a acestor operații, unele din ele având caracter imitativ sau simbolic, treptat se interiorizează, tăcând astfel posibilă, după vârsta de 4 ani, realizarea unei activități imagistice interne autonome, fără recursul la suportul acțiunii directe cu obiectul. Dar, și după desprinderea planului imagistic intern de planul acțiunii externe directe cu obiectul, acesta din urmă continuă să se mențină pe primul plan sub egida principiului realității, și să se reactualizeze ori de câte ori acesta intră în impas. (S-a demonstrat experimental că, în rezolvarea unor teste figurale complexe, ai căror itemi comportă efectuarea în minte a unui număr mai mare de 2-3 transformări succesive, pentru găsirea răspunsului final, subiecții manifestă frecvent tendința de a recurge la acțiuni în plan extern-schițe, desene). Aceasta dovedește că nici la subiectul adult autonomia planului intern al reprezentărilor nu are un caracter absolut, ci unul relativ; ori de câte ori sarcina se complică și prezintă un grad mai ridicat de inedit, se recurge la acțiunea în plan extern.

Capitolul Vm

GÂNDIREA

Subsistemul cognitiv a! omului atinge punctul culminant al complexității, organizării și eficienței sale la nivelul gândirii. Luată în forma sa constituită și consolidată, așa cum se prezintă la subiectul adult normal, și cum a fost de altfel tratată de cercetarea psihologică tradițională, până la J. Piaget. gândirea pare a ti entitatea psihică cea mai enigmatică și plină de mister. Așa se și explică de ce abordarea ei experimentală de laborator a început mult mai târziu decât a celorlalte funcții, iar aceasta a avut un caracter timid și intermitent. în fața complicatei întrebări, „care este natura și esența gândului, a ideii?", psihologia clasică a bătut de fiecare dată în retragere, căutând răspunsul nu atât în faptele experimentale și în expresiile comportamentale ale omului concret, cât în speculațiile filosofice: asociaționismul - în filosofia senzualist-empiristă, gestaltismul - în fenomenologie și aprorismul kantian, iar behaviorismul - în materialismul vulgar și pragmatism. Cât despre freudism, această orientare s-a dezinteresat total de studiul gândirii ca atare, mulțumindu-se a o considera o modalitate secundară (în ordine genetică) de satisfacere a motivației biologice.

Curentul asociaiumisl considera gândirea cu precădere sub aspect cumulativ-cantitativ, ca fiind produsul multiplicării formelor de senzații și al articulării succesive (în lanț) sau simultane (spațiale) a imaginilor. Noțiunea nu este nimic mai mult decât o sumă de senzații, fiecare din acestea reprezentând o anumită însușire sau componentă a obiectului. A rămas celebru, din acest punct de vedere, exemplul lui J.St. Mill cu noțiunea de „casă". Aceasta este definită ca o reuniune a imaginilor particulare de „temelie", „perete", „fereastră", „acoperiș"*. O asemenea optică reducționistă a făcut ca școala asociaționistă clasică să rămână cea mai săracă în cercetări experimentale și în studii consacrate gândirii ca proces psihic specific.

Păcând abstracție de capitolele din manualele de psihologie generală și de articolele apărute în diverse reviste de specialitate, „ca lucrări asociaționiste", monografice de referință asupra activității intelectuale pot fi menționate doar *De l'Intelligence* (1870). a lui H. Taine, și *L'evolution des idees generales* (1897) și *L'imagination creatrice* (1900), ale lui Th. Ribot.

Max Wertheimer includea în coordonatele modelului asociaționist și abordarea behavioristă a gândirii. O asemenea judecată este evident greșită, pentru că între asociaționism și behaviorism există o deosebire metodologică esențială: asociaționismul admite existența lumii subiective interne, a conștiinței, chiar dacă aceasta este văzută doar ca un mozaic de imagini, în vreme ce behaviorismul a debutat prin negarea caracterului real al conștiinței și prin substituirea ei prin reacțiile comportamentale externe. în cazul asociaționismului, legile asociației acționează în

FUNDAȚIA "ROMÂNIA DE MASNE"
UNIVERSITATEA SPIRU HARCT

sfera imaginitor; în ceral beiravionsmului, acestea vizează relația dintre stimulii externi și reacțiile de răspuns ale organismului.

în raport cu asociaționismul, *gestaltismul* a marcat un pas înainte, din punct de vedere metodologic, admițând specificul calitativ al gândirii ca „formă distinctă a organizării psihice" și ireductibilitatea ei la reprezentare sau senzație. Aceasta i-a și determinat pe reprezentanții de seamă ai curentului - W. Kohler, M. Wertheimer și K. Dunker — să conceapă și să efectueze cercetări experimentale coerente și sistematice asupra „fenomenologiei gândirii". Trebuie menționat însă, din capul locului, că cercetările respective erau astfel proiectate, încât să confirme principiile și legile imanente, *apriori,* ale organizării care fuseseră „dezvăluite" încă la nivelul percepției. Așa cum am arătat în capitolul consacrat percepției, esența acestor legi constă în afirmarea caracterului predeterminat, înnăscut al structurilor (formelor) și a primatului ansamblului (întregului) asupra părților componente, acesta având caracteristici proprii, ce nu se pot obține din simpla însumare a părților.

Se poate afirma că, prin aceasta, gestaltismul, aidoma psihologiei introspecționiste a capacităților înnăscute, preia teza *cogito-u\ui,* dezvoltată de Socrate, Sf. Augustin și Descartes, potrivit căreia „cuget, deci exist", „gândesc - exist", sau în reformularea lui Mâine de Biran (1802): „O ființă nu există pentru ea însăși decât în măsura în care ea știe acest lucru sau în măsura în care gândește la aceasta".

Imanentismul concepției gestaltiste despre gândire este constant subliniat și argumentat în cercetările experimentale întreprinse și în principalele lucrări consacrate acestui proces. Datele experimentale sunt interpretate prin prisma conceptului de câmp și de circuit total „organism-mediu", termeni corelativi dinamici. Câmpul este „înzestrat" cu două atribute esențiale: atributul *dinamicității* și atributul *sintezei* sau *integrării.* Grație acestor atribute, gândirea apare ca o succesiune orientată de transformări, transpoziții și integrări relaționale între stările interne ale subiectului și elementele situației externe.

Prima mare lucrare experimental-teoretică de sorginte gestaltistă a fost elaborată de W. Kohler și se intitulează *Despre inteligența maimuțelor* (1923).

W. Kohler a conceput cercetările sale ca o replică la cele realizate de către americanul E.L.Thorndike pe animale și care accentuau rolul întăririi, al învățării, după principiul încercare-eroare, și al experienței anterioare în rezolvarea sarcinilor prevăzute de așa-numita „cutie-problemă" *(problem box).*

EI va renunța la „cutia problemă" și va crea un alt model experimental, potrivit căruia cimpanzeul era lăsat liber în cușca sa obișnuită, iar momeala (banana) era pusă în afara cuștii la o distanță care să nu permită animalului s-o apuce direct printre bare. In schimb, în interiorul cuștii, erau puse bețe de diferite lungimi sau țevi scurte ce se puteau îmbina pentru a obține una de lungimea necesară ajungerii bananei. Un al doilea model a constat în aceea că banana era agățată de tavanul cuștii, iar pe podea erau puse cutii care se puteau așeza una peste alta, maimuța putându-se cățăra astfel până la banană.

Kohler a constatat că, la început, cimpanzeul nici nu lua în seamă obiectele-unelte, ci se năpustea să apuce direct banana. Acest cojnjigitament impulsiv continua suficient de mult timp, dui BwHa'orJosirea animalului. Eșecul a determinat animalul să

) t
ROMA
BIBL
Nr. inv. 25784

se retragă în colţul cuştii, dând impresia abandonului. Dar, în acest timp, el privea alternativ, când la banană, când la obiectele-unelte din jurul său. Apoi, dintr-o dată, se ridica, îşi alegea şi aranja unealta potrivită şi proceda fără eroare la apucarea bananei. Sub aspect acţionai, problema era rezolvată deci spontan, fără acel lanţ de tatonări, încercări şi erori descrise de Thomdike.

Kohler a denumit acest mod de rezolvare *fenomenul insight* sau *Aha* (reacţia). Acesta este considerat, din punct de vedere psihologic, o formă de intuiţie, un gen de discernământ instantaneu (iluminare), care permite surmontarea dificultăţilor iniţiale în rezolvare a problemelor. El are la bază modificarea bruscă a câmpului perceptiv ca urmare a unei tensiuni interioare (tendinţa determinantă), care transformă în „vectori" elemente ale situaţiei anterior neutre; astfel, subiectul dezvăluie brusc, într-o nouă totalitate structurată, semnificaţia unui obiect de a servi la atingerea scopului.

O altă lucrare reprezentativă pentru abordarea gestaltistă a gândirii aparţine lui Max Wertheimer şi poartă titlul *Gândirea productivă* (1941). Tema principală a acestei lucrări o constituie punerea în evidenţă şi demonstrarea caracterului dinamic activ al gândirii autentice şi a funcţiei ei transformativ-structurante în raport cu elementele situaţiei problematice externe. Demersul se realizează în permanentă opoziţie atât faţă de abordarea clasică, bazată pe regulile şi schemele logicii formale rigid-directiviste, în cadrul căreia analiza şi evaluarea calităţilor gândirii se făceau exclusiv prin prisma concordanţei-discordanţei cu normele logicii aristotelice, cât şi faţă de asociaţionismul senzualist, care privea gândirea într-o manieră pasivist-reducţionistă. Seria de probleme care a constituit materialul experimental (determinarea ariilor unor figuri geometrice, efectuarea unor operaţii de calcul aritmetic, distrugerea unei tumori cu un fascicul de lumină fără a afecta ţesutul sănătos etc.) obliga de fiecare dată subiectul să iasă din schemele mentale obişnuite, rigide, şi să-şi schimbe succesiv unghiul de abordare şi, corespunzător, procedeele de rezolvare (în cazul când problema avea o singură soluţie) sau schema rezolutivă (în cazul în care existau mai multe modalităţi). Rezultatele au permis formularea a două constatări esenţiale: *primo* - tendinţa majorităţii subiecţilor era de a aborda şi rezolva problema pe baza stărilor de set şi a schemelor însuşite anterior (asimilarea noilor situaţii de către vechile structuri); *secundo* - respingerea ca necorespunzătoare, neproductivă, a tentativei respective incită un proces de comutare a focusului mental şi de reorganizare a câmpului total - activitatea subiectului şi elementele situaţiei -, la capătul căruia rezultă fie alegerea unui alt procedeu, fie constituirea unei scheme operatorii noi.

în esenţă, s-a dovedit că soluţia problemei avea întotdeauna un caracter global-integral. ea ţâşnind brusc la suprafaţă, de îndată ce în cadrul „câmpului total" se închidea o nouă structură (între stările interne ale subiectului şi elementele situaţiei, problemei). Se conchide astfel că desfăşurarea gândirii nu poate fi subordonată (încorsetată) legilor logicii formale introduse ca atare din afară, ci legilor care se află în interiorul ei însăşi. Pe această bază, M. Wertheimer face o severă critică sistemului de instruire şcolară din timpul său, sistem excesiv de normativ şi dogmatic, abuzând de definiţii, reguli, formule şi legi gata fabricate, pe care elevii trebuiau să le memoreze necritic şi să le aplice întocmai în rezolvarea situaţiilor problematice concrete. El propune conceperea unei metodologii didactice noi, bazate pe creativitate, libertate de

gândire, complementaritate şi flexibilitate, exigenţe care s-au dovedit nu numai rezonabile, dar şi imperios necesare pentru modernizarea învăţământului.

Ca limite principale ale modelului gestaltist al gândirii reţinem: • admiterea caracterului înnăscut, predeterminat al structurilor operatorii; • ignorarea rolului învăţării în organizarea schemelor şi conţinutului informaţional intem (cunoştinţelor); • absolutizarea fenomenului *insight-u\\i* în rezolvarea problemelor şi negarea stadialităţii, a existenţei unor verigi (etape) intermediare între starea iniţială (prezentarea problemei) şi starea finală (soluţia); • exagerarea analizei aspectelor fenomenologice în detrimentul analizei aspectelor de conţinut, de esenţă ale gândirii, pe de o parte, ca o componentă fundamentală a sistemului psihic, iar pe de alta, ca funcţie instrumental-adaptativă; • subestimarea aspectelor diferenţiale, interindividuale ale gândirii, care, în realitate, trebuie să aibă o pondere deosebită în elaborarea unei teorii explicative unitare şi consistente.

Şcoala de la Würzburg {Denkpsydiologie) se constituie şi ea ca o reacţie la asociaţionism şi behaviorism, propunându-şi să apere statutul şi specificitatea gândirii ca proces psihic distinct şi ireductibil la asociaţii de imagini sau la serii de cupluri S-R. Fondatorii acestei şcoli au fost O. Kiilpe, N. Ach. K. Biihler şi O. Selz, ultimul desprinzându-se mai târziu şi elaborând o teorie proprie a gândirii.

Ca principiu metodologic călăuzitor, corifeii Şcolii de la Würzburg au luat idealismul platonician, care postula primordialitatea conceptelor şi ideilor generale în raport cu datele simţurilor.

În concordanţă cu acest principiu, sarcina cercetării psihologice trebuie să constea în demonstrarea caracterului *pur şt a esenţei spirituale* a gândirii.

Pentru aceasta, era necesar, în primul rând, să se demonstreze că procesul de gândire este absolut autonom şi independent faţă de percepţie şi desfăşurarea sa este total liberă de prezenţa şi participarea imaginilor.

Modelul experimental se particulariza prin două elemente principale: a) instruirea subiecţilor în aşa tel, încât, în timpul abordării şi rezolvării sarcinilor prezentate să nu apeleze la nici un fel de imagini, la nici un fel de reprezentări, străduindu-se să se menţină exclusiv în sfera noţiunilor şi ideilor abstracte; b) utilizarea unui material codificat exclusiv verbal-formal, care să favorizeze manifestarea gândirii non-imagistice. (în acest scop, s-au folosit serii de dictoane şi proverbe, cerându-se subiecţilor să le interpreteze, să le dezvăluie sensul).

Aplicarea respectivului model experimental nu a confirmat aşteptările. S-a dovedit că doar un număr foarte mic de subiecţi, cu un nivel de instruire şi de cultură înalt, reuşeau să rezolve sarcinile date fără a se sprijini pe imagini-reprezentări şi fără a apela la experienţa concretă anterioară. Datele faptice au pus pe autorii acestui gen de cercetări într-o situaţie delicată: ei erau obligaţi fie să-şi revizuiască punctul de vedere preconceput. în virtutea căruia şi-au formulat ipoteza de lucru, fie să conchidă că gândirea aşa cum o considerau ei este atributul doar al unor persoane alese, restul (care înseamnă marea majoritate) dispunând doar de facultăţi perceptiv-intuitive). Reprezentanţii şcolii, în cea mai mare parte a lor, au optat pentru ultima variantă, atrăgându-şi, cum era şi firesc, o repudiere generală. Urmarea a fost că, deşi a debutat cu mult aplomb şi siguranţă de sine, Şcoala de la Würzburg a eşuat într-un mod

lamentabil, ea putând constitui un exemplu instinctiv privind modul în care, mai ales în probleme complexe cum este cea a gândirii, cercetarea psihologică poate apuca pe căi greşite sau bizare.

Fără să-şi propună acest lucru, Şcoala de la Wiirzburg a demonstrat că. deşi gândirea este o entitate psihică distinctă, ireductibilă la percepţie sau reprezentare, (uncţional, ea nu se izolează de acestea, ci, în cursul desfăşurării sale, apelează şi se sprijină pe ele.

Dându-şi seama de artificialitatea modelului experimental adoptai, O. Sek se desprinde de colectivul de la Wurzburg şi ia pe cont propriu problema studiului gândirii. Diversificând din punct de vedere tipologic materialul experimental (incluzând sarcini de tipuri diferite) şi ierarhizându-l după criteriile „grad de complexitate" şi „grad de dificultate", el va obţine un mare volum de date ce-i va permite elaborarea unei ample lucrări asupra gândirii, care a fost caracterizată de unii autori (S.L. Rubinstein, H. Wallon) ca cel mai bun produs al psihologiei clasice în domeniu] teoriei gândirii.

Meritul principal al lui Selz constă în realizarea unei analize de tip structural-fiinţional a gândirii, făcând pentru prima dată distincţia între proces şi produs, între operaţie şi conţinut. Ca proces, gândirea pune în evidenţă caracterul său activ şi finalist, precum şi existenţa unei succesiuni seriale de secvenţe şi verigi, cu grade diferite de libertate, respectiv, de îngrădire.

Desfăşurarea ei se realizează pe traiectorii întinse şi cu sensuri diferite - pe orizontală şi pe verticală —. de fiecare dată în funcţie de natura sarcinii (imagistică, intuitiv-concretă, factuală sau verbală, simbolic-abstractă) şi de complexitatea- dificultatea acesteia.

Veriga (secvenţa) terminală a procesului poate fi un impas (eşec) sau o soluţie corectă, care devine *produs.* Produsul este, deci, rezultat al procesului de gândire, a cărui desfăşurare se subordonează principiului finalităţii. (In afara unei finalităţi, a ajungerii la un produs, gândirea devine lipsită de sens şi se autoanulează).

Produsul nu rămâne ceva pietrificat şi izolat, ci se include sau se transformă, la rându-i, în proces (devenind, de exemplu, obiect de analiză-interpretare sau sursă de argumentare).

Operaţia reprezintă veriga activ-transformatoare a gândirii, fiind caracterizată printr-o maximă determinare, adresabilitate, specializare şi stabilitate (care merge până la automatizare). Orice operaţie dobândeşte viabilitate şi individualitate numai prin raportare la un anumit conţinut, adică la un ansamblu de date despre ceva. Prin conectarea operaţiei la conţinut, gândirea trece din stare latentă în stare activă şi se afirmă ca proces orientat finalist. Factorul care trage după sine şi conferă orientare finalistă procesului este *întrebarea* sau „ce se cere în problemă". Operaţiile nu se manifestă niciodată izolat, ci în conexiune ordonată, formând grupuri sau configuraţii unitare („gestalturi operatorii"). Natura produsului depinde nu numai de specificul conţinutului, ci şi de tipul operaţiilor prin care a trecut conţinutul respectiv (de exemplu, un gen de determinaţii va avea produsul unei operaţii de analiză şi un altul - produsul unei operaţii de sinteză, conţinutul primar fiind acelaşi, o mulţime de obiecte oarecare). Limita principală a teoriei lui Selz rezidă în aceea că analizează gândirea ca proces mental pur. fără a o raporta la motivele şi scopurile reale ale activităţii şi tără a o încadra şi într-o perspectivă genetică.

Behaviorismul, în formula sa clasică dată de J. Watson, schimbând total natura obiectului de studiu al psihologiei, în locul proceselor interne ale conştiinţei punând comportamentul extern (secretor, motor, verbo-motor), a trebuit să reducă funcţiile psihice specifice la un tip sau altul de reacţii de răspuns la stimulii din afară. Gândirea a fost astfel redusă şi dizolvată în categoria reacţiilor laringeale, verbo-motorii.

Cu alte cuvinte, gândirea este o formă de comportament, care constă în stabilirea unor legături instrumental-adaptative între obiectele şi evenimentele externe, în calitate de stimuli, şi cuvinte (mulţimi de sunete verbale), în calitate de răspunsuri. A gândi înseamnă a opera adecvat cu *pattern-uri* verbale şi motorii în contextul unor situaţii externe mai mult sau mai puţin complexe şi problematice, în vederea obţinerii unui efect adaptativ. Asemenea*pattem-uri* nu sunt preformate, înnăscute, ci se elaborează în cursul vieţii, prin învăţare, care se subordonează principiului încercărilor şi erorilor, principiului întăririi şi legii efectului (Thorndike).

Experimental şi obiectiv, comportamentul inteligent se poate urmări în situaţii mai mult sau mai puţin noi, problematice, pentru care subiectul (animal sau uman) trebuie să găsească răspunsuri sau soluţii noi. Aşa se face că majoritatea cercetărilor întreprinse în cadrul behaviorismului clasic s-au bazat pe utilizarea aşa-numitelor cutii-problemă, fiind efectuate pe animale (L.E. Thorndike, C. Huli).

în această etapă, era negată existenţa unei deosebiri esenţiale, calitative, între comportamentul uman şi cel animal, astfel că datele şi legităţile obţinute în cercetările pe animale erau extrapolate automat la om (reducţionism mecanicist). Cum asemenea exagerări şi absolutizări erau întâmpinate cu tot mai multă rezervă şi atitudine critică, concepţia behavioristă a fost supusă unei revizuiri de fond. Primul care a realizat această operaţie, schimbând structura iniţială a modelului, a fost C. Tolman (1935-1939), prin reabilitarea şi reintroducerea în sistem a verigii subiective interne, a conştiinţei, deşi doar ca moment final al lanţului comportamental, şi a stărilor afectiv-motivaţionale, ca factori energetico-activatori şi vectoriali *(drives),* toate reunite sub denumirea de *variabile intermediare.*

Treptat, rolul acestor variabile a fost amplificat, ajungându-se în final la recunoaşterea caracterului real al tuturor funcţiilor psihice, inclusiv al gândirii. Noţiunile de *thinking* şi *reasoning* şi-au recăpătat locul cuvenit în vocabularul psihologiei de sorginte behavioristă (mai ales după anii '50), cercetării, gândirii ca atare fiindu-i consacrate studii şi lucrări fundamentale, care reprezintă surse indispensabile pentru elaborarea oricărui tratat modern de psihologie.

8.1. DEFINIŢIE ŞI CARACTERIZARE GENERALĂ

Scurta introducere pe care am prezentat-o în deschiderea acestui capitol a avut scopul de a evidenţia şi sublinia marea complexitate a gândirii ca realitate psihologică vie şi, implicit, dificultatea abordării ei. De la început trebuie precizat că. în pofida numeroaselor cercetări experimentale şi a imensului material faptic acumulat, nu dispunem încă de o teorie închegată, exhaustivă şi unanim acceptată a gândirii, trebuind astfel să ne mulţumim cu modele explicativ-interprctative cu caracter parţial. Ceea ce se impune a fi reţinut, în acest caz, este faptul că nici un model parţial nu trebuie absolutizat sau opus în mod tranşant celorlalte. Fiecare model parţial are o valoare

epistemologică relativă, iar între el şi celelalte există nu numai relaţii de diferenţiere-opoziţie, ci şi relaţii de complementaritate.

Termenul ca atare de *gândire* este insuficient de bine circumscris din punct de vedere semantic.

în psihologie, el a pătruns prin intermediul filosoflei şi al logicii şi a fost asociat cu anumite forme ale activităţii mentale - de a opera cu concepte, cu abstracţiuni, de a judeca, de a raţiona, şi de a genera cunoştinţe. Descartes identifica gândirea cu conştiinţa şi o considera ca un *dat* (proba peremptorie a existenţei de sine era însăşi realizarea *in vivo* a procesului de gândire sau de cugetare: gândesc, deci exist).

Psihologii, trecând la studiul ei experimental şi observaţional-concret, au constatat că prezintă în sine o realitate extrem de eterogenă în plan individual - în raport cu sarcini şi situaţii diverse, în plan interindividual - în raport cu una şi aceeaşi sarcină (situaţie). în plan istoric - în raport cu diferite epoci istorice şi în plan ontogenetic - în raport cu diferite perioade de vârstă şi stadii evolutive ale individului.

A găsi o definiţie care să reflecte toate aceste ipostaze şi determinaţii este practic imposibil.

De aceea, suntem nevoiţi să ne mulţumim cu o definiţie de aproximare, cu valoare orientativă şi care să reţină, pe cât posibil, determinaţiile cele mai importante pe care gândirea le posedă sau spre care ea trebuie să tindă în evoluţia sa istorică şi ontogenetică.

Stabilind această condiţie logică, urmează apoi să alegem coordonatele paradigmatice prin prisma cărora să fie identificate şi ierarhizate atributele definitorii a ceea ce dorim să denumim gândire.

Noi optăm pentru următoarele coordonate:

a. Coordonata interacţiunii reflectorii subiect-obiect (lumea externă);

b. Coordonata informaţional-negentropică;

c. Coordonata acţională;

d. Coordonata genetică;

e. Coordonata sistemică.

Raportarea la fiecare din aceste coordonate ne permite să desprindem anumite caracteristici semnificative, care, luate împreună, pot aproxima complexitatea extraordinară a gândirii.

a. **Coordonata interacţiunii reflectorii subiect-obiect** ne obligă să recunoaştem că gândirea reprezintă una dintre cele mai importante verigi de legătură ale omului cu lumea externă, respectiv, că ea este o formă specifică de reflectare în plan subiectiv intem a acestei lumi şi a propriului Eu. Prin caracterul său reflectoriu, gândirea se subsumează aceluiaşi principiu al determinismului extern, ca şi toate celelalte procese psihice. Prin conţinutul reflectoriu, gândirea se integrează în continuumul cogniţiei, reprezentând segmentul calitativ superior al acestuia şi marcând, totodată, o discontinuitate prin realizarea saltului activităţii de cunoaştere de la senzorial la logic. Spre deosebire de procesele senzoriale şi chiar de reprezentări, gândirea, ca proces reflectoriu, are un caracter *mijlocit, generalizat, esenţializat* şi *abstract.*

Astfel, ea poate fi definită ca *reflectare subiectivă. Informă ideală, mijlocită a proprietăţilor generale, esenţiale, necesare ale obiectelor şi fenomenelor externe şi ale relaţiilor legice dintre acestea.*

Caracterul subiectiv înseamnă că orice proces de gândire este atributul unui individ concret şi se desfăşoară în capul lui şi că reflectarea atinge la acest nivel punctul său cel mai înalt de selectivitate, activism şi constructivism. Gândirea, ca proces subiectiv, este nu numai reproducerea pe plan intern a realului, dar şi reconstruirea lui, prin punerea conţinuturilor conceptuale corespunzătoare în relaţii noi. Subiectivitatea, în această ipostază, devine un factor favorizam al obiectivităţii. Vorbind în limbaj piagetian, putem spune că, dacă la nivelul percepţiei avem de a face cu o *.subiectivitate centrată,* focalizată pe elemente şi laturi izolate, de unde şi frecvente fenomene distorsionale ale imaginii (supra- sau subestimări, iluzii), la nivelul gândirii domină *subiectivitatea decentrată,* caracterizată prin multiplicitatea unghiurilor de abordare a obiectului, prin succesive comparări, evaluări, verificări subordonate unor criterii ferme de obiectivitate.

Caracterul ideal al reflectării gândirii este, la rândul lui, incomparabil mai accentuat decât cel al reflectării perceptive. Astfel, imaginea perceptivă se află într-un raport de similitudine izomorfică cu obiectul, iar caracterul său pregnant intuitiv, concret, îi conferă o oarecare notă de substanţialitate şi palpabilitate; gândirea se află cu obiectul material extem (pe care-l reflectă) doar într-o relaţie simbolic-designativă, noţiunea neavând, ca atare, nici o aparenţă intuitiv-substanţială. Ea este o realitate ideală, nonsubstanţială, nonparametrică. Din acest punct de vedere, putem vorbi de „puritatea ideală" a gândirii şi de imposibilitatea reducerii ei la procese sau stări bio-mecano-fizice.

O a doua accepţiune importantă a caracterului ideal al gândirii rezidă în aceea că ea „crează" o realitate *sui-generis,* non-obiectuală, pur simbolică (exemplu, sisteme logico-formale, personaje şi acţiuni fictive ca în basme sau în *science fiction).* în fine, cea de a treia accepţiune a caracterului ideal al gândirii constă în relativa ei autonomie faţă de lumea materială externă, căreia tinde să i se opună. Ca urmare, în calitate de obiect al gândirii apar nu numai situaţii, lucruri şi fenomene externe, ci şi produse proprii - ipoteze, planuri, decizii, idei etc, precum şi alte stări subiective interne - emoţii, sentimente, dorinţe, aspiraţii etc, şi ele de natură ideală.

Caracterul mijlocit al reflectării la nivelul gândirii constă în aceea că ea se dezvoltă şi se structurează pe baza informaţiei furnizate de senzaţii şi percepţii sau de memoria de lungă durată. întotdeauna, între gândire şi obiectul extern se interpun aceste două verigi — senzorială şi mnezică. Pentru a analiza şi defini sau explica un obiect concret oarecare este necesar să intrăm cu el în contact senzorial direct, obţinând datele necesare, sau să apelăm la datele din memorie dacă el a fost perceput anterior. Totodată, caracterul mijlocit înseamnă stabilirea unor raporturi de reprezentare între diferite fenomene, aparent distincte. Acesta este cazul formulării unei judecăţi constatative — „în sobă arde focul", pornind de la observarea ieşirii fumului pe horn - sau inferenţa, care permite identificarea nordului după muşchii de pe copaci.

Aspectul cel mai semnificativ al caracterului mijlocit al gândirii îl găsim în elaborarea şi formularea predicţiilor atât în situaţii de tip determinist, în care derularea evenimentelor se produce după principiul cauză-efect, cât şi în cele de tip aleator, unde raporturile dintre evenimente şi condiţii sunt probabiliste.

Sub aspectul calităţii conţinutului reflectoriu, gândirea tinde să selecteze şi să reţină însuşiri şi raporturi *generale, esenţiale* şi *necesare* ale obiectelor şi fenomenelor externe, ea depăşind astfel individualul *hic* et *nune,* fenomenalul şi accidentalul ce

definesc specificul proceselor senzoriale. Cu alte cuvinte, prin gândire, activitatea de cunoaştere a omului ajunge să ia în stăpânire generalul şi universalul, esenţialul şi legicul, devenind capabilă să diferenţieze, să identifice şi să descrie obiectele, dar şi să le înţeleagă, să le explice şi să le interpreteze prin prisma unor legi cauzale, genetice, structurale şi funcţionale şi, corespunzător, să organizeze activitatea practică de transformare sau reproducere a lor. Fiind articulată din punct de vedere funcţional pe principiul generalizării-abstractizării-formalizării, gândirea permite trecerea de la simpla constatare şi înregistrare a faptelor de observaţie sau experimentale la prelucrarea şi interpretarea lor, la dezvăluirea relaţiilor şi semnificaţiilor lor legice, elaborând astfel modele teoretice cu funcţie generalizatoare, unificatoare, explicativă. Deşi cele două axe pe care se structurează gândirea la nivel individual concret, respectiv, axa particular-general şi axa intuitiv-abstract (formal-simbolic) au o întindere valorică foarte mare, dând naştere unui număr aproape infinit de profile cognitive, definitorie trebuie considerată tendinţa de apropiere cât mai mare de punctul superior al segmentelor „general" şi „abstract". Dar. după cum au demonstrat cercetările de epistemologie genetică ale lui J. Piaget, pentru elaborarea schemelor operatorii formal-abstracte ale gândirii este necesar ca dezvoltarea să fie integrată unei activităţi speciale şi sistematice de învăţare, de modelare, centrate mai ales pe selecţia, codificarea şi prezentarea sarcinilor.

Extraordinara complexitate şi diversitate a realităţii externe fac practic imposibilă reflectarea (cunoaşterea) ei la acelaşi nivel de generalitate, esenţialitate şi abstracţiune. De aceea, organizarea în plan individual a gândirii are un caracter *mozaical,* în raport cu anumite domenii existând structuri şi scheme operatorii de un nivel de generalitate şi abstracţiune ridicat, în vreme ce în raport cu alte domenii reflectarea se menţine în limitele unor structuri şi scheme de tip intuitiv-concret.

b. **Coordonata informaţional-negentropică** ne permite să definim şi să înţelegem mai adecvat statutul existenţial şi rolul adaptativ al gândirii. În lumina ei, gândirea trebuie definită ca o organizare specifică a informaţiei la nivelul creierului uman, bazată pe criterii şi principii logico-gramaticale de ordin sintactic, semantic şi pragmatic şi orientată antientropic. în calitate de informaţie gândirea nu poate fi observată şi percepută în mod direct, nu posedă atribute sensibile ca obiectele şi fenomenele externe pe care le desemnează. Prezenţa ei se dezvăluie pe cale indirectă, prin efectele sale reglatorii asupra relaţionării subiectului cu situaţiile „problematice" de diferite tipuri.

Astfel, pentru a o studia, nu avem altă posibilitate decât să punem subiectul în faţa unor sarcini de diferite grade de complexitate şi dificultate şi să urmărim modul în care le abordează şi le rezolvă. Rezolvarea corectă o vom aprecia ca fiind un „efect reglator", care atestă mai întâi prezenţa ca atare a procesului de gândire, iar apoi că acest proces a funcţionat în mod optim; o soluţie greşită o vom aprecia ca „efect dezorganizator, entropie" şi ca indicator al unei funcţionări defectuoase, în momentul şi în situaţia dată, a procesării informaţiei.

Conţinutul gândirii trebuie privit ca ansamblu structurat, pe baza unor criterii logico-semantice, de entităţi informaţionale codificate prin intermediul limbajului natural (cuvinte-noţiuni) sau al limbajelor formale (logic, matematic, computaţional).

Ceea ce defineşte informaţia proprie conţinutului gândirii sunt dimensiunile *generalităţii* şi *esenţialităţii.* Aceasta înseamnă că gândirea se constituie şi se articulează în plan operaţional pe măsura introducerii în procesarea fluxurilor informaţionale externe a criteriilor generalităţii, relevanţei, repetabilităţii-invarianţei, esenţialităţii.

La acest nivel, latura semantică şi pragmatică a informaţiei domină asupra celei cantitative, statistico-matematice, de unde şi un coeficient mai ridicat de redundanţă decât în percepţie.

Fiind, prin natura sa calitativă, o structură informaţională, gândirea devine o măsură a gradului de organizare funcţională a sistemului uman, în relaţiile sale cu mediul extern. Cu cât ea va atinge valori mai ridicate în dezvoltare şi funcţionare, cu atât în relaţiile sale cu lumea externă, omul va pune în evidenţă un grad mai înalt de organizare, şi invers. Astfel, prin destinaţie, gândirea devine un ansamblu de *transfomări negentropice* majore, care constau în convertirea informaţiei vehiculate în interiorul sistemului în procese şi comportamente adaptative de înaltă eficienţă, care reduc entropia iniţială şi optimizează sau consolidează echilibrul psihofiziologic al individului, conferind activităţii lui caracteristicile raţionalităţii, selectivităţii, planificării şi anticipării-predicţiei.

în plan filogenetic şi istoric, apariţia şi evoluţia gândirii au la bază tocmai confruntarea cu situaţi dificile, critice, a căror surmontare era singura şansă a satisfacerii unor nevoi şi, implicit, a supravieţuirii. Formele superioare ale gândirii nu se pot elabora şi afirma decât într-un mediu problematic, saturat în solicitări intelectuale cu un grad ridicat de complexitate şi dificultate. Tocmai într-un asemenea mediu iese puternic în evidenţă necesitatea recurgerii la procesări ample şi de profunzime ale informaţiei. Când schemele operatorii ale gândirii au ajuns la un nivel optim de elaborare şi consolidare, procesarea informaţiei, la rândul ei, se raţionalizează, supunându-se principiului parcimoniei (economiei): o gândire se consideră, cu atât mai dezvoltată şi mai eficientă, cu cât poate să facă mai mult - în plan rezolutiv şi constructiv - cu un consum cât mai mic de informaţie şi într-un timp cât mai scurt.

c. **Coordonata acţională** a fost introdusă în psihologie de către marele psiholog francez P. Janet - promotor al psihologiei conduitei - şi dezvoltată ulterior, cu referire specială la activitatea mentală (gândire, inteligenţă), de H. Wallon (vezi lucrarea sa *De kt act la gândire),* J. Piaget *{Psihologia inteligenţei, Construcţia realului la copil* ş.a.), A.N. Leontiev *(Probleme ale dezvoltării psihicului),* P1. Galperin *(Teoria acţiunilor mintale).* Ea a fost impusă de controversa cu concepţia facultăţilor înnăscute, a caracterului exclusiv intern şi predeterminat (imanent) al schemelor şi operaţiilor gândirii.

Potrivit coordonatei acţionale. baza şi punctul de plecare al constituirii respectivelor scheme şi operaţii trebuie căutat nu în mintea subiectului, ci în *acţiunea lui directă,* în plan extern, cu obiectele şi lucrurile date în câmpul senzorial apropiat. Acţiunile directe de apucare, prindere, aruncare, împingere, aranjare (sortare), descompunere, compunere-combinare. comparare-măsurare, grupare-clasificare a obiectelor concrete, pe măsura repetării şi perfecţionării, se interiorizează şi se transformă în *acţiuni mentale* ce se vor articula în scheme operatorii ale gândirii.

Cercetările experimentale, confirmând această teză, au dezvăluit în plus că procesul trecerii de la acţiunea obiectuală externă la cea mentală (ideală) internă are un

caracter relativ îndelungat (măsurabil în câțiva ani buni de viață ai copilului) și etapizat, stadial. Ultimul stadiu se va caracteriza prin *autonomizare* și *automatizare:* acțiunile și operațiile gândirii se desfășoară independent, potrivit unor reguli și criterii proprii. Dar nici la acest stadiu gândirea nu se rupe complet de acțiunea în plan extern: mai întâi, ea se instituie ca principal factor psihic de reglare a comportamentului și activității în raport cu situațiile în care poate fi pus subiectul (acțiunea externă devine o modalitate de concretizare și finalizare a planurilor și proiectelor elaborate de gândire); apoi, în situații problematice noi și dificile, subiectul recurge, pentru rezolvare, la acțiuni externe (încercări-erori) de tip obiectual și la raționarea cu voce tare. Astfel, între gândire și acțiune se stabilește o relație de tip circular: < acțiune externă - acțiune (operație) internă —acțiune externă >. Din punct de vedere genetic (cronologic), acțiunea externă precede și pregătește procesul intern de gândire; din punctul de vedere al reglării, gândirea, o dată constituită, va precede și va pregăti acțiunea în plan extern cu finalitate adaptativă; rezultatul acestei acțiuni confirmă sau infirmă calitatea (eficiența) procesului de gândire dat.

d. **Coordonata genetică** ne obligă, în primul rând, să abordăm gândirea nu numai în forma dată, cum este ea structurată la un anumit moment (ti), ci și în dinamica sa și mai ales în devenirea sa. Această coordonată paradigmatică se opune concepției care susținea caracterul integral înnăscut, predeterminat al gândirii sau cel puțin al așa-ziselor idei sau principii generale (Descartes, Kanf).

Devenirea gândirii se realizează obiectiv în două planuri: *istoric* și *ontogenetic*. Cele două planuri nu trebuie privite izolat sau în opoziție principială unul cu celălalt ci într-o permanentă interacțiune și condiționare reciprocă. Fiecare nou *nod* pe spirala dezvoltării ontogenetice se sprijină și va fi condiționat de nivelul evoluției istorice și culturale anterioare; la rândul său, o treaptă superioară pe planul evoluției istorice a gândirii va fi condiționată de progresul înregistrat în structurarea și funcționarea gândirii la nivel individual.

Abordarea devenirii gândirii în cele două planuri menționate ne permite să constatăm, pe de o parte, caracterul stadial al apariției și consolidării schemelor operatorii și conținuturilor informaționale specifice, iar, pe de alta, existența unor diferențe calitative pe verticală (între stadiile istorice și ontogenetice) și pe orizontală (între indivizii concreți în cadrul aceluiași stadiu istoric sau ontogenetic). Aceste diferențe, în determinarea și manifestarea lor obiective și legice, amplifică și mai **mult** eterogenitatea structural-funcțională a gândirii și gradul său de complexitate.

Coordonata genetică impune, de asemenea, ca analiza formării și dezvoltării gândirii să se realizeze pe baza interacțiunii complexe (nu mecanice) între *factorii ereditari și factorii de mediu.* Analiza acestei interacțiuni devine indispensabilă nu numai pentru teoria psihologică generală, dar și pentru psihologia diferențială (explicarea naturii diferențelor interindividuale și intergrupale).

în fine, cea de a treia exigență ce decurge din introducerea coordonatei genetice constă în aceea că psihologia trebuie să cerceteze întreaga dinamică a gândirii, reprezentată de cele trei segmente principale: *ascendent* (devenirea propriu-zisă), *stabil* (optimum), *descendent* (involutiv). Firește, o asemenea dinamică este proprie tuturor funcțiilor și proceselor psihice, dar la fiecare ea capătă particularități diferite, care

trebuie evidenţiate şi evaluate comparativ. în concluzie la acest punct, putem spune că nici o teorie psihologică despre gândire nu poate fi completă şi veridică fără includerea dimensiunii genetice.

e. **Coordonata sistemică** poate fi considerată ca un corolar al celorlalte. Derivând din Teoria generală a sistemelor şi din Cibernetică, ea reclamă abordarea gândirii prin prisma criteriilor şi principiilor sistemice. Cu alte cuvinte, desprinsă ca obiect special de cercetare, gândirea trebuie considerată ca un *sistem.* Atributul generic de sistem este dat de faptul că ea este în realitate o mulţime de elemente (operaţii, conţinuturi informaţionale) mai mult sau mai puţin distincte, aflate unele cu altele într-o relaţie non-întâmplătoare, mai mult sau mai puţin legică. Raportată apoi la criteriile generale de clasificare a sistemelor, ea îşi dezvăluie atributele diferenţiatoare specifice: *sistem dinamic evolutiv,* întrucât stările ei variază ca funcţie de timp ($G = f(t)$; *sistem semideschis,* întrucât pentru a se forma şi a funcţiona trebuie să realizeze cu mediul extern (natural şi social) schimburi de energie (semnale cu proprietăţi fizice) şi de informaţie (mesaje, date de diferite genuri); *sistem foarte complex,* întrucât prezintă o mare diversitate structural-funcţională, ale cărei componente nu pot fi observate şi controlate în mod nemijlocit, bogat saturat în conexiuni interne, între componente, şi externe, cu situaţiile din mediu; *sistem semideterminist,* respectiv, *setniprobabilist,* întrucât cuprinde atât blocuri funcţionale care, în raport cu mărimile de intrare (sarcina sau problema dată spre rezolvare) se comportă determinist, ducând la obţinerea unui rezultat dinainte prevăzut (predictibil), cât şi blocuri funcţionale, care, în raport cu „mărimile de intrare", se comportă imprevizibil, probabilist. (Foarte elocvent, acest atribut ni se relevă în dinamica algoritmic-euristic).

Eficienţa adaptativă a gândirii la nivel individual depinde într-o mare măsură de sistemicitatea sa; o gândire slab structurată, dezorganizată devine lipsită de coerenţă şi finalitate. De aceea, coordonata sistemică reclamă ca una din laturile după care să se întreprindă evaluarea psihodiagnostică a gândirii să fie *calitatea organizării ei structural-fimcţionale,* evidenţiată în succesiunea ideilor, judecăţilor şi în convergenţa-divergenţa argumentelor.

8.2. STRUCTURA PSIHOLOGICĂ INTERNĂ A GÂNDIRII

Ca şi în cazul altor procese psihice, în tratarea gândirii devine obligatorie trecerea de la definirea şi descrierea generală, globală, la dezvăluirea şi analiza structurii (arhitecturii) sale interne, la identificarea elementelor sau blocurilor funcţionale componente şi a rolului fiecăruia dintre ele în sistem.

Trebuie să observăm însă, că, în majoritatea cazurilor, autorii de manuale şi tratate de psihologie generală fie că trec cu vederea peste acest punct, fie că procedează direct la prezentarea unor laturi şi forme particulare de gândire ca entităţi de sine stătătoare, fără a le subordona „întregului". Nu au lipsit nici tendinţele unor absolutizări unilaterale, gândirea în ansamblu fiind redusă la o latură sau formă particulară de manifestare a ei. Aşa, de pildă, pentru reprezentanţii şcolii gestaltiste, gândirea este complet dizolvată în rezolvarea problemelor, iar pentru J. Piaget ea este redusă la un sistem de operaţii.

O încercare de depăşire a unor asemenea tendinţe a întreprins-o S.L. Rubinstein, în 1958, prezentând un model bidimensional, ale cărui componente de bază erau *opera(iile* şi *produsele.* între acestea se stabilea o relaţie de succesiune şi convertibilitate: operaţia duce la obţinerea unui produs; produsul prin utilizare repetată în rezolvarea noilor situaţii se poate converti în operaţie.

Un tablou mai complet al organizării interne a gândirii îl va realiza P.J. Guilford (1959), sub forma cunoscutului model tridimensional (ftg 27).

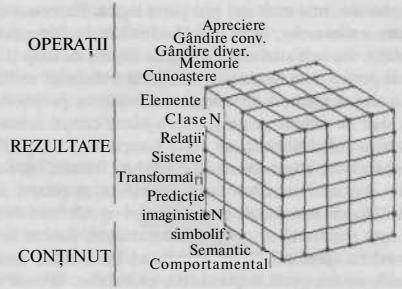

Fig. 27. Modelul tridimensional al gândirii (după P.J. Guilford)

Potrivit acestui model, coordonatele structurale fundamentale ale gândirii sunt: *conţinuturile, operaţiile* şi *produsele* (rezultatele). Procedând în spiritul concepţiei factoriale, acest autor consideră posibilă o clasificare a factorilor pe baza punctelor comune (de intersecţie).

Astfel, în interiorul fiecăreia din cele trei dimensiuni se delimitează mai multe entităţi specifice: „cunoaştere", „memorie" „gândire convergentă", „gândire divergentă" - în cadrul dimensiunii operaţionale; „imagini", „simboluri", „ansambluri semantice", „comportamente" - în cadrul dimensiunii *conţinuturi;* „elemente", „clase", „relaţii", „sisteme", „transformări", „predicţii" - în cadrul dimensiunii *produse.*

Fiecare căsuţă a modelului desemnează o anumită capacitate intelectuală, care poate fi descrisă în termenii *operaţiei, conţinutului* şi *produsului.*

Daeâ am rămâne în limitele abordării molecular-descriptiviste, structura pe care o prezintă modelul lui Guilford ar putea fi considerată categorial completă, fiecare dimensiune reflectând entităţile particulare posibile ale edificiului gândirii. Adoptând însă paradigma de tip sislemic, trebuie să introducem o a patra dimensiune fundamentală - cea relaţională (R). Entităţile structurale primare - operaţiile, conţinuturile şi produsele - nu sunt *datum-wn* în sine, constituind un conglomerat, ci presupun existenţa conexiunilor interne reciproce. Astfel, într-un sistem de tip dinamic evolutiv

şi integrat, cum este gândirea umană, relaţia infrastructurală este „element" constitutiv bazai, consubstanţial cu operaţia, conţinutul şi produsul.

Considerăm, aşadar, că, din punct de vedere structural, **gândirea este o organizare** cvadrimensională, cuprinzând patru blocuri funcţionale, în mod normal, indisociabil legate între ele: *blocul operaţiilor* (componenta operatorie); *blocul conţinuturilor* (componenta informaţională); *blocul produselor* (componenta rezultativă); *blocul relaţiilor* (componenta relaţională) (fig. 28).

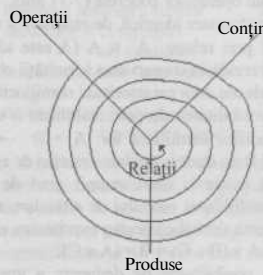

Fig. 28. Modelul cvadridimensional al gândirii

A. **Blocul operaţiilor**

Ca proces activ de cunoaştere şi cu rol instrumental-adaptativ esenţial în viaţa omului, gândirea presupune existenţa unei laturi operatorii specifice, de vehiculare procesare-transformare. în accepţiune informaţional-cibernetică, operaţia se defineşte ca o *transformare* (T) aplicată unui ..obiect" sau *operant* (O), în vederea trecerii lui într-o stare nouă, care poate însemna şi un nou „obiect". Transformarea se realizează de către un operator, care poate îmbrăca forme instrumental-logice diferite: *transformare cantitativă* (augmentare-diminuare, multiplicare-comprimare), *transformare calitativa* (intersanjabilitate modală, transformarea informaţiei senzoriale în informaţie conceptuală, transformarea modelului informaţional intern în act comportamental extern), *transformare relaţională* (<,<,=,=,—>. Z), a etc).

Operaţia este dimensiunea dinamic-transformativă, din care rezultă procesualitatea şi discursivitatea gândirii. Din punct de vedere procesual-dinamic, gândirea este o înlănţuire orientată, finalistă, de operaţii, care porneşte de la o *stare iniţială* şi se desfăşoară în direcţia unei *stări terminale* (rezultat, produs). Operaţiile mentale au un caracter ideal, nonsubstanţial şi se caracterizează printr-o serie de proprietăţi specifice, precum: *reversibilitatea, reflexivitatea, simetria, asociativitatea, tranzitivitatea* ş.a.

Cea mai importantă dintre aceste proprietăţi, care marchează schema logică de bază a operaţiei propriu-zise, este *reversibilitatea* (Piaget, 1955). Aceasta constă în apariţia şi integrarea în aceeaşi unitate funcţională a traiectoriei inverse a transformării

- de la situația finală Fi* la situația inițială A°. Avem, așadar, de-a face cu două transformări: una directă $\overrightarrow{T}$ O°, care înseamnă trecerea situației inițiale într-o oarecare „stare finală", și alta indirectă, cu sens opus $\overleftarrow{T}$ o*, care permite revenirea pe plan mental la situația inițială.

Cum au demonstrat studiile psihogenetice ale școlii de la Geneva (J. Piaget), reversibilitatea este o achiziție relativ târzie a dezvoltării gândirii individuale, începând a se manifesta de-abia în stadiul operațiilor concrete (7-11 ani).

Reflexivitatea este o transformare identică, de raportare a unui obiect la el însuși, ceea ce se exprimă simbolic prin relația A s A (A este identic cu A). Valoarea cognitivă a acestei proprietăți rezidă în conservarea identității obiectului în pofida unor fluctuații situațional-accidentale ale unor caracteristici nemijlocit perceptibile.

Simetria desemnează posibilitatea de permutabilitate a termenilor în interiorul unei transformări, fără a modifica identitatea lor: A = B —> B = A. (Schimbarea poziției celor doi termeni A și B nu duce la anularea relației de egalitate dintre ei).

Asociativitatea reflectă existența unui anumit grad de libertate în interiorul operațiilor, făcând posibilă modificarea modului de articulare a transformărilor fără a influența rezultatul final. Schema simbolică pentru exprimarea ei poate fi una de genul: A + (B + C) = B + (A + C) și A x (B x C) = B x (A x C).

Tranzitivitatea reflectă posibilitatea de deducere a unei egalități dintr-o altă egalitate în care sunt implicați aceeași termeni A = B și B = C—>A = C.

Operațiile se coordonează și se echilibrează reciproc, făcând posibilă subordonarea mulțimii transformărilor secvențiale unei finalități rezolutive unitare.

Așa cum arată J. Piaget, gândirea, devenind în esența sa operatorie, nu mai depinde de stările particulare ale obiectului, ci tinde să urmeze înseși transformările succesive, în toate ocolurile și revenirile lor posibile; și ea nu mai pornește dintr-un punct de vedere particular al subiectului, ci coordonează toate punctele de vedere distincte într-un sistem de reciprocități subiective. Gruparea realizează astfel, pentru prima dată, echilibrul dintre asimilarea lucrurilor la acțiunea subiectului și acomodarea schemelor subiective la modificările lucrurilor (Piaget, 1971, p. 68-69).

După conținutul pe care-l transformă, operațiile și grupările lor specifice sunt de două tipuri: concrete și formale.

Operafiile concrete se aplică asupra realității sensibile sau asupra imaginilor obiectuale și efectuează transformările progresiv, trecând de la un nivel sau categorie la alta, cu decalaje în plan evolutiv-ontogenetic de câțiva ani. Atingând nivelul reversibilității întregi, operațiile concrete, apărute din reglările precedente, se coordonează efectiv, susține Piaget, în structuri diferite (clasificări, serieri, corespondențe etc), care se vor conserva pe toată durata vieții, fără a exclude posibilitatea formării unor sisteme superioare, dar rămânând active (deci eficiente) pe planul limitat al organizării datelor imediate. Trebuie subliniat, de asemenea, că, dacă fiecare domeniu de structurare concretă ajunge la forme stabile de echilibru, instabilitatea reapare de îndată ce se procedează la coordonarea domeniilor. De aici rezultă că modul specific de funcționare a operațiilor concrete este secvențial-particular și nu general-integrator.

în interiorul stadiului psihogenetic al operațiilor concrete, se realizează *o conceptualizare intensivă* și *construcțiile propoziționale* în care se dezvăluie conținutul conceptelor. Aparent, lucrurile se desfășoară la un singur nivel; în realitate, treptat, se degajă și se instituie concepte supraordonate, guvernate de scheme anticipative abstracte și generale, care permit să se realizeze treptat ceea ce în stadiul următor se va numi coordonare *logico-simbolică* sau *logico-matematică.*

Potrivit cercetărilor lui J. Piaget, pentru nivelul operațiilor concrete se disting opt tipuri de grupări, pe care le redăm în schema de mai jos:

Grupări
Aditive
Primare: I Adițiune a claselor
Secundare: II Compensări sau vicarieri
Multiplicative
Primare: III Multiplicare univocă a claselor
Secundare: IV. Multiplicare biunivocă a claselor
V. Adițiune a relațiilor simetrice
VI. Adițiune a relațiilor asimetrice
VII. Multiplicare counivocă a relațiilor
VIII. Multiplicare biunivocă a relațiilor

Se poate observa, după cum apar distribuite grupările, că propozițiile sunt fie reuniri și puneri în concordanță ale claselor, fie conjugări ale relațiilor, dar ele nu implică și coordonări ale claselor cu relațiile. Explicația rezidă în faptul că, la nivelul operațiilor concrete, reversibilitatea prin negație sau prin inversiune, pe care o implică grupările de clase, și reversibilitatea prin reciprocitate, pe care o presupun grupările de relații, sunt *disjuncte.*

O relativă excepție de la această regulă o fac structurile matematice, care încep a se constitui în cadrul operativității concrete. P. Greco a demonstrat că sinteza numerică a claselor și ordinii seriale se realizează treptat, printr-o „aritmetizare progresivă a seriei de numere". Acesta este procesul care duce la coarticularea celor două tipuri de reversibilitate (în jurul vârstei de 10-11 ani). Se constituie astfel grupul *dublei reversibilități,* caracteristic pentru nivelul operațiilor formale.

Operațiile formale se deosebesc de cele concrete prin următoarele atribute esențiale: a) înaltul grad de interiorizare; b) relativă independență față de suportul obiectual sau imagistic; c) aplicarea asupra simbolurilor, semnelor și semnificațiilor abstracte; d) autoreglabilitate proprie pe baza schemelor și regulilor logico-gramaticale (propoziționale); e) organizarea pe toate cele 3 coordonate ale orizontului temporal - trecut, prezent, viitor; f) închiderea în circuitul intern al gândirii nu numai a existentului, ci și a posibilului, nu numai a realului, ci și a imaginarului; g) înaltul grad de generalitate (eliminarea caracterului situațional-sincretic).

Forma acestor structuri operatorii se disociază de conținutul lor, ceea ce creează posibilitatea realizării unui raționament ipotetico-deductiv sau formal.

Apărând pe baza operațiilor concrete, operațiile formale le vor subordona și integra pe acestea, comutând întregul sistem al gândirii la un nivel nou și calitativ superior de organizare și funcționare. Astfel, dacă la stadiul operator concret gândirea se caracteriza prin predominarea combinatoricii obiectual-imagistice, la stadiul operator formal ea se va distinge prin afirmarea pe scară largă a *combinatoricii propoziționale,* care presupune relații categorisite de logică drept „implicații", „disjuncții", „incompatibilități" etc.

în cadrul gândirii constituite, adulte, operațiile formale se aplică asupra rezultatelor operațiilor concrete. Se formulează propozițiuni (de gradul II, supraordonate) despre propozițiuni (de gradul I, subordonate) și accentul se deplasează de la relațiile intrapropoziționale la relațiile *mterpropoziționale.* Consecința acestui fapt o constituie depășirea realului în direcția posibilului: în analiza situațiilor concrete, se caută aspecte și semnificații de ordin general, aplicații posibile la alte situații etc.

Operațiile formale se asociază cu realizarea schemei „grupului", care presupune echilibrul și stabilitatea celor patru transformări: *identică* (I), o transformare nulă, pentru că aplicarea ei nu schimbă nimic în propozițione, asemenea înmulțirii cu 1 sau a rearanjării termenilor în fiecare din cele două secvențe ale unei ecuații: *l{pq)"P' I'^ negativă* (N), *o* transformare care schimbă totul în propoziționea căreia i se aplică, afirmațiile fiind convertite în negații și viceversa (reversibilitatea prin inversiune): *N(pv q) = pvq/N(pvq)=~pq ; reciprocă* (R), o transformare care constă într-o permutare parțială, în sensul că schimbă sau inversează afirmațiile și negațiile, lăsând neschimbate conjuncțiile și disjuncțiile (reversibilitatea prin reciprocitate): *R{p^ i) — J^ <?• R(p' i) - P• <7 • R{p^ <?);* *corelativă, o* transformare opusă reciprocității, adică tot o permutare parțială, dar care schimbă reciproc conjuncțiile și dijuncțiile, lăsând neschimbate afirmațiile și negațiile: *C(pv q)= p • q,C(p • q)= pv q .*

Finalmente, structurile operatorii formale, proprii gândirii teoretice, se împart în două categorii: *structuri formale închise,* devenite necesare și constituite prin acțiunea legilor funcționării (structurile logico-matematice). și *structuri deschise* experienței (cunoaștere fizică, empirică etc), care-și caută confirmabilitatea în afară, în datele experimentale.

După extensiune sau sfera de aplicabilitate, operațiile gândirii se pot împărți iarăși în două categorii corelative: *operații generale fundamentale* și *operații particulare specifice.*

Operațiile generale sunt acelea care intervin în abordarea și rezolvarea tuturor sarcinilor de cunoaștere, indiferent de domeniu: fizică, biologie, științe sociale, științe formale. Asemenea operații sunt: analiza (având în subsidiar comparația), sinteza (având în subsidiar clasificarea), abstractizarea și generalizarea. Bazai, aceste operații se constituie pe matricea de organizare și funcționare a creierului, ca sistem specializat de procesare și utilizare a fluxurilor informaționale. Cum organizarea funcțională a creierului se subordonează diferențierii și integrării multinivelare, și procesarea informației va fi realizată printr-o succesiune de operații corelative.

Analiza, ca operație a gândirii, are drept premisă neurofiziologică diferențierea în cadrul sensibilității și activitatea specifică a ceea ce numim analizatori. în ordine cronologică, genetică, analizatorii sunt primele structuri ale mecanismelor activității psihice, care intră în funcțiune și care se maturizează după naștere, tăcând posibilă realizarea senzațiilor. Senzația este rezultatul activității de analiză primară, la nivelul zonelor corticale de proiecție topică, a stimulilor fizici pe proprietăți și însușiri concrete. Din punct de vedere psihologic, analiza proprie gândirii pornește de la acțiunea directă în plan extern, de descompunere a obiectelor materiale în părți componente.

Această acțiune externă, prin repetare îndelungată, se interiorizează treptat, transfonnându-se în operație fundamentală a gândirii.

Putem, aşadar, spune că analiza este operaţia de disociere sau descompunere în plan mental intern a unui „întreg" (construct informaţional, ideal) în părţi Ş' elemente componente. Spre deosebire de analiza circumscrisă sferei sensorio-motorii (care are un caracter relativ spontan, reflex), analiza de tip intelectual-reflexiv este subordonată unui scop cognitiv-teoretic sau aplicativ, se desfăşoară în conformitate cu anumite criterii logice şi se raportează la un anumit etalon sau model. Astfel, ea urmăreşte întotdeauna rezolvarea unei sarcini, aflarea răspunsului la întrebări de genul „ce?" şi „cum?"; prin intermediul său gândirea dezvoltă activitatea de cunoaştere în intensiune, permite pătrunderea în interiorul obiectelor, dezvăluindu-le structura specifică şi conexiunile dintre părţile constitutive Este firesc, în acest caz, ca analiza să fie acompaniată de comparaţie-evaluare-ierarhizare.

Descompunerea obiectului nu este un scop în sine, ci se realizează pentru descrierea structurii sale interne, prin identificarea caracteristicilor elementelor componente şi a interacţiunii dintre eie.

Analiza devine o verigă esenţială a demersului gândirii de a descoperi legicul şi esenţialul la nivelul realităţii sensibile sau de a găsi soluţii la diverse tipuri de probleme.

Sinteza este corelativă analizei şi îi succede în mod necesar în discursivitatea gândirii. Ea realizează o transformare inversă, care să reechilibreze efectul analizei. Astfel că o putem defini ca operaţie prin intermediul căreia *se recompune şi se reconstituie pe plan mental* „obiectul" dezmembrat anterior prin analiză. Din punct de vedere cognitiv, informaţional, „întregul" obţinut în urma sintezei este calitativ diferit de cel „iniţial", de la care a pornit analiza. Respectiv, cel dintâi va apărea în gândire mult mai bogat sub aspect informaţional, dezvăluindu-şi nu numai aparenţa exterioară, pur fenomenală, ci şi organizarea internă, modul de alcătuire şi determinarea existenţială, care face ca el să fie ceea ce este şi nu altceva. Or, aceasta înseamnă apropierea de esenţă, de legitatea internă. Realizându-se în conformitate cu anumite criterii logice, produsul sintezei conţine în sine *o schemă evaluativă,* elementele componente dobândind grade diferite de semnificaţie, reprezentativitate şi relevanţă, unele fiind etichetate de către gândire ca principale şi esenţiale, altele - ca secundare şi accidentale. Avem astfel de-a face cu un „întreg" filtrat şi reorganizat logic.

După natura „materialului" asupra căruia se aplică, sinteza poate fi *unimoaală* sau *individuală* şi *plurimodală* sau *categorială.* In primul caz, sinteza se axează pe un „grup de elemente" modal omogen, aparţinând unui obiect individual anume (ex., „acest ceasornic", „această maşină", „acest animal" etc), obţinute în urma unei analize unidirecţionate actuale. în cazul al doilea, sinteza se aplică asupra mai multor grupe diferite de elemente, selectând pe cele asemănătoare sau comune şi alcătuind, pe baza lor, un *Jntreg" supraordonat,* de tip categorial, care-şi va reprezenta nu doar un obiect singular, ci o mulţime sau o clasă de obiecte individuale asemănătoare (fig.29).

Instrumentul principal de mediere pe plan intern, atât a sintezei, cât şi a analizei, este cuvântul, limbajul interior. Prin funcţia sa cognitiv-designativă, cuvântul introduce în procesarea informaţiei principiul selectivităţii şi relevanţei, graţie căruia, secvenţele individuale se ordonează şi se ierarhizează prin raportarea la anumite etaloane sau modele. Devine posibilă astfel o articulare ciclică între cele două operaţii - analiza şi sinteza; succesiv, produsul sintezei este supus unei noi analize, iar produsul acesteia din urmă este supus unei noi sinteze, spi'ala putând continua aproape la infinit.

în plan neurofiziologic, premisele sintezei sunt asigurate de intrarea în funcţiune şi treptata maturizare a zonelor corticale de asociaţie. Activitatea zonelor asociative de ordinul II, din cadrul schemei analizatorilor, asigură sinteza perceptivă monomodală, activitatea zonelor asociative de ordinul III permite sinteza senzorială plurimodală, iar activitatea zonelor asociative de ordinul IV asigură premisele necesare trecerii de la sinteza imagistico-reprezentaţională la sinteza simbolică formală, al cărei material este codificat cu ajutorul semnelor şi alfabetelor alfanumerice convenţionale (alfabete logico-matematice).

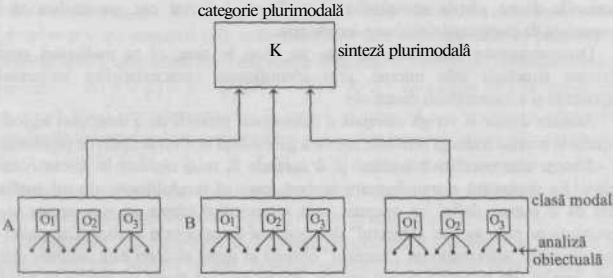

Fig.29. Schema-bloc a raportului dintre analiză şi sinteză

Din perspectivă psihogenetică, sursa sintezei interne intelectuale se află în acţiunea externă directă a subiectului de asamblare şi construcţie obiectuală.

Ca operaţii subiacente, acompaniatoare, sinteza are *ordonarea* şi *clasificarea.* Prima rezidă în a aranja, după un anumit plan sau model, elementele unei mulţimi date dispersat sau grămadă; cea de-a doua rezidă în organizarea pe grupe — mai mici sau mari - a unei mulţimi de „obiecte" concrete (imagini, lucruri, fiinţe) sau „abstracte" (cuvinte, semne etc), pentru a le menţine mai bine „sub control". Clasificarea se realizează după anumite criterii, care pot diferi foarte mult după semnificaţie, relevanţă şi esenţialitate. De pildă, criteriul „formei", care reflectă invarianţii de structură ai obiectului, care ţin de determinarea calitativă, este mai important, din punct de vedere gnoseologic, decât criteriul „mărimii", care trimite la determinarea cantitativă, mai puţin esenţială pentru „existenţa categorială" a obiectului. De aici rezultă că valoarea instrumental-cognitivă a clasificărilor depinde de „calitatea" criteriilor care stau la baza lor. Există *clasificări simple* făcute prin aplicarea unui singur criteriu (culoare, mărime, formă, substanţialitate, utilitate etc.) şi *clasificări complexe,* realizate prin aplicarea simultană a două sau mai multor criterii (culoare şi formă, culoare, formă şi mărime etc.). Pentru a fi corectă, o clasificare trebuie să se întemeieze, pe toată „întinderea" ei, pe acelaşi criteriu (criterii): cu alte cuvinte, pe durata efectuării unei clasificări, criteriul sau criteriile alese trebuie să rămână constante. în raport cu una şi aceeaşi mulţime de

elemente, criteriile de clasificare pot fi diferite; altfel spus, în raport cu una şi aceeaşi mulţime de elemente sunt posibile mai multe clasificări, clasele obţinute nefiind obligatoriu echivalente (adică neincluzând obligatoriu acelaşi număr de elemente).

Abstractizarea este operaţia mentală de departajare, de extragere şi de considerare selectivă a anumitor aspecte, laturi sau însuşiri din contextul lor sensibil imediat, pentru a le transforma în „obiecte" distincte ale gândirii. Abstract înseamnă ceva ce, ca atare, nu există în realitatea sensibilă, existând doar ca un dat ideal în gândirea noastră. Dar, cu toate acestea, „abstracţiile" au valoare instrumentală specifică şi mediază raportarea noastră la realitate.

Rezultatul cel mai semnificativ al abstractizării îl constituie noţiunile abstracte (ex. „libertate", „înţelepciune", „bunătate", „onestitate", „dezvoltare", „contradicţie" etc). Prin abstractizare, gândirea trece din domeniul sensibilului, al imagisticului în domeniul extrasensibilului, al formalului, al teoreticului pur.

Abstractizarea are două laturi complementare: una pozitivă, constând în extragerea şi reţinerea însuşirilor sau aspectelor considerate necesare, esenţiale în circumstanţa dată, alta negativă, care rezidă în lăsarea de o parte sau eliminarea însuşirilor şi aspectelor considerate nesemnificative, neesenţiale.

Abstractizarea este mediată de analiză şi operaţiile ei subiacente, iar suportul ei primar este limbajul. Extragerea şi fixarea informaţiei ce trebuie reţinută nu sunt posibile decât prin designare şi conotare verbală; numai apoi se poate trece la o codificare „dezobiectualizată", prin semne şi simboluri convenţionale formale. Limbajele formale sunt instrumentul principal al gândirii abstracte.

Generalizarea este operaţia prin intermediul căreia gândirea dezvoltă activitatea de cunoaştere *în extensiune*. Ea rezidă în transferul sau extinderea însuşirilor şi caracteristicilor comune ale unei mulţimi date de obiecte (elemente) asupra tuturor obiectelor individuale posibile de acelaşi gen. Ea se realizează printr-un mecanism de asimilare sau de incluziune în clasă. Schema pe care se întemeiază este următoarea: însuşirile {a, b, c, d, e} se întâlnesc la obiectele $\{O_1, O_2, O,...O_n\}$; obiectele $\{Oi, O_2, 0j,...O_n\{$ formează clasa K_i; toate obiectele posibile care posedă însuşirile {a, b, c, d, ej aparţin clasei K_i. Să exemplificăm. Observăm şi comparăm între ei mai mulţi indivizi umani şi descoperim că toţi au în comun următoarele însuşiri: a) staţiune bipedă; b) comunică prin limbaj (grai articulat); c) gândesc; d) mod de existenţă social. Numim această mulţime prin cuvântul „om"; extindem apoi însuşirile respective asupra tuturor celorlalţi indivizi concreţi şi-i integrăm pe toţi printr-un construct informaţional generalizat - noţiunea de *om*.

Prin generalizare, gândirea reuşeşte să depăşească limitele datului senzorial imediat, prin excelenţă individual şi circumscris lui *hic et nune,* accedând la categorial, universal.

Din punct de vedere calitativ, generalizarea poate fi: *nespecifică,* pe criterii eterogene, ducând la obţinerea unor produse intern contradictorii, de tip „conglomerat" (falsă generalizare sau generalizare pripită), şi *specifică,* pe criterii corelate (omogene), prin care se obţin produse valide.

Cum generalul nu este riguros circumscris, având un caracter relativ, operaţia generalizării se realizează gradat, pe verticală, în sens ascendent: generalizarea de ordinul I, exprimată prin „unii" sau „o parte"; generalizare de ordinul II, exprimată prin

expresiile: „majoritatea" sau „cea mai mare parte"; generalizare de ordinul IU, exprimată prin expresia „toți".

în sfera noțională, această gradație a generalizării își găsește concretizarea în existența noțiunilor particulare (de clasă), universale (clase ale claselor) și categoriale („existență").

în pofida faptului că, în orice gândire individuală, cele patru operații de bază sunt prezente și interacționează permanent, în cursul dezvoltării ontogenetice se produce o anumită modificare a ponderii și rolului fiecăreia în structura stilului cognitiv. Aceasta este valabilă mai ales pentru analiză și sinteză. Devine posibil ca una să devină dominantă și să-și pună amprenta pe tipul gândirii, aceasta putând fi preponderent analitică sau preponderent *sintetică.* în plan comportamental, persoanele cu o gândire de tip analitic vor proceda întotdeauna prin disocieri și delimitări succesive, având tendința de a supraestima detaliile, amănuntele în defavoarea ansamblului, în vreme ce persoanele cu o gândire de tip sintetic vor manifesta tendința de a surprinde întregul, aspectele generale, subestimând rolul detaliilor. O asemenea diferențiere tipologică a structurilor operatorii ale gândirii capătă și o semnificație calitativă, valorică, ea punându-și amprenta pe latura performanțială a activității intelectuale în raport cu diferitele categorii de sarcini sau solicitări.

()pera(iile particulare specifice ale gândirii sunt cele elaborate în contextul abordării și rezolvării anumitor clase de sarcini, proprii diferitelor domenii ale cunoașterii. Astfel, în cadrul fiecărei științe particulare - matematică, fizică, chimie, biologie, geografic, istorie etc. —, pe lângă schema operatorie fundamentală dată de corelarea și interacțiunea analizei, sintezei, abstractizării, se constituie scheme operatorii subordonate, în concordanță cu natura și conținutul transformărilor pe care le comportă studiul fenomenelor ce alcătuiesc obiectul fiecărei științe. Astfel, în cadrul matematicii se constituie operațiile de calcul (transformări numerice), în cadrul fizicii — operațiile de măsurare și evaluare a fenomenelor fizice, în cadrul biologiei - operațiile experimentării și modelării comportamentale ș.a.m.d. Orice știință, pe lângă delimitarea obiectului specific de studiu, trebuie să-și dezvolte un corpus propriu de operații — seturi de *operanzi (ce* se transformă), *operatori (cu* ce se realizează transformarea) și de *condiții logice (cum* trebuie aplicați operatorii).

Formarea și integrarea în structura de ansamblu a gândirii a operațiilor specifice nu se pot produce în mod spontan, ci numai în contextul unei activități organizate și sistematice de învățare, de asimilare efectivă a fundamentelor diferitelor științe. Pe de altă parte, menținerea în stare optimă de funcționare a lor de-a lungul vieții depinde de frecvența și gradul activității în rezolvarea tipului de sarcini, care a dus la formarea lor.

în orice caz, se poate afirma că *eficiența* gândirii depinde de nivelul de elaborare atât a operațiilor generale, cât și a celor particulare și de îmbinarea lor funcțională.

Cel de-al treilea criteriu după care se poate efectua o clasificare a operativității gândirii îl constituie raportul dintre transformarea (T) și rezultatul final (R).

Aplicând acest criteriu, delimităm două tipuri de operativitate: *algoritmic* și *euristic.*

Operativitatea algoritmică se definește ca relație de tip determinist univoc între o mulțime dată de transformări (Ti) și rezultatul final (R), astfel că dacă transformările respective se aplică riguros "în succesiunea cerută și Fiecare se realizează corect, *în mod necesar* se obține rezultatul scontat.

Algoritmul însuşi este o astfel de mulţime de operanzi, operatori şi condiţii logice, între care se stabilesc raporturi de determinare riguroase şi a căror ordine de aplicare rămâne invariantă.

După destinaţia funcţională, algoritmii pot fi de diferite feluri: *algoritmi de clasificare, algoritmi de descompunere* (dezmembrare, demontare), *algoritmi de asamblare, algoritmi de calcul* etc. După modul de alcătuire, se disting algoritmi simpli (lineari), în care avem de-a face cu succesiunea unor operatori de acelaşi gen, fără condiţii suplimentare (exemplu: $A = A,, A_2, J4, \ldots, A_n = \prod_{i}^{n} A_i$), şi *algoritmi complecşi,* în care intervin diferite condiţii logice (exemplu: $U = APt$\ „se aplică mai întâi operatonil A - de pildă, înmulţirea a două numere, se testează condiţia logică P - de pildă, compararea rezultatului operaţiei precedente cu ceea ce cere problema; dacă se verifică, rezultatul se reţine şi activitatea rezolutivă se stopează („!"), dacă nu, se reia din nou aplicarea operatorului A.

In cazul exprimării simbolice a algoritmilor, operatorii se notează cu litere majuscule din prima jumătate a alfabetului (A, B, C ...), condiţiile logice se notează cu simbolul P (P|... P_n). Există situaţii în care verificarea anumitor condiţii logice este obligatorie, asemenea condiţii se notează cu simbolul $P^{\circ}_{1,2,\ldots,n}$.

Dăm mai jos schema unui algoritm multifazic (complex): $\prod_{1}^{n} IIAK\,P,\ TB\,P_2\ TC!$, ceea ce înseamnă: „se aplică mai întâi toţi operatorii A_K, pentru toate valorile lui K (1-n); se testează condiţia logică P_1; dacă este îndeplinită, se trece la operatorul B, dacă nu, se procedează la aplicarea operatorului C; neverificarea condiţiei logice P_2 reclamă aplicarea operatorului A_1.

Când în schema algoritmului apar nu numai săgeţi cu vârful în sus, ci şi cu vârful în jos, derularea se modifică puţin. Săgeţile cu vârful în sus se pun, de regulă, imediat după operatorii care corespund condiţiilor logice; ele se numerotează de la I la n. Dacă o condiţie logică nu este verificată, de la secvenţa dată se trece la operatonil indicat de săgeata cu vârful in jos, care poartă acelaşi număr de ordine ca şi săgeata cu vârful în sus situată la dreapta operatorului considerat. Iată un exemplu de astfel de algoritm.

$J\text{-}P,\ TAP\text{"}\ \hat{I}J\text{-}!$, ceea ce citim: „se probează condiţia logică P,; dacă este îndeplinită, se trece la aplicarea operatorului A, apoi la testarea condiţiei obligatorii P_1^0. Dacă şi această condiţie este îndeplinită, se trece la executarea indicaţiei săgeţii 2 următoare (î) , care înseamnă reluarea de la capăt a ciclului. Dacă P, nu s-a verificat, se trece la executarea indicaţiei săgeţii (J-j, care înseamnă sistarea operaţiei".

în calitate de schemă operatorie de tip determinist a gândirii, algoritmul pune în evidenţă o serie de proprietăţi, cele mai importante fiind: *determinarea, generalitatea* (masivitatea) şi *finalitatea.*

Determinarea presupune ca structura logică a algoritmului să fie riguros coerentă, fiecare transformare avându-şi locul său precis în cadrul succesiunii generale, astfel încât pasul actual să inducă pasul următor, iar fiecare verigă, o dată executată, să asigure reducerea cu o anumită raţie a nedeterminării iniţiale.

Generalitatea reclamă ca un algoritm să servească la analiza, interpretarea şi rezolvarea unei clase cât mai mari de sarcini. Cu alte cuvinte, el trebuie să simplifice şi să eficientizeze funcţia rezolutivă a gândirii. Altminteri, întrucât reclamă un timp relativ îndelungat de formare-consolidare, algoritmii ar deveni neeconomicoşi.

Finalitatea exprimă valoarea instrumentală intrinsecă a algoritmului; ea cere ca aplicarea unui algoritm să ducă în mod cert la obţinerea unui rezultat adecvat, optim.

Operativitatea algoritmică se dovedeşte necesară şi natural eficientă în abordarea aşa-numitelor „probleme bine definite", în cazul cărora se poate dinainte aproxima soluţia sau rezultatul final şi stabili ordinea „paşilor" sau transformărilor. Aici se încadrează o gamă largă de probleme de matematică, mecanică, fizică, chimie etc. în principiu, se poate spune că orice situaţie problematică în care se pot stabili legături univoce, deterministe între date şi condiţii, între operanzi şi operatori, se pretează la algoritmizare şi favorizează dezvoltarea acestui gen de operativitate. Gândirea în care predomină schemele algoritmice o putem caracteriza tipologic ca algoritmică. În acest caz, abordarea algoritmică tinde să se generalizeze, subiecţii respectivi utilizând-o şi în raport cu situaţiile nealgoritmizabile, forţând artificial integrarea sau asimilarea lor prin intermediul unor scheme operatorii prestabilite (rigiditatea, inflexibilitatea, automatismul şi perseverenţiile mentale).

Operativitatea euristică a fost relevată mult mai târziu decât cea algoritmică şi are originea în cercetările asupra creativităţii şi în teoria cibernetică a programării şi învăţării (Beveridge, 1968, Newell, Simon, 1972, Roşea, 1972, Simon, 1980, Kitchenar, 1983, Wason, Laird, 1986).

Sensul primar al termenului „euristică" este legat *de căutare, de explorare,* de *găsire* şi *formulare* a unor principii cu valoare orientativă generală.

În prezent, el se asociază cu activitatea de invenţie, de creaţie, de găsire independentă de către subiect a unei soluţii cel puţin satisfăcătoare intr-o situaţie nouă sau cu un grad înalt de nedeterminare.

Modelul cel mai concret pentru ilustrarea euristicii îl constituie *proba labirintului.* Găsirea ieşirii într-un labirint ia traiectorii foarte diferite, de la un subiect la altul. Dar fiecare subiect, în funcţie de experienţa anterioară, capacitatea de analiză şi corelare a datelor situaţiei noi în faţa căreia este pus - de „intuiţie", de „perspicacitate" etc— caută să găsească drumul cel mai scurt sau seria cea mai bună de transformări pentru a ajunge la rezultate.

Nedispunând de răspunsuri deja elaborate şi nici de un procedeu sigur de rezolvare, în situaţiile noi sau nedeterminate, subiectul uman nu are altceva de făcut decât să ia pe cont propriu modul de abordare, fiind obligat să recurgă, mai mult sau mai puţin direct, la căutare după principiul *încercare-eroare.*

Observăm, aşadar, că *operativitatea euristică* se caracterizează prin aceea că între o anumită serie de transformări Ti şi rezultatul final R nu există o legătură de tip cauzal direct. Este astfel posibil ca seria aleasă de transformări să nu ducă şi chiar să

îndepărteze subiectul de rezultatul final. Ca urmare, avem de-a face cu o distribuţie de probabilităţi între n variante posibile de transformări; unele transformări se asociază cu probabilităţi de atingere a scopului mai mari, altele —mai mici. Pe de altă parte, în aprecierea calităţii sau eficienţei operativităţii euristice, se ţine seama şi de mijloacele consumate (timp, energie, informaţie) şi de valoarea rezultatului, mai ales în cazul situaţiilor cu mai multe soluţii (deznodăminte).

La întrebarea „care tip de situaţii - determinate sau nedeterminate - precumpăneşte în existenţă cotidiană a omului ?", răspunsul cel mai frecvent indică, pe primul loc, situaţiile nedeterminate. Volumul acestora, se pare, a crescut istoriceşte paralel cu creşterea gradului de complexitate a vieţii sociale şi a „problematizării" existenţei omului.

În pofida faptului că „noutatea" şi „nedeterminarea" par, la prima vedere, factori perturbatori, prezenţa lor fiind aproape întotdeauna asociată cu stresul, în realitate, reprezintă principalii stimulenţi ai dezvoltării capacităţii rezolutiv-operatorii a gândirii.

Marea diversitate modală a situaţiilor noi sau nedeterminate impune şi o diversificare a schemelor sau strategiilor euristice.

încercând o inventariere a acestora - doar în domeniul creaţiei ştiinţifice - A Moles (1957) a fost nevoit să recunoască imposibilitatea cuprinderii lor exhaustive, mulţumindu-se să indice orientativ doar câteva grupe.

în prima grupă, sunt cuprinse strategiile care funcţionează ca operatori aplicaţi unor teorii deja cunoscute, pentru a obţine din acestea alte efecte. De regulă, în acest caz, se începe cu metoda aplicării unei teorii deja cunoscute într-un domeniu în care ea nu a fost testată. Prin rezultatele pe care le obţine, cercetătorul fie contrazice teoria, fie o corectează, fie obţine formularea unei teorii noi.

O altă variantă o constituie *metoda amestecului* a două teorii; nu este vorba de o construcţie aditiv-colectivă, ci de o veritabilă fuziune a unor teorii distincte şi chiar contradictorii. Exemplul cel mai relevant este cel oferit de optică, care a realizat fuziunea teoriei corpusculare şi a celei ondulatorii asupra luminii.

Metoda revizuirii ipotezelor generează explorări în vederea determinării validităţii unor teorii sau legi. Aceasta presupune reluarea unor experienţe şi modificarea sau efectuarea lor în alte condiţii, astfel încât să se clarifice complementar domeniul şi condiţiile în care ipoteza dată este valabilă.

Metoda limitelor se aplică unor concepte opuse sau corelative, care nu sunt delimitate prin frontiere tranşante. între ele rămâne o zonă vagă şi nedeterminată, a cărei explorare devine extrem de profitabilă, putând duce la idei noi. Astfel, în matematică, între funcţiile periodice şi aperiodice au fost descoperite funcţii cvasiperiodice. N. Wiener arată că modul tradiţional de circumscriere şi delimitare a ştiinţelor a lăsat între ele numeroase zone (de graniţă) „ale nimănui", care s-au dovedit a fi ulterior esenţiale pentru cunoaştere. Tocmai prin investigarea lor, în ultimele decenii au luat naştere disciplinele de graniţă, care proiectează o lumină nouă asupra fenomenelor fizice, biologice, psihice şi sociale (psihofizica, biofizica, biochimia, psihosomatica, psihofiziologia, neuropsihologia, psihosociologia).

Metoda definiţiilor se aplică atunci când se doreşte a se conferi noţiunilor valoare operaţională concretă şi să se decupeze din realitate un anumit segment sau latură - schematizarea, reducţia.

Metoda transferului constă în aplicarea unei teorii sau a unui model dintr-un domeniu al cunoaşterii în altul, ceea ce poate constitui o sursă de succes, dar şi de risc. Baza unei astfel de „transformări" rezidă în relaţia de analogie pe care cibernetica a ridicat-o la rangul de principală schemă euristică de apropiere şi unificare a domeniilor celor mai îndepărtate.

Metoda contradicţiei — practicarea sistematică, în scop epistemologic, a contrazicerii teoriilor admise sau a propriilor teorii, pentru a ie testa „rezistenţa", gradul de valabilitate. Prin aceasta, se evită dogmatizarea unor idei sau aserţiuni. În corelaţie cu metoda contradicţiei se utilizează *metoda criticii.* Deoarece şi teoriile ştiinţifice se uzează o dată cu trecerea timpului, deşi unele îşi păstrează validitatea şi sâmburele de adevăr ce le este propriu, euristica reclamă ca ele să fie *reînnoite, reformulate într-un alt mod,* integrate în sistemul cunoştinţelor contemporane. Astfel, periodic, vechile teorii se revitalizează şi chiar ajung să-şi îmbogăţească semnificaţiile. Aşa s-au petrecut lucrurile cu mecanica newtoniană, care a devenit un caz particular al mecanicii relativiste einsteiniene.

O altă grupă de metode denumite *structurale* se aplică în vederea creării a ceva nou, respectiv, un nou punct de vedere, o nouă paradigmă, o nouă teorie.

Una din această categorie este *metoda detaliilor.* Ea constă în orientarea atenţiei către o serie de elemente şi fenomene aparent întâmplătoare, care apar într-un anumit context experimental. Focalizarea atenţiei asupra lor le dezvăluie o anumită semnificaţie şi le plasează într-o anumită sferă de relaţii noi, putând conduce astfel la o nouă descoperire, la formularea unei noi ipoteze şi chiar a unei noi teorii. (Arhimede a descoperit faimosul principiu fizic care-i poartă numele, concentrându-şi atenţia asupra unui fapt aparent banal, căruia, până la el, nimeni nu-i acordase nici o importanţă: senzaţia de uşurare a corpului când intra în apă).

Metoda dezordinii experimentale sau a experimentului „să vedem ce-o fi", „să vedem ce se va întâmpla" a fost sugerată chiar de către C. Bernard. Esenţa ei rezidă în aceea că cercetătorul, neavând nici o orientare prealabilă, fără a formula vreo ipoteză sau vreo temă anume, întreprinde un fel de joc intelectual cu aparatele. Încearcă o variantă, încearcă alta, modifică la întâmplare condiţiile. De aici, pot apărea mari descoperiri noi sau idei explicative noi. Pe seama unei asemenea euristici este pusă, de pildă, descoperirea radioactivităţii de către Bekquerel.

De o apreciere unanimă se bucură metoda *matricei de descoperire.* Ea porneşte de la tabelul elementelor al lui Mendeleev. Se presupune că într-un astfel de model grafic, construit după anumite criterii de ordine, după anumite calcule, pot apărea „căsuţe libere" care aşteaptă să li se găsească referenţialul (corespondentul).

În domeniul arhitecturii, Le Corbusier a imaginat *grila de proiectare.* Aceasta cuprinde o serie de condiţii şi cerinţe ale construcţiei, care apoi sunt completate şi corelate, ajungându-se în final la desprinderea modelului dorit.

M. Wertheimer a introdus aşa-numita metodă a *recodificării,* potrivit căreia orice modificare permite o restructurare şi relevă alte relaţii. Ca exemplificare, putem

menționa, de pildă, că eliminarea de către behaviorismul ortodox a terminologiei legate de psihologia conștiinței a dus ulterior la o nouă viziune asupra variabilelor intermediare în producerea și reglarea comportamentului. Deosebit de productivă s-a dovedit în știință recodificarea în limbaj matematic, care a permis în mai toate domeniile relevarea unor dependențe și legități altminteri nedecelabile (A se vedea, de pildă, recodificarea matematică în domeniul fizicii).

Lui Edm. Husserl îi datorăm crearea metodei euristice cunoscută sub numele de *reducție fenomenologică*. Aceasta presupune ca, prin vizualizare, obiectul să fie pus, rând pe rând, în cât mai multe și variate relații, astfel încât să se detașeze cu mai mare claritate acele forme și relații funcționale care sunt principale.

În fine, o ultimă categorie de metode euristice descrise de A. Moles se disting prin marea sa generalitate și caracterul speculativ. A. Einstein spunea că „omul caută într-o manieră proprie să-și formeze o imagine clară și simplă și să triumfe astfel asupra existenței, căutând să o înlocuiască într-o oarecare măsură prin această imagine". Această cale este denumită de Moles dogmatică, ea incluzând aserțiunea că „realitatea trebuie să fie așa cum este prezentată în teorie". Este vorba, într-adevăr, de o orientare apriorică, prin intermediul căreia se poate ajunge, în anumite situații, la unele descoperiri științifice, dar să nu se renunțe la verificări și experimentări ale teoriilor.

Metoda clasificării își propune să grupeze elementele disparate, să transforme continuumul în discontinuu. Ea permite detașarea elementelor și diferențelor semnificative în interiorul mulțimilor neordonate.

Metoda emergenței exprimă tendința firească a gândirii umane de a delașa dintr-o mulțime amorfă (neordonată), calitățile, structuralitatea, esența. Această metodă operează îndeosebi în domeniile în care fenomenele nu prezintă delimitări riguroase și au un caracter variabil, fluctuant. Psihologia și sociologia au de a face preponderent cu un asemenea gen de fenomene. De aceea, în demersul lor, ele se întemeiază, în mare măsură, pe euristici emergente.

În ordinea complexității, una dintre cele mai importante metode euristice constă în *construirea teoriilor generale,* interdisciplinare sau transdisciplinare. Teoriile de maximă generalitate au o valoare operațională majoră, supraordonată, ele asigurând baza internă de orientare a celui ce le posedă în raport cu o mare diversitate de situații particulare și de domenii.

Privite în sine, operativitatea algoritmică și cea euristică par a fi complet separate, neavând nimic în comun. Luate însă în perspectivă genetică, ele sunt două laturi ale aceleiași realități, delimitarea inițială fiind relativă. Genetic, se manifestă mai întâi operativitatea euristică; aproape toate situațiile pe care le întâlnește copilul mic îi apar ca noi și slab definite, abordarea lor reclamând recurgerea la procedeul „încercare-eroare". Prin repetarea rezolvării unor categorii de probleme, pentru care se pot stabili succesiuni riguros determinate de transformări, operativitatea euristică trece în operativitate algoritmică. Pe parcursul evoluției ontogenetice, are loc o extindere treptată a sferei de acțiune a algoritmicului, dar fără a ajunge la eliminarea totală a euristicului.

Pe de altă parte, în plan individual, ceea ce pentru un subiect este de domeniul algoritmului, pentru un altul poate fi de domeniul euristicului, și viceversa.

în principiu, orice problemă nouă la care nu se aplică nici unul din algoritmii existenţi. nu poate fi abordată decât euristic; în cazul în care un algoritm se „şterge" din memorie sau se destramă, comportamentul rezolutiv se comută pe operativitatea euristică.

In fine, cel *de-alpatrulea criteriu,* de analiză şi clasificare a operativităţii gândirii îl constituie *raportul dintre „starea iniţială" (Ko) şi „starea finală"* (A*). Pe baza lui, s-au delimitat două forme de operativitate: *convergentă* şi *divergentă* (PJ.Guilford, 1972).

Operativitatea de tip convergent (gândirea convergentă) acţionează în direcţia reducerii diversităţii la omogenitate şi unitate. Ea poate fi evaluată după indicatori precum: a) capacitatea de a atribui denumiri adecvate unor imagini (după formă, culoare, mărime) şi de a denumi corect generalizările - clasele, raporturile; b) capacitatea de a comprima într-un număr mic de structuri semantice o serie întinsă de cuvinte sau imagini; c) capacitatea de a releva noţiunile corelative (ex„ găsirea noţiunii care să se afle în acelaşi raport cu noţiunea-stimul ca şi cuplul de noţiuni de referinţă); d) descoperirea şi restabilirea ordinii logice într-o mulţime de cuvinte, imagini sau obiecte, a căror grupare a fost deranjată; e) capacitatea de a formula concepte formale (ex., figurile lui Gotshald sau ale lui Bruner, seria caracterelor chinezeşti a lui Huli etc); f) capacitatea de predicţie, formularea unor concluzii perfect determinate, pornind de la o informaţie dată (ex., completarea seriilor de numere prin descoperirea principiul de alcătuire a lor, relevarea concluziei într-o succesiune de judecăţi etc); g) capacitatea de a da aprecieri care implică relaţionarea mai multor indicatori - precizie, calitate, concordanţa şi compatibilitatea unităţilor informaţionale referitoare la obiectul dat etc. (ex., probe de recunoaştere a formelor, de stabilire a identităţii sensului unor cuvinte şi expresii verbale, caracterizarea unor clase de fenomene, sesizarea şi corectarea inadvertenţelor într-o structură verbală sau imagistică, alegerea unei judecăţi de valoare dintr-o serie dată etc).

Din cele de mai sus, observăm că în operativitatea de tip convergent gândirea se mişcă de la divers la omogen, de la mulţime la întreg, de la mult la puţin. Transformările care-i sunt proprii constau în comprimări, reducţii, incluziuni, grupări, relaţionări. Rezultatul la care se ajunge se întemeiază în întregime pe datele iniţiale şi nu cuprinde nimic nou, esenţial diferit de acestea.

Operativitatea de tip divergent se distinge prin tendinţa *de proliferare* în sfera strategiilor de abordare şi a soluţiilor la sarcinile cu care este confruntat subiectul. Situaţia iniţială (unitară, singulară) este supusă unor transformări multiplicative succesive, în urma cărora se ajunge la o situaţie finală diversificată. Nivelul de performanţă se stabileşte, în acest caz, pe baza unor indicatori de genul: a) capacitatea de explorare şi activare a structurilor verbale (ex., găsirea rapidă şi enumerarea într-un timp limitat a cât mai multor cuvinte care trebuie să corespundă unei anumite condiţii - să înceapă cu o anumită literă şi să se termine în alta); b) capacitatea de relevare a utilizărilor funcţionale posibile ale unor obiecte cunoscute (ex., o cărămidă, o scândură, o bucată de sârmă, un şurub, un baston etc); c) gruparea figurilor sau obiectelor după trei proprietăţi diferite (ex„ formă, culoare, mărime); d) capacitatea de sesizare şi de operare cu relaţii (ex., enumerarea tuturor cuvintelor cu semnificaţia „bun" sau a tuturor cuvintelor cu semnificaţie opusă cuvântului „frumos", indicarea cât mai multor moduri de combinare a elementelor unei mulţimi - numere, litere etc, formarea rapidă a cât mai multor

propoziţii fiind dată doar prima literă a fiecărui cuvânt, realizarea cât mai multor figuri cu sens pornind doar de la câteva linii disparate etc); e) capacitatea de a formula cât mai multe ipoteze în legătură cu modul de desfăşurare posibilă a unor fenomene.

Coexistând în cadrul fiecărei gândiri individuale, cele două tipuri de operativitate - convergentă şi divergentă - pot atinge niveluri diferite de elaborare şi consolidare funcţională. Ca urmare, la unii subiecţi se va impune ca dominantă operativitatea convergentă, ei caracterizându-se printr-o gândire eminamente reproductivă, la alţii se va manifesta dominanţa operativităţii divergente, care defineşte o gândire prin excelenţă creatoare, generativă.

Evoluţia ontogenetică a operaţiilor gândirii. Aşa cum am arătat, de o gândire autentică nu se poate vorbi decât în măsura în care ea dispune de structuri operatorii, complete, bine elaborate şi trainic consolidate. Acestea însă nu sunt date *a priori* şi nici nu apar dintr-o dată, imediat după naştere. Deşi cândva s-a crezut astfel (vezi orientarea nativistă), cercetările ulterioare, îndeosebi cele realizate de J.Piaget şi şcoala sa, au demonstrat că structurile operatorii parcurg o cale lungă de evoluţie. Această evoluţie are un caracter stadial, ascendent, şi o orientare de la exterior spre interior.

J.Piaget a stabilit *patru asemenea stadii principale,* în interiorul fiecăruia delimitându-se substadii: I. Stadiul acţiunilor senzori-motorii (inteligenţa senzori-motorie); II. Stadiul preoperator (inteligenţa preoperatorie); **III.** Stadiul operaţiilor concrete; IV. Stadiul operaţiilor formale.

I. **Stadiul senzori-motor** (0-2 ani) se împleteşte strâns cu formarea structurilor perceptive, implicând o serie de achiziţii esenţiale pentru geneza gândirii: schema obiectului permanent, constantele formei, mărimii şi culorii, schema cauzalităţii obictive, schema anticipativă a transformărilor spaţio-temporale. La acest stadiu, dominantă este interacţiunea simţurilor, îndeosebi a văzului, tactului şi auzului, cu motiricitatea, mai ales cu mişcările obiectuale ale mâinilor. în schemele senzori-motorii, apar pentru prima dată germenii reversibilităţii (mergând prin cameră, copilul este capabil să revină la locul iniţial). Organizarea şi coordonările transformărilor senzori-motorii fac ca, în experienţa subiectivă, obiectele să dobândească stabilitate şi invariantă, consolidând modul şi strategiile de abordare.

II. Stadiul preoperator (2-7 ani) are drept caracteristică principală dezvoltarea schemelor şi structurilor verbale ale limbajului şi împletirea acţiunilor directe asupra obiectelor cu funcţia designativ-cognitivă şi reglatoare a cuvântului: unitatea imagine-denumire şi imagine-cuvânt-mişcare (acţiune). Cuvântul devine principalul instrument de vehiculare a datelor experienţei senzoriale şi de mediere a trecerii transformărilor din planul extern al acţiunii în plan intern mental. Ca urmare, activitatea intelectului trece de la invarianţii individuali (conservarea cantităţii obiectului individual supus unor transformări de comprimare sau dilatare, de pildă) la invarianţii de clasă, generali (conservarea cantităţii obiectului în cadrul relaţiei sale cu alte obiecte, prin centrări succesive asupra mai multor elemente ale situaţiei). Procesul ajunge până în pragul operaţiei, anunţându-i apariţia iminentă. Dar, deocamdată, nu există nici deducţie, nici operaţie reală: copilul corectează pur şi simplu o eroare, dar cu întârziere şi ca reacţie la propria sa exagerare (vezi cazul iluziilor perceptive), iar cele două relaţii sunt

considerate alternativ, în loc să fie multiplicate logic. Avem de-a face doar cu un fel de reglare intuitivă, nefiind vorba de un mecanism operator propriu-zis.

Coordonările raporturilor reprezentaționale continuă să rămână echivalente, pe plan mental, cu coordonările perceptive din planul situațional. De aceea, desfășurarea gândirii se mulează pe scheletul operației numai atâta timp cât corespunde unor relații conservate perceptiv, operația latentă este înfrântă însă cu ușurință de cerințele abuzive ale intenției.

Astfel, în experimentele lui Piaget, copilul de 4-5 ani putea rezolva corect sarcini de stabilire și conservare a corespondențelor între mărimi, în pofida diferenței dintre forme, dacă numărul elementelor supuse evaluării era mic (4-5). Dacă formele se modificau prea mult iar numărul de elemente creștea, sarcina înceta să mai fie rezolvată.

La 5-6 ani, copilul stabilea relații de echivalență între două serii de obiecte (bile), luând din grămadă un obiect și punându-l succesiv în corespondență cu obiectele seriei etalon. S-ar părea, deci, că el ar poseda deja operația. S-a dovedit însă că nu este adevărat; este suficient ca experimentatorul să rărească elementele uneia din serii sau să le strângă grămadă, pentru ca relația de echivalență să înceteze a mai fi susținută. Prin urmare, cât timp durează corespondența în plan perceptiv, echivalența este acceptată; de îndată ce corespondența se perturbă, echivalența dispare, ceea ce ar duce la concluzia neconsemnării ansamblului. Această formă intermediară - în care schemele acționale au devenit destul de suple pentru a permite anticiparea și construirea unei rețele exacte de corespondențe, dar sunt ușor afectate de modificarea relațiilor în plan perceptiv - a fost denumită „intuiție articulată". Ea este produsul reglărilor succesive care au sfârșit prin simpla articulare a raporturilor globale, dar nu printr-o „grupare" propriu-zisă a lor. (Piaget, 1965).

Pornind dintr-o simplă experiență imaginată, acțiunea rămâne orientată în sens unic, deoarece însăși asimilarea centrată pe o configurație perceptivă are în mod necesar un sens unic. Fiecare centrare individuală, deformând sau simulând celelalte, face imposibilă realizarea tranzitivității și asociativității.

Iar în măsura în care lipsește compunerea tranzitivă, reversibilă și asociativă, nu se poate vorbi nici de identitatea elementelor, nici de conservarea întregului. Imitând contururile reale, fără a le corecta, gândirea intuitivă este *fenomenistă,* iar fiind centrată permanent pe acțiunea de moment, ea este și egocentrică.

III. **Stadiul operațiilor concrete** (7-11 ani) se caracterizează prin apariția și intrarea în funcție a structurii operatorii propriu-zise, cu proprietățile sale specifice - *reversibilitatea, tranzitivitatea, asociativitatea.* Gândirea în ansamblul său, ca sistem unitar, se comută pe o nouă schemă de organizare și funcționare. Operația ca atare se aplică în acest stadiu cu precădere asupra obiectelor concrete sau imaginilor lor, dar ea se va caracteriza în toate împrejurările prin realizarea explicită sau implicită a raporturilor de identitate, compunere, tranzitivitate, prin conservarea ansamblului, pe realizarea unor „grupări" bazate pe decentrări mediate.

Operațiile concrete constituie un procedeu de sistematizare doar a fenomenelor existente în momentul dat. Copilul poate sistematiza („asimila") lucrurile pe care le întâlnește, dar nu este capabil încă să aibă de-a face cu ceea ce nu se află nemijlocit în fața lui sau cu ceea ce nu i-a fost dat în experiența anterioară (Piaget, 1971).

Copilul nu poate ieşi din limitele informaţiei care i se dă pentru a descrie sistematic tot ceea ce se poate produce.

IV. Stadiul operaţiilor formale (11-14 ani) se caracterizează prin comutarea întregii structuri operatorii pe un suport intern (limbajul intern), pe un sistem coerent de semne şi simboluri, detaşate de obiectele şi imaginile concrete. Gândirea dovedeşte dimensiunea *proiectivităţii* şi a ipoteticităţii. graţie căreia ea transcende limitele lui *acum* şi aici, purtând acţiunea în sfera abstractului, a posibilului.

Esenţa operaţiilor formale rezidă, prin urmare, în „implicaţii" şi „incompatibilităţi" stabilite între propoziţii, care exprimă ele însele clasificări, serieri etc. Efectul calitativ al acestei restructurări este apariţia capacităţii de a soluţiona „probleme" cu caracter abstract, care nu se sprijină pe date faptice concrete, nemijlocit perceptibile.

Gândirea formală constă în a reflecta operaţiile interiorizate asupra realului şi a utiliza rezultatele acestei reflectări. Conţinuturile transformărilor sunt aceleaşi ca şi în cazul gândirii concrete, fiind vorba tot de sarcini de clasificare, ordonare, permutare, asamblare, transfer, de stabilire de relaţii etc; dar acestea nu se mai grupează ca structurări ale acţiunii şi realităţii, ci ca *propoziţii* care exprimă aceste operaţii.

Acceptate în principiu, stadiile psihogenetice ale intelectului, aşa cum au fost prezentate de Piaget. au dat naştere şi la unele controverse şi îndoieli. în primul rând, lui Piaget i s-a obiectat absolutizarea caracterului spontan al desfăşurării lor, neglijându-se faptul că orice dezvoltare psihică umană se realizează în contextul unor influenţe socio-culturaie organizate şi bine programate. Or. prezenţa acestor ingerinţe nu poate să nu-şi pună amprenta asupra duratei şi ritmului acestor stadii. Cercetările efectuate în acest sens au demonstrat că aceste stadii pot fi comprimate, iar ordinea lor nu este strict serială, ci uneori unele stadii se desfăşoară în paralel.

In al doilea rând, a fost criticată uniformizarea exagerată a dezvoltării — la toţi indivizii ea destăşurându-se identic -, fiind ignorate aspectele individual-diferenţiale. Or, pentru o înţelegere deplină a tabloului dezvoltării ontogenetice a gândirii, luarea în considerare a diferenţelor inierindividuale este o cerinţă metodologică obligatorie. în fine, în al treilea rând, unii critici au reproşat caracterul artificial al modelului piagetian, dezvoltarea neavând un curs scgmentar-secvenţial. ci sistemic, holist.

în pofida tuturor acestor reproşuri, principiul stadialităţii îşi păstrează întreaga valabilitate metodologică.

Proprietăţile operaţiilor mentale din perspectivă genetică. Fiind rezultatul unui proces relativ îndelungat de dezvoltare ontogenetică, operaţiile mentale dobândesc anumite proprietăţi specifice, pe baza cărora se poate face o evaluare calitativă a organizării de ansamblu a gândirii. Acestea au fost evidenţiate şi analizate de psihologul rus P.I.Galperin, autonil unei interesante „teorii a acţiunilor mentale". Dincolo de determinate stadială, orice operaţie particulară are o traiectorie proprie de devenire, care se va reflecta în anumite proprietăţi ale modului de integrare şi funcţionare a operaţiei date.

Principalele proprietăţi pe care le pune în evidenţă dinamica evolutivă a operaţiilor sunt: *completitudinea, generalitatea, specificitatea instrumentală* şi *automatizarea.*

Completitudinea ne arată dacă o operaţie a parcurs sau nu, în procesul formării sale, toate etapele genetice - formarea reprezentării prealabile despre sarcină şi

orientarea inițială în raport cu elementele ei, acțiunea în plan extern cu obiectele concrete sau cu imaginile „materializate" ale lor, desfășurarea în planul *limbajului extern* și al reprezentărilor, interiorizarea mediată de succesiuni ale abstractizărilor și generalizărilor verbale. Pentru a fi eficientă, operația trebuie să parcurgă toate aceste etape, neparcurgerea uneia sau alteia făcând-o fragilă și fluctuantă.

Generalitatea reflectă sfera de aplicabilitate reală a unei operații. Ea dă răspuns la întrebarea „cât de multe și variate sarcini concrete pot fi abordate și rezolvate prin intermediul operației date? ". Aceasta va fi cu atât mai eficientă, cu cât are o aplicabilitate mai întinsă. Ca atare, în programul de instruire se impune ca generalitatea fiecărei operații să figureze ca obiectiv obligatoriu de atins.

Specificitatea instrumentală exprimă legătura selectivă și orientată dintre operațiile particulare și tipul de sarcini la care se aplică. Această proprietate ne arată că oricât de ridicat este gradul de generalitate al unei operații, ea nu poate fi universal aplicabilă și nu va putea fi suficientă pentru abordarea și rezolvarea tuturor sarcinilor posibile. Rezultă deci că fiecare operație vizează o anumită categorie de sarcini și ea trebuie proiectată și elaborată prin raportare directă la categoria respectivă. Operațiile se formează pentru a servi ca *„instrumente ale minții""* în rezolvarea diferitelor situații de viață.

Automatizarea reflectă gradul de integrare și consolidare a operațiilor și ea rezidă în eliminarea verigilor de prisos și a „timpilor morți" și în comprimarea traiectoriei de desfășurare. Atingând un nivel optim de automatizare, operațiile se realizează cu promptitudine, rapid, fără a reclama reglajul conștient-voluntar permanent. Ca urmare, atenția se va deplasa de la veriga *cunP.* asupra căreia era focalizată în faza incipientă de formare a operației, la veriga *ce* ?, conținutul și scopul transformării. Un exemplu de maximă automatizare ni-l oferă operațiile aritmetice de calcul — adunarea, scăderea, înmulțirea. împărțirea.

B. Blocul conținulurilor

Gândirea nu este o desfășurare mecanică de operații „pure". Ca proces de cunoaștere cu funcție reflectorie și de modelare informațională presupune în mod obligatoriu existența unor conținuturi specifice, asupra cărora să se aplice operațiile. Sursa primară a acestor conținuturi se află în lumea externă, iar izvorul lor (de alimentare directă) îl reprezintă datele senzoriale. Acestea nu se încorporează ca atare în structura internă a gândirii, ci filtrate și prelucrate succesiv, la diferite niveluri de generalitate, abstracțiune și esențialitate. Astfel, se ajunge ca, pe măsură ce se dezvoltă și se consolidează în cursul ontogenezei, gândirea să-și elaboreze o structură de conținut (informațională), calitativ diferită și clar distinctă de structura de conținut a percepției și reprezentării.

„Elementul" constitutiv bazai al structurii ei de conținut este *noțiunea,* iar elementele supraordonate, de rang cognitiv superior, sunt *judecata* și *raționamentul.*

în abordarea acestora, trebuie corelate datele și unghiul de vedere al logicii și datele și unghiul de vedere al psihologiei. Dacă logica formală poate să facă abstracție de latura psihologică vie, psihologia nu poate să facă abstracție de criteriile, definițiile și schemele logice (care au și un caracter normativ).

Noţiunea este acea entitate informaţională internă care integrează determinaţii (însuşiri) semnificative, esenţiale, necesare şi comune unui număr mai mare sau mai mic de obiecte (fenomene) reale sau imaginare.

Ea nu este un dat ci rezultatul unui proces evolutiv. Cercetările efectuate de A. Şvacikin (1937), sub îndrumarea lui L.S. Vâgotski, au demonstrat că, până să ajungă, la stadiul noţional propriu-zis, gândirea trebuie să parcurgă o serie de etape intermediare: *etapapre-noţională* (domină în mod absolut imaginile senzoriale); *etapa complexelor naţionale* (se pun laolaltă, în aceeaşi categorie, pe baza unei însuşiri accidentale, obiecte calitativ diferite - lucruri şi fiinţe, de exemplu); *etapa pseudonoţională* (îngustarea sferei noţiunii până la a cuprinde un singur obiect); *etapa noţiunilor concrete; etapa noţiunilor abstracte.* Stadialitatea formării noţiunilor reflectă şi este simetrică stadia]ităţii formării operaţiilor.

Noţiunea, o dată elaborată, se include în structura de conţinut stabilă a gândirii, oferind un material calitativ superior de lucru pentru blocul operaţiilor. Astfel, atitudinea şi comportamentul epistemic faţă de realitate vor avea trăsături diferite atunci când se întemeiază pe o mediere noţională, comparativ cu situaţia când pe prim plan se impune medierea senzorială.

în accepţiunea teoriei semantice a informaţiei, noţiunea sau conceptul este un model homomorfic multimediat, în care sunt reprezentate sau codificate cu ajutorul semnelor verbale datele relevante, perene, comune unei mulţimi mai întinse sau mai restrânse de obiecte („elemente"). Ea se constituie pe baza relaţiei de intersecţie şi incluziune a mulţimilor, sub semnul funcţiei de grupare şi categorializare proprie creierului uman. Astfel, să considerăm obiectele A, B, C, D ca mulţimi de însuşiri: A={a, b, c, d, e, m, p }; B={ a, c, d, m, r, x, z}; C={a, b, c, d, m, n„ s, z}; D={a, b, c, m, d, f, g, h}. Intersecţia lor AnBflCDD ne dă o mulţime nouă E={a, c, d, m} ale cărei elemente sunt însuşiri comune tuturor mulţimilor iniţiale. Dacă, acum, aplicăm un *criteriu* nou, *de esenţialitate* (a), vor fi reţinute doar însuşirile care-l satisfac.

Să spunem că, în exemplul nostru, criteriul respectiv este satisfăcut numai de însuşirile o şi *d*- (a„ d„). Nucleul informaţional va fi dat atunci numai de aceste două însuşiri.

Conceptul rezultat - È - se poate defini drept clasă a tuturor mulţimilor-obiect - A, B, C, D - care posedă însuşirile a „ şi d „. Criteriul de relevanţă sau de esenţialitate ne permite să apreciem gradul de adecvare a conceptului la realitatea modelată. Pe baza acestui criteriu, devine legitimă împărţirea noţiunilor lor în *empirice* şi *ştiinţifice.* Primele sunt rezultatul sistematizării şi integrării informaţiei recoltate în contextul experienţei cotidiene; ele conţin însuşiri selectate cu precădere după criterii pragmatice circumstanţiale, care pot fi mai puţin esenţiale.

Cum conţinutul experienţei perceptive este diferit de la un individ sau grup de indivizi la altul, şi structura semantică a informaţiei integrată în noţiunile empirice va fi diferit. în multe domenii, datorită vastităţii volumului de informaţie ce se cere a fi asimilată, noi rămânem la nivelul înţelegerii empirice a fenomenelor. Noţiunile ştiinţifice sunt rezultatul elaborării speciale, în procesul învăţării organizate, prin asimilarea datelor semnificative obiectiv verificate ale ştiinţei. Ele conţin însuşiri selectate pe baza aplicării riguroase a criteriilor de esenţialitate şi generalitate, recunoscute ca atare la momentul dat al dezvoltării cunoaşterii.

Pe baza lor, devine posibilă dezvoltarea relațiilor cauzale și formularea de predicții în legătură cu desfășurarea evenimentelor într-un domeniu sau altul al realității. Logica a pus în evidență două determinații principale ale noțiunii: *volumul* și *sfera*. Prin volum se desemnează conținutul noțiunii, respectiv numărul de *note* pe care le cuprinde. Prin sferă se exprimă întinderea noțiunii, respectiv numărul obiectelor sau mulțimilor de obiecte asupra cărora se aplică noțiunea dată. Cele două determinații se află într-un raport invers: cu cât volumul este mai mare (conținutul mai bogat în însușiri), cu atât sfera este mai restrânsă, noțiunea respectivă aplicându-se unui număr mai mic de obiecte (mulțimi) și invers.

După natura conținutului, noțiunile au fost împărțite în *concrete* și *abstracte*. Concretă este considerată acea noțiune care arc un suport imagistic direct, putând fi reprezentată (ex., noțiunea de casă, de floare etc). Noțiunea abstractă conține însușiri desprinse și detașate de contextul și suportul lor sensibil, devenind imposibil de reprezentat (ex. libertate, dezvoltare, înțelepciune, contradicție etc).

Deși o noțiune subordonează numeroase specii și varietăți de obiecte, în mod curent, una dintre acestea, ca urmare a frecvenței în experiența cotidiană, se va desprinde *ca prototip* (M.Miclea, 1995). Astfel. în comunicarea obișnuită, atunci când dorim să exemplificăm o noțiune, ne referim la un prototip, care ne este mai familiar.

Noțiunea în sine nu înseamnă decât o sumă de potențialități cognitive în raport cu obiectele pe care ca le reprezintă. Despre ea nu se poate afirma nici că este adevărată, nici că este falsă. Dai' ea este o posibilitate de a formula o serie de judecăți cu privire la o anumită clasă de obiecte sau fenomene. Prima modalitate de a dezvălui și pune în circuitul cognitiv actual conținutul unei noțiuni este *definiția*. Schema de definire a unei noțiuni variază în funcție de scopul urmărit și de criteriul adoptat. În accepțiunea logicii, o definiție veritabilă este doar aceea care se poate realiza prin *genul proxim* și *diferența specifică* (ex.„ „Omul este un animal rațional"; „Mamiferul este un vertebrat care naște puiii și-i hrănește cu lapte"; „Aurul este un metal prețios". în practică, nu este întotdeauna ușor și posibil să dăm astfel de definiții; în mod frecvent, recurgem la definiții *enumerativ-descriptive* („Casa este o construcție formată din temelie, pereți, ferestre și acoperiș"), *funcționale* („Stiloul este un obiect cu care scriem"), genetice („ploaia este ce rezultă prin condensarea vaporilor"), *de compoziție* („Apa este formată din doi atomi de hidrogen și un atom de oxigen") etc.

în cadrul gândirii, noțiunile nu sunt dispuse la întâmplare, haotic, ci ele se ordonează și se ierarhizează sistemie, alcătuind ceea ce se cheamă *piramida noțiunilor* (fig. 30.). Aceasta este structurată pe verticală după criteriul gradului de *generalitate,* iar pe orizontală după *criteriul coordonării semantice modale.* Spre baza piramidei sunt dispuse noțiunile cu sfera cea mai mică și volumul cel mai mare: *noțiuni individuale',* în continuare, la etajele superioare, se situează noțiunile cu sfera din ce în ce mai mare și volumul din ce în ce mai mic - *particulare, generale,* iar la vârful piramidei, se plasează noțiunile cu gradul cel mai înalt de generalitate posibil - *categoriile supraordonate* (ex., „Existență", „materie", „realitate"). Atunci când organizarea în interiorul piramidei este bună, gândirea se mișcă liber, cu ușurință și coerență, atât de la individual/particular spre general/categorial, cât și în sens invers, de la categorial spre particular și individual. De asemenea, mișcarea ei se realizează optim

şi pe orizontală, în limitele aceluiaşi nivel ierarhic integrat, stabilindu-se între noţiunile respective raporturi de coordonare, de complementaritate. Buna funcţionalitate logico-semantică în interiorul sistemului noţional este o premisă esenţială a eficienţei instrumental-cognitive a gândirii. De acest lucru ne dăm seama foarte clar în cazuri patologice, de disociere sau diaschisis mental: fragmentarea sistemicităţii noţionale, cu întreruperea conexiunilor între diferite niveluri şi compartimente, pacienţii pierzând capacitatea de a mai realiza raporturi corecte între noţiunile echivalente, între cele generale şi cele particulare. Ca urmare, gândirea, în ansamblul ei, coboară, cum afirma K. Goldstein, sub nivelul conceptualizării.

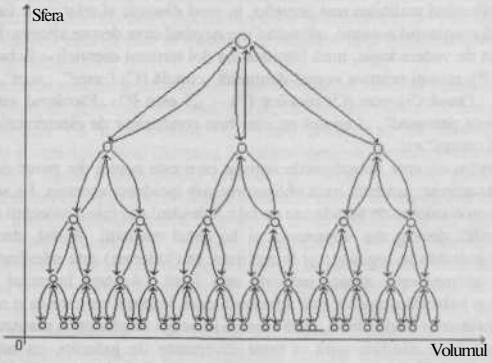

Fig. 30. Piramida noţiunilor

Suportul „material" al noţiunii este cuvântul. în mod normal, la nivelul omului, orice noţiune se obiectivează şi se exprimă printr-un *cuvânt.* Trebuie însă făcută distincţia între cuvântul-imagine, prin care se fixează şi se exprimă percepţia sau reprezentarea (ca produse imagistice), şi cuvântul-noţiune. Fizic, adică fonetic, şi gramatical, adică morfologic, cuvântul este acelaşi în ambele situaţii. Deosebirea apare, însă, la nivel designativ, respectiv, semantic. Conţinutul informaţional în cele două situaţii este calitativ diferit: cuvântul-imagine codifică însuşiri senzoriale situaţional-individuale, în vreme ce cuvântul-noţiune codifică însuşiri generale şi esenţiale atribuibile fie unui singur obiect, indiferent de situaţia concretă în care poate fi dat, fie unei mulţimi (clase) de obiecte individuale.

Integrarea noţiunii în tiparul său verbal - cuvântul — nu se produce dintr-o dată şi în mod spontan, ci treptat, în cursul unui proces îndelungat de evoluţie ontogenetică şi învăţare.

Astfel, gradul de „conceptualizare" a diferitelor cuvinte pe care le folosim este foarte diferit. în ontogeneză, cuvântul apare înaintea noțiunii: semantizarea sau semiotizarea cuvântului în direcția conceptualizării trece prin senzorialitate și reprezentare.

Judecata este un construct informațional mai complex și relativ stabil ce se formează prin realizarea unor relații și coeziuni logico-semantice definite între două sau mai multe noțiuni. în această ipostază, ea devine o componentă *de conținut* a gândirii, putând fi stocată ca atare în blocul memoriei pentru uzul ulterior. Ea se integrează în memorie la un nivel superior față de noțiuni, nivel pe care-l putem numi *propozițional* sau *serie „semantică",* delimitată prin indici speciali de „identitate" de celelalte. Din punct de vedere cognitiv, ea are o valoare superioară în comparație cu noțiunea, reflectând realitatea mai complet în mod dinamic și relațional. Ea dezvăluie și precizează conținutul noțiunii, *afirmând* sau *negând* ceva despre altceva. În structura sa, din punct de vedere logic, intră întotdeauna doi termeni esențiali - Subiectul (S) și Predicatul (P), reuniți printr-o verigă denumită copulă (C) („este", „sunt", „nu este", „nu sunt"): „Omul (S) este (C) muritor (P) - „S este P". „Pământul este rotund"; „Omul nu este patruped", „Lemnul nu este bun conducător de electricitate", „Stelele sunt corpuri cerești" etc.

Observăm că, spre deosebire de noțiune care este neutră din punct de vedere al criteriului de adevăr, judecata intră obligatoriu sub incidența acestuia. Ea se va asocia întotdeauna cu o valoare de adevăr sau de fals. Adevărul sau falsul judecății ca „entitate informațională" decurg din supunerea ei la testul realității. Astfel, dacă legătura afirmată de judecata se regăsește și în realitate, ea (judecata) este adevărată, iar dacă aceasta nu se regăsește, atunci judecata este falsă. (Aceasta în cazul judecăților afirmative); o judecată negativă este adevărată dacă legătura pe care ea o neagă nu se găsește în realitate și devine falsă, dacă ceea ce se neagă se găsește în realitate.

în conținutul gândirii intră o mare diversitate de judecăți, cu adresabilitate modală diferită: judecăți de existență, judecăți de valoare, judecăți particulare, judecăți universale, judecăți simple, judecăți complexe etc.

Ele au ființat inițial ca *obiect* al unui proces viu de gândire (căutarea și stabilirea legăturii celei mai adecvate din punct de vedere semantic între o anumită noțiune și anumite subiecte sau note prin care aceasta se poate defini), apoi ca *produs* - formularea finală, și, în ultima instanță, se stochează în structura de conținut a gândirii pentru uzul ulterior. De acest lucru ne dăm seama în situațiile când trebuie să operăm discursiv cu noțiunile, să le punem în relație unele cu altele, să le definim. în asemenea situații familiare, nu mai procedăm la întâmplare după principiul „încercare-eroare", ci reactualizăm dintr-o dată răspunsuri corecte în forma judecății. Nivelul judecății sau prepoziționalul este supraordonat celui noțional al structurii de conținut a gândirii.

Raționamentul este cel de-al treilea nivel de integrare a conținutului informațional al gândirii, fiind reprezentat de constructele discursive. încadrarea raționamentului în structura de conținut a gândirii este justificată de faptul că el determină o atitudine epistemică de rang superior a subiectului față de realitate, dezvoltând aspecte de ordin relațional și interacțional complexe ale acesteia (contiguități și corespondențe spațio-temporale, succesiuni, incluiziuni și disjuncții, probabilități, cauzalitate etc).

Dar, tocmai complexității deosebite a câmpului relațional asupra căruia poartă conținutul raționamentului, gradul de *„compactitate organizațională'* al său în cadrul gândirii este relativ mai scăzut decât cel al judecăților și, cu atât mai mult, decât cel al noțiunilor. Din punct de vedere cantitaliv, doar un număr relativ mic de raționamente, ca entități informaționale finite, se stochează în conținutul latent al gândirii pentru uzul ulterior. De regulă, se reține și se fixează judecățile, concluzii ale raționamentelor, și, firește, schemele logice după care se alcătuiesc acestea.

C. Blocul produselor

Produsul este un element esențial în structura gândirii și în definirea finalității ei ca proces (sau activitate mintală). Acesta răspunde la întrebarea: „ce s-a obținut sau ce a rezultat la capătul unui șir finit de transformări aplicate unui anumit conținut sau unei situații date la «intrare» ? ".

în funcție de specificul „stimulului" care a declanșat procesul gândirii, produsele pot fi: o noțiune, un principiu, o relație, o lege, un răspuns (afirmativ sau negativ), o decizie, o soluție (la o problemă) etc. Toate acestea au ca trăsături comune interiorizarea și caracterul ideal (ființarea ca entități mentale, de esență informațională).

Ca verigă finală a unui proces orientat spre scop, produsele gândirii suportă operațiile verificării (testării) și evaluării pe baza unor criterii de adevăr (corectitudine) și semnificație instrumental-adaptativă. Ele devin astfel clasificabile în „corecte" sau „incorecte", „înalt semnificative", „mediu semnificative" și „slab semnificative". În funcție de măsura în care subiectul adoptă el singur asemenea criterii de evaluare și ia o poziție critică față de produsele propriei sale gândiri, va proceda la o selecție obiectivă a acestora, reținând pe cele corecte și semnificative și respingând pe cele inadecvate și nesemnificative. Respingerea unui produs ca nesatisfăcător duce fie la reluarea procesului gândirii în vederea obținerii unuia mai bun, fie la renunțarea de a mai căuta răspunsul sau soluția la situația dată. Atunci când spiritul critic și nivelul de exigență față de produsele obținute sunt scăzute, gândirea capătă trăsătura negativă a suficienței. Subiectul respectiv se mulțumește cu ce obține, chiar dacă produsul obținut este derizoriu.

În dinamica generală a gândirii, *desprinderea și reținerea produsului* ca „element constitutiv specific" preziniă o importanță metodologică, întrucât creează momente de discontinuitate, absolut necesare în delimitarea proceselor finite, subordonate și reglate de o finalitate concretă.

Tocmai recunoașterea existenței produsului ca entitate distinctă face posibilă trecerea de la speculația sterilă - despre gândire în general - la abordarea concret-experimentală a gândirii ca proces determinabil, obiectivabil și controlabil.

Produsul devine, în acest context, indicatorul principal al eficienței gândirii. Cu cât acesta prezintă valori mai ridicate, în plan cantitativ, cu atât gândirea care se află la originea lui este mai eficientă, și invers. (Desigur, nu întotdeauna analiza produsului este suficientă pentru determinarea eficienței unei gândiri; pe lângă aceasta, o informație importantă o poate furniza și analiza căii sau drumului pe care-l străbate gândirea pentru a ajunge la un produs).

Din punct de vedere al persistenței în timp, produsele gândirii se pot împărți în două categorii: *produse pentru uzul imediat* (pasagere), care, satisfăcând „starea de

necesitate" pentru care au fost obținute, își pierd actualitatea și ies din structura de conținut a gândirii; produse pentru uzul ulterior (ex„ noțiunile, principiile, legile), care se stochează în structura de conținut, devenind verigi componente ale unor noi procese de gândire (în viitor).

D. Blocul relațiilor

Termenul de „relație" este polisemie el fiind utilizat în sensuri și situații variate: de acțiune (a relata ceva), caracteristică a două sau mai multor lucruri între care există un anumit raport, legătură de interdependență, de interacțiune, de analogie etc, legătură asigurată printr-un mijloc de transport, cale de comunicație, legătură de afaceri sau profesională între persoane, funcții de relație (în biologie), ecuații (în matematică). Ca parte componentă a gândirii, relația trebuie luată în accepțiunea de legătură, raport, interdependență între operații și conținuturi. Toate transformările pe care le realizează gândirea asupra datelor ce-i sunt prezentate la „intrare" sunt mediate și încorporate în diferite *tipuri de relații* care se conștientizează și se fixează ca atare. Aceste tipuri pot fi: de comparație constitutivă și calitativă (A> B, B<C etc; „A mai bun decât B"); de ordine și coordonare spațio-temporală („A după B", „A la dreapta lui B", „A concomitent cu B", „A în același loc cu B"); de subordonare-incluziune („noțiunea particulară se subordonează noțiunii generale", „obiectul Xj face parte sau se include în clasa E"); genetice și de filiație (A a apărut din B", „Ion este frate cu Gheorghe"); de determinare probabilistică (fiind dat ansamblul condițiilor C, se poate produce cu probabilitatea pi evenimentul E,": „dacă dintr-o urnă în care se află bile roșii, albastre și galbene în proporții egale, facem o extragere la întâmplare, este posibil ca bila extrasă să fie roșie"; dar tot așa de bine se poate întâmpla ca aceasta să fie de altă culoare — galbenă sau albastră"); de determinare cauzală univocă („dacă este întrunit ansamblul de condiții C, atunci în mod necesar se va produce evenimentul sau fenomenul E"; „dacă încălzim apa dintr-un vas până la temperatura de 100°C, ea va începe să fiarbă"); de similitudine- apropiere (pe o plajă extrem de întinsă, de la analogia cea mai slabă până la identitate); de polaritate antagonică (+ - în matematică, excitație-inhibiție în neurofiziologie, altruist-egoist, în morală etc); de complementaritate („două mulțimi cu elemente distincte dau prin reunire o mulțime nouă care va include elementele ambelor mulțimi", „elementele pereche" - cuplurile „noțiunile *bărbat* și *femeie* sunt complementare în raport cu noțiunea om" etc).

O dovadă în plus în favoarea ipotezei că relația este o a patra dimensiune (componentă) distinctă a structurii gândirii o constituie faptul că ea se formează și se învață în mod special, întocmai ca operația și noțiunea, judecata sau raționamentul.

Fiecare din tipurile enumerate mai sus face obiectul unei definiri și al unei exersări sistematice prin exemplificări și aplicații la situații concrete.

Pe măsură ce se formează și consolidează, blocul relațional se intrică în celelalte blocuri componente ale gândirii, îndeosebi în cele ale operațiilor și conținuturilor, restructurându-le și reorganizându-le. Tocmai datorită acestui fapt gândirea dobândește atributele unui sistem: un ansamblu de elemente aflate în relație nonîntâmplătoare unele cu altele.

Modelul de reprezentare grafică va fi în acest caz „schema-bloc" sau „graficul orientat".

8.3. FORME MODALE DE PROCESARE-INTEGRARE A INFORMAȚIEI LA NIVELUL GÂNDIRII

Așa cum am menționat într-unui din paragrafele anterioare, gândirea reprezintă nivelul cel mai înalt și cel mai complex de prelucrare și utilizare a informației despre realitatea obiectivă nemijlocit perceptibilă, despre posibil (dar încă nereal) și despre imposibil (ceea ce nu poate exista decât în mintea noastră).

în realizarea acestei complexe prelucrări sau procesări, gândirea nu urmează o traiectorie unică și liniară; ea pune în evidență cel puțin trei forme (direcții) modale ale acestei procesări, și anume: a. *forma de procesare inductivă;* b. *forma de procesare deductivă* și c.*forma de procesare analogică.*

A. Procesarea inductivă

Din punct de vedere genetic, aceasta este prima formă de procesare a informației în cadrul gândirii. Ea este nemijlocit stimulată și susținută de percepții și reprezentări și acționează inițial asupra obiectelor și fenomenelor concrete. Ca urmare, traiectoria pe care se va înscrie o asemenea procesare va avea un sens ascendent, de la individual, particular către general, universal, de la situațional, întâmplător către legic, necesar.

La „intrare", avem întotdeauna de-a face cu o mulțime de însușiri, obiecte, situații etc, date nu neapărat simultan, ci și succesiv, în timp, iar la „ieșire" - cu un produs integrat, generalizat. Operatorii implicați în procesarea informației acționează în direcția estompării sau eliminării deosebirilor sau incompatibilităților individuale și a relevării-accentuării similitudinilor și concordanțelor.

Situațiile (sarcinile) cu care se confruntă gândirea în inducție ar fi de trei genuri: a. formarea de concepte; b. dezvăluirea și formularea unei reguli, a unui principiu, a unei legi; c. dezvăluirea și inducerea unei structuri.

a. în **formarea de concepte,** procesarea informației este subordonată *inducerii* unei proprietăți de la o parte a elementelor unei mulțimi la întreaga mulțime.

De exemplu, constatând că toate corpurile metalice care ne-au fost date în experiența senzorială anterioară conduc curentul electric, extindem această proprietate asupra oricărui metal în general, concluzionând că toate metalele sunt bune conducătoare de electricitate. Orice concept este rezultatul unei procesări inductive. Dar cum în structura gândirii există concepte de grade sau niveluri de generalitate diferite (inferior-superior), înseamnă că în elaborarea lor avem de-a face cu o inducție în spirală: produsul unei inducții de rangul I. să spunem, devine element de procesare pentru o inducție de rangul 11 ș.a.m.d. (exemplu: „măr ionatan" „măr" „produs vegetal" „substanță organică"; „om" „vertebrat" „mamifer" „animal" etc).

în funcție de natura calitativă a conținuturilor informaționale supuse procesării, se delimitează „concepte reale" cu adresabilitate „obiectuală" și „concepte formale", lipsite de valoare semantică, având un caracter pur convențional.

Cele dintâi se elaborează în procesul adaptării și al învățării, în raport cu diferitele domenii ale cunoașterii. Gradul de elaborare este diferit atât pentru conceptele din interiorul unuia și aceluiași domeniu, cât și pentru conceptele aparținând diferitelor domenii.

Conceptele formale prezintă mai mult un interes metodologic, ele fiind utilizate ca modele experimentale pentru a urmări mai riguros dinamica şi mecanismele psihologice pe care le reclamă procesarea însuşirilor.

Asemenea gen de experimente au început încă din 1920, fiind iniţiate de N.Ach, D.Uznadze, L.Vâgotski, Hanfman şi Kasanin. Ca material experimental, au fost folosite corpuri geometrice de formă, mărime şi culoare variabile, cărora li se asociau cuvinte fără sens (trigrame) („Bik", „Lag", „Cev" etc). Subiecţii trebuiau să reunească sub aceeaşi denumire toate obiectele care satisfăceau o anumită condiţie, de exemplu „să fie groase şi mari". Astfel cuvântul Lag, să spunem, reunea toate aceste corpuri; cuvântul Cev, reunea „toate obiectele înalte şi de grosime mijlocie" ş.a.m.d.

între anii 1946-1948, E.Heidbreder a efectuat experimente asemănătoare. Subiecţilor li se prezentau 16 serii a câte 9 fotografii. Fiecare serie era asociată cu un cuvânt fără sens: *rolk* (faţă umană), *leth* (copac), *mulk* (rotund); *fard* (numărul 2) etc. Subiecţii trebuia să descopere singuri semnificaţia fiecărei denumiri. Huli şi colab. (1951) au înlocuit imaginile şi corpurile geometrice folosite în experimentele descrise anterior cu serii de caractere chinezeşti. Fiecărei serii i se puneau în corespondenţă tot denumiri fără sens, viitoare „concepte formale". Subiecţii trebuiau să reunească sub aceeaşi denumire („ii", „yer", „ta", „deg" etc.) caracterele care aveau un radical comun.

Constatările principale pe care le-au prilejuit aceste experienţe au fost următoarele: 1. în comparaţie cu materialul verbal, imaginile favorizează procesarea inductivă de tip noţional; 2. există tendinţe dominante ale cursului gândirii: oamenii reacţionează mai întâi la obiectele concrete şi apoi la forma lor; 3. factorii situaţionali exercită o influenţă semnificativă asupra electivităţii procesării: dacă formele geometrice şi obiectele concrete au aceleaşi dimensiuni, mai întâi sunt sesizate obiectele; dacă obiectele sunt mici dar reprezentate grafic pe figuri geometrice mari, primele care se impun atenţiei sunt acestea din urmă.

Cercetările efectuate de pe poziţiile teoriei acţiunii (Galperin şi colab., P.Popescu-Neveanu şi colab., Al.Roşea) au stabilit că un factor esenţial care influenţează dinamica formării conceptelor este *modul de orientare a subiectului* în sarcină. Acesta se poate caracteriza prin prezentarea de la început de către experimentator a unor indici de recunoaştere şi desprindere a însuşirilor comune şi principale sau prin absenţa unor asemenea puncte de reper. în primul caz, noţiunea se formează mult mai repede şi mai trainic decât în al doilea.

Un al doilea element important de care depinde calitatea conceptelor nou formate îl constituie prezenţa sau absenţa aplicării lor la rezolvarea unor sarcini concrete (de ordonare-clasificare, de selecţie, de integrare etc). Trăinicia elaborării şi instrumentalitatea conceptelor sunt întotdeauna mai bune dacă învăţarea are loc chiar în procesul aplicării la situaţii reale.

în fine, cel de al treilea factor implicat în formarea noţiunilor îl constituie modul de prezentare a exemplelor. S-a demonstrat că important este nu atât volumul sau numărul acestora, cât mai ales gradul de reprezentativitate (diversitatea modală) şi relevanţă.

Procesarea inductivă care stă la baza elaborării conceptelor se perfecţionează pe măsura îmbogăţirii fondului experienţei senzoriale, a tezaurului reprezentărilor şi schemelor de integrarea semantică a limbajului. Se ajunge, astfel, ca, la adult, formarea

unei noţiuni noi să nu reclame în mod obligatoriu prezenţa exemplelor şi suportului intuitiv (obiectual sau imagistic), fiind suficienta doar punerea în relaţie semantică adecvată a cuvântului respectiv (încă neconceptualizal) cu cuvintele noţiunii deja elaborate.

b. în activitatea sa cotidiană, omul are de-a face cu mulţimi de obiecte izolate şi cu sarcina de grupare a lor în clase prin reluarea şi generalizarea însuşirilor comune şi semnificative (esenţiale), dar şi cu diferite tipuri de relaţii şi raporturi care apar ca purtătoare ale unei informaţii specifice şi care deschid cunoaşterii perspective noi.

Relevarea lor necesită analiza şi compararea unui număr relativ mare de cazuri particulare. Aici, intervine obligatoriu procesarea inductivă, îndreptată spre identificarea şi stabilirea anumitor „invarianţi de raport"; aceştia se menţin ca atare în pofida modificărilor aleatoare pe care le pot suferi însuşirile concrete ale reiatelor (obiectelor aflate în relaţie). Operatorii sunt focalizaţi nu asupra obiectelor „în sine", ci asupra raportului care se stabileşte între ele pe baza unui criteriu: de ordine (serială), de distanţă, de formă, de culoare, de asemănare semantică, de opoziţie, de subordonare etc.

Pentru ca raportul să fie desprins şi generalizat, el trebuie să prezinte o anumită valoare cognitivă sau pragmatică reglatorie, adică să orienteze adecvat activitatea sau comportamentul subiectului în diferite situaţii reale.

în termenii teoriei generale a reglării, aceasta înseamnă că, de fiecare dată când raportul respectiv este sesizat şi desprins ca purtător de informaţie specifică, subiectul obţine „o întărire pozitivă" (adică rezolvă sarcina care-i stă în faţă), iar în cazul când nu este sesizat şi respectat, subiectul obţine o „întărire negativă" (eşec în rezolvarea sarcinii).

Raportul poate apărea în formă explicită, putând fi sesizat pe cale perceptivă, sau implicită, relevarea lui reclamând o procesare multimediată. în primul caz, purtătorul raportului îl constituie o însuşire concretă - formă, mărime, culoare. în cazul al doilea, la baza stabilirii lui stă un indicator abstract: de ordine, de sens etc.

Exemple:

• *o sarcină de diferenţiere:* subiectului i se prezintă perechi de stimul, relaţionaţi după criteriul „mărime": $S|>S_2$ sau $S_i > S|$. El trebuie să găsească, orientându-se după felul de administrare a întrebărilor „corect-greşit", la care din cei doi stimul, să răspundă şi la care nu, valorile concrete ale ambilor slimuli variind de la o pereche la alta. Formulând regula de acţiune, subiectul va răspunde corect chiar atunci când un stimul întărit pozitiv în secvenţa anterioară dobândeşte valoare negativă în secvenţa următoare, prin modificarea poziţiei în relaţie cu celălalt: (S2>Si; S3>S2; S4>S3....).

• Subiectul trebuie să descopere *criteriul de distribuire a valorilor de semnalizare* în cadrul unei serii numerice constante de stimuli: S_1-S_n. De fiecare dată, întărirea pozitivă se asociază numai cu unul din stimuli, dar într-o anumită ordine. Să presupunem că seria cuprinde 7 stimuli şi poziţia lor rămâne nemodificată în cursul experimentului; se modifică doar „localizarea" valorii de semnalizare:

I. S], 02, Si, S4, S5, Sfi, S7

II. $S_1, S_2, S_3, S_4, S_5, S_6, S_7$

ffl. $S_1, S2, S3, S4, S_5, S_6, S_7$

IV. Si, S_2, S_3, S_4, S_5, S_6, S_7 ş.a.m.d.

Din cele de mai sus se desprinde regula: „valoarea de semnalizare în cadml seriei se distribuie alternativ primului stimul, apoi ultimului; celui de al doilea, apoi penultimului etc.

Un caz aparte al inducţiei raporturilor şi relaţiilor este *inducţia legilor.*

Legea este în esenţă tot o *relaţie,* un raport. Ea caracterizează însă nu atât starea, cât mai ales dinamica sau desfăşurarea evenimentelor, aflate într-o anumită interacţiune sau interdependenţă. în formă generală, ea se exprimă ca o dependenţă dintre un ansamblu de condiţii (factori) E şi un eveniment oarecare A, astfel că A=f(E).

Realizarea ansamblului E determină producerea evenimentului A; nerealizarea presupune absenţa evenimentului A. întinderea domeniului la care se aplică dependenţa respectivă exprimă gradul de generalitate al legii. Tăria sau intensitatea dependenţei dintre condiţie şi eveniment pot varia, determinându-se astfel două mari categorii de legi: *dinamice* şi *statistice.*

Legea dinamică reflectă o legătură necesară, de tip cauzal, între cei doi termeni ai relaţiei E şi A. Astfel, fiind dat E, A se produce în mod sigur, E devenind cauza lui A, iar A - efectul lui E.

Acest gen de dependenţă se întâlneşte în domeniul mecanicii, al fizicii clasice, al reacţiilor chimice etc. (Ex.: „Temperatura corpurilor crescând peste o anumită limită, ele încep să-şi mărească volumul, dilatându-se".)

Caracteristica principală a legii dinamice rezidă în aceea că ea se aplică şi se verifică la nivelul fiecărui caz individual în parte. Dar descoperirea şi formularea ei sunt rezultatul observării şi analizei unui număr mare de cazuri. Fiecare caz exprimat în forma unei judecăţi constatative, de atestare a dependenţei date, reprezintă *o premisă* în lanţul procesărilor inductive step-by-step:

E—»A în cazul X,
E—>A în cazul X_2
E—>A în cazul X_t
— —
E—>A în cazul X_n
E—>A în toate cazurile X_n.

Legea statistică exprimă o legătură posibilă, dar nu neapărat necesară, între condiţii şi evenimente (E şi A). Astfel, fiind dat ansamblul de condiţii E, evenimentul A se poate produce, dar el poate şi să nu se producă. Se desprinde un punct de maximă incertitudine, când 50% din şanse sunt favorabile producerii lui A şi 50% nefavorabile. Peste 50% şanse favorabile sporeşte probabilitatea producerii evenimentului, iar sub 50% şanse favorabile reduce această probabilitate. între E şi A se interpune un al treilea factor -întâmplarea - care poate întări până la a o face necesară legătura lor sau, dimpotrivă, o poate slăbi până la anulare.

Gândirea dobândeşte controlul asupra acestui factor numai prin raportarea de multe ori a experimentului (ex. aruncarea monedei sau a zarului). Aceasta permite desprinderea unei tendinţe centrale care îşi păstrează valoarea în pofida abaterilor individuale. Domeniul de aplicabilitate al legii statistice este cuprins între „evenimentul sigur" (p(A) = 1) şi „evenimentul imposibil" (p(Q)=0). De aici decurge caracteristica ei principală: nu se verifică la nivel individual, ci numai la nivelul ansamblului (seriei) de evenimente.

Inducţia legilor statistice se ia în două planuri: *obiectiv,* reflecţând dependenţele reale dintre ansamblul dat de condiţii şi un anumit eveniment şi *subiectiv,* reflectând

predicția subiectului în legătură cu deznodământul concret, într-o situație dată, a desfășurării fenomenelor întâmplătoare sau probabile.

Posibilitatea subiectivă se constituie ca rezultat al interacțiunii și corelării caracteristicilor obiective ale fenomenelor date cu elementele experienței anterioare și cu particularitățile psihoindividuale ale fiecărei persoane. Ca urmare, una și aceeași situație va primi estimări diferite din partea unor persoane diferite.

Deși în plan obiectiv distribuția probabilităților evenimentelor elementare poate rămâne tot timpul aceeași (ex., aruncarea zarului), în plan subiectiv ea va înregistra oscilații semnificative. Analiza modului în care diferiți subiecți conchid asupra posibilității de producere sau neproducere a unor fenomene pune în evidență trei tendințe tipice:

• supraestimarea evenimentelor cu probabilitate scăzută și subestimarea celor cu posibilitate mare;

• acordarea șansei celei mai mari evenimentelor care nu s-au produs o lungă perioadă de timp, presupunând că trebuie să se producă în viitorul apropiat;

• supraestimarea probabilității evenimentelor care le sunt favorabile și subestimarea probabilității celor care le sunt nefavorabile.

Operarea în spațiul nedeterminării, al incertitudinii, al evenimentelor probabile este o caracteristică a gândirii umane. Se spune chiar că gândirea omului contemporan este sau trebuie stimulată pe scheme eminamente probabiliste. Aceasta permite corelarea unui număr mai mare de variabile, deschiderea unei arii mai întinse pentru ipoteze şt testări, trecerea de la studiul simplității organizate la studiul complexității organizate, de la studiul sistemelor deterministe la studiul sistemelor cu dinamică aleatoare.

Așa cum demonstrează W.Weaver în fascinanta sa lucrare „Doamna șansă" (1968), procesarea inductiv-probabilistă care vizează fenomenele de masă reunește în sine judecăți cu conținut semantic extrem de eterogen, fiecare din ele incluzând o informație specifică, convergentă pe aceeași concluzie finală.

c. **Inducția structurilor** constă în relevarea unei relații specifice între două elemente și generalizarea ei asupra altor elemente. Structura este, în acest caz, un *invariant relațional,* care rezultă și se susține nu de elementele luate în sine, ci de coraportarea lor reciprocă. (De exemplu, în cazul „familiei pătratelor" avem structura *deforma,* dată de relația de egalitate a laturilor și unghiurilor. În pofida varierii mărimii sau culorii, structura „formă pătrată" rămâne invariantă.

Inducerea și generalizarea ei la toate cazurile individuale permite operarea cu „pătratul", ca figură geometrică generală, categorială.

Structurile există în toate domeniile realității și descoperirea lor constituie unul din obiectivele majore ale cunoașterii științifice: structuri în matematică, în lingvistică, în antropologie, în psihologie etc.

Au fost elaborate teste speciale pentru evaluarea capacității de inducere structurală. Iată câțiva itemi din aceste teste:

• Avocatul este pentru clientul său ceea ce medicul este pentru: a. bolnav; b. medicină.

• Ofițerul este pentru soldat ceea ce profesorul este pentru: a. elev; b. școală.

• Ciorapul este pentru picior ceea ce mânușa este pentru: a. mână; b. cap.

" a. muscă—insectă; b. câine—7; a. pin-conifer; b. fag—? Schema formală de prezentare a situațiilor care reclamă inducția structurii este următoarea: A:B;:C(D|, D2) (‚A este pentru B, ceea ce Ceste pentru D, sau D_2)" Miclea, 1991).

Descompusă, schema inducției pune în concordanță următoarele operații: *codarea* (înregistrarea și organizarea datelor), *inferența* (stabilirea relațiilor logice), *punerea in corespondența* (corelarea elementelor sau termenilor), *aplicarea structurii descoperite, compararea, argumentarea, formularea răspunsului.*

B. Procesarea de tip deductiv

Caracteristica generală a acestei procesări rezidă în aceea că ea are o traiectorie cu sens descendent: pornește *de la general* (un principiu, o regulă, o idee etc.) și merge *spre particular, individual.* Schema logică pe care se întemeiază procesarea deductivă este dată de principiul: „ceea ce se aplică universalului se aplică și fiecărui caz individual în parte".

După structură și complexitate, procesarea deductivă directivă se realizează în trei forme (variante) de inferență: a. *imediată;* b. *forma silogistica;* c. *forma ipotetico-deductivâ* și d. *forma lineară.*

a. **Procesarea deductivă imediată** se caracterizează prin stabilirea unei legături necesare, directe între judecata permisă și judecata-concluzie. Corectitudinea sau evocarea conținutului procesării în acest caz sunt determinate cu precădere de respectarea sau nerespectarea condiției de distribuire a termenilor. Un termen este distribuit numai dacă el este luat în integralitatea sferei sale și nedistribuit dacă este considerat doar sub aspectul unei părți a sferei sale. Trebuie menționat că avem de a face aici cu propoziții (judecăți) categorice. În mod normal, termenul S (subiectul logic) este *distribuit în universale* și *nedistribuit în particulare;* la rândul său, P (predicatul logic) este *distribuit în negative* și *nedistribuit în afirmative.* Situația lui P se explică prin aceea că în propozițiile categorice negative, S, indiferent dacă este luat în integralitatea sferei sale sau nu, se află în raport de opoziție cu întreaga extensiune a lui P, în timp ce în propozițiile afirmative nu există nici un indiciu privind sfera lui P.

Pentru a întregi cele menționate mai sus în legătură cu valabilitatea deducției imediate, trebuie adăugată următoarea regulă logică: oricare din cei doi termeni apare ca termen distribuit în concluzie, dacă și numai dacă el a apărut ca termen distribuit și în premisă. Abaterea de la această regulă poartă numele de extensie nepermisă (a **lui** S sau a lui P) și, psihologic, o inventariem ca eroare de raționament.

Ca modalități de procesare inductivă imediată pot fi indicate: *conversiunea* (o procesare prin care termenii propoziției asumată ca premisă își schimbă reciproc funcțiile; de exemplu, dacă premisa este de fonna SP, concluzia, numită și *conversă* ia forma PS: premisa și concluzia sunt judecăți categorice de aceeași calitate) și *obversiunea* (procesare prin intermediul căreia dintr-o propoziție de forma SP, asumată ca premisă, rezultă drept concluzie o propoziție de forma SP, numită *„obversă*\ Bara pusă deasupra concluziei arată că obversa este o propoziție categorică de modalitate inversă în raport cu premisa din care a fost derivată: dacă premisa este afirmativă, concluzia va fi negativă, iar dacă premisa este negativă, concluzia va fi afirmativă; dacă predicatul premisei este o noțiune pozitivă (P), predicatul obversei va fi o noțiune negativă (P) corespunzătoare ei, iar dacă predicatul premisei este o noțiune negativă

(P), cel al obversei va fi o noțiune pozitivă (P) corespunzătoare ei. (Exemplu: din propoziția *Unii studenți nu sunt silitori* prin obversiune rezultă propoziția *Unii studenți sunt nesilitori).* Trebuie precizat că, în obversiune, premisa și concluzia sunt propoziții de aceeași cantitate și între ele există o relație de echivalență adică au întotdeauna aceeași valoare de adevăr).

b. Procesarea de tip silogistic realizează un raționament deductiv **mediat,** alcătuit doar din trei propoziții (judecăți) categorice, din care două sunt premise, **iar** a treia - concluzie. Medierea în acest caz este reprezentată de propoziția care se interpune între prima propoziție și concluzie. (Denumirea de silogism a fost dată acestei forme de către Aristotel).

Din punct de vedere structural, silogismul se concretizează în constructe de tipul:

Toți oamenii sunt muritori.

Socrate este om.

Socrate este muritor.

în silogismul formulat de însuși Aristotel, primele două propoziții sunt premise, iar a treia este concluzia. Dacă îl descompunem după criteriul noțional, vom constata că el cuprinde doar trei noțiuni, care în logică poartă numele de termeni ai silogismului. Pentru a stabili rolul celor trei noțiuni, trebuie să pornim de la concluzie: aceasta este o propoziție universal afirmativă. Subiectul concluziei - care este *termenul minor* - apare ca subiect logic în cea de a doua propoziție, motiv pentru care aceasta se numește *premisă minoră.* La rândul său, predicatul concluziei - numit *termen major* - apare în prima propoziție (în exemplul dat, tot ca predicat logic), fapt pentru care i s-a dat denumirea de „premisă majoră". Apare și o a treia noțiune, care se regăsește în ambele premise: ei i s-a dat denumirea de termen mediu, întrucât are rolul de a mijloci raportul dintre ceilalți doi termeni („extremi"), raport ce se redă explicit de către concluzie. Din acest motiv, termenul mediu (M) se întâlnește numai în premise (în exemplul nostru pe poziția termenului mediu se află noțiunea *Om,* care apare ca **subiect** logic în premisa majoră și ca predicat logic în premisa minoră).

Au fost întreprinse cercetări pentru explicarea mecanismelor psihologice care stau la baza „constituirii" silogismului-. Dintre modelele explicative mai „cunoscute" menționăm următoarele: *modelul lui Erikson* (1978), *modelul lui Johnson - Laird* (1980) și *modelul probabilităților subiective* (McGuire și Wyer, 1960).

Modelul lui Erikson vizează evidențierea și analiza fazelor pe care le parcurge procesarea într-o schemă de tip silogistic. Sunt identificate trei faze principale: a. *reprezentarea,* care există în proiecția informației din premise în spațiul reprezentațional-intern, luând o formă asemănătoare diagramelor Venn; b. *combinarea reprezentărilor,* după principiul subordonării particularului față de general (conținutul semantic al premisei minore se indexează ca „parte" a conținutului semantic al premisei majore); c. *alegerea etichetei verbale* pentru exprimarea sau descrierea concluziei.

Fazele menționate au un conținut și o desfășurare diferite, sub aspect psihologic, de la un subiect la altul. Acest model reflectă doar o parte din complexitatea procesării silogistice și privește un câmp problematic determinat. Extrem de important pentru psihologia gândirii este să se urmărească traiectoria sau explorarea „spațiului teoretic sau posibil" al raționamentului, care duce la selectarea datelor (propozițiilor) primare

din repertoriul existent. Această verigă, esențială pentru surprinderea specificului gândirii ca activitate concretă sau ca proces viu în raport cu gândirea schematizată în formele logicii, se evidențiază prin sarcini care creează subiectului o zonă de nedeterminare: de exemplu, „formulează un raționament (silogism) despre individul X" sau „construiește o serie de raționamente (silogistice) despre om" etc.

Modelul lui Johnson-Laird este întemeiat pe afirmarea necesității de a realiza o analiză așa-zisă ecologică *in situ* a raționamentului, sarcinile (silogistice) fiind exprimate în limbaj natural. Subiectul este solicitat să formuleze singur concluzii și nu să aleagă concluzia corectă din cele prezentate de-a gata de către experimentator. Autorul modelului presupune că, în acest caz, procesarea pentru ajungerea la concluzie cuprinde următoarele verigi: a. *reprezentarea premiselor,* analoagă diagramelor Venn (subiecții își reprezintă o clasă prin imaginea unui număr arbitrar ales dintre membrii ei" (Johnson-Laird, 1980, p. 134); b. *combinarea euristică a reprezentărilor premiselor* (aceasta reflectă specificul desfășurării raționamentului în plan psihologic); c. *formularea mai multor concluzii* în contextul unui „experiment mental"; d. *verificarea concluziilor* (aici se apelează deja la logică, fiind reținută de fiecare dată doar concluzia care concordă cu regulile acesteia).

După cum remarcă M.MicIea (1991), deși modelul explică multe dintre distorsiunile ce apar în raționare, el rămâne încă vag, lăsând neclarificată, de pildă, problema factorilor care determină alegerea euristicilor utilizate.

Modelul probabilităților subiective își propune să surprindă intricarea factorilor conativi (trăiri emoționale, dorințe, expectații) în procesul de raționare. Wyer arată că, încercând să tragă concluzia, subiecții identifică în prealabil, la nivel subconștient, concluziile extreme - pe cea mai dezirabilă și pe cea mai indezirabilă -, care sunt folosite ca puncte de reper în opțiunea finală pentru o concluzie probabilă. Din repertoriul concluziilor posibile se selectează cele pe care subiectul le apreciază ca fiind mai probabile, adică mai apropiate de etalonul său de dezirabilitate și care include și o parte a criteriilor logice. în acest caz, erorile au drept cauză principală supraponderarea dorințelor subiective în detrimentul cerințelor logicii obiective.

Modelul acoperă îndeosebi plaje de raționamente din planul relațiilor interpersonale. Unele din aceste raționamente stau la baza formării mecanismelor de apărare a Eului (de exemplu, mecanismul raționalizării).

Așa cum s-a demonstrat și experimental (Tversky, Kahnemann. 1980), prezența probabilității subiective în orice raționament influențează procesul de deducere a concluziei; dar în determinarea acestei probabilități sunt implicați nu numai factori conativi, ci și factori de ordin cognitiv general, derivați din experiența anterioară. Se poate însă presupune că ponderea factorilor conativi este cu atât mai mare, cu cât situația vizată în momentul dat este mai îndreptățită de fondul experienței anterioare a subiectului (este mai puțin familiară); de asemenea, tendința de supraestimare a probabilității subiective în dauna logicii este mai puternică în situațiile familiare cu semnificație și rezonanță motivațional-afectivă pentru subiect.

Cele trei modele prezentate mai sus nu sunt reciproc antagonice și exclusive, ci mai curând complementare, pentru că, așa cum am văzut, fiecare se centrează pe o anumită coordonată particulară a raționamentului silogistic.

O altă grupă de cercetări experimentale asupra procesării deductive silogistice au pus în evidență unele particularități psihologice deteniiinate atât de forma premiselor-universal afirmativă-universal negativă, particular afirmativă-particular negativă - (așa-numitul efect de atmosferă), cât și de figura în care se realizează silogismul (efectul figurai).

Efectul de atmosferă se concretizează în câteva tendințe semnificative ale subiecților în desprinderea concluziei, și anume: a. când cel puțin o premisă este negativă, majoritatea subiecților tind să deducă o concluzie negativă; b. dacă cel puțin o premisă conține cuantificatorul particular „unii", este cel mai puternic favorizată tendința de deducere a unei concluzii particulare; c. dacă se exclud cele două situații anterioare, tendința cea mai frecventă va fi aceea de a deduce o concluzie universal afirmativă (Smokes, 1951).

Cel de ai doilea efect - *figurai* - a fost descoperit de cercetătorul englez Johnson-Laird (1980). Prezentând subiecților un silogism în figura a IV-a (P-M M-S) majoritatea dintre ei (85%) a manifestat tendința de a deduce concluzia de formă P-S. Reformulând însă același silogism în figura I (M-P S-M) s-a modificat radical tendința în deducerea concluziei: 85% din numărul subiecților au optat pentru concluzia de forma S-P.

c. *Procesarea ipotetico-deductivă sau condiționată* este mai puțin studiată din punct de vedere psihologic decât celelalte forme. Aceasta se explică prin natura ambiguă a condiționalului. Sub una și aceeași expresie condițională se pot ascunde legături diferite: • o *relație de antrenare logică* (ex.: ..Dacă soarele a asfințit atunci se lasă seara". Soarele a asfințit. Deci, se lasă seara"); • *o relație cauzală* (exemplu „Dacă bate vântul, frunzele copacilor se mișcă. Bate vântul. Deci. frunzele copacilor se mișcă"); • *o relație de conformare* (ex.: Dacă plouă, ia umbrela. Plouă. Deci, ia umbrela").

Multitudinea de relații pe care le generează face ca și procesarea ipotetico-deductivă să se desfășoare pe traiectorii diferite și să pună în evidență momente de tatonare-alegere, adesea generatoare de erori, care reflectă și particularități psihoindividuale în funcționarea gândirii. Cercetările efectuate până în prezent au evidențiat faptul că la baza multor erori în procesarea ipotetico-deductivă se află interpretarea propozițiilor condiționale ca bicondiționale și inabilitatea de a utiliza informația din enunțurile condiționale negative, legată de greșita reprezentare a operatorului *non* (Stemberg, Beyond. 1982).

d. **Procesarea deductivă liniară** realizează o transformare de tip tranzitiv. Raționamentul pe care se întemeiază are *două premise,* fiecare din ele exprimând o relație dintre doi termeni.

Cel puțin un termen este dat în ambele premise. Sarcina care angajează procesarea deductivă liniară constă în a cere subiectului să stabilească o relație între doi termeni neadiacenți (care nu sunt dați în aceeași premisă).

Iată un exemplu de astfel de sarcină:

Petre este mai harnic decât Vasile.

Ion este mai leneș decât Vasile.

Care este cel mai harnic?

Răspunsul corect este: *Petre este cel mai harnic.*

Pentru a explica modul în care subiecţii ajung la formularea răspunsului la asemenea sarcini, au fost elaborate câteva modele, recunoaşterea cea mai mare având-o *modelul imagistic* (De Sato, 1965) şi *modelul lingvistic* (Clark, 1980, Evans, 1980).

Potrivit modelului imagistic, procesarea propriu-zisă şi deducerea concluziei au la bază operaţii asupra imaginilor. Subiecţii „transcriu" (codează) primii doi termeni în forma unor imagini stilizate, ordonate după relaţia „mai mare-mai mic" sau „mai bun-mai slab". Aceste imagini rămân „invariante". Cel de al treilea termen este transpus printr-o *imagine mobilă,* care se raportează la celelalte două imagini (fixe), potrivit ordinii de rang stabilite. Concluzia va consta, în acest caz, în traducerea în cod verbal a informaţiei extrase din ordonarea spaţială a imaginilor.

in opoziţie cu acesta, modelul lingvistic pune accentul pe aspectele lingvistice ale procesării. Din punctul de vedere al autorilor lui, dificultăţile pe care subiecţii le întâmpină în multe probleme de raţionament nu sunt determinate de procesele cognitive specifice acestor probleme, ci de limbajului în care ele sunt prezentate.

Pentru a argumenta acest punct de vedere, se apelează la principiul congruenţei (elaborat de H.Clark). Potrivit respectivului principiu, într-o procesare liniară, înainte de a deduce concluzia, subiectul procedează la o reformulare a celei de a doua premise. (Ex„ în loc de „Ion este mai leneş decât Vasile", va spune: „Vasile este mai harnic decât Ion"). In acest fel, informaţia conţinută în cea de a doua premisă este făcută congruentă cu premisa întâia şi cu întrebarea adresată subiecţilor. Concluzia se deduce numai după ce a fost stabilită congruenţa informaţiilor. În favoarea acestei ipoteze, au fost aduse şi unele dovezi experimentale importante (Evans, 1980).

C. **Procesarea analogică**

în activitatea cotidiană, ca şi în cea a cunoaşterii ştiinţifice apar numeroase situaţii în care, pentru a desprinde concluzia cu valoarea reglatoare cea mai mare, trebuie să căutăm şi să stabilim similitudini pe coordonate ample, acolo unde percepţia directă nu le detectează şi unde par să nu existe, să facem transfer de unităţi informaţionale de la un obiect „cunoscut" la altul necunoscut şi mai greu de abordat, să elaborăm sisteme conceptuale şi procedee metodologice unitare pentru studiul şi explicarea unor realităţi substanţial-calitative diferite. Acestor situaţii şi altora de acelaşi gen este chemată să le facă faţă procesarea sau forma de gândire analogică. Psihologic, o structură de gândire analogică manifestă o deschidere deosebită la similitudine şi conexiune.

Ea posedă atributul operaţional specific de a extrage „sugestii" de rezolvare a unei probleme de un anumit tip sau dintr-un anumit domeniu din rezolvarea unei probleme de un alt tip sau dintr-un alt domeniu, de a găsi criterii pentru formularea unei explicaţii comune pentru o categorie aparent eterogenă de fenomene (M.Golu, 1975).

Desfăşurarea transformărilor are un sens convergent, ele trebuind să ducă în final la stabilirea unui punct de „întâlnire" între două sau mai multe obiecte, între două sau mai multe domenii. Astfel, fie date obiectele A şi B care au în comun însuşirile (a, b, c, d, e); obiectul A posedă în plus însuşirea „f'. în virtutea comunalităţii însuşirilor menţionate, se conchide că însuşirea „1" aparţine (trebuie să aparţină) şi obiectului B. La aceste însuşiri

se poate ajunge pe cale mijlocită, printr-o succesiune de abstrageri, până la reținerea fie doar și a unor similitudini de „principiu", de ordin formal, operațional.

Spre deosebire de procesarea deductivă, în procesarea analogică legătura dintre premise și concluzie are un caracter ipotetic, probabilist și nu unul strict necesar. Trăinicia ei va depinde de *gradul de esențialitate, diversitate* și *reprezentativitate* al însușirilor comune, precum și de natura însușirii transferate.

Satisfacerea acestei condiții depinde de calitatea gândirii însăși, de profunzimea ei, de informația de care dispune ea la momentul dat. în istoria științei găsim numeroase exemple care atestă atât justețea, cât și falsitatea concluziilor trase pe baza raționamentului analogic.

Cunoașterea științifică actuală recurge mult mai frecvent la raționamentul analogic decât cea „clasică". Aceasta și-a găsit concretizarea în dezvoltarea puternică, în cea de a doua jumătate a secolului nostru, a așa-numitelor discipline de graniță, a cercetărilor inter-și multidisciplinare.

Rezultatul cel mai impunător al gândirii analogice este cibernetica, „model analogic-teoretic" de maximă generalitate, aplicabil în studiul tuturor sistemelor reale.

Toate cele trei forme modale de procesare a informației în cadrul gândirii se întâlnesc la fiecare individ, dar predarea și nivelul de elaborare și funcționare a lor diferă în limite foarte mari de la o persoană concretă la alta. Aceasta face ca tabloul real al gândirii să fie mult mai complex și greu incapsulabil în canoane, decât cel prezentat de logică. în consecință, schemele oferite de logică pot fi doar parțial utilizate în cercetarea psihologică și în analiza/explicarea desfășurării *in vivo* a gândirii.

8.4. GÂNDIREA CA ACTIVITATE SPECIFICĂ DE REZOLVARE A PROBLEMELOR

Domeniul specific în care se activează și se pun în relație finalistă toate cele patru blocuri componente ale gândirii îl constituie *rezolvarea problemelor* în sens larg. „Problema" sau „situația problematică" reprezintă stimulul autentic al oricărui proces veritabil de gândire. înseși apariția și dezvoltarea în plan istoric (filogenetic) și individual (ontogenetic) a acestui proces psihic cognitiv au fost determinate și impulsionate de dificultățile și complexitatea crescândă a adaptării la mediu, a optimizării și eficientizării activității omului. Surmontarea obstacolelor, ieșirea din impasuri, găsirea răspunsurilor la numeroasele întrebări „de ce"? și „cum?" etc. reclamau ieșirea din și depășirea limitelor datelor senzoriale imediate și trecerea la o activitate mentală de un nivel superior, de natură general-abstractă, cu organizare și desfășurare discursivă, cuprinzând toate coordonatele spațio-temporare (nu numai pe cele ale lui *hic el nune).*

Aceasta este gândirea, cu funcția sa principală - cea *rezolutivă.*

Rezolvarea problemelor se opune altor tipuri de procesări, în care ponderea principală revine „programelor rutiniere", executive, automatizate, cum sunt, de pildă, operațiile de calcul la omul adult.

Noțiunea de problemă a fost utilizată în psihologie în accepțiuni diferite de către diversele orientării sau școli. Behaviorismul consideră problemă orice situație-stimul pentru care organismul *ca întreg* nu are elaborată, prin învățare anterioară, o schemă de

răspuns, fiind obligat să procedeze prin încercări şi erori succesive (C.Hull 1945). La rândul său, gestaltismul lega existenţa problemei de un „dezechilibru" între subiect şi mediu, creat de omiterea sau întreruperea unor verigi ale câmpului relaţional (W.Kohler, 1929). Corespunzător, rezolvarea, în primul ca7, consta în formarea de operaţii şi algoritmi adecvaţi, prin eliminarea verigilor de prisos - fie pe baza întăririi, fie ca urmare a acţiunii legii efectului - iar în cazul al doilea, în apariţia spontană a unor „tendinţe determinante", care să ducă la închiderea circuitelor întrerupte (principiul „i'nrigAr-ului").

După părerea noastră, o definire mai riguroasă a problemei o realizează psihologia cibernetică. Aceasta ia în considerare două aspecte: *unul obiectiv* şi *altul relaţional-subiectiv*. Primul se referă la o situaţie externă în sine şi se evaluează prin prisma criteriului *de nedeterminare,* adică al numărului de alternative posibile din care urmează să se facă alegerea (reţinerea unei singure alternative şi eliminarea celorlalte). Alternativele ca atare pot să fie obiecte sau entităţi reale, ori secvenţe operaţionale mai mult sau mai puţin divergente, în sensul că alegerea uneia implică renunţarea la celelalte. Astfel, din punct de vedere obiectiv, pentru a exista o situaţie problematică trebuie să existe cel puţin două variante (alegeri) cu probabilităţi apropiate. Alternativa este generată fie de omiterea unor elemente (date) în problemă, fie de o prezentare în dezordine (entropică) a datelor, fie, în sfârşit, de pragul scăzut de discriminare în raport cu alte situaţii problematice. Finalmente, se poate spune că, în plan obiectiv, o problemă este cu atât mai dificilă şi mai complexă, cu cât gradul său de nedeterminare este mai mare.

Aspectul relaţional-subiectiv se referă la „efectul global" pe care îl produce asupra unui individ concret contactul cu situaţia considerată obiectiv ca problematică. Acest efect va fi o rezultantă a „întâlnirii" dintre nedeterminarea sau entropia ce caracterizează situaţia externă şi determinarea sau negentropia (organizarea informaţională) care caracterizează sistemul cognitiv al subiectului. Dacă în profilul de stare al subiectului nu se înregistrează nici o perturbaţie, atunci se poate afirma că situaţia dată este asimilată pe loc şi ea nu constituie pentru subiectul în cauză o problemă. Dimpotrivă, dacă în profilul actual de stare a subiectului se produce o oscilaţie, situaţia neputând fi „asimilată" decât printr-un şir de transformări speciale, atunci ea dobândeşte şi din punct de vedere subiectiv atributul *problematicului.*

Corelând cele două aspecte - obiectiv şi subiectiv —, obţinem o clasificare mai adecvată a problemelor, în două mari clase: *probleme bine definite,* care au un număr precis delimitat de evenimente (date), de secvenţe, şi o soluţie pentru a cărei verificare există un test neechivoc; *probleme slab definite,* care nu permit o analiză completă a datelor şi nu dispun de teste univoce de validare a soluţiei. Această clasificare include şi pe cea bazată pe criteriul complexităţii - probleme simple şi probleme complexe.

Atributul problematicului caracterizează situaţii din toate domeniile cunoaşterii ştiinţifice şi ale tehnologiei. De asemenea, probleme se întâlnesc frecvent şi în activitatea practică.

După forma de codificare sau prezentare, avem *probleme situaţional-intuitive,* elementele situaţiei problematice fiind obiecte, imagini sau scheme, şi *probleme simbolic-abstracte,* în care datele sunt exprimate verbal sau prin simboluri alfa-numerice (probleme de logică, probleme de fizică, probleme de matematică).

Forma de codificare prezintă o importanţă psihologică deosebită pentru desfăşurarea procesului de rezolvare şi ea trebuie neapărat luată în considerare în analiza finală a datelor cercetării.

Unii autori consideră că, pentm a fi rezolvată, orice problemă trebuie să fie mai întâi bine definită (Mc. Carthy, 1956).

Aceasta este cel puţin o exagerare. Oricât ne-am strădui, multe probleme nu pot fi aduse la o formă bine definibilă. Este vorba de problemele foarte complexe, multisecvenţiale, probabiliste, precum: formularea şi demonstrarea teoremelor, formularea predicţiilor în legătură cu desfăşurarea evenimentelor aleatoare, elaborarea deciziilor şi optimizarea alegerilor, jocul de şah, situaţiile compoziţionale etc.

Ar însemna ca acestea să rămână neabordate? Nimeni nu poate susţine aşa ceva. Ca urmare, rămânând Ia clasificarea pe care am prezentat-o mai sus, trebuie să amintim că cele două clase de probleme, bine definite şi slab definite, sunt abordabile şi rezolvabile pe căi diferite şi prin strategii diferite: cele bine definite - pe cale şi prin *procedee algoritmice,* iar cele slab definite - pe cale şi prin *procedee euristice.*

Să convenim acum că un subiect este confruntat cu o problemă atunci când el *doreşte* ceva şi *nu cunoaşte* în momentul dat seria acţiunilor pe care trebuie să le efectueze pentru a ajunge la rezultatul dorit. Obiectivul de atins poate fi concret-substanţial, de exemplu, un factor, o unealtă, un produs culinar, o maşină etc, sau ideal-abstract - demonstrarea unei teoreme, formularea unui concept nou, a unui principiu sau teorii. Acţiunile necesare constau din operaţii de diferite genuri: căutare, deplasare, translaţie, apucare, îmbinare, seriere, calcul, comparaţie semantică, vorbire, scriere etc. Ele pot fi efectuate în plan perceptiv sau central-intern (judecăţi, raţionamente) pot fi aplicate asupra obiectelor, imginilor sau conceptelor.

Alegerea acţiunilor respective depinde de forma de codificare primară a situaţiei problematice şi, ulterior, de recodificările pe care aceasta le suferă în cursul rezolvării (M.Golu, 1975).

Din punct de vedere operaţional, o problemă poate fi reprezentată în două moduri: *reprezentarea pe baza mulţimilor* şi *reprezentarea pe baza unui spaţiu de explorare* (Newell şi Simon, 1972).

în termenii mulţimii, o problemă se defineşte astfel: „Este dată o mulţime ***ii;*** să se găsească un număr sau o submulţime a lui Q care să posede proprietăţile specificate - Ei, numite *mulţime-scop* sau soluţie. într-o serie de cazuri, o asemenea reprezentare permite descompunerea problemei iniţiale într-o serie de subprobleme, fiecare din ele putând fi descrisă în acelaşi fel.

Reprezentarea-explorarea caracterizează problemele de tipul demonstrării teoremelor în care, de la o secvenţă de axiome sau teoreme date iniţial, se obţine o expresie finală prin aplicarea unei succesiuni de operatori.

Dinamica procesului de rezolvare a unei probleme. A. Newell şi H.Simon, doi dintre autorii faimosului program computerizat General Problem Solver, au dat o descriere riguroasă a abordării problemei şi pornesc de la noţiunea de „spaţiu problematic", care desemnează:

a. o mulţime de elemente O, care sunt structuri simbolice, fiecare din ele reprezentând o stare a cunoştinţelor despre sarcină;

b. o mulțime de operatori K, care sunt procese informaționale, fiecare generând noi stări de cunoștințe, pornind de la stările de cunoștințe date;

c. o stare inițială de cunoștințe, (Oo, care reprezintă cunoștințele despre sarcină pe care subiectul le are la start;

d. o problemă care este formulată prin aplicarea operațiilor K;

e. cunoștințele totale disponibile, pe care subiectul le posedă în starea inițială (de start) și pe parcursul secvențelor de aplicare a operațiilor K.

în constituirea verigilor de mai sus intră, în ordine, următoarele genuri de informație:

1. informația dinamică temporară, creată în cadrul unei singure stări de cunoștințe;

2. starea de cunoștințe însăși, ca informație dinamică despre sarcină;

3. elementele extrase din structurile simbolice adiționale, păstrate în memoria de lungă durată sau în „memoria externă" (starea de cunoștințe existentă);

4. informația de edificare privind modelul în care o stare de cunoștințe a ajuns la punctul dat și ce alte acțiuni au mai fost efectuate în cadrul stării respective, cu ocazia explorărilor ei anterioare;

5. accesul informațional la alte stări de cunoștințe, care au fost „împlinite" anterior și se păstrează actualmente în memoria de lungă durată sau în cea externă;

6. informația de referință, care rămâne constantă pe parcursul procesului de rezolvare a problemelor, fiind disponibilă în memoria de lungă durată sau în cea externă. (Newell și Simon, 1972, p. 810).

în cursul rezolvării problemei, se acumulează cunoștințele; secvențele deja parcurse se stochează în memoria de lungă durată sau în cea „externă" și aceasta permite realizarea reversibilității, gândirea putând reface traiectoria în sens invers, de la starea actuală la cea inițială, cu restructurări calitative ale strategiei. Când secvențele anterioare sunt eronate, așa cum se întâmplă în cazul multor probleme noi, stocarea lor nu este necesară și nici utilă. De aceea, memoria nu trebuie să fie pur *cumulativă,* ci *organizațională, selecriv-evaluativâ* și *clasificatoare.*

Deoarece, în principiu, spațiul problematic este închis, în aria operațiilor care transformă o stare de cunoștințe în alta, programul informațional activ rămâne întotdeauna finit, el raportându-se la o situație problematică dată. Iar cum orice situație problematică este circumscrisă în interiorul unor coordonate mai mult sau mai puțin definite, rezolvarea ei presupunând modificări ale acestor coordonate, devine necesar a se opera o distincție între „spațiul-stare" și „spațiul-acțiune". În majoritatea domeniilor, soluțiile la probleme sunt specificate prin: caracteristicile unei stări terminale pornind de la o stare inițială și având în vedere condițiile privind transformările admisibile de la o stare la alta și, uneori, caracteristicile stărilor intermediare.

În fața unei probleme, subiectul se comportă ca un sistem adaptativ, adică, el caută în spațiul problematic „stările cele mai convenabile", fie folosind algoritmi bine determinați, fie apelând la procedee euristice de explorare-testare-alegere. Traiectoria conduitei sale trebuie însă raportată întotdeauna la exigențele care constituie așa-numita „textură relevantă" a ambianței, pe care au descris-oTolman și Brunswick (1935). Printr-o asemenea raportare, se desprind *invarianții de problemă* - anumite condiții ce trebuie respectate în mod obligatoriu, indiferent de „individualitatea"

subiectului rezolvitor (fie el copil, adult sau ordinator). Prima şi cea mai importantă condiţie o reprezintă existenţa obiectivului sau scopului, care rămâne constant, şi ea postulează desfăşurarea acţiunilor rezolutive în direcţia *simplificării* şi *reducerii* spaţiului problematic. Se întâmplă adesea că, neconştientizând suficient această condiţie, subiectul complică situaţia iniţială prin introducerea unor elemente inutile de care ocupându-se, se abate de la traiectoria corectă.

O a doua condiţie restrictivă, cu rol de invariant, subliniază necesitatea de *a adapta* analiza la reprezentarea internă a sarcinii, care se cere să fie cât mai adevărată.

După cum au demonstrat cercetările experimentale, multe din diferenţele individuale în rezolvarea problemelor provin din reprezentarea lor diferită în plan intern. (Printre altele, această reprezentare internă trebuie să fie „congruentă" cu structura spaţiului problematic extern, altminteri poate apărea pur şi simplu un alt spaţiu problematic).

în fine, cea de a treia restricţie importantă impune subiectului să subordoneze sursele externe de informaţie obiectivului final al problemei, iar nu unor secvenţe izolate ale procesului rezolutiv.

Pe baza celor de mai sus, putem delimita etapele principale ale rezolvării unei probleme:

a. **Procesul iniţial** *(input translation),* care constă în realizarea reprezentării interne a „spaţiului ambiant" cu relevarea în cadrul lui a „spaţiului problematic". În funcţie de modul în care se structurează reprezentarea internă, subiectul va pune în relief, va estompa sau va elimina din câmpul lui de acţiune soluţia problemei.

b. **Activitatea** de **răspuns** a subiectului, ce urmează formării reprezentării interne. Aceasta se concretizează în alegerea unei metode particulare de rezolvare;

c. Aplicarea metodei alese şi controlarea gradului de adecvare a activităţii rezolutive printr-un dublu *feed-back: extern* - înregistrarea şi evaluarea rezultatelor transformărilor anterioare, şi *intern* — verificarea respectării succesiunii operaţiilor stabilite în „plan" sau pe care le presupune metoda dată. Dacă cele două mecanisme *feed-back* atestă existenţa unei repartizări sau erori esenţiale, aplicarea metodei respective poate fi stopată.

d. Când metoda iniţială dă greş, subiectul are de ales între trei posibilităţi: 1. de a găsi sau presupune o altă metodă; 2. de a realiza o altă reprezentare internă, ceea ce va duce la reformularea problemei; 3. de a abandona speranţa în rezolvarea problemei, recunoscând-o ca fiind principial insolubilă sau ca depăşindu-i nivelul său actual de pregătire.

f. În timpul desfăşurării operaţiilor de mai sus, o metodă poate genera probleme noi, adică „scopuri parţiale", subiectul alegând spre rezolvare una din aceste probleme derivate (Fig. 31).

Se poate observa că procesul general de rezolvare a unei probleme are un caracter iterativ, el constând dintr-o serie de verigi legate într-un circuit închis: stabilirea obiectivului; alegerea metodei, evaluarea rezultatelor, alegerea unui nou obiectiv. Se admite, de asemenea, că procesul de rezolvare a problemelor este şi recursiv: obiectivul neatins poate fi menţinut, în pofida faptului că au fost fixate obiective noi; obiectivul iniţial poate fi re-evocat după ce noile scopuri au fost atinse.

Recursivitatea stabileşte dependenţa dintre comportamentele care sunt separate unul de altul în timp. Aceasta implică funcţionarea *mecanismului* de control şi stocarea *scopurilor.*

Pentru finalizarea activităţii rezolutive, sunt esenţiale formarea reprezentării interne şi metoda.

în multe probleme, îndeosebi de tip figural-perceptiv, aproape întreaga rezolvare constă în formarea unei reprezentări interne adecvate (exemplu: „unirea printr-o singură linie, fără a ridica creionul, a celor 9 puncte, dispuse pe trei şiruri).

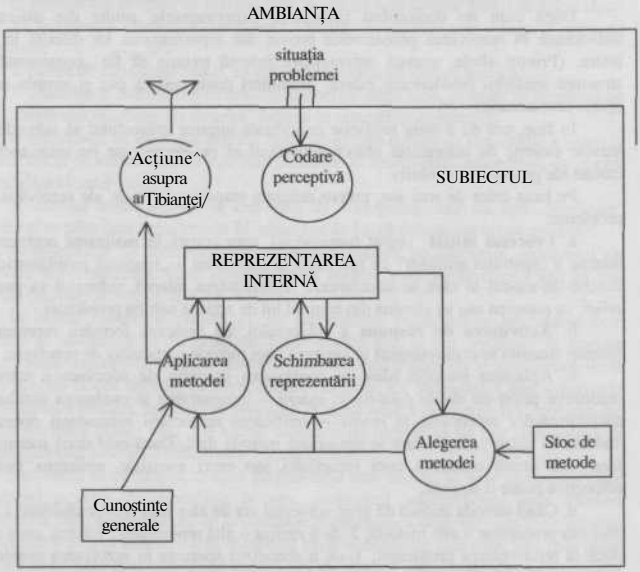

Fig. 31. Schema bloc a procesului de rezolvare a problemelor

Metoda este cea care asigură pas cu pas, sau structural global, reducerea spaţiului problematic şi transformarea nedeterminării iniţiale în determinare. în raport cu una şi aceeaşi formulare a problemei, pot exista mai multe metode, reprezentând căi alternative de ajungere la starea finală (soluţie) (Golu, 1975). Se consideră însă mai semnificativă situaţia când avem o singură metodă pentru mai multe tipuri de probleme. Subiectul trebuie să posede operatori de explorare şi criterii de identificare a metodelor şi de a le aduce în corespondenţă efectivă cu fiecare situaţie particulară. Aceasta presupune o operaţie de interpretare a problemei prin prisma metodei. Iată de ce analiza problemei se desfăşoară printr-o permanentă raportare la una sau alta din

metodele pe care subiectul le posedă în momentul dat. Când este prezentată o situație problematică specifică, interpretarea vehiculează diferite părți ale structurilor simbolice (variabilelor în sens larg) cu elemente corespunzătoare ale problemei utilizate în plan intern. O dată interpretată, structura simbolică aparținând metodei devine o formulare *particularizată* a problemei. Ea indică, pentru metodă, ce informație este disponibilă despre situația-problemă specifică, permițând astfel să se determine datele pe care le reclamă metoda pentru efectuarea operațiilor ei.

Ca mod de desfășurare, activitatea de rezolvare a problemelor este disjunctivă: dacă aplicarea metodei alese duce la găsirea soluției, procesul se încheie; dacă duce la eșec, subiectul alege altă metodă, ș.a.m.d., până la rezolvare.

După Simon și Newell (1972), fiecare metodă are o anumită șansă de a dezlega problema, fiind valabilă relația: $p(s) = 1[1-p(M)]^N$, unde p(s) - probabilitatea soluției, p(M) - probabilitatea de alegere a metodei, iar N - numărul metodelor testate. Din relația de mai sus rezultă că șansa de reușită a diferitelor metode este reciproc *independentă.* Nu este obligatoriu ca metodele să fie independente: eșecul uneia poate să sporească șansa de alegere a altora, care, în lumina eșecului celei dintâi, apare mai adecvată. în căutarea soluției, sistemul rezolvitor utilizează o metodă după alta și pentru fiecare metodă utilizată plătește un anumit preț concretizat în timp, efort și, eventual, *In efectul reglator* pe care-l sconta (când problema privește aspecte existențiale ale subiectului).

Căutarea soluției se desfășoară fie după operatorul „înainte", de la obiectul inițial către „obiectul dorit", fie după operatorul „înapoi" - de la „obiectul dorit" către „obiectul inițial". Situația poate fi redată cu ajutorul unui *graf-arbore,* ale cărui arce nu trebuie însă să fie prea numeroase și cel puțin unul din ele să includă punctul final - *soluția.*

O asemenea traiectorie este caracteristică îndeosebi explorării euristice; în cazul problemelor algoritmizate, ea se impune atunci când ele sunt noi pentru subiect. Ciclul de bază se autocompletează prin *feed-back-uri* secvențiale, cu trei direcții de alegere: I. aplicarea operatorilor asupra elementului curent; 2. înlocuirea elementului curent printr-un element nou (înaintarea în explorare-căutare); 3. abandonarea căii definite de elementul nou și de cel curent și întoarcerea la problemele neabordate.

Această din urmă secvență permite explorării ulterioare să fie inițiată de la orice element al spațiului care a fost stocat anterior.

Un asemenea model stă la baza rezolvării problemelor de logică simbolică, de exemplu, în care, pornind de la câteva termene adevărate, trebuie derivate teoreme sau expresii noi, cu ajutorul unor reguli de inferență: substituția, înlocuirea, detașarea, încatenarea; aceste reguli pot fi aplicate alternativ, procesul luând forma unui graf-arbore.

într-o serie de probleme cum sunt cele de criptaritmetică, există un obiectiv global: acumularea de informație despre sarcină. Altfel spus, problema progresează de la starea inițială, în care subiectul nu deține nici o informație despre sarcină, către starea finală, în care informația devine completă și adecvată. Modul de rezolvare a acestui gen de probleme arată că în spațiul problematic există sau se creează întotdeauna *un gradienî,* cu o mare valoare de direcționare a căutării dacă se asociază cu o informație cât de mică despre elementele sarcinii. în funcție de ponderea informației directoare, spațiul problematic inițial se divide în *episoade.*

Atunci, din graful-arbore va fi ales *nodul* care la momentul dat conține mai multă informație.

Extrăgând informația existentă în nodul respectiv, subiectul reconsideră prin prisma ei întreaga situație și alege calea prin care speră să obțină iarăși informația cea mai relevantă ș.a.m.d.

Concomitent cu aplicarea metodei căutării *step-by-step* în cuprinsul spațiului problematic, omul recurge adesea și la *planificare* - construirea soluției in termeni generali, înainte de a elabora detaliile. O atare „strategie" acționează ca un antidot împotriva limitării analizei pe bază de „obiective-mijloace". Structura ei cuprinde următoarele verigi: 1. extragerea obiectivului din spațiul problematic și determinarea caracteristicilor lui; 2. extragerea informației despre legăturile dintre datele problemei și obiectiv; 3. determinarea tipului de transformări prin care s-ar putea ajunge la obiectivul fixat; 4. elaborarea succesiunii secvențelor operaționale; 5. descrierea soluției în termenii relației dintre secvențele nodale și obiectiv; 6. executarea și verificarea succesiunii descrise a transformărilor; 7. corectarea, reevaluarea și generarea detaliilor care se impun ca necesare.

Sursele de informație in rezolvarea problemelor. Dat fiind faptul că orice problemă apare ca o formă particulară de nedeterminare (situație entropică), în rezolvarea ei informația are o importanță primordială, ea fiind indispensabilă în; formarea reprezentării interne, în alegerea metodei, în estimarea rezultatelor. Permanent. în timpul activității sale rezolutive, subiectul *caută, extrage și prelucrează informa/ia.* Care sunt principalele surse la care se apelează în mod obișnuit?

Oprimă sursă o reprezintă *spațiul problematic* însuși. Structura lui este echivalentă redundanței: informația existentă într-un anumit punct devine *predictivă,* cel puțin în sens euristic, în raport cu proprietățile, legăturile sau transformările dintr-un alt punct. Fiecare stare actuală conține cel puțin informația despre transformările ei specifice și despre starea finali Informația respectivă poate fi utilizată pentru a alege operația următoare (prima decizie) sau pentru a stabili dacă procesul trebuie continuat (a doua decizie).

Acumularea informației în cursul activității rezolutive se realizează pe două căi: *directă,* fiecare operație corectă permițând alegerea în continuare a celei următoare, și *indirectă,* din erorile comise fie în alegerea procesului, fie în aplicarea unor operatori.

A doua sursă o constituie ambianța sau cadrul spațiului problematic dat. Diferitele elemente sau semnale pe care subiectul le captează sunt utilizate ca informație auxiliară în organizarea operațiilor. Informația extrasă din această sursă poate sugera legături pe care datele existente ale problemei nu le relevă, poate completa sau restructura reprezentarea internă etc.

Istoria științei ne arată că multe din marile descoperiri se datoresc în bună măsură medierii procesului rezolutiv de informația extrasă întâmplător din ambianță sau din alte experiențe de viață ale savantului (descoperirea principiului lui Arhimede, descoperirea legii gravitației etc).

Cea de a treia sursă o reprezintă informația preluată și stocată anterior. După cum nu se poate vorbi de un nivel zero al activității cognitive a omului, tot astfel nu putem concepe rezolvarea unei probleme pe un fond intern vid din punct de vedere informațional sau fără un acces la o informație tezaurizată. Cea mai mare cantitate de

informație utilă o furnizează memoria internă de lungă durată. Ea păstrează nu numai unități informaționale, ci și structuri operaționale, cotele lor valorice, condițiile de aplicare etc. Cu alte cuvinte, subiectul explorează memoria sa nu pentru a extrage doar niște date izolate, ci pentru a selecta și reactualiza *întregi programe* de abordare a situației problematice.

Eficiența celor evocate depinde de gradul de adecvare al explorării și de volumul structurilor informațional-operaționale stocate. între momentul evocării și cel al aplicării devine necesară o operație *de verificare:* raportarea conținutului și caracteristicilor informației ecforate la conținutul și particularitățile reprezentării interne a spațiului problematic. Cum pragul de acces la tezaurul memoriei de lunșă durată diferă de la o problemă la alta, nu întotdeauna se ecfbrează informația utilă. In memoria externă-tratate, ghiduri, dicționare —, se găsește o mare cantitate de informație din domeniul mai larg sau mai restrâns în care se încadrează problema. Ca și în cazul anterior, chestiunea centrală constă în selectarea critică a ei. Apelul la memoria externă trebuie și mai mult pregătit și condiționat decât apelul la memoria internă. El trebuie să fie precedat de analiza minuțioasă a structurii spațiului problematic și de formarea unei reprezentări interne cât mai adecvate a lui.

Factori perturbatori în procesul de rezolvare a problemei. Procesul de rezolvare a problemelor poate fi supus unei influențe perturbatoare atât din partea unor factori obiectivi, cât și a unora subiectivi. Aceasta face ca, pe fondul unei scheme bazale comune, să se producă o mare diversitate de traiectorii particulare, în funcție de subiect și de contextul situațional.

Printre factorii obiectivi cu frecvența cea mai mare și efectul perturbator cel mai puternic asupra montajului intern al subiectului, menționăm: 1. *criza de timp* - rezolvarea problemei într-un timp scurt sau dinainte fixat, ceea ce induce teama subiectului de a nu se încadra în limitele date; aceasta atrage după sine, în ordine secundă, precipitarea, graba, pierderea orientării în problemă; 2. *caracterul instantaneu al contactului* cu problema și noutatea absolută a acesteia în raport cu subiectul; aceasta determină creșterea considerabilă a nivelului inițial de entropie al stării interne a subiectului, care va influența negativ orientarea prealabilă în sarcină, stabilirea strategiei rezolutive și alegerea metodei; 3. *factorii fizici de ambianță,* îndeosebi temperatura, umiditatea și compoziția aerului (prezența unor substanțe chimice toxice); 4. *factorii sociali de ambianță* (prezența altor persoane devine sursă de stres pentru subiectul care se confruntă cu rezolvarea unei probleme); 5. *gradul de complexitate și dificultate al problemei* (cu cât acesta este mai ridicat, cu atât subiectul devine mai încordat, mai stresat, ceea ce se repercutează nefavorabil asupra organizării activității rezolutive). Trebuie spus că efectul perturbator al factorilor obiectivi depinde de structura de personalitate a subiectului, de forța Eului său, de rezistența la frustrație și stres.

Factorii de ordin subiectiv se interpun direct între procesul rezolutiv și problemă. Ei sunt de natură și intensități diferite, ceea ce conferă procesului rezolutiv o notă de strictă individualitate. Contactul cu problema activează nu numai structurile și schemele operatorii ale gândirii sau ale cogniției, ci și componentele ergice - afective, motivaționale și autoreglajului -, mecanismele și calitățile voinței. Atunci când valorile

acestora se situează sub sau depăşesc anumite limite, influenţa lor asupra procesului de rezolvare devine perturbatoare.

Tensiunea emoţională puternică determină reducerea considerabilă a lucidităţii, a autocontrolului şi preciziei analizei datelor problemei, care-şi pierd din pregnanţa şi semnificaţia lor logică.

Lipsa de motivaţie sau starea *de hipermotivaţie* se manifestă de asemenea ca factor puternic perturbator al procesului de rezolvare a problemelor. Lipsa de interes este cunoscută ca un serios obstacol psihologic în calea performării cu rezultate bune a diferitelor sarcini de învăţare şi a celor din activitatea profesională.

Pe un alt plan. dar asemănător ca efect perturbator asupra procesului de rezolvare a problemelor, se situează şi supramotivaţia. semnificaţia exagerată pe care subiectul o atribuie reuşitei sau eşecului tentativei de rezolvare. Supramotivaţia determină o bulversare generală a etapelor constitutive ale procesului rezolutiv, concretizată în activarea unor elemente de prisos şi în centrarea excesivă pe anumite secvenţe şi neglijarea altora, poate mai importante pentru apropierea reală de soluţia problemei. Aceeaşi problemă care rămâne nerezolvată pe fondul unei stări de supramotivaţie poate fi relativ uşor rezolvată pe fondul unei stări de motivaţie moderată („optimumul motivaţional").

În ceea ce priveşte autoreglajul voluntar, se dovedeşte că slăbiciunea voinţei, dificultatea de concentrare a atenţiei voluntare, lipsa de perseverenţă şi tenacitate etc. sunt sursele unor frecvente erori şi eşecuri în rezolvarea oricărui tip de probleme.

în fine, un factor psihologic general care poate perturba procesul de rezolvare a problemelor este oboseala intelectuală. Aşa cum au dovedit cercetările experimentale, starea de oboseală reduce considerabil capacitatea de concentrare, nivelul de activare al schemelor operatorii ale gândirii, succesiunea şi coerenţa logică a transformărilor în interiorul spaţiului problematic. Erorile care apar în cursul procesului rezolutiv vor fi, cu precădere, erori de atenţie (greşeli de calcul, omisiuni) şi erori de judecată (analiză) - incorecta relaţionare a datelor, înţelegerea greşită a semnificaţiilor etc.

8.5. GÂNDIREA CA PROCES DECIZIONAL

În mod obişnuit, activitatea îndreptată spre atingerea obiectivelor şi realizarea scopurilor pe care ni le propunem se desfăşoară în cadrul unui câmp de posibilităţi cu un grad mai mic sau mai mare de nedeterminare. Nedeterminarea provine fie din necunoaşterea dinainte a condiţiilor, mijloacelor şi consecinţelor acţiunii, fie din existenţa mai multor variante de realizare a unuia şi aceluiaşi scop, dar fiecare cu avantajele şi dezavantajele sale. în asemenea situaţii, ne confruntăm cu necesitatea elaborării şi adoptării deciziilor, sarcină ce intră integral în sfera de competenţă a gândirii. Astfel, pe lângă rezolvarea problemelor, adaptarea deciziilor constituie un al doilea mare domeniu în care se solicită şi se dezvăluie specificul gândirii.

în sens larg, prin decizie se înţelege procesul cognitiv (intelectual) de gestionare a comportamentelor în situaţii alternative, subiectul trebuind să efectueze o alegere sau alegeri succesive ale variantei optime sau cel puţin convenabile.

Clasificarea deciziilor se face după: *domeniul* căruia îi aparţin alternativele (economic, politic, social, medical etc), *sfera de cuprindere* (globale şi parţiale), *timpul aflat la dispoziţie* (decizii în timp normal şi decizii în criză de timp), *durata*

aplicabilității (decizii pe termen scurt, decizii pe termen mediu și decizii pe termen lung), *importanța obiectivului vizat* (decizii minore și decizii majore).

Indiferent de tipul de decizie, procesul de elaborare-adoptare are o schemă operațională comună: *recoltarea informației* despre fiecare variantă de acțiune (soluționare), *prelucrarea și evaluarea gradului de relevanță și reprezentativitate a informațiilor recoltate, compararea variantelor* (alternativelor) pe baza unor criterii de optimalitate, *evaluarea prețului de cost* (raportul dintre funcția de câștig și cea de pierdere) asociat fiecărei variante, *formularea opțiunii* pentru una din variante, transpunerea opțiunii în decizie: „se va acționa în favoarea acestei variante!".

Gândirea trebuie să determine:

1. valorile de bază ale situației;
2. valoarea așteptată;
3. funcția de utilitate subiectivă așteptată;
4. valoarea efectului și corectitudinii opțiunii.

1. Pentru delimitarea valorilor de bază ale situației, subiectul trebuie să identifice informația relevantă pentru decizie și să stabilească procedeul ce urmează a fi folosit, optim pentru efectuarea celei mai adecvate alegeri. Aici, sub aspectul strategic, mai potrivită este aplicarea principiului optimizării: „toate celelalte condiții fiind egale, alege alternativa cu valoarea cea mai mare"; „maximizează câștigurile și minimizează pierderile".

Firește, psihologic, diferiți subiecți vor aprecia în mod diferit câștigurile și pierderile, atribuind funcții de utilitate inegale alternativelor date. Intricarea factorilor afectiv-motivaționali este inevitabilă. Neputând preîntâmpina acțiunea lor, gândirea procedează la optimizarea alegerii elaborând scala de preferință după principii logico-matematice. Așa, de pildă, dacă „>" este semnul ordinii de preferință, ea stabilește următoarele dependențe:

a. Dacă A > B și B > C, atunci A > C;

b. Dacă A = B și B = C, atunci A = C;

c. Dacă A = B și C > 0, atunci A+C>B.

Să luăm următorul exemplu: O mulțime de subiecți are de ales o excursie într-una din trei localități A, B și C. Fiecărei localități i se vor atribui câte trei valori determinante: felul transportului, prețul și interesul turistic. Rezultă un spațiu de alternative de genul celui de mai jos:

Valori / Localități	*Transport*	*Preț*	*Interestehnic*
A	Foarte bun	Foarte mare	Foarte mare
B	Prost	Scăzut	Scăzut
C	Satisfăcător	Moderat	Moderat

Fiecare subiect va da o interpretare diferită situației, accentuând o valoare determinată și subestimând alta. Alegerea va fi, corespunzător, diferită. Cum fiecare alternativă își are avantajele și dezavantajele ei, înseamnă că în adoptarea deciziei este implicată și *o anumităfuncție de risc,* care, de asemenea, va lua valori diferite datorită particularităților psihoindividuale ale subiecților care-și spun cuvântul în stabilirea raportului dintre câștiguri și pierderi. Acest raport are întotdeauna o dimensiune valorică și alta probabilistă. Prima exprimă nivelul cantitativ și calitativ de compensare,

de către câştigul obţinut, a „cheltuielilor" făcute. Cea de a doua exprimă gradul de posibilitate a obţinerii efective a câştigului dat.

De exemplu, într-o situaţie oarecare, deşi, teoretic, valoarea absolută a câştigului este mare, dacă şansa de obţinere a lui este foarte mică, de 1:1.000.000 să spunem, subiectul poate să-şi modifice direcţia alegerii, conchizând că funcţia riscului domină pe cea a succesului.

2. În situaţii cu rezultate probabile se impune *determinarea valorii aşteptate.* Teoria deciziei menţionează ca raţională *maximizarea câştigurilor aşteptate* în viitorul mai îndepărtat. În stabilirea cursului optim al acţiunii trebuie însă corelate atât valorile evenimentelor, cât şi probabilităţile lor.

Să presupunem că ni se propune un joc simplu cu aruncarea monedei („darea cu banul"), formulându-se următoarea condiţiei: în cazul că apare pajura, câştigăm 1000 lei, dacă pică banul pierdem 500 de lei. Ne decidem să jucăm? Pentru a ne hotăra, se recomandă să determinăm *valoarea aşteptată a jocului.* Cel mai simplu, ea se determină ca diferenţă între câştigurile şi pierderile presupuse a se înregistra pe parcursul jocului. O aproximare mai riguroasă se va obţine prin luarea în consideraţie a probablităţii care caracterizează apariţia câştigului şi a celei care se asociază pierderii. In cazul dat, deoarece cele două evenimente sunt egal posibile (căderea pajurei = căderea banului), ambelor variabile (câştigul şi pierderea) li se asociază aceeaşi probabilitate p=l/2 = 0,50. Pe această bază, se va putea calcula valoarea aşteptată în viitor a jocului, care ne va motiva să jucăm sau nu.

Avem valorile „absolute" ale alternativei: V_1 (pajură) = 1000 lei, V_2 (ban) = 500 lei, pe care o scriem - 500, fiind vorba de pierdere. Combinăm cele două valori cu probabilităţile care li se asociază şi obţinem valoarea totală (globală) aşteptată (VE): $[VE = [Vixp(V_i)] + [V_2xp(V_2)] = 1000 \times 0,5 + (-500 \times 0,5) = 250$ lei.

Aceasta înseamnă că dacă ne decidem să jucăm, ne putem aştepta la un câştig mediu de 250 lei la fiecare aruncare, după 100 de aruncări, câştigul va ajunge la 25.000 lei, iar după 1.000 de aruncări - la 250.000 lei.

3. Ce s-ar întâmpla dacă, într-o situaţie de genul celei de mai sus, subiectului i s-ar permite să-şi aleagă varianta de fiecare dată înaintea efectuării „tragerii"? Probabilitatea obiectivă ar trece în *probabilitate subiectivă:* subiectul va introduce „criteriile lui" în determinarea şanselor de apariţie a unei laturi a alternativei sau a celeilalte şi va decide sub influenţa lor. în acest caz, avem de a face cu *utilitatea subiectivă aşteptată* (UA). Pentru a o determina, trebuie combinată probabilitatea subiectivă (ps) cu utilitatea (U) a evenimentelor considerate. Astfel, un „experiment" E are sau rezultatul (valoarea) A cu ps (A) sau rezultatul B cu ps (B); atunci UA (E) = [U (A) x ps (A)] + [U(B) + ps (B)].

Subiectul încearcă să anticipeze consecinţele fiecărei alegeri şi se decide în favoarea celei mai atrăgătoare.

4. Fiecare alegere este urmată în mod obişnuit de o evaluare critică a rezultatului obţinut. Aceasta poate duce la întărirea convingerii în corectitudinea deciziei luate anterior sau o poate pune la îndoială. Mai întotdeauna oamenii rămân cu o anumită îndoială în ceea ce priveşte alegerile efectuate; uneori, intervine chiar *regretul postdecizional:* „îmi pare rău, mai bine alegeam o altă variantă". întrucât acesta este

trăit ca o „oscilație" (stare negativă de disconfort, insatisfacție), gândirea este solicitată să restabilească echilibrul. Și cel mai bun lucru pe care-l poate face ea în asemenea situații este să caute justificări: argumente în favoarea variantei alese (accentuând părțile ei pozitive) și în defavoarea alternativelor respinse (amplificarea laturilor lor negative).

In situațiile cu implicații și semnificații sociale, procesul decizional este puternic influențat de criteriile, noimele și etaloanele axiologice, morale și de atitudinea subiectului față de acestea.

Orice tentativă de opțiune și alegere se pune în legătură cu întărirea socială posibilă—aprobare/dezaprobare, recompensă/pedeapsă.

In plan individual, avem de a face cu grade diferite ale respectului și prețuirii întăririlor sociale respective, dar nu se poate afirma că atitudinea pozitivă s-ar reduce la zero în raport cu toate valorile. Astfel că întărirea socială este luată în calcul în adoptarea oricărei decizii de acest fel.

în situațiile tranzacționale și de negocieri, procesul decizional dobândește un caracter *iterativ:* de la o stare actuală se poate reveni la situația inițială; una și aceeași alternativă este analizată din puncte de vedere diferite; punctul de vedere al unuia dintre parteneri devine obiect de analiză pentru ceilalți; fiecare partener trebuie să tindă a veni în întâmpinarea propunerilor celorlalți; valorile inițiale ale alternativelor sunt supuse revizuiri; partenerii sunt conștienți că trebuie să facă și să accepte concesii etc. în negocieri, rezultatul final, care poate fi reciproc avantajos sau unilateral avantajos, va fi condiționat de o mulțime de variabile psihologice și psihosociale, precum: nivelul de aspirație al partenerilor, gradul de informare și cunoaștere reciprocă, diferența de competență în problematica negocierii, nivelul de autoritate sau putere, percepția interpersonală (+sau -), particularitățile conduitei individuale (impertinentă sau deferentă, conciliantă sau agresivă, consecventă sau oscilantă etc).

8.6. GÂNDIREA CA PROCES DE TEORETIZARE

Una din funcțiile principale ale cunoașterii, în general, ale cunoașterii științifice, în special, este aceea de a explica și interpreta fenomenele, de a găsi și formula răspunsuri plauzibile și argumentate la întrebări de genul „cum?", „de ce?", „pentru ce?", „ce s-ar întâmpla dacă?", „ce relație există între fenomenul X și fenomenul Y?", „care este sensul cutărui sau cutărui curs de evenimente?" etc. Formularea și articularea într-o structură cognitivă unitară a răspunsurilor la asemenea întrebări și a argumentării lor nu poate fi nici funcția percepției și reprezentării, nici a memoriei, ci doar a gândirii. Prin caracterul său mijlocit, generalizat și abstract și prin desfășurarea sa discursivă, pe coordonate spațio-temporale largi, gândirea este singura care poate depăși limitele senzorialului și situaționalului și se poate manifesta ca activitate mentală eminamente *constructivă.* Constructivitatea sa va consta, în primul rând, în elaborarea de „teorii", adică de modele explicativ-interpretative ideal-simbolice ale realului.

Din punct de vedere psihologic, a teoretiza înseamnă a dezvălui și infera la nivelul faptelor empirice concrete existența unor relații, implicații și semnificații (sensuri) generale, esențiale, care definesc și caracterizează o întreagă clasă sau un întreg domeniu de fenomene. Pe lângă captarea și fixarea realului în concepte („constructe informaționale"), gândirea presupune și elaborarea unor „ansambluri"

coerente de explicații și interpretări, respectiv, de modele teoretice, prin care conținuturile conceptuale se pun în valoare și-și dezvăluie sensurile.

Din punct de vedere logico-semantic, teoria se definește ca: a. ansamblu organizat de principii, de reguli și legi științifice destinate descrierii și explicării unui ansamblu de fapte; b. ansamblu relativ organizat de idei și de concepte care se raportează la un domeniu dat c. sistem de ipoteze care susține interpretările evenimentelor; d. cunoaștere prin prisma unor legi formal-abstracte; e. *datum-u* unui limbaj formal, al unui ansamblu de axiome și al unui ansamblu de reguli de deducere (derivare).

Construcțiile teoretice ale gândirii pot porni și se pot întemeia pe o realitate dată sau pot fi un produs ideal pur al gândirii însăși, care se instituie ca o *realitate sui generis* sau se impune realității sensibile ca principiu guvernator sau modelator. Unele din aceste teorii rămân pur speculative și sterile, ele fiind cu timpul eliminate, altele dobândesc viabilitate și aplicabilitate, fundamentând diferite proiecte și programe de acțiune novator-transformatoare (exemplu logica booleana a devenit după aproape 200 de ani instrumentul principal în crearea calculatoarelor electronice și a soft-urilor pentru inteligența artificială).

Teoretizarea trebuie considerată o caracteristică esențială și necesară a gândirii. Acolo unde ea nu există, nu se poate vorbi nici de existența gândirii propriu-zise, ci doar de un intelect situațional-sincretic.

Că teoretizarea este o determinație intrisecă a gândirii o dovedește și faptul că ea se manifestă irezistibil la orice persoană normală, indiferent de nivelul de instruire și de orizontul de cultură. în cadrul structurilor și schemelor operaționale interne ale gândirii, experiența cotidiană, senzorial-situațională, este supusă aproape necondiționat unui proces de recodare și interpretare pentru a deveni inteligibilă și a i se dezvălui semnificații și sensuri supraordonate, generale. Forma cea mai simplă și elementară pe care o ia teoretizarea în acest caz este cea a „părerii" sau „credinței" („sunt de părere că", „părerea mea este că...", „cred că....", „presupun că..." etc).

Nivelul și calitatea procesului de teoretizare au un caracter evolutiv, perfectibil, constituindu-se ca o rezultantă atât a evoluției omului în plan istoric, cât și în plan individual, ontogenetic. Din punct de vedere sincronic, diferențele interindividuale, care se înscriu într-un registru valoric extrem de întins, sunt condiționate, în parte, de factori genetici, fiind înnăscute (exemplu, diferențele în gradul de organizare structural-funcțională a creierului), iar în parte, de factorii socioculturali (condițiile de instruire și educație).

Din punct de vedere operațional, procesul de teoretizare se desfășoară pe baza celor trei scheme principale ale gândirii în general, respectiv: *schema inductivă* (teoretizarea inductivă), cu sferă generalizatoare crescândă (din corelarea mai multor discursuri particulare se construiește un discurs generalizator sintetic sau din mai multe discursuri cu aceeași sferă de referință se obține un discurs cu o sferă supraordonată, înglobantă (teorie particulară—>teorie generală); *schema deductivă* (teoretizarea deductivă), cu sens descendent, de subordonare a particularului față de general, de derivare a unor structuri formale din alte structuri formale, prin aplicarea unor reguli de derivare; *schema analogică* (teoretizarea analogică), explicarea și interpretarea unui sistem mai puțin cunoscut și mai greu accesibil cu ajutorul altui sistem mai cunoscut și

mai accesibil (exemplu: studiul creierului uman pe baza relaţiei sale de analogie cu ordinatorul, al inteligenţei naturale cu ajutorul inteligenţei artificiale etc).

Se constată că există o anumită predispoziţie şi preferenţialitate în direcţia de structurare şi dezvoltare a capacităţii de teoretizare: în raport cu anumite domenii şi categorii de fenomene, ea atinge indicatori de performanţă superiori, în raport cu alte domenii şi categorii de fenomene poate să rămână la un nivel elementar.

Oricum s-ar prezenta tabloul în plan individual-concret, general valabilă rămâne aserţiunea că universul teoretic pe care-l creează gândirea devine cel mai preţios şi eficient ghid de orientare a omului în lume şi de transcendere a *situafionalului* şi *imediatului senzorial.*

Tocmai datorită funcţiei teoretice a gândirii, conduita umană, pe lângă atributul de inteligentă, dobândeşte şi pe acelea de *raţională* şi *reflexivă.* Acest din urmă atribut presupune obligatoriu existenţa scopului elaborat şi formulat anterior, existenţa planului (modelul mental al articulării *motivului, scopului* şi *mijlocului),* existenţa prevederii sau aproximării consecinţelor posibile, existenţa întemeierii sau argumentării planului şi apoi a acţiunii întreprinse. în toate aceste secvenţe sunt implicate înţelegerea, interpretarea, stabilirea de semnificaţii cu valoare mai generală.

Capitolul IX

IMAGINAȚIA

9.1. CARACTERIZARE GENERALĂ. DEFINIȚIE

Locul imaginației în taxonomia generală a proceselor psihice a fost obiect de dispută și de controversă între psihologi. în timp ce unii (ex., Th. Ribot, Th. Lipps, Q. Dumas, P. Popescu-Neveanu) recunosc și subliniază individualitatea specifică și ireductibilitatea ei la alte entități psihice, alții (îndeosebi autorii de orientare behavioristă și, mai recent, cei de orientare cognitivistă) contestă delimitarea ei ca proces distinct.

Ca urmare, și în tratatele sau compendiile de psihologie generală, poziția imaginației fluctuează: în unele i se consacră un spațiu de sine stătător, în altele este fragmentată și distribuită în capitolele despre memorie, reprezentări și gândire, iar în altele este pur și simplu omisă.

Pe lângă complexitatea și fluiditatea fenomenului în sine, o atare situație se explică prin aplicarea unor criterii irelevante și variabile.

După opinia noastră, o interpretare corectă trebuie să pornească de la analiza imaginației ca modalitate distinctă, specifică de procesare-integrare și utilizare imagistică a informației, inclusă în seria proceselor cognitive active, alături de percepție, reprezentare, gândire. Spre deosebire de reprezentare, care doar *expune* conștiinței imagini deja constituite, imaginația este, prin excelență, un *proces de generare,* de producere mai mult sau mai puțin activă, mai mult sau mai puțin intenționată a imaginilor și de articulare a lor în variate moduri.

Astfel, în delimitarea și identificarea ei trebuie să avem în vedere, atât modul de operare (procedeul), cât și produsul. Ambele aceste verigi trebuie să aibă drept trăsătură comună *ieșirea* dintr-un șablon sau dintr-o rutină.

Cotidian, termenul de imaginație se întrebuințează cel puțin în trei înțelesuri:

a) se spune despre un individ că posedă imaginație, dacă el a reușit să rezolve o problemă concretă oarecare într-o manieră originală, diferită de a celorlalți (imaginație practică);

b) în domeniul comunicării verbale, termenul „imaginație" se folosește pentru a califica originalitatea mijloacelor la care cineva recurge pentru a determina la nivelul interlocutorului sau auditoriului efectul dorit (așteptat) (imaginație lingvistică sau verbală);

c) în fine, în sens tradițional, imaginația este „capacitatea de a combina imagini în tablouri sau succesiuni care imită faptele naturii, dar care nu reprezintă nimic real sau existent (imaginație creatoare) (Lalande).

Această din urmă accepțiune vine de la Aristotel (el folosea termenul *defantezie),* care vedea în imaginație o aptitudine, ce constă în *utilizarea* reprezentărilor despre realitate, dar diferite de percepții, ce constituie material al gândirii (gândirea în imagini).

Observăm, însă, că toate aceste sensuri ale termenului de imaginație au în comun faptul că ele desemnează *moduri diferite de operare* ale intelectului, mai puțin racordate la realitate decât cele ale gândirii. Din acest punct de vedere, imaginația se *interpune* între *gândirea realistă, critică* (logică) și *gândirea autistă,* supusă exclusiv legilor afectivității.

Pe baza celor prezentate mai sus, putem acum să desprindem atributele-cheie pentru identificarea și definirea imaginației. Acestea sunt:

1) generarea de imagini noi, fie pornind de la faptele naturii (date în experiența anterioară), fie *ex nihilo* (crearea prin mecanisme generative proprii a unor imagini „pure", fără vreo legătură aparentă cu domeniul realului sau al existentului);

2) operare cu imagini în limitele exclusive ale imageriei secundare (diferite de imageria primară a percepției) și ale imaginarului (fanteziei), realizând combinări, amplificări, multiplicări, reordonări etc;

3) o minimă originalitate a modurilor de operare (procedeelor) și a produsului final (ieșirea din tipare și șabloane, depășirea schemelor rutiniere);

4) caracterul convențional, figurativ și simbolic, al funcției designative (semiotice) a imaginilor generate în procesul imaginației.

Din punct de vedere neurofiziologic, imaginația are la bază un „spațiu combinatorie liber", care se constituie în *zonele de convergență* ale sistemelor senzoriale și intuitive, permițând desfășurarea neîngrădită a activității mentale asupra „realității imagistice". Aceste zone sunt legate prin aferente și eterențe speciale cu structurile subcorticale, în care se integrează și se activează fluxurile informaționale de natură afectivă și motivațională primară. Prin aceasta, se asigură calea de acces a conținutului inconștientului în structura și dinamica imaginației.

Acest aspect a fost exploatat de psihanaliști, îndeosebi de C. J. Jung, care vedea originea imaginației exclusiv în inconștient, toate produsele ei fiind interpretate drept *simboluri* ale unor dorințe sau trebuințe cenzurate și metamorfozate.

Imaginația, cel puțin o anumită formă a ei (subordonată unor obiective și scopuri de creare a unor produse pentru satisfacerea anumitor stări de necesitate) se leagă și de gândire, suferind influența ei în structurarea succesiunii transformărilor, în vederea obținerii unui produs final mai mult sau mai puțin inteligibil, cu sens. Dar și imaginația reprezintă o premisă și o sursă de alimentare a gândirii. Datele psihologiei genetice demonstrează că, în marea lor majoritate, semnificațiile conceptuale se sprijină *pe* și derivă *dintr-un* material perceput și imaginar. (Conceptele sunt clasificate și pe criterii genetice).

Și, chiar dacă admitem punctul de vedere al unor logicieni (Frege, Goblot), potrivit căruia ideea este o funcție propoziționată, imposibil de realizat în afara unei concrescențe de judecăți, nu se poate să nu constatăm posibilitatea reconvertirii semnificației în imagine, fie doar și ca simplu acompaniament întăritor. Dar nu se poate absolutiza rolul imaginii de anexă a gândirii.

Im. Kant a avertizat asupra acestui lucru, subliniind că imaginația este o condiție a cunoașterii, printr-o sinteză ce „constituie principiul transcendental al posibilității

tuturor cunoştinţelor în genere (nu numai a celor empirice, ci şi a celor pure, apriori)". în concepţia lui Kant, imaginaţia apare ca o dimensiune *indispensabilă* pentru înţelegere, deoarece este aceea care oferă viziunea unificatoare asupra relaţiei dintre idee şi lucru. în psihologia tradiţională, acest model a fost reluat în forma vagă a *percepţiei.*

Pentru unii filosofi, nu există o deosebire de principiu între concept şi imagine. Astfel, I.P. Sartre afirmă: „Există pentru concept două moduri de operaţie: ca pură gândire pe teren reflexiv, iar pe teren nereflexiv, ca imagine".

Dincolo de rolurile de suport sau de ilustrare a gândirii, imaginea dobândeşte, la Sartre, o autonomie paralogică.

în însăşi structura imaginii pot intra judecăţi denumite *aserţiuni imaginative.* în ipostaza dată, imaginaţia apare ca rezervă a gândirii logice.

Conceptul, arată P. Popescu-Neveanu, este structura tare a intelectului, pe când imaginea este o structură slabă, dar mult mai sugestivă şi mai polivalentă.

De aceea, mai mult decât la înţelegere, imaginaţia contribuie la invenţie, prin intuirea şi prefigurarea soluţiilor care să compatibilizeze sub raport funcţional structuri heterogene.

Nu numai fenomenele imaginative se construiesc înăuntrul sistemului de gândire, ci şi gândirea se construieşte în interiorul sferei imaginaţiei, fapt ce conduce la accentuarea laturii generativ-transformatoare a ei.

S.L. Rubinstein aprecia că, în dependenţă de caracterul imaginilor cu care operează, se poate distinge o imaginaţie concretă şi una abstractă, între care se inserează o multitudine de trepte intermediare (imaginaţia abstractă utilizează imagini cu un înalt grad de generalizare — scheme, simboluri, ca în matematică).

în fine, imaginaţia se leagă strâns de creativitate, ca trăsătură globală a organizării personalităţii. Intricarea creativităţii în procesarea imagistică duce la individualizarea imaginaţiei creatoare; la rândul său, implicarea imaginaţiei în structura creativităţii duce la manifestarea specifică a creaţiei imagistice (artistice, arhitecturale, tehnice).

Fiind expresia unui activism intern al psihicului uman, imaginaţia devine acea acţiune a subiectului de organizare a unei lumi ajustate la nevoile şi aspiraţiile sale, care să-i permită să înfrunte încercările dramatice pe care i le pregăteşte viaţa cotidiană. De aici, tendinţa multor autori de a localiza sursa proceselor imaginative în afectivitate şi motivaţie.

Aceste diverse unghiuri din care este abordată şi interpretată imaginaţia reflectă de fapt complexitatea deosebită a ei, eterogenitatea formelor sub care se manifestă şi a modurilor în care operează.

L.S. Vâgotski consideră imaginaţia ca o funcţie mult mai complexă a activităţii psihice, care „reprezintă de fapt o combinaţie a câtorva funcţii prin intermediul unor relaţii specifice".

La rândul său, G. Durând sublinia faptul că imaginarul îndeplineşte un rol general de echilibrare antropologică; el este considerat, în aceiaşi timp, *compensatoriu şi prospectiv:* suplineşte golurile în cunoaştere, în acţiune sau trăire.

Fiind reorganizare şi transformare în sfera existenţei psihice, imaginaţia se distinge prin posibilitatea de a descoperi şi transforma lumea prin intermediul descoperirilor şi transformărilor ce intervin în propria personalitate a subiectului. Aceasta înseamnă, după Malrieu (1967), că în fluxul interacţiunilor dintre subiect şi realitate, imaginaţia strecoară

permanent un *altceva,* în forma posibilului şi dezirabilului, a modelelor intuitive auxiliare comprehensiunii, a viziunilor optimizatoare, transformative.

Dintr-o perspectivă asemănătoare, E. Fromm cere patetic: să renaşti în fiecare zi în aceeaşi lume „care îţi apare ca fiind mereu nouă, întrucât dobândeşte noi expresii şi fiind creativ solicitată, este mereu plină de noi promisiuni".

Ajungem astfel să admitem că rădăcinile imaginaţiei sunt adânc înfipte în natura fiinţei umane, în „instinctul libertăţii", în „trebuinţa individualizării şi afirmării Eului", în „trebuinţa de nou, de schimbare", în „trebuinţa de securitate afectivă internă", în „reacţia la saturaţie, la monotonie, repetabilitate" etc. Câmpul său de manifestare este cu atât mai întins „cu cât este mai puţin ocupat şi îngrădit de scheme şi şabloane mentale rigide, de exigenţele şi coerciţia realului". Astfel, deşi este o componentă organică necesară oricărei structuri psihice concrete, evantaiul şi nivelul său de dezvoltare-manifestare diferă foarte mult de la un individ la altul şi chiar la acelaşi individ, în diferite perioade ale vârstei sale. Pe marginea acestui ultim aspect, între psihologi există un serios dezacord. Unii consideră că sfera de extensiune a imaginaţiei este invers proporţională cu sfera de extensiune a gândirii logice critice. Ca urmare, în plan istoric, imaginaţia era atotputernică la omul primitiv şi devine palidă şi secundară la omul contemporan, iar în plan ontogenetic, ea atinge cotele cele mai înalte la vârsta copilăriei şi a adolescenţei şi scade semnificativ pe măsura înaintării în vârstă.

Alţii, dimpotrivă, legând mai direct imaginaţia de creativitate şi de discursivitatea gândirii, susţin caracterul evolutiv ascendent al funcţiilor imaginative, atât în plan istoric, cât şi ontogenetic. Dacă, în plan istoric, această teză este mai uşor demonstrabilă prin analiza comparativă a produselor activităţii de creaţie, în plan ontogenetic, ea nu se verifică în mod absolut. Se dovedeşte că o influenţă importantă o exercită contextul social-cultural în care trăieşte şi se dezvoltă individul. Acesta poate stimula şi facilita formarea şi dezvoltarea activismului imaginativ şi a schemelor mentale de procesare imagistică transformativă a informaţiei actuale şi a experienţei anterioare, sau, dimpotrivă, poate frâna „zborul" imaginaţiei prin impunerea şi cultivarea excesivă a şabloanelor şi canoanelor mentale, a laturii receptiv-reproductive a „blocului de execuţie" (expresiv) al cogniţiei.

Firește, nu trebuie ignorat nici rolul factorilor ereditari genetici, al predispoziţiilor şi trăsăturilor tipologice înnăscute ale personalităţii în condiţionarea nivelului şi formei de structurare a imaginaţiei. Acestea constituie o sursă reală şi importantă de diferenţe interindividuale chiar în interiorul aceluiaşi mediu (context) socio-cultural şi educaţional.

între factorii de mediu şi cei ereditari se stabilesc şi raporturi de complementaritate şi compensare reciprocă: factori de mediu favorabili pot, prin acţiune sistematică îndelungată, să compenseze eventualul deficit predispoziţional, ducând la o dezvoltare satisfăcătoare a imaginaţiei; la rândul lor, factorii ereditari favorabili (un potenţial dispoziţional ridicat) compensează vitregia mediului, permiţând, de asemenea, o bună dezvoltare a imaginaţiei. Din acest punct de vedere, ideală este situaţia în care avem o convergenţă între cele două categorii de factori pe semnul plus (+): *Mediu optim x Ereditate optimă.*

Factorul imaginativ este inclus atât în structura multiactorială a inteligenţei generale, cât şi în cea a aptitudinilor speciale - artistice, tehnice, logico-simbolice.

Şi indiferent de contextul în care este dată şi de influenţele pe care le suferă în cadrul interacţiunilor intrapsihice, imaginaţia îşi menţine specificul şi identitatea de conţinut şi operatorie.

9.2. FORMELE IMAGINAŢIEI

9.2.1. Visele

Imaginaţia se realizează întotdeauna pe fondul unui activism psihic, care, sub aspectul intensităţii şi amplorii, se întinde pe un mare registru valoric — între *minimumul oniric,* activismul spontan din timpul somnului superficial şi *maximumul foccdizaU* activismul propriu procesului de creaţie.

Activismul care se manifestă periodic pe fondul stării de somn, respectiv, în intervalele scurte de până la 5 minute ale somnului superficial (paradoxal), favorizează producerea *viselor* care pot fi considerate ca o *primă formă* de realizare a imaginaţiei.

Prin faptul că producerea şi desfăşurarea lor se află în afara comenzii deliberatoare şi a controlului voluntar, visele reprezintă *imaginarul inconştient.* În cadrul lor, articularea şi combinarea secvenţelor, a imaginilor au un caracter aparent ilogic, aleator, fapt ce l-a determinat de S. Freud să le atribuie o funcţie simbolică majoră, considerând că ele exprimă, într-o formă indirectă, deghizată, pulsiuni şi dorinţe neîmplinite. Atât conţinutul, cât şi dinamica viselor sunt dictate de resorturile profunde ale inconştientului şi prin aceasta ele devin calea principală de acces la sferele abisale ale vieţii psihice.

Starea activismului oniric are şi ea grade de intensitate diferite. Aceasta îşi pune amprenta pe caracteristicile visului.

Astfel, în segmentului activismului slab, la graniţa cu somnul profund, se produc vise cu un conţinut fantasmagoric şi cu o structură amalgamată, multe din ele rămânând sub pragul ecforării, neputând fi relatate după trezire; dimpotrivă, în interiorul segmentului activismului mai intens, care se întinde sus până la „pragul de trezire" se produc vise cu un conţinut mai realist şi cu o structură relativ coerentă, bine închegată, şi care, la trezire, pot fi povestite fără nici o dificultate. Poziţia subiectului în structura celor două tipuri de vise este diferită: în cadrul celor din prima categorie, subiectul are o implicare pasivă, el fiind preponderent obiect al acţiunii unor „forţe străine"; în cadrul celor din a doua categorie, subiectul are o implicare activă, el fiind „agent" de la care emană acţiuni, participant direct la diferitele episoade ale întâmplărilor.

Când asemenea vise se produc sub influenţa unei probleme sau a unui proiect de creaţie pe care subiectul le are în sfera preocupărilor sale imediate, visul poate apărea şi ca expresie a procesului latent de gestaţie sau de imaginaţie, el oferind sugestii sau elemente de sprijin pentru activitatea rezolutivă specifică.

Apartenenţa viselor la imaginaţie se susţine prin două argumente principale, şi anume: a) conţinutul lor vizează în mod frecvent fenomene şi evenimente ireale, care nu se găsesc şi care nici nu pot exista în realitate; b) chiar în cazul în care conţinutul lor îşi are sursa în experienţa anterioară, modul de combinare a secvenţelor, ca şi ipostazele în care apar sunt absolut inedite, nefiind niciodată simple evocări sau reproduceri a ceea ce s-a întâmplat.

Visul are la bază câteva moduri de operare.

Primul constă în condensarea de trăsături similare în *imagini sintetice.* Sinteza propriu-zisă a imaginilor își are sursa nu numai în faptele obiective ale similitudinii, ci și în amalgame de afecte, în aleatorul dinamicii emoționale. Astfel, se ajunge la o construcție inedită și bizară care, de regulă, este centrată în jurul unei teme, putând să se subdividă în episoade. Componenta de bază a visului este trăită în mod specific, cvasihalucinatoriu. Freud recunoaște existența unei coerențe notabile chiar în cazul fantasmelor. El scrie: „fantasmele sunt, pe de o parte, înalt organizate, necontradictorii, ele și-au trecut în cont toate avantajele sistemului conștient și judecata noastră le va distinge cu greu de formațiunile acestui sistem; pe de altă parte, ele sunt inconștiente, această origine fiind decisivă pentru destinul lor" (S. Freud, 1928).

Al doilea mod de operare în vise este *deplasarea.* Termenul este de sorginte psihanalitică și este echivalent cu cel de transfer, exprimând o idee fundamentală a lui Freud cu privire la posibilitatea unei *disocieri* între imagine și încărcătura sa afectivă. Această disociere permite ca energia disponibilă să fie transferată sau investită într-o altă imagine. în vis, se constată frecvent „alunecări" ale valorilor afective sau asocieri bizare, dar acum dobândesc o nouă semnificație, metamorfozarea mergând până la inversie. Prin această modalitate operatorie, visul devine o formă de ironizare a propriei persoane sau a altora. Fără a identifica subiectul în stare de veghe cu cel care visează, trebuie să recunoaștem că unul îl continuă pe celălalt și că ambii se completează reciproc în interiorul continuumului psihic.

Al treilea mod de operare în activitatea onirică este *dramatizarea* sau *figuralizarea.* El constă în traducerea gândurilor în *imagini* și în coordonarea acestora din urmă într-o succesiune asemănătoare unei piese de teatru. Conținutul latent al visului este orientat către viitor prin tensiuni ce reanimă așteptările. în acest caz, visul se constituie într-un *compromis* între tendințe divergente și într-un operator de punere în ordine a trăirilor, astfel încât evenimentele anterioare acționează asupra celor ce urmează. Rezultă ceea ce în mod obișnuit se cheamă *ofabulafie,* o istorie, o dramă, cu un început, o desfășurare și un deznodământ. Elementul unificator este un sentiment originar ce impune o anumită direcție. Dorințele și temerile, simpatiile și antipatiile, admirația și disprețul, ura și dragostea se întâlnesc și se prelungesc dramatic în vis, independent de voința subiectului, dar producând asupra lui un efect de uimire.

Dramele secrete ce se consumă în vis permit subiectului să se cunoască mai bine, să-și exploreze zonele profunde ale propriei personalități.

S. Freud considera că scenele evocate țin exclusiv de copilărie (în care adultul tinde inconștient să se reîntoarcă).

în realitate, însă. prezentul, preocupările dominante ale subiectului sunt *factorul determinant* pentru transformările și reajustările pe care le suferă experiența anterioară în vis. Nu trebuie absolutizat nici caracterul dramatic al viselor. Am văzut, deja, că ele prezintă niveluri diferite de coerență și doar o parte posedă unitatea tematică pe care o pretinde S. Freud.

în fine, un *al patrulea mod de operare al visului este elaborarea.* Aceasta intervine atât în cursul manifestării visului, cât și, mai ales, după trezire. Când subiectul încearcă să-și amintească și să-și povestească visul, involuntar, tinde să-i dea

o anumită coerenţă şi unitate, să-l facă inteligibil din punct de vedere şi logic şi semantic. Este evident că procesul beneficiază şi de participarea conştiinţei vigile.

9.2.2. **Procesele hipnoide**

O a doua formă pe care o îmbracă imaginaţia sunt *procesele hipnoide* provocate de acţiunea drogurilor şi favorizate de suprimarea stimulilor din lumea externă. Conştiinţa este destructurată şi anihilată, astfel încât se eliberează mecanismele subcorticale ale activismului involuntar, oniric. În acest caz, ia naştere un ansamblu de imagini şi de articulări imagistice de tip halucinator, a căror semnificaţie este determinată direct de dinamismul motivaţional şi afectiv. Conţinutul „scenariilor hipnagogice'" şi efectul lor asupra „trăirii" actuale a subiectului se modifică în timp, pe măsura amplificării modificărilor neurofiziologice ireversibile pe care le provoacă drogurile şi a accentuării dependenţei motivaţionale a subiectului de droguri. Astfel, în fazele incipiente, conţinutul imaginilor generate de activismul hipnotic are elemente şi caracteristici pozitive, inducând stări de relaxare, de transpunere, de satisfacţie, de euforie etc; în fazele avansate ale consumului de droguri, conţinutul şi caracteristicile tablourilor imaginative se modifică semnificativ, deplasându-se spre polul negativ, inducând stări de bulversare, de agitaţie, de insuportabilitate de sine.

9.2.3. **Reveria**

O a treia formă de manifestare a imaginaţiei este *reveria.* Ea apare pe fondul unui activism psihofiziologic mai înalt, care duce la instalarea stării de veghe (vigile). În plan bioelectric, ea se asociază cu înlocuirea ritmului lent (delta) cu ritmul mai rapid şi de amplitudine mai mică - alfa. între starea de somn şi cea de veghe se interpune starea zisă *seniivigilă* (toropeală sau somnolenţă). Reveria este o producţie imagistică liberă, fără intervenţia controlului voluntar şi fără existenţa unui scop anume. Din acest motiv, această formă se mai numeşte „visare cu ochii deschişi". Suntem de acord cu afirmaţia lui P. Popescu-Neveanu că „reveria marchează o evoluţie spre autism, conştiinţa ambianţei devine crepusculară, iar absenţa oricărei încordări permite declanşarea liberă a unor imagini mentale propulsate de tendinţe afective".

Marele filosof german Im. Kant interpreta reveria ca o recădere a sufletului în lasitudine, din cauza imposibilităţii de a-şi atinge scopurile. Prin conţinutul său tematic, reveria apare, ca şi visul din timpul somnului, ca o formă de exprimare şi realizare deghizată a unor dorinţe şi aspiraţii, altfel greu sau imposibil de împlinit. Ea poate deveni, însă, şi dăunătoare, atunci când se produce cu o frecvenţă prea mare, tinzând să acapareze întreaga existenţă vigilă a individului. Dacă se menţine între limite de timp şi de intensitate rezonabile, această formă a imaginaţiei joacă un rol pozitiv în viaţa noastră, contribuind la detensionare afectiv-motivaţională, la autoperfecţionarea morală, la revizuirea şi optimizarea planurilor de perspectivă şi a ierarhizării scopurilor.

După unii autori (Durând, Desoille, Fosdick), reveria îndeplineşte şi o funcţie de eufemizare, de transpunere în alte planuri, în alte ipostaze existenţiale. Astfel. în cazurile în care reveriile pozitive nu reuşesc să se închege, la unele persoane traumatizate şi cuprinse de nevroză depresivă, ele trebuie restabilite şi cultivate pentru

a crea posibilitatea echilibrului psihic intern. S-a presupus şi o *psihoterapie prin reverie ascensională,* condusă în direcţia generării de scene şi episoade luminoase în care subiectul să cunoască elevaţia şi să se doteze cu calităţi deosebite, puritate şi inocenţă. Printr-o astfel de evoluţie pe verticală a iluziilor, susţine R. Desoille, conştiinţa se revitalizează şi se obţine reechilibrarea.

Sub influenţa psihologiei existenţialiste şi a experienţei clinice, 11. Fosdick ajunge la concluzia că grijile sau starea continuă de „frică anxioasă" devin o sursă pentru un gen de imaginaţie asemănătoare reveriei, dar inversă ei, prin conţinut negativ, terifiant. Când se consolidează şi se automatizează, ea întreţine stările morbide, care periclitează buna adaptare a persoanelor în cauză la solicitările lumii externe.

9.2.4. **Imaginaţia reproductivă**

în ordinea valorii instrumental-adaptative la realitate, ca *a patra formă,* este *imaginaţia reproductivă.* Specificul ei rezidă în reflectarea într-o modalitate transformată a elementelor experienţei anterioare.

Ea nu poate fi redusă şi confundată cu procesul memoriei în ipostaza sa de reactualizare. Imaginile, ca simple amintiri ale unor lucruri concrete percepute anterior, sunt net diferite, prin pregnanţă şi calităţi subiective, de imaginile aceloraşi lucruri elaborate de imaginaţie.

Dacă memoria se subordonează, în funcţionarea sa, legii corespondenţei biunivoce şi a fidelităţii, „reproducerea" trebuind obligatoriu să fie izomorfă cu „originalul", imaginaţia, chiar cea care se bazează integral pe datele experienţei anterioare, se subordonează *legii transformării.*

în termenii teoriei reglării, aceasta înseamnă că, în vreme ce memoria este guvernată de mecanismul *feed-back-u\u* negativ, care asigură păstrarea şi reactualizarea experienţei anterioare pe cât posibil nealterate, imaginaţia are la bază *feed-back-u* pozitiv, care acţionează constant în direcţia îndepărtării produselor imagistice de datele primare pe baza cărora se elaborează.

Datorită acestui mecanism, imaginaţia dobândeşte un dinamism propriu, **intern,** astfel încât putem spune că modul său specific de a fi este *dinamic, transfonnativ.* Peste acest dinamism intern se poate suprapune şi unul extern, din partea sferei afectiv-motivaţionale (frica naşte monştri şi foamea generează imaginarea unor mese îmbelşugate). Această influenţă din partea motivelor şi trăirilor emoţionale ar rămâne fără efect, dacă nu ar exista mecanismul amplificator *alfeed-back-ului* pozitiv.

în forma ei superioară, imaginaţia reproductivâ îndeplineşte o funcţie de reconstrucţie, ajungând la un *real,* pe care subiectul nu l-a mai cunoscut sau perceput înainte în mod direct. în acest caz, intervine nu doar modificarea unei evocări, ci construirea unor reprezentări noi, adecvate situaţiei desemnate numai verbal, precum şi transformări compoziţionale.

Exemplul cel mai elocvent de imaginaţie reproductivă este oferit de critica unor texte ştiinţifice sau beletristice, în timpul căreia se generează, în paralel, o suită de imagini, aidoma unui „film mental". Aceasta devine un factor psihologic, care facilitează înţelegerea conţinutului şi îmbogăţeşte experienţa afectivă. Dacă în studiul unor discipline, precum

fizica, geografia, biologia, istoria etc. nu apar în minte modele imagistice ilustrative, conținutul lor riscă să nu fie înțeles și să nu se relaționeze adecvat cu realitatea.

Imaginația reproductivă se realizează, de regulă, spontan, dar ea beneficiază și de reglajul voluntar, în situații mai complexe finalizarea procesului reclamând un efort și o concentrare deosebită. în genere, se poate constata că, pe măsură ce materialul de bază și „tema-stimul" se îndepărtează de concret, trecând în domeniul abstractului formal, imaginația reproductivă se confruntă cu dificultăți mai mari și reclamă tot mai mult efortul voluntar, pentru a se realiza. Imaginile ilustrative devin puncte importante de spijin pentru concepte, având un rol important în legarea acestora de realitate, în aplicarea lor în rezolvarea diferitelor probleme de ordin teoretic sau practic.

Caracterul transformator al imaginației reproductive este demonstrat și de faptul că, în cadrul uneia și aceleiași teme, apar deosebiri interindividuale semnificative, ceea ce nu se întâmplă în cazul reproducerii memorative. Acest lucru se verifică și atunci când „tema imaginației" presupune păstrarea unui fir logic călăuzitor, cum este cazul reconstruirii epocilor sau a unor evenimente istorice. (A se vedea, de pildă, tabloul răscoalelor țărănești din 1907, realizat de diferiți scriitori și istorici).

Nota de subiectivitate a imaginației reproductive se evidențiază nu numai în artă, ci și în științele zise exacte. Lordul Kelvin, mărturisește că niciodată nu a reușit să rezolve problemele care l-au făcut celebru, până nu și-a construit un plan mental, un model concret al relațiilor fizice cât mai adecvat situației, dar care rămânea numai ca instrument de lucru nemărturisit al laboratorului gândirii sale creatoare.

Deși îi spunem reproductivă, în evaluarea calitativă a acestei forme de imaginație, trebuie să operăm cu criteriul *noutății* și *al originalității* (în compararea intersubiectivă). Și cu cât asemenea caracteristici sunt mai pregnante, cu atât imaginația reproductivă se apropie mai mult de cea creatoare, între ele neexistând o barieră despărțitoare rigidă.

9.2.5- Imaginația creatoare

Aceasta reprezintă forma cea mai înaltă și specifică pe care o poate atinge imaginația umană, în general. Denumirea ei se întemeiază pe criterii de ordin calitativ-valoric, ca, de pildă: gradul de originalitate, gradul de noutate și importanța socială a produsului final.

Transformărilor ce se aplică materialului inițial se subordonează în mod deliberat acestor criterii, urmărindu-se respectarea și satisfacerea lor la cote cât mai înalte.

Astfel, sub aspect reflectoriu, imaginația creatoare ne apare ca *reprezentare* și *anticipare a noului,* din perspectiva realizabilității sale în plan ideal-intern și material (obiectual) - extern.

Latura creativă nu se reduce la modul de transformare și combinare a secvențelor imagistice; ea presupune și legarea a ceea ce se produce de o semnificație, de o anumită funcție utilitară pentru om, pentru societate.

Aceasta înseamnă stabilirea unei relații specifice de corespondență adaptativă între produsele imaginației și stările de necesitate ale omului, începând cu trebuințele bazale - biologice și materiale - și terminând cu cele spirituale - de cunoaștere, estetice etc.

Ca organizare și dinamică, imaginația creatoare este reglată esențialmente voluntar, conștient, elementele pulsionale și afective de sorginte inconștientă, care intervin în diferite momente, având un caracter secundar și subordonat. Iluminările, viziunile, ideile spontane care punctează cu o frecvență mai mare sau mai mică traiectoria procesului imaginativ sunt controlate și integrate printr-un plan anticipativ general pe care ni-l facem în legătură cu „tema" sau „produsul" pe care dorim să-l obținem. Iar acest plan călăuzitor, care îmbină într-o formulă *sui generis* principiul libertății în derularea secvențelor activității mentale, îmbracă o formă diferită, în funcție de domeniul de aplicație: știință, tehnică, artă etc.

Astfel, în domeniul științific și cel tehnic, planul respectiv este structurat pe criteriile adecvării produsului la exigențele și criteriile realității, ale practicabilității; în domeniul artistic, el este schițat în concordanță cu criteriile convenționalității și plauzibilității. Produsul imaginației creatoare de tip științific sau tehnic, oricât ar fi de original și inedit nu poate contrazice legile generale ale științei și tehnicii, el îmbogățind domeniile respective din unghiuri necunoscute până atunci. Atât știința, cât și tehnica prezintă două fețe: *una reală,* dată de stadiul și forma reală de structurare și dezvoltare la momentul dat; *alta posibilă,* exprimată de tendința dezvoltării interioare. Imaginația creatoare se mulează pe această a doua față, pe care o va „popula" cu elemente reale noi.

Cu totul altfel stau lucrurile cu produsul imaginației creatoare de tip artistic. El poate întruchipa irealul cel mai pur și chiar absurdul, fără ca prin aceasta să-și piardă valoarea și funcția sa estetică și să fie respins. De aceea, accentuând mai mult decât trebuie distanța dintre conținutul reflectoriu al imaginației și realitatea dată, unii autori afirmă că de imaginație pură se poate vorbi numai în cadrul creației artistice; în creația științifico-tehnică, avem de a face, cu precădere, cu gândire generativă sau combinatoric-flexibilă.

Imaginația creatoare se manifestă în două forme: *movația-descoperirea* și *invenția.*

Inovația constă în modificarea unor elemente cunoscute, existente și în recombinarea lor într-o nouă schemă sau structură, obținându-se astfel un produs cu aspect și proprietăți noi, inexistente la „obiectul" inițial. Doza de creativitate este parcelată și focalizată, ea vizând o transformare mai mult sau mai puțin radicală a ceva *dat,* existent deja. Descoperirea constă într-o organizare nouă a schemelor mentale care permite relevarea și punerea în evidență a unor aspecte, caracteristici și relații existente, dar ascunse și inaccesibile schemelor operatorii inițiale. Specificul imaginației în descoperire rezidă, așadar, în schimbarea unghiului de abordare a unui fenomen, în punerea lui în ipostaze și relații variate, pentru a-i dezvălui laturi și însușiri noi.

A inventa înseamnă: a găsi și a realiza ceva nou la care nimeni n-a gândit înainte și pe care nimeni nu l-a mai realizat (Gutenberg a inventat tiparul); a imagina ceva în scopuri particulare, a avea o idee aparte (a inventa un mijloc de a evada, a găsi o ieșire originală dintr-o situație dificilă); a extrage ceva din imaginație și a-l compune din toate secvențele (a inventa o istorie); a recurge la ceva fals, în special pentru a se disculpa, pentru a găsi o ieșire dintr-o situație critică (a inventa o pană de mașină pentru a justifica întârzierea de la o întâlnire). Termenul de invenție desemnează atât procesul mental intern de elaborare și realizare a noului, cât și produsul final obținut.

în invenție, originalitatea, ingeniozitatea și noutatea ating un nivel sensibil mai înalt decât în inovație.

După A. Koestler. fundamentală în imaginația creatoare este biruirea și depășirea deprinderilor, a obișnuințelor (strategii, șabloane, conformism) și adoptarea unei noi viziuni asupra lucrurilor, fie aceasta în ordine practică, fie în știință și artă.

A. Maslow vorbește de existența a două feluri de creație: *primară* și *secundară.* Prima izvorăște din inconștient și este comună tuturor oamenilor, manifestându-se cel mai liber la copilul'Sănătos, cu poftă dejoacă, capabil să viseze, să inventeze ipostaze și roluri diferite, să-și exprime neîngrădit, spontan, impulsurile. La adult, creația primară se asociază cu o oarecare feminitate și sensibilitate față de artă. Tipul secundar de creație își are punctul de plecare în conștiință și este specific pentru oamenii practici și bine organizați, ce-și stăpânesc impulsurile, dar se preocupă de îndeplinirea cu eficiență a sarcinilor ce și le asumă.

Persoanele înalt creative posedă ambele tipuri de activism creator într-o relativă echilibrare și armonie.

Rezultatul acestei sinteze este curiozitatea activă și conservarea capacității adultului de a fi surprins, de a se impresiona, de a se mira, de a se uimi. Pentru cercetător este important să simtă atracție față de ceea ce este nedefinit și ambiguu, să fie impulsionat din interior de a întreprinde,.raiduri" imaginative în domeniul obscur al necunoscutului, al noului.

Atașarea la anumite metode și modele nu este întotdeauna benefică, din punctul de vedere al legilor creației. Cercetătorul creativ, ca și artistul sau tehnicianul, întrunește în sine tendințe opuse paradoxal: pe de o parte, capacitatea de a opera strict cu anumite metode și reguli, definindu-și o măiestrie, pe de alta - dispoziția către eliberarea de orice metode, reguli, dogme și operarea liberă pentru detectarea unor noi relații, care să permită elaborarea unor noi metode.

Unul din cei mai prestigioși cercetători ai imaginației, H. Rugg (1963), a stabilit că în structura și desfășurarea activității creative există două genuri de elemente: *generale,* care se afirmă în toate sferele, fiind comune savantului, filosofului și poetului, și *specifice,* care individualizează modul de a proceda în fața sarcinilor concrete de creație.

Rolul principal în imaginație îl are nu atât mecanismul de operare (combinare, transformare), cât mai ales cel de generare, care oferă materialul de lucru, care el însuși este neobișnuit inedit. Traiectoria desfășurării actului imaginativ nu are un caracter plat. linear, ci unul zigzagoform. spiralic, momente de maximă concentrare, luciditate și control alternând cu momente de asociativitate spontană, de zbor ideatic liber, de visare și transă. Imaginația creatoare este pilonul central al activității de creație, ea finalizând, prin elaborare sistematică, în timp. sugestiile, intuițiile și ideile inițiale care au rol de declanșare *(trigger).* De aceea, tabloul său se va întregi în cadrul analizei acestei activități, la care ne vom referi într-un capitol următor.

Aici mai adăugăm doar câteva aprecieri privind aspectul diferențial.

Fiind forma cea mai complexă a activismului intelectual imagistic, este firesc ca, în plan individual, să prezinte niveluri de elaborare și trăsături dinamice semnificativ diferite.

Dacă am aplica un test multidimensional de imaginație creatoare.care să acopere principalele modalități - artistică, științifică, tehnică -, populația de bază testată se va

divide clar în trei grupe, flecare atingând valoarea maximă a performanţei la una din cele trei scale.

Dintr-o altă perspectivă, dacă aplicăm unui eşantion statistic reprezentativ un test de imaginaţie creatoare unidimensional - de exemplu, pentru imaginaţia artistică poetică -, vom obţine o curbă în formă de „i", adică având vârful puternic deplasat spre stânga (fig. 32).

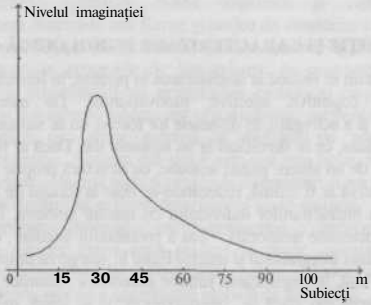

Fig. 32. Curba nivelului imaginaţiei (artistice) la un eşantion statistic reprezentativ

Ca şi în cazul inteligenţei generale, în determinismul general al nivelului de dezvoltare a imaginaţiei creatoare, ponderea principală revine factorilor interni (eredităţii). Cu toate acestea, nu poate fi desconsiderată nici importanţa factorilor externi, îndeosebi a regimului educaţional.

Punerea frecventă a individului în situaţii noi şi solicitarea lui sistematică de a-şi schimba unghiul de abordare a unei chestiuni, de a găsi alte rezolvări ale unei probleme decât cele cunoscute, de a elabora proiecte noi, de a emite ipoteze şi idei nonconformiste, cât mai distanţate de cele rutinate în circuitul cultural cotidian, contribuie într-o măsură considerabilă la flexibilizarea structurilor intelectuale, la dezvoltarea funcţiei constructive şi combinatorice a imaginaţiei. Dimpotrivă, încorsetarea activităţii mentale în limitele unor modele şi etaloane rigide, oricât ar părea ele de valoroase şi importante, acţionează ca factor frenator, încetinind sau blocând dezvoltarea imaginaţiei creatoare. în acest context, se discută, în primul rând, rolul şcolii. Prin modul de concepere şi realizare a procesului de învăţare şi prin comportamentul didactic al profesorului, dezvoltarea imaginaţiei creatoare a elevilor poate fi atât stimulată, cât şi frânată. Accentuarea în cadrul procesului instructiv asupra laturii informativ-reproductive este interpretată ca având un efect frenator; dimpotrivă, punerea pe prim plan a laturii formativ-active oferă condiţii psihologice superioare pentru stimularea şi dezvoltarea imaginaţiei creatoare.

Capitolul X

MEMORIA

10.1. DEFINIŢIE ŞI CARACTERIZARE PSIHOLOGICĂ GENERALĂ

Viaţa psihică nu se reduce la desfăşurarea în prezsnt, în limitele clipei, a diferitelor sale componente cognitive, afective, motivaţionale. De asemenea, organizarea comportamentului şi a activităţii, în diversele lor forme, nu se reduce la tabloul reacţiilor sau acţiunilor imediate, ce se derulează la un moment dat. Dacă ar fi aşa, atunci, practic, nu am putea vorbi de un sistem psihic autentic, cu structură proprie şi identitate de sine. Valoarea sa adaptativă ar fi infimă, reducându-se doar la funcţia de legătură, fără cea de comandă-reglare a interacţiunilor individului cu mediul ambiant. întreaga existenţă ar avea o singură dimensiune temporală - cea a prezentului imediat, devenind imposibilă structurarea conştiinţei integralităţii şi unităţii Eului în scurgerea timpului.

în realitate, însă, în organizarea tuturor sistemelor dinamice reale, influenţele şi transformările suferite din afară se „interiorizează" şi se leagă, modificând parametrii stării actuale în raport cu noile acţiuni externe.

Astfel, în profilul său actual de stare, orice sistem cuprinde efectele influenţelor şi „experienţelor" anterioare, cu alte cuvinte, „conţinutul" trecutului său, concretizabil în indicatori de ordin *substanţial, energetic* şi *informaţional.*

La baza marcării şi reţinerii „urmelor" influenţelor exercitate asupra unui sistem din mediul extern, stă *proprietatea fizică a histerezisului.* Potrivit acesteia, urmele lăsate de o acţiune anterioară tind să se adâncească şi să se consolideze prin acţiunile ulterioare, sistemul modificându-şi rezistenţa iniţială şi modelându-se în concordanţă cu transformările induse. Exemplul cel mai simplu, care ilustrează sensul celor de mai sus, ni-l oferă „experimentul" de împăturire a unei coli de hârtie. La prima acţiune, forma dorită se obţine mai greu; la a doua tentativă „coala" va răspunde cu mai multă uşurinţă; la a treia şi următoarele, împăturirea se produce aproape automat prin apăsări foarte uşoare.

La nivelul organismelor vii, această proprietate de la nivel strucrural-substanţial (morfologic) se transferă în plan funcţional, apărând mecanisme mai mult sau mai puţin individualizate şi specializate de înregistrare-analiză a influenţelor factorilor extemi şi de monitorizare a trecutului. Timpul devine un factor cu valoare adaptativă majoră, el condiţionând procesele biologice interne. Cuantificarea şi valorificarea timpului, în cele trei segmente ale sale - trecut, prezent, viitor -, devine o condiţie *sine qua non* a supravieţuirii şi coechilibrării optime cu mediul. Ritmurile vitale periodice în raport cu influenţele exterioare de genul luminii, temperaturii, umidităţii, mareelor etc. persistă un anumit timp şi după ce aceste influenţe încetează. Florile care se deschid ia începutul zilei şi se închid o dată cu lăsarea serii conservă acest ritm nictemeral şi în obscuritate continuă. în mod similar, unele crustacee marine, a căror afundare şi ieşire

din nisip sunt ritmate de maree, puse în acvarium, continuă să manifeste această periodicitate în decurs de câteva zile.

Aşadar, se poate constata că plantele şi animalele, chiar cele inferioare, includ în organizarea comportamentului lor *dimensiunea trecutului,* pe care o putem numi *nmezică.*

Trebuie specificat de la început că urmele şi efectele trecutului afectează organismul animal în toate planurile sale de organizare: *corporal, bio-flziologic* şi *psihic.* Fiecare din aceste niveluri sau subsisteme pun în evidenţă o dimensiune mnezică (memorativă) specifică, având implicaţii şi conţinuturi distincte. Corespunzător, putem desprinde trei forme generice de memorie: *memoria corporală,* exprimată în unitatea temporală a transformărilor celulare şi tisulare implicate în procesele de creştere, în procesele de îmbătrânire, în conţinutul metabolismului; *memoria fiziologică,* reprezentată de principalele ritmuri şi cicluri funcţionale ale diferitelor aparate şi subsisteme interne ale organismului; *memoria psihică,* legată de experienţa relaţionalii cu lumea externă şi mediată de activitatea rezolutiv-informaţională a creierului. Aceasta din urmă este cea mai nouă, în ordinea evoluţiei filogenetice, şi cunoaşte cele mai mari şi profunde diferenţieri şi transformări calitative, atingând la om caracteristici superioare, determinate socio-cultural.

întrucât organizarea sistemului psihic presupune o integrate pe dimensiunea timpului, orientată dinspre trecut spre prezent şi viitor, memoria care constă în *conservarea,* şi *valorificarea* din perspectiva uzului ulterior a conţinuturilor şi experienţelor anterioare, devine o coordonată globală de definiţie.

Ea nu este un proces de acelaşi ordin cu procesele psihice cognitive sau motivaţionale, ci *o modalitate de fiinţare şi manifestare in timp a fiecărui proces in parte şi a sistemului in ansamblu.*

Prin dimensiunea mnezică, sistemul psihic există ca entitate specifică, având continuitate şi stabilitate în timp. Memoria nu intervine din afară în structurarea şi integrarea proceselor psihice cunoscute - percepţia, gândirea, imaginaţia, trăirile emoţionale etc. —, ci face parte din însăşi structura lor internă. Veriga mnezică se include astfel ca o componentă structurală a întregului sistem psihic, reprezentând fixarea şi conservarea trecutului său.

Ca urmare, desprinderea memoriei ca un proces psihic particular şi tratarea ei distinctă, alături de percepţie, reprezentare, gândire etc, au un caracter artificial şi răspund doar unor scopuri didactice şi ştiinţifice circumstanţiale.

Adoptând acest mod de abordare, nu trebuie să-l absolutizăm şi să hipostaziem memoria într-o entitate de sine stătătoare, ci trebuie s-o considerăm drept o coordonată bazală a organizării temporale a psihicului.

Atât datorită importanţei, cât şi frecvenţei implicării sale în dinamica activităţii noastre cotidiene, memoria a beneficiat de cercetări sistematice şi de mare anvergură de la începutul existenţei psihologiei ca ştiinţă şi până în zilele noastre. Poate doar despre procesele senzoriale să se fi acumulat un material faptic-experimental atât de bogat şi să se fi elaborat un volum de lucrări atât de vast ca despre memorie. Firește, n-au lipsit şi nu lipsesc nici astăzi deosebirile de vederi şi controversele, fie în înţelegerea naturii fenomenului, fie în delimitarea şi definirea formelor de manifestare, fie în explicarea modelului de organizare internă şi a mecanismelor.

Diversele orientări metodologice care s-au confruntat în istoria psihologiei şi-au pus amprenta şi pe modul de tratare a memoriei. Astfel, se poate vorbi de o tratare introspecţionistă (memoria ca ansamblul stărilor pure ale conştiinţei păstrate şi reactualizate) şi de una behavioristă (memoria ca ansamblu de scheme şi *pattern-uri* de răspuns în raport cu stimulii daţi în experienţa anterioară), de o tratare asociaţionistă (memoria ca sumă a unităţilor de experienţă anterioară legate între ele, în virtutea acţiunii legilor asociaţiei) şi de o tratare gestaltistă (memoria ca structură izomorfică a interacţiunilor anterioare între câmpurile fizice externe şi cele biofizice cerebrale) etc.

In prezent, abordarea memoriei se circumscrie în coordonatele modelului interacţionist-sistemic, care se bazează pe principiile teoriei comunicării şi procesării-stocării informaţionale.

în dinamica activităţii, ea ocupă poziţia unui sistem tampon, între mărimile actuale de intrare(Xj} şi mărimile de ieşire sau răspunsuri {Yj}. în această calitate, furnizează mărimile de stare $\{Z_k\}$ sau mulţimea variabilelor intermediare care condiţionează procesarea intrărilor şi valorile ieşirilor.

Modelul interacţionist-dinamic scoate în evidenţă, pe de o parte, inconsistenţa tezei asociaţionist-behavioriste despre caracterul simplist al organizării şi desfăşurării memoriei, iar pe de altă parte, caracterul eronat al concepţiei tbtografic-pasiviste pe care a cultivat-o întreaga psihologie clasică. în opoziţie cu aceasta, psihologia contemporană concepe memoria nu numai ca un sistem *cumulativ,* ci şi *integrativ-interpretativ activ.*

într-o primă aproximare, memoria este ceea ce se obţine în urma proceselor şi operaţiilor de *engramare/encodare, stocare* şi *conservare* a informaţiilor despre stările surselor externe şi despre acţiunile şi trăirile subiectului în raport cu ele. în structura conţinutului ei nu vom găsi obiecte şi evenimente (întâmplări) ca atare, ci modele informaţionale de tipul codurilor-imagine, codurilor simbolic-conceptuale, codurilor ergice exprimând identitatea modală şi polară (semnul + şi -) a proceselor motivaţionale şi afective. Caracteristica principală a acestor modele informaţionale constă în *desemnarea* dimensiunii istorice a sistemului psihic şi a sistemului personalităţii în ansamblu, legând în timp şi după o lege opusă celei a scurgerii unidirecţionale a timpului - legea reversibilităţii sau a recurenţei — conţinuturile, stările şi comportamentele anterioare de cele actuale. Se stabileşte astfel relaţia:

$M = R^{[}St_{„}, St_{n\,h} ...St_{„-„}...St_{,}]$, pe care o citim: „Memoria M este relaţia bidirecţională R dintre starea actuală ($St_{„}$) şi stările anterioare (St_{iM}, $St_{„-2}$...) până la starea iniţială ($St_{,„}$)". Sensul dublu al relaţiei permite: a) includerea şi utilizarea experienţei anterioare în rezolvarea sarcinilor actuale de reglare (facilitarea înţelegerii şi asimilării prezentului prin prisma trecutului: sistemul va evita, în primul rând, repetarea erorilor pe care eventual le-a comis în trecut, va elimina pe cât posibil verigile de prisos din lanţul acţiunilor reglatorii, va extrage o cantitate mai mare de informaţie relevantă din fluxurile actuale de semnale, va spori coeficientul de redundanţă funcţională şi, implicit gradul de fiabilitate al mecanismelor decizionale; este posibilă, însă, şi o influenţă perturbatoare a experienţei anterioare asupra finalizării comportamentelor actuale: interpretarea denaturată a mpitf-ului şi orientarea pe o cale greşită a acţiunii); b) asigură integrarea informaţiei actuale în tezaurul informaţional stocat în momentele anterioare de timp, cu producerea eventualelor modificări şi optimizări în organizarea internă a acestuia.

Din cele de mai sus rezultă că memoria poate fi analizată sistemic pe baza schemei cibernetice *„inpul-output-input".*

Ea nu este o entitate statică şi închisa, permanent aceeaşi în conţinut şi în raporturile dintre elementele componente. Condiţia existenţei şi menţinerii ei este comunicarea cu mulţimea evenimentelor de la „intrare" şi cu cea a „răspunsurilor" de la „ieşire". Prin *itipuî* prezentul intră în trecut, iar prin *output* trecutul intră în actualitate.

Din punct de vedere modal, calitativ, structura *input-u\ui* mnemonic este eterogenă, cuprinzând fluxuri senzoriale (vizuale, auditive, olfactive, gustative, tactile, kinestezice, viscerale), fluxuri imaginative, fluxuri conceptual-simbolice, logico-propoziţionale, fluxuri de trăiri emoţionale, fluxuri motivaţionale. fluxuri motorii (acţionale).

La fel de eterogenă va fi şi structura *output-u\ui,* blocul memorativ având două tipuri de „ieşiri": specifice sau primare şi nespecifice sau secundare (fig. 33).

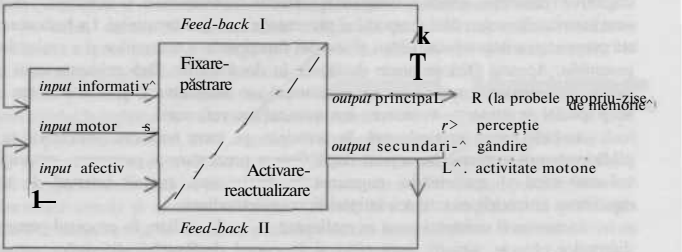

Fig. 33. Modelul cibernetic al memoriei

Ieşirile specifice constau în reactualizarea şi reproducerea unor conţinuturi cognitive, afective, motivaţionale, motorii etc. în formă „pură", aşa cum au fost ele stocate şi conservate, fără să fie utilizate în alte forme de activitate. Ele se activează prin administrarea unor probe corespunzătoare de memorie: de recunoaştere imagistică sau obiectuală, de fixare şi reproducere a unor serii de cuvinte, de numere, de date, de elemente topografice etc.

Ieşirile nespecifice constau în activarea unor elemente din experienţa anterioară în cursul desfăşurării unor procese psihice de cunoaştere (percepţie, reprezentare, imaginaţie, gândire) sau acte instrumentale (acţiuni motorii finaliste).

Cum memoria este organizată după principiul autoreglării, „ieşirile" se întorc şi influenţează asupra „intrărilor", contribuind astfel la consolidarea în timp a ceea ce se realizează.

10 2. DINAMICA MEMORIEI

Memoria nu fiinţează în forma unei structuri statice, pietrificate şi nici ca un recipient în sine neutru şi permanent acelaşi, în care se introduc de-a valma, din afară, impresii, informaţii, experienţe.

Dimpotrivă, ea se organizează și funcționează ca sistem dinamic, ce se elaborează treptat în cursul evoluției istorice și ontogenetice, pe măsura îmbogățirii repertoriului experienței.

În funcționarea sa, se îmbină și se corelează în permanență și într-o manieră selectivă, impusă de sarcinile și solicitările externe, *dinamicafuncțională,* exprimată în variațiile coordonatelor de definiție ale „portretului fazic", și *statica funcțională,* exprimată în „profilul de stare" - valorile indicatorilor mnezici - la un moment dat.

Latura procesuală a memoriei se relevă în succesiunea și intercondiționarea a trei faze principale: a) *engramarea sau fixarea* (memorarea în accepțiunea tradițională); b)*păstrarea sau conservarea',* c) *ecforarea sau reactualizarea.*

a. Engramarea (fixarea) reprezintă în sine un ansamblu de operații de ordin logic-informațional, biofizic și biochimic, în urma cărora conținuturile proceselor cognitive (percepție, gândire, imaginație), afectiv-motivaționale și schemelor motorii sunt înscrise din segmentul temporal al prezentului în cel al trecutului. La baza acestora stă proprietatea impresionabilității și inerției funcționale a neuronilor și a creierului în ansamblu. Această fază se poate desfășura în două forme: fără existența unui scop special de reținere — *memorare neintenționată sau involuntară,* și — în virtutea unui scop special de reținere - *memorare intenționată sau voluntară.*

Ambele forme se evaluează, în principiu, pe baza acelorași indicatori, ca, de pildă: volumul materialului reținut după fiecare prezentare și percepere secvențială; volumul total al materialului engramat la finele unui anumit interval de timp; rapiditatea întipăririi; exactitatea întipăririi; completitudinea.

Memorarea neintenționată se realizează în mod cotidian, în procesul perceperii diferitelor obiecte, situații, întâmplări și în cursul desfășurării diferitelor activități. Astfel, parcurgând un anumit drum printr-un oraș, după un anumit timp, ne reamintim locuri, clădiri, intersecții, monumente etc, deși nu ne-am propus la început un asemenea scop. Mecanismele memorative interne funcționează ca niște *captatori autonomi,* extrag din fluxul actual al informațiilor și evenimentelor elemente și secvențe pe care le introduc în „repertoriul" anterior, unde se păstrează un interval mai mare sau mai scurt de timp. Adeseori, asemenea elemente și secvențe se fixează fără reperele și delimitările spațio-temporale corespunzătoare, ceea ce face ca atunci când ele reapar ca amintiri, să nu putem spune exact cum și de unde le-am recepționat. Se dovedește, astfel, că o importantă parte din tezaurul informațional de care dispune o persoană adultă s-a obținut și fixat prin intermediul memorării neintenționate.

Datele observației și experimentale ne arată că funcționalitatea și eficiența acestei forme sunt influențate pozitiv de următorii factori: gradul de noutate al materialului, pregnanța și intensitatea diferitelor elemente, obiecte etc. dintr-un context (fond); intensitatea trăirilor emoționale acompaniatoare; locul nodal al „elementelor" materialului - stimul în structura activității subiectului (mijloc sau scop). Pe lângă acești factori obiectivi și controlabili, memorarea neintenționată este condiționată și de caracteristicile mecanismelor memoriei în sine.

Acestea prezintă un registru valoric relativ întins, după nivelul pragurilor de impresionabilitate și al capacității de admisie-engramare. De aici rezultă diferențe interindividuale semnificative între așa-numita *memorare fotografică fenomenală* (când

se întipărește tot ce intră în sfera percepției sau activității cotidiene) și *memorarea insulară,* care se limitează la fixarea unui volum redus (până la 2-3 elemente izolate).

Memorarea involuntară ține cu precădere de însușirile native ale mecanismelor cerebrale și prin intermediul ei se poate pune în evidență capacitatea bazală de engramare-stocare a creierului.

Memorarea intenționată (voluntară) se desfășoară sub acțiunea reglatoare directă a scopului sau sarcinii de a reține materialul ce urmează a fi prezentat. Scopul de a memora poate fi impus de subiect însuși sau formulat din afară, de către experimentator sau instructor.

În acest caz, procesul de engramare-fixare se desfășoară ca activitate psihică dominantă, iar nu ca activitate paralelă și secundară, ca în cazul memorării neintenționate. Toate procesele psihice specifice - percepția, gândirea (analize logice, evaluări, înțelegere), voința sunt subordonate și instrumentează memorarea.

în cazul memorării intenționate, subiectul simte efortul mental, cum se mobilizează expres pentru a percepe și conștientiza cât mai clar fiecare „element" al materialului în vederea fixării cât mai exacte, rapide și complete.

Este și firesc ca, în asemenea circumstanțe, randamentul memorării să fie superior celui înregistrat de o memorare involuntară.

În plan experimental, studiul memorării voluntare s-a realizat cu ajutorul a două tipuri de material: *material fără sens* (ex.: silabe sau cuvinte, simboluri convenționale, figuri complexe, cum este, de pildă, figura Rey, ale cărei elemente nu pot fi reunite sub o denumire unică) și *material cu sens* (verbal, numeric, imagistic). în psihologia clasică, se considera că în forma sa pură capacitatea mnezică poate fi testată numai cu un material fără sens.

Pe această direcție, au mers cercetările lui H. Ebbinghaus, care a stabilit câteva importante particularități ale dinamicii memoriei și ale funcționării sale interne.

Cercetătorii contemporani consideră memoria ca o componentă de bază a procesului general de relaționare și adaptare. Conținutul său trebuie evaluat nu după numărul unor elemente izolate și lipsite de valoare semantică și pragmatică pentru subiect, ci după volumul informației și experiențelor specifice, cu un rol precis determinat în structura activității și comportamentului.

Fiind subordonată unui scop, memorarea voluntară dobândește un caracter mediat, ea fiind susținută de utilizarea de către subiect a unor procedee mnemotehnice auxiliare, special elaborate în cursul activității anterioare de învățare.

Astfel că materialul - etalon, cu ajutorul căruia trebuie ea studiată, nu poate fi decât materialul cu sens. Acesta poate fi de modalități diferite - liste de cuvinte (15-20), liste de numere (cu o singură cifră, cu două cifre), serii de imagini ale unor obiecte, plante, animale etc. — se poate prezenta în moduri diferite — pe cale vizuală, pe cale auditivă - și în condiții ambientale diferite, în absența sau în prezența unor factori perturbatori.

Indicatorii memorării voluntare vor depinde atât de proprietățile și condițiile de administrare a materialului, cât și de particularitățile psihoindividuale ale subiecților.

Printre factorii ce țin de material, menționăm: *volumul sau întinderea; forma de codificare* (verbal-simbolică, imagistică, obiectual-concretă); *gradul de organizare logică internă* (saturația în relații semantice, integrative între elemente); *timpul de*

prezentare (expunere) a fiecărui element (intervale optime sau intervale critice - prea mici sau prea mari). Aceşti factori fiind aceiaşi pentru toţi subiecţii supuşi testării, parametrii memorării voluntare vor fi influenţaţi de particularităţile psihoindividuale: *capacilaleu de engramare-stocare a mecanismelor cerebrale; dominanta motivaţională in momentul receptării materialului* (dacă este consonantă cu acesta sau disonantă); *nivelul de concentrare şi mobilitate a atenţiei; starea de odihnă sau de obosea/ă.*

Un rol esenţial în determinarea modului de desfăşurare a memorării voluntare îl are formularea instructajului şi a scopului. Prin instructaj, materialul poate activa un fond motivaţional-afectiv favorabil sau unul nefavorabil fixării, iar scopul poate monta subiectul pentru o memorare de valoare calitativă diferită — mecanică sau logică, pentru o durată mică sau pentru o durată mare.

Cele de mai sus ne arată că faza de engramare/stocare are un caracter complex şi activ, ea desfăşurându-se pe fondul unei interacţiuni multifactoriale. adesea contradictorii şi imprevizibile.

Datele cercetărilor efectuate de pe poziţiile ciberneticii şi teoriei informaţiei (A. Tulving, W. Donaldson, 1972; K. Pribram, 1973; M. Golu, 1975; C. Voicu, 1980; I. Druţu, 1990) au stabilit că engramarea/slocarea sunt controlate şi reglate din interiorul sistemului mnezic de mecanisme logice de organizare, selecţie, inventariere (indici de identificare) şi adresabilitate. Aceste mecanisme îşi tac simţită prezenţa în modul şi stilul specific pe care-l foloseşte fiecare subiect într-o sarcină de memorare. Ca o trăsătură comună, ce poate fi constatată la fiecare persoană, este tendinţa de a stabili anumite repere de încadrare a elementelor obiectiv disparate, de a releva puncte de joncţiune şi similitudine între acestea, de a face grupaje cu semnificaţie. Psihologii americani au introdus noţiunea de *memory chunk,* care desemnează o unitate sau o structură informaţională ce se engramează şi se stochează la un moment dat. În cazul unui material neorganizat, ca, de pildă, o listă de cuvinte separate, o asemenea unitate se reduce la numărul literelor ce compun fiecare cuvânt (şi care se engramează împreună); în cazul unui material structurat logic, ca, de pildă, un text, o atare unitate memorativă devine propoziţia (un număr de cuvinte articulate şi integrate logico-semantic) (fig. 34).

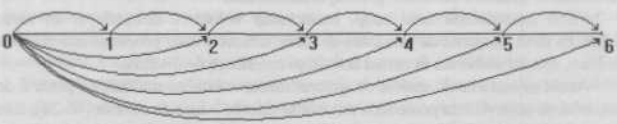

Fig. 34. Dinamica procesului de memorare: pe secvenţe şi glogal

Tendinţa evidentă a subiecţilor umani de a organiza materialul ce urmează a fi memorat este determinată din interior de caracterul structurant al schemelor operatorii ale memoriei latente. în virtutea acestuia, în raport cu orice material nou se manifestă funcţia de asimilare şi integrare potrivit configuraţiei logice elaborate anterior. în cazul când noul material, în urma procesărilor efectuate, nu-şi află locul în această

configurație, în schema de organizare se creează un alt compartiment, cu adresă distinctă. Prin aceasta, repertoriul memoriei se îmbogățește nu numai cantitativ, ci și *calitativ,* modificându-și succesiv raporturile funcțional-logice dintre componente.

Memorarea voluntară se realizează la niveluri diferite de completitudine, exactitate și trăinicie sau durabilitate.

O primă dimensiune pe care o pune ca în evidență este *volumul.* Acesta exprimă numărul total de elemente (ex.: cuvinte, numere etc), care se reține de către un subiect după prima prezentare a materialului. Registrul de variabilitate al acestei dimensiuni se întinde între 2 și 15.

Pentru reținerea integrală a unui material, se impune prezentarea lui repetată, de atâtea ori câte sunt necesare, până când subiectul reușește să reproducă întregul material-test. După numărul repetițiilor necesare pentru reținerea unui material se determină cea de a doua dimensiune importantă a memorării, și anume, *promptitudinea* sau *rapiditatea.* Ea, de asemenea, poate lua valori diferite de la un individ la altul și în funcție de natura și lungimea materialului folosit.

Repetiția este o variabilă esențială care condiționează nu numai faza cngramării (memorării), ci și pe cea a păstrării sau a conservării. De aceea, utilizarea ei se supune unor exigențe diferite: în faza de memorare, se recomandă repetițiile concentrate, pentru a scurta timpul de fixare a materialului-test; în faza păstrării sau a conservării, sunt indicate repetițiile eșalonate, cu frecvență monoton-descrescătoare (mai dese în perioada imediată după memorare și mai rare pe măsura îndepărtării, în timp, de momentul inițial).

Memorarea voluntară este subordonată și unor cerințe de exactitate și fidelitate, care variază în funcție de scopul stabilit și de natura materialului. Astfel, într-o situație, materialul trebuie reținut integral, în ordinea dată, în componența dată, fără nici o modificare, pentru a fi reprodus întocmai, în forma în care a fost prezentat (este cazul numerelor de telefon, al denumirilor, al formulelor); în alte situații, materialul se cere a fi memorat selectiv, în elementele și părțile sale esențiale, reproducerea lui putându-se realiza într-o manieră mai liberă, cu propriile cuvinte. Ca urmare, precizia și fidelitatea trebuie determinate prin raportare la contextul și instrucțiunile după care s-a realizat memorarea.

Pe traiectoria procesului de memorare voluntară, apare așa-numitul *efect al listei.* Esența acestuia rezidă în aceea că, în prezentarea serială a informației (materialului), cel mai bine se reține *începutul* și *sfârșitul* (dar mai puțin) și cel mai slab sau aproape deloc - *mijlocul* seriei. Explicația constă în inducția negativă anterogradă și retrogradă, care se produce de la segmentele inițiale către cele următoare și de la cele terminale către cele anterioare. Ca urmare, apare o stare de inhibiție accentuată ce se concentrează în zona segmentului de mijloc. Prezența *efectului listei* trebuie să conducă la concluzia că, pentru o organizare optimă a procesului de învățare, trebuie evitată structurarea materialului în serii lungi, care depășesc, de pildă, 50 de unități memorative *(chunks).* Structurarea trebuie realizată în serii scurte (de până la 30 unități memorative).

Cu alte cuvinte, un material foarte lung, pentru a putea fi ușor și bine reținut, se impune a fi împărțit în mai multe segmente omogene. Memorarea lui se va putea desfășura prin îmbinarea procedeului analitic cu cel sintetic (global): a) parcurgerea, o dată - de două ori, a materialului în întregul lui; b) memorarea succesivă pe părți, astfel

că reproducerea părții memorate actualmente să se asocieze cu reproducerea părților memorate anterior; c) parcurgerea din nou a întregului material.

Memorarea voluntară se include ca verigă esențială în structura activității de învățare, unde funcționalitatea ei va fi subordonată și integrată motivelor și scopurilor acestei activități. Tocmai în contextul dat, ea se va elabora și structura din punct de vedere operațional.

Păstrarea sau conservarea include acele operații și transformări care au ca rezultat menținerea în tezaurul memorativ, un timp cât mai îndelungat, a informației și experiențelor stocate anterior. Principalul indicator al ei este *trăinicia,* care include două componente: pe de o parte, profunzimea sau *intensitatea* engramărilor, iar pe de alta, *durata* menținerii lor la nivelul pragului de ecforare. Valoarea, ca atare, a acestui indicator variază semnificativ în funcție de particularitățile psihoindividuale ale subiecților, de caracteristicile materialului memorat (grad de structurare și organizare logică, formă de prezentare, semnificație, grad de familiaritate sau de noutate, complexitate) și de frecvența actualizării și utilizării ulterioare, in principiu, condiția principală a unei păstrări trainice a unui material o dată învățat este repetarea lui periodică sau utilizarea în cadrul activității ulterioare. în cazul repetării, se dovedește că cel mai eficient este procedeul combinării repetițiilor concentrate — în perioade de fixare și imediat după aceea, și eșalonate, în perioada ulterioară, mai îndepărtată.

Pentru a-și spori eficiența de consolidare, este recomandabil ca repetițiile să introducă anumite variații în ordinea materialului, în forma lui de organizare internă, creându-se astfel o bază neurofiziologică mai largă de integrare.

Foarte important pentru trăinicia păstrării este modul în care se formulează scopul memorării (fixării): pe termen scurt (imediat), pe termen mediu sau pe termen lung. Aceasta, firește, depinde de valoarea instrumental-adaptativă a informației și experiențelor care fac obiectul învățării într-o situație sau alta. Este evident că, întrucât nu toate informațiile și experiențele au o valoare adaptativ-instrumentală egală în timp, o diferențiere și ierarhizare a lor în procesul învățării se impun ca absolut necesare.

Un rol esențial în determinarea trăiniciei păstrării a ceea ce am memorat anterior îl au factorii emoțional-afectivi și motivaționali. Există o dependență direct proporțională între ecoul sau rezonanța materialului dat în sfera noastră afectiv-motivațională și gradul de trăinicie al păstrării lui în memorie. în virtutea acțiunii mecanismelor de apărare a Eului, informațiile și experiențele cu rezonanță afectiv-motivațională pozitivă se fixează mai trainic decât cele cu rezonanță negativă. Absența oricărei încărcături afectogene sau motivaționale duce întotdeauna la o fixare superficială și de scurtă durată.

Trăinicia implică și alți indicatori de ordin calitativ ai păstrării: *completitudinea, fidelitatea* și *exactitatea.* Completitudinea este dată de raportul dintre ceea ce se păstrează la momentul dat și ceea ce s-a memorat anterior; ea este maximă când valoarea raportului este I și scade proporțional cu reducerea acesteia, putând tinde spre zero. Fidelitatea exprimă raportul de corespondență structurală între materialul memorat inițial și cel care se păstrează la momentul dat (o păstrare se consideră fidelă dacă transformările care se produc în timp asupra materialului stocat nu-i anulează identitatea sau conținutul său esențial).

în fine, exactitatea este dată de corespondența izomorfică dintre elementele stocate anterior și cele păstrate în decursul timpului; dacă se aplică întregului material, exactitatea presupune păstrarea lui absolut în forma inițială în care a fost memorat. Exactitatea implică fidelitatea, dar fidelitatea nu implică în mod necesar exactitatea: pot să păstrez un material cu un grad scăzut de exactitate, omițând unele elemente nesemnificative sau modificând altele.

Prin specificul său de fază latentă, păstrarea se realizează la nivel subconștient, noi neavând control direct asupra conținutului său ci numai indirect prin intermediul reactualizării. Nici prin observație externă, nici prin introspecție nu se poate realiza o monitorizare conștientă a ceea ce se întâmplă în interiorul acestei faze. Imaginea și descrierea ei se obțin pe baza comparării „intrărilor" (ce a fost stocat) cu „ieșirile" (ce s-a reactualizat).

Datele pe care ni le oferă o asemenea metodă ne arată că păstrarea nu este nici pe departe o componentă pasivă a sistemului mnezic, așa cum pare la prima vedere. Dimpotrivă, ea implică producerea unor permanente transformări, reorganizări și reintegrări, care, în raport cu un segment sau altul al tezaurului memorativ, pot fi împărțite în *pozitive* sau antientropice și *negative* sau entropice. Cele dintâi conduc la o mai bună consolidare și conservare a conținutului asupra căruia se efectuează; cele din urmă, dimpotrivă, determină o slăbire și o dezintegrare din repertoriul funcțional a conținutului pe care-l ating.

Ca un efect secundar al transformărilor antientropice avem *reminiscența*. Ea constă nu numai în păstrarea nealterată a materialului stocat anterior, ci și în îmbogățirea lui, ca urmare a punerii în relații logice și instrumentale cu alte conținuturi informaționale tezaurizate. Fenomenul reminiscenței se manifestă cel mai frecvent și cu amplitudine maximă în raport cu acele genuri de material care se fixează pe un fond aperceptiv mai bogat și mai compatibil din punct de vedere modal și *structural*. De asemenea, el apare mai frecvent în contextul memoriei logice decât în ce) al memoriei mecanice.

Cu cât un conținut informațional sau o experiență de viață sunt mai trainic consolidate și păstrate, cu atât pragul lor de reactualizare este mai scăzut, și viceversa. Din acest punct de vedere, tezaurul memorativ are o organizare stratificată: în partea inferioară (în profunzime) se dispun straturile cu praguri de reactualizare mari, inclusiv cele ce au coborât sub limita activării, trecând în zona uitării; în partea superioară, se situează straturile cu praguri de reactualizare scăzute, cel mai mic prag tinzând către valoarea zero. Tabloul nu are un caracter fix, invariant; el se va modifica în timp, în funcție de interacțiunea subiectului cu lumea externă și de dinamica relației dintre fondul experienței anterioare și scopurile sau obiectivele activității curente. Ca urmare, devine posibilă și plauzibilă schimbarea poziției diferitelor elemente pe continuumul reactualizabilității: un element care la momentul considerat se află pe o poziție superioară, cu un prag de reactualizare scăzut, prin neutilizare și nerepetare va trece în momentele următoare de timp pe poziții inferioare, caracterizate prin praguri de reactualizare crescute, și invers, un element care în momentul dat se află pe o poziție inferioară, prin repetare sau utilizare în activitatea curentă, va trece în momentele de timp ulterioare pe o poziție superioară.

Din punct de vedere cibernetic, putem afirma, așadar, că menținerea la parametri optimi a staticii funcționale a tezaurului memorativ se realizează printr-o

dinamică funcțională antientropică, de consolidare, „urmele" nefiind lăsate în forma inițială, ci reîmprospătându-se și consolidându-se periodic, fie prin repetarea în sine a materialului de bază, fie prin includerea și utilizarea lui în rezolvarea sarcinilor activității.

Păstrarea este. Iară îndoială, faza cea mai importantă în structura dinamică a sistemului mnezic al omului. Ea este cea care determină, în ultimă instanță, eficiența și productivitatea memoriei. Faptul că cineva este caracterizat ca având o memorie bună sau slabă depinde, în primul rând, de volumul și calitatea păstrării, de funcționalitatea celor stocate anterior. Diferențele individuale cele mai semnificative se constată tocmai în întinderea și diversitatea păstrării. De aceea, în plan psihopedagogie, preocuparea principală trebuie s-o constituie găsirea procedeelor și condițiilor optime pentru asigurarea unei durabilități cât mai mari în timp a ceea ce se învață în cursul vieții.

Reactualizarea reprezintă faza de „ieșire" a dinamicii memoriei și constă în aducerea în câmpul conștiinței a unor elemente din fondul experienței anterioare.

Ea este oglinda celorlalte două faze - memorarea și păstrarea - și principalul criteriu obiectiv de evaluare a lor. Atât realizarea fixării materialului dat, cât și modul în care s-a păstrat de-a lungul unui interval de timp se pot aprecia numai solicitând subiectul să și-l amintească.

După mecanismul declanșator, reactualizarea este de două feluri: *spontană* sau involuntară și *deliberată* sau voluntară. Cea spontană se poate produce atât în stare de somn, în forma viselor, cât și în stare de veghe (relaxată), în forma unor avalanșe de amintiri, a unor imagini și idei. Se știe, de exemplu, cât de dificil ne este să ne opunem și să stăvilim invadarea scenei interne a conștiinței de amintiri, imagini și idei care țâșnesc din rezervorul memoriei. Aceasta se interpretează ca modalitate specifică de autoreglare a sistemului mnezic, care-și activează în mod automat „ieșirea", pentru a-și perfecționa și consolida organizarea internă (tezaurul elaborat anterior).

O formă aparte a reactualizării spontane, care evidențiază o dată în plus complexitatea funcțională a memoriei, o reprezintă reactualizarea amânată sau *retroactivă.* Fiecăruia ni se întâmplă să nu ne amintim pe loc o anumită informație, de exemplu, numele unei persoane pe care o întâlnim ocazional, denumirea unei localități, a unui obiect etc, cu toate că facem un efort mental serios în acest sens. După un timp oarecare, într-un alt context și pe fondul unei alte preocupări, informația respectivă apare instantaneu, ca din senin, și se instalează frumos în centrul conștiinței, obligându-ne s-o luăm în seamă.

Și mai spectaculos se prezintă lucrurile într-o situație de examen. Persoanele emotive sunt stăpânite de o puternică tensiune care le blochează serios procesul de reactualizare a cunoștințelor, nereușind să închege un răspuns cât de cât satisfăcător. Când ies din sala de examen, spontan, cunoștințele se reactualizează și răspunsurile la întrebările de examen le devin accesibile sau chiar le par foarte simple.

Asemenea întâmplări ne arată că un semnal de eeforare (actualizare) expediat voluntar, care nu duce imediat la rezultatul așteptat - activitatea trecând mai departe la o altă etapă - nu dispare; el trece la nivel subconștient, continuând operația de scanare-explorare. în momentul în care „elementul" căutat este descoperit și identificat, este automat împins la suprafață, realizându-se astfel spontan reactualizarea sa (amânată).

Reactualizarea deliberată este declanșată și controlată voluntar, fie în cadrul unei sarcini speciale de testare a memoriei, fie în cadrul unei activități specifice - de învățare,

de muncă, de creație etc. — în a cărei realizare este implicată experiența anterioară. Ea se desfășoară, așadar, în concordanță cu un anumit scop și într-o anumită ordine.

Elementele care-i formează conținutul se aleg și se activează după anumite criterii de compatibilitate atât cu operațiile actuale ale activității, cât și cu scopul final ce trebuie atins. Așa se face că ele sunt supuse verificării/evaluării, și în cazul unor neconcordanțe sunt respinse și se procedează la găsirea și reactualizarea altora.

După funcționalitatea elementelor solicitate, reactualizarea se realizează în două forme: *recunoașterea* și *reproducerea*.

Recunoașterea se realizează în legătură cu acele conținuturi și experiențe al căror prag este prea ridicat pentru a se putea desprinde și manifesta independent, prin ele însele. Subiectul singur nu poate să le relateze, simțind nevoia unui sprijin sau suport extern. Nu putem relata conținutul unei întâmplări petrecute mai de mult, dar o recunoaștem dacă ni se prezintă niște elemente ajutătoare; nu reușim să relatăm despre locuri pe care le-am vizitat cândva, dar le recunoaștem dacă ni se prezintă imagini ale lor; nu ne amintim numele persoanelor de la o întrunire la care am participat, dar le recunoaștem în fotografie etc.

O parte importantă din fondul experienței anterioare funcționează la nivel de recunoaștere. Dar, și în această ipostază, el continuă să-și păstreze o valoare adaptativă, comportamentul în situații „recunoscute" desfășurându-se la un nivel de eficiență mai înalt decât în situații absolut noi.

Reproducerea este o formă calitativ superioară a reactualizării, constând în derularea conștientă a conținuturilor informaționale și actelor motorii achiziționate anterior. Trăinicia păstrării achizițiilor anterioare este suficient de puternică pentru a se menține la un prag de funcționalitate scăzut devenind astfel accesibile apelului sau semnalului de ecforare.

Reproducerea se evaluează pe baza indicatorilor de promptitudine, *completitudine, fidelitate* și *exactitate*. Trebuie menționat că deși valorile acestora sunt condiționate de caracteristicile păstrării, ele depind și de dinamica internă a reproducerii propriu-zise.

Promptitudinea reflectă mobilitatea funcțională a mecanismului de ecforare și se măsoară în intervalele de timp dintre momentul emiterii semnalului de apel și cel ai apariției în conștiință a informației solicitate. La subiecții funciarmente lenți sau inerți, valoarea acestor intervale este semnificativ mai mare decât la subiecții rapizi, chiar dacă informația solicitată se află depozitată pe aceeași poziție de consolidare și funcționalitate.

Completitudinea este un parametru cu o condiționare și mai complexă. Pe de o parte, ea este determinată, firește, de completitudinea păstrării; pe de altă parte, însă, depinde de raporturile de inducție negativă ce se creează între secvențele actuale și cele imediat următoare ale fluxului reproducerii, precum și de comprimările, detalierile sau selecțiile pe care le operează mecanismele de ecforare. Reproducerea poate avea, așadar, grade diferite de completitudine: *completitudine de identitate,* când materialul este reprodus întocmai în forma în care a fost memorat; *completitudine în hiper,* când la materialul original se adaugă elemente suplimentare, compatibile cu cele de bază; *completitudine în hipo,* când materialul original se reproduce cu omiterea unor elemente nesemnificative; *completitudine structurală,* când materialul inițial este reprodus într-o formă transformată de o manieră personală (originală), fără a se altera structura lui logică. Un grad de completitudine poate fi considerat adecvat sau

inadecvat în funcție de situație. De pildă, în cazul depunerii unei mărturii într-o instanță judiciară sau al actorului care-și interpretează rolul pe scenă, adecvată va fi completitudinea de identitate și mai puțin adecvate toate celelalte; dimpotrivă, în formularea răspunsului la un examen devine mai adecvată completitudinea structurală, care se întemeiază pe o înțelegere în profunzime a materialului asimilat și pe integrarea lui în schemele mentale proprii ale subiectului.

Dacă intrăm mai adânc în analiza fenomenelor mnezice, ajungem la concluzia că în cazul reproducerii este vorba mai mult de *reconstrucție,* decât de o duplicare a ceea ce s-a engramat anterior. Noi avem întotdeauna controlul asupra a ceea ce selectăm și relatăm sau exteriorizăm, adaptând fluxul reactualizat nu numai la scopul activității, ci și la particularitățile situației în care ne aflăm. Când ni se cere să ne amintim despre un eveniment sau să răspundem la anumite întrebări, încercăm nu numai să reactualizăm informațiile necesare, dar să le și organizăm cât mai bine, astfel ca răspunsurile să fie cât mai coerente și inteligibile.

Exemple de reproducere ca la indigo sunt și mai rare în sfera actelor motorii (decât în cea verbală). Poezia și anumite bucăți în proză sunt învățate în scopul reproducerii literare; același lucru se poate spune și despre formulele juridice, incantațiile liturgice și magice. în raport cu alte grupuri de experiențe și de informație, reproducerea aproximează, rezumă, comprimă, adaptează. Aceasta face ca activitatea să nu fie tributară în mod absolut și exclusiv memoriei, ci să beneficieze și de aparatul nou, *constructiv* al inteligenței, imaginației și gândirii.

Efectul operațiilor de reconstrucție devine și mai pregnant în reproducerea materialului memorat neintenționat (involuntar). Puși să relatăm despre obiecte aflate anterior în câmpul nostru vizual, despre conținutul discuției dintre două sau mai multe persoane la care am asistat, despre diferite întâmplări la care am fost martori, vom putea oferi doar date parțial exacte și doar aparent complete; vom omite elemente care efectiv au figurat în „materialul original" și vom adăuga de la noi altele care nu au figurat în nici un fel. Mai mult decât atât; două sau mai multe persoane puse să relateze despre același eveniment sau despre aceeași întâmplare la care au asistat vor da răspunsuri nu numai diferite sub aspectul completitudinii, dar posibil și contradictorii, sub aspectul veridicității.

Așadar, reproducerea nu este o simplă revenire în actualitate a conținutului păstrării, ci este o componentă cu mecanisme și legi proprii de funcționare. în cadrul ei se realizează o complexă și contradictorie interacțiune între operațiile de *ecforare* și cele de elaborare-construcție-organizare aparținând inteligenței, imaginației și gândirii. De aceea, analiza dinamicii ei pe diverse compartimente ale experienței stocate anterior ne permite să formulăm ipoteze și concluzii cu privire nu numai la memorie, ci și la activitatea mentală în ansamblu.

10.3. FORMELE MEMORIEI

încă în psihologia clasică, începând cu studiile lui H. Ebbinghaus, M. Mayer și W. Stern, s-a făcut constatarea că funcția mnezică are o organizare eterogenă, punând în evidență o diversitate de modalități și forme de manifestare. Pentru delimitarea lor, au fost introduse patru criterii, care-și păstrează valabilitatea și astăzi, și anume:

a) *prezența sau absența intenției și a controlului voluntar;* b) *prezența sau absența desprinderii și înțelegerii legăturilor specifice intre elementele și secvențele materialului;* c) *aferentația dominantă;* d) *factorul timp.*

a. Aplicarea primului criteriu permite identificarea a două forme mari ale memoriei: *memoria involuntară* (neintenționată) și *memoria voluntară* (intenționată).

Caracteristica involuntar-voluntar se extinde asupra tuturor celor trei faze ale procesului memoriei, pe care le-am analizat mai sus.

Așadar, *memoria involuntară* este aceea care, în toate cele trei faze -engramare, păstrare, reactualizare — se realizează fără existența unui scop mnezic precis și fără controlul voinței conștient focalizat. Deși se desfășoară permanent, nu numai pe fondul stării de veghe, ci uneori, și în somn, prezența ei se înregistrează de către conștiință *post festum.* Ne dăm seama că în repertoriul experienței anterioare apar „elemente" pe care nu ne puseserăm în gând să le memorăm și să le păstrăm sau că, la un moment dat, câmpul conștiinței ne este invadat de „amintiri", pe care nu le-am „comandat" în mod intenționat.

Memoria involuntară acoperă un vast teritoriu al existenței noastre cotidiene și ne înzestrează zilnic, fără să depunem vreun efort de concentrare a atenției, cu informații, impresii și experiențe ce pot fi mai târziu de un real folos.

Forța ei de manifestare este atât de mare, încât îi permite să se realizeze chiar în paralel cu memoria voluntară, ea operând exact asupra acelor elemente pe care aceasta din urmă le are sau le omite. Acest fapt a fost demonstrat prin cercetări experimentale speciale, dar el poate fi ilustrat prin exemple din experiența comună. Astfel, știm din experiență că învățarea unei formule sau a unei definiții se însoțește de exerciții, care nu constituie obiect special de memorare. Totuși, la sfârșit, la o verificare, se constată că putem să reproducem nu numai formula sau definiția pe care ne-am străduit să le reținem, dar și multe date, elemente din exercițiile pe care le-am făcut. în mod asemănător. în reținerea identității unor obiecte, pe lângă formă, ca însușire principală ce face obiectul memorării voluntare, neintenționat se reține și însușiri secundare - culoare, mărime, poziție spațială etc.

Desfășurându-se spontan, memoria involuntară nu poate fi studiată experimental în mod nemijlocit, prin instruirea directă a subiectului. Ea se cercetează în mod indirect, folosindu-se sarcini formulate după modelul exemplelor prezentate mai sus.

Posibilitatea realizării în paralel a memoriei involuntare și a celei voluntare ne sugerează ipoteza că funcționarea sistemului mnezic este structurată la două niveluri de activare: *o activare specifică-* focalizată, care susține memoria voluntară și *o activare nespecifică* (difuză și fluctuantă), care susține memoria involuntară. Acest din urmă nivel poate fi, la rândul său, mai ridicat sau mai scăzut, în funcție de implicarea subiectului în situația mnezică: contemplare pasivă sau acțiune directă cu și asupra elementelor situației. Deși obiectele date în situație nu sunt cu totul indiferente pentru memorie, ele nu dobândesc o semnificație și un loc în materialul memorat prin ele însele, ci prin intermediul activității pe care subiectul o desfășoară cu ele (Zincenko, 1939; Katona, 1940; Rozanova, 1953). în cercetările sale, A. Smirnov (1966), reluând ideile lui Claparede (1915), a demonstrat că activismul subiectului este cel mai important factor al memoriei involuntare. Pentru experiment, s-a folosit material verbal, iar în eșantion au fost incluși subiecți de diferite vârste. În nici un experiment nu

s-a formulat sarcina specială de memorare. în primul experiment, subiecţii trebuiau să scrie un şir de cuvinte dictate de experimentator; în cel de al doilea, experimentatorul prezenta, pe rând, câte un cuvânt, la care subiecţii trebuiau să răspundă cu un alt cuvânt, primul care le venea pe buze (metoda asociaţiilor libere); în cel de al treilea experiment s-a recurs la metoda asociaţiilor condiţionate sau dirijate, subiecţii trebuind să răspundă cu un cuvânt care să aibă legătură de sens cu cel dat de experimentator; în cel de al patrulea experiment, subiecţii aveau sarcina să cerceteze ortografic un text dactilografiat, în care se introduseseră, în mod deliberat, diferite greşeli; în fine, în cel de al cincilea experiment, subiecţilor li se ofereau spre lecturare, în prima variantă, 6 fraze, iar în varianta a doua — 12 fraze, cu instructajul de a se descoperi şi semnala erorile semantice existente în frazele respective.

Cercetările au evidenţiat că: 1. rezultatele cele mai slabe s-au înregistrat la sarcinile din experimentul al patrulea (de corectură ortografică) şi la cele din experimentul al doilea (asociere liberă); 2. o poziţie de mijloc o ocupau performanţele la sarcinile din primul experiment (scrierea cuvintelor după dictare); 3. pe primele două locuri se situează performanţele la sarcinile din experimentul al treilea (asocierea după sens a cuvintelor) şi din al cincilea (corectura semantică a frazelor). Autorul explică aceste rezultate prin modul în care interacţionează şi se coechilibrează următorii trei factori: gradul de implicare a subiectului în acţiune, durata acţiuni şi gradul de semnificaţie al acţiunii întreprinse.

Un alt factor esenţial de care depinde eficienţa memoriei involuntare este *sensibilitatea preferenţială,* ca trăsătură individuală, în raport cu tipologia materialului utilizat în experiment - imagistic-figurativ, verbal-simbolic, codificat vizual, auditiv sau tactil etc. fn condiţiile nivelării sau neutralizării celorlalţi factori ce ţin de implicarea subiectului în experiment, sensibilitatea preferenţială devine principala sursă de generare a diferenţelor interindivuale.

Memoria voluntară este forma esenţială de organizare şi manifestare a capacităţii mnezice a omului, ea fiind strâns conectată şi integrată motivelor şi scopurilor activităţilor specifice, începând cu activitatea de joc şi terminând cu activitatea de creaţie. Structura conţinutului informaţional şi repertoriul operaţional-instrumental al oricărei profesii sunt rodul memoriei voluntare. Caracteristica ei principală rezidă în prezenţa şi formularea expresă a sarcinii şi scopului de fixare (memorare) şi păstrare, în vederea uzului ulterior, mai apropiat sau mai îndepărtat în timp. Sarcina pe baza căreia se montează şi funcţionează mecanismele memoriei voluntare poate fi formulată din afară sau de către subiectul însuşi, şi ea vizează grade diferite ale completitudinii şi exactităţii.

Dacă luăm ca exemplu activitatea de învăţare în şcoală, putem constata cu uşurinţă cum se gradează şi se diversifică obiectivele şi sarcinile mnezice. Astfel, în cazul învăţării poeziilor, a denumirilor, formulelor (matematice, chimice)etc, acestea trebuie fixate, păstrate şi reproduse integral aşa cum sunt date; în cazul învăţării conţinutului unor bucăţi literare, a lecţiilor la istorie, geografie, biologie, psihologie, filosofie etc, memoria se centrează cu precădere pe reţinerea, păstrarea şi reproducerea *ideilor* esenţiale, care pot fi exprimate prin cuvintele proprii ale elevului.

Primul factor obiectiv de care depinde eficienţa memoriei voluntare este natura materialului. Potrivit modelului lui Guilford (1970), acesta poate fi împărţit astfel: *obiectual-figural, simbolic, semantic* şi *motor* (comportamental).

H. Wallon şi E. Evart-Chmielniski (1951), experimentând pe subiecţi între 7 şi 14 ani, au folosit şase serii de materiale: cifre, cuvinte concrete, cuvinte abstracte, imagini cu animale, triunghiuri şi un cerc înscris în interiorul unui pătrat în diferite poziţii. Statistic, performanţele memoriei s-au ierarhizat în următoarea ordine: *culori, cuvinte concrete, cuvinte abstracte, figuri geometrice.* După „costul" necesar pentru realizarea memorării (număr de repetiţii şi „timp"), ordinea se modifică (în sens crescător): imagini, triunghiuri, culori, cifre, cuvinte concrete, cuvinte abstracte, figuri geometrice complexe.

Pornind de la aceste date, Wallon a formulat ipoteza potrivit căreia, mecanismele memorării materialului concret (imagistic-obiectual) sunt diferite de cele ale memorării materialului abstract; în primul caz, performanţa memoriei se optimizează *liniar,* iar în cel de al doilea se produce prin *salturi,* depinzând de realizarea şi integrarea semnificaţiei (laturii semantice).

Când seriile se amestecă şi se recurge la o probă de reconstrucţie, memorarea nu mai depinde de natura materialului, ci depozi/ia *elementelor* eterogene în cadrul seriei-stimul.

Alte cercetări (Al. Roşea, 1972; A. Smirnov, 1966) au dus la constatarea că memoria intuitivă este mai productivă la vârstele mici (până la 10 ani), dar, deşi creşte continuu, totuşi nu progresează în acelaşi ritm cu memoria semantică (verbal-simbolică), care, în jurul vârstei de 15 ani, devine mai performantă decât cea intuitivă. Aceasta se întâmplă însă nu datorită cuvintelor în sine, ci sensurilor pe care subiecţii (adolescenţi), apţi de gândire reflexivă, le relevă şi le integrează.

Pe lângă caracteristici modale, care-i definesc natura substanţial-calitativă, materialul posedă şi alţi parametri care influenţează performanţa memorării voluntare.

Printre cei mai importanţi parametri trebuie să menţionăm *lungimea* şi *gradul de organizare* (sistematizare).

în ceea ce priveşte lungimea, încă în 1914, Lyon a demonstrat că dacă materialul creşte în *progresie aritmetică,* timpul de învăţare a lui creşte în *progresie geometrică.* Potrivit datelor obţinute de el, pentru 50 de cuvinte sunt necesare 2 minute, pentru Î0O de cuvinte sunt necesare 9 minute, iar pentru 1.000 de cuvinte, durata de memorare creşte la 165 de minute. Deşi cercetările ulterioare au adus unele corecţii, în esenţa sa rămâne valabil tipul de dependenţă a timpului de memorare de lungimea materialului.

Gradul de organizare influenţează şi el dinamica eficienţei memoriei voluntare, dar în asociere cu modalitatea sau natura materialului.

Într-un experiment efectuat de Levitan (1968), s-a folosit ca material o *povestire* şi o serie *de fraze separate.* După prima repetiţie, frazele au fost reţinute mai bine decât povestirea; după cea de a patra repetiţie, însă, raţia de achiziţie era semnificativ mai mare în cazul povestirii decât în cazul frazelor.

Potrivit teoriei neogestaltiste, dacă formele simetrice favorizează rapiditatea percepţiei, formele asimetrice, dezechilibrate, se impun cu mai multă forţă de inctare memoriei. în experimentele sale, Robinson (1965) a demonstrat că, cu cât o serie este mai omogenă (numai litere, numai cifre, numai figuri geometrice), cu atât memorarea ei se realizează mai rapid. Restorf (1970) a arătat însă şi faptul că dacă într-o serie omogenă se introduce un element străin (eterogen), acesta se memorează mai uşor (efectul contrastului).

Când întinderea materialului depăşeşte limita superioară a volumului memoriei, însuşirea lui voluntară reclamă recurgerea la repetiţii. Aşa cum am arătat deja, acestea

se pot programa şi organiza după trei modele: *concentrat, eşalonat* şi *combinat.* Alegerea unui model sau a altuia depinde atât de caracteristicile de lungime şi dificultate ale materialului considerat, cât şi de trăinicia care se doreşte s-o aibă conservarea lui în timp.

b. Aplicarea celui de al doilea criteriu duce la delimitarea *memoriei mecanice* şi a *memoriei logice.*

Memoria mecanică se caracterizează prin fixarea, păstrarea şi reproducerea unui material, pe de o parte, în forma lui iniţială, fără vreo modificare semnificativă, iar pe de altă parte, tară realizarea unei înţelegeri a conţinutului şi legăturilor logice între diferitele secvenţe şi elemente.'Aprecierea valorii şi importanţei nu are un sens univoc, ci unul biunivoc: ea poate avea o importanţă pozitivă şi juca un rol adaptativ specific în raport cu o anumită categorie de material, cum este, de pildă, memoria denumirilor, a formelor, a fizionomiilor, a topografiei, a numerelor de telefon etc; dar se poate dovedi şi păgubitoare, ineficientă, în raport cu acel gen de material care trebuie nu doar fixat, păstrat şi reprodus, ci şi pătruns cu mecanismele înţelegerii, analizei şi interpretării.

Memoria mecanică exprimă, într-un fel, *memoria pură,* neracordată şi neintegrată în structura operatorie a gândirii. Acolo unde beneficiază de un suport natural propice (o bună funcţionare a mecanismelor memorative primare, ce ţin de însuşirile native ale creierului), şi ea se oferă subiectului ca o zestre de-a gata, tară a-l costa un efort prea mare. memoria mecanică poate să devină dominantă.

Genetic, este prima care se structurează şi se manifestă, ea caracterizând perioada copilăriei, până la vârsta de 10 ani. După această vârstă, sfera ei începe treptat să fie îngrădită de dezvoltarea mecanismelor memoriei logice. La şcolarii mici, însuşi sensul noţiunii de învăţare se reduce la a reţine şi reproduce întocmai, cuvânt cu cuvânt conţinutul fiecărei lecţii din manual. De-abia din clasa a IV-a începe să se manifeste o anumită independenţă a elevilor faţă de textul manualului şi să se afirme preocuparea de a desprinde şi reţine sensul propoziţiilor şi nu forma lor verbală.

în structura repertoriului memoriei mecanice, părţile componente ale materialului se păstrează în ordinea şi poziţiile rigide în care au fost fixate, reproducerea putând fi făcută numai în forma dată.

Cel mai eficient, memoria mecanică operează în cadrul seriilor omogene. încă de la începutul secolului XX, Miiller demonstrase că asociaţiile dintre elementele unei serii sau unui grup sunt mai puternice decât asociaţiile dintre elementele aparţinând unor grupuri diferite. Evocarea unuia din elementele seriei omogene tinde să le actualizeze asociativ pe celelalte. De aici şi preferinţa „învăţării mecanice" pentru o singură sursă; impunerea mai multor surse creează serioase dificultăţi, pentru că subiectul este obligat să procedeze la combinaţii şi organizări proprii. Având în vedere faptul că omul, prin natura sa intelectuală internă, este un creator de semnificaţii *{homo significans),* putem afirma că, şi în cazul memoriei mecanice, orice subiect normal tinde în mod necesar să stabilească unele legături şi asociaţii indirecte, de ordin mnemotehnic, pentru facilitarea fixării materialului propus spre memorare.

Memoria logică este mediată şi instrumentată de operaţii mentale speciale de analiză, comparare şi relaţionare criterial-semantică a elementelor materialului. Genetic, ea se structurează în urma memoriei mecanice şi eficienţa sa depinde de dezvoltarea şi maturizarea

intelectuală generală a individului. Contribuţia cea mai mare la elaborarea schemelor şi procedeelor sale mnemotehnice o are procesul învăţării organizate, în şcoală.

În conţinutul său repertorial, accentul principal se pune pe aspectele esenţiale, pe invarianţii semantici, pe informaţiile definitorii, iar nu pe detalii sau pe cadrul extern în care a fost prezentat materialul. în chiar faza de engramare, materialul este supus unei analize şi prelucrări primare, se elaborează o orientare conştientă a subiectului în raport cu conţinutul şi caracteristicile lui, se identifică şi se evidenţiază „elementele" nodale etc.

Apoi, fixarea nu se face prin *juxtapunere* (alăturarea exterioară a unui sertăraş la „fişierul" existent), ci prin *integrare* (stabilirea conexiunilor semantice dintre noul material şi fondul experienţei achiziţionate anterior). Ca urmare a acestei activităţi intelectuale pregătitoare, memoria logică devine mai productivă decât cea mecanică. Comparând memorarea frazelor cu cea a unor cuvinte izolate, Binet şi Andre (1904) au constatat că, în primul caz, eficienţa a fost de 25 de ori mai mare decât în cazul al doilea. De atunci, majoritatea cercetătorilor au evidenţiat şi demonstrat nu numai că memoria logică este net superioară celei mecanice prin conţinutul ei, dar şi mai economicoasă sub aspectul consumului de efort şi timp (număr de repetiţii necesare pentru fixare şi păstrare).

Reclamând participarea înţelegerii şi operaţiilor formal-abstracte ale gândirii, dezvoltarea memoriei logice implică efortul special atât al subiectului în cauză, cât şi al instructorului său de a conecta toate fazele procesului mnezic-memorare, păstrare, reproducere - la structurile inteligenţei şi ale gândirii. Rolul principal revine, în acest proces integrativ, profesorului în şcoală, care, indiferent de gradul de dificultate şi complexitate al materialului de învăţare, poate preveni reţinerea lui pur mecanică, insistând în permanenţă şi ajutând elevii să-i descopere şi să-i surprindă înţelesul.

Optimă trebuie considerată acea formulă mnezică, în cadrul căreia memoria logică să integreze, să controleze şi să subordoneze memoria mecanică.

O asemenea formulă trebuie să înceapă a funcţiona cel puţin din adolescenţă, urmând a se consolida şi desăvârşi până la 20-25 de ani. După această vârstă, este greu sau imposibil de a se mai elabora şi structura la parametri de eficienţă corespunzători.

Schemele funcţionale ale memoriei logice, o dată elaborate şi consolidate, sunt mult mai stabile şi mai rezistente la efectele involuntiv-entropice antrenate de înaintarea în vârstă. Dimpotrivă, eficienţa memoriei mecanice, bazată esenţialmente pe însuşirile naturale primare ale creierului, o dată cu vârsta suferă o scădere semnificativă.

Condiţia principală pentru menţinerea cât mai îndelungată a funcţionalităţii optime a mecanismelor memorative, atât în cazul memoriei logice, cât şi în cel al memoriei mecanice, este *exerciţiul,* solicitarea lor continuă, sistematică, în raport cu tipuri de material cât mai diverse. Diversificarea materialului este necesară pentru flexibilizarea în ansamblu.

Cel ce dispune de un bagaj bogat de cunoştinţe logic integrate, bine sistematizate, îşi păstrează capacitatea de a achiziţiona în continuare cunoştinţe noi, fără eforturi deosebite, întrucât acestea îşi găsesc cu uşurinţă locul de inserţie şi integrare în fondul experienţei anterioare. Dimpotrivă, cel ce are un bagaj de cunoştinţe redus structurat va întâmpina, o dată cu vârsta, dificultăţi tot mai mari în învăţarea unor cunoştinţe noi.

c. Aplicarea celui de al treilea criteriu - cel al *aferentației* dominante - permite delimitarea formelor de memorie după modalitatea de recepție pe care o implică preponderent. Se evidențiază astfel: *memoria vizuală, memoria auditivă, memoria kinestezică, memoria mixtă.* Fiecare din aceste forme se poate impune ca dominantă în plan individual, ajungându-se astfel la diferențe tipologice în organizarea și funcționarea schemelor mnezice. Atât cercetările experimentale, cât și observațiile cotidiene arată că un subiect reține mai ușor și păstrează mai bine un material recepționat pe cale vizuală (tip vizual), altul memorează mai ușor și păstrează mai trainic un material perceput pe cale auditivă (tip auditiv), un al treilea memorează și fixează mai eficient schemele actelor motorii - dexteritatea manuală, corporală - ca în cazul gimnasticii și jocurilor sportive sau al mișcărilor instrumentale implicate în diverse meserii (tip motor) și, în fine, un al patrulea are nevoie să folosească două sau mai multe modalități de recepție pentru a face față corespunzător sarcinilor mnezice: să citească materialul cu voce tare (văzul + auzul); să citească și să se plimbe prin cameră (văzul + chinestezia); să citească materialul cu voce tare și să se și plimbe sau să efectueze automat diferite mișcări (văz + auz + chinestezie).

Aceste forme de memorie sunt condiționate, după toate probabilitățile, genetic și ele se impun ca atare în cadrul memoriei involuntare și al celei voluntare sau în dinamica memoriei mecanice și a celei logice. De aceea, diagnosticarea și cunoașterea lor se impun ca cerințe psihologice esențiale în vederea gestionării corecte în plan educațional a materialului de învățare.

d. *Formele temporale ale memoriei.* Cercetările realizate din perspectiva modelului cibernetic (Tulving și Donaldson, 1972; Lindsay și Norman, 1972; M. Golu, 1975: Simon, 1980), luând în considerare timpul de procesare și integrare a informațiilor în diferite tipuri de sisteme reale, au pus în evidență existența unor forme de memorie temporală, și anume: memoria imediată sau senzorială; memoria de scurtă durată (MSD); memoria de lungă durată (MLD).

Memoria imediată (senzorială) exprimă menținerea „continuității" fluxului informațional în cadrul sistemelor senzoriale un timp suficient de lung pentru integrarea lui finală în imagine sau în model informațional unitar, pe baza căruia devine posibilă identificarea. Fiecare analizator posedă operatori speciali de acumulare serială a secvențelor informaționale, astfel că secvențele actuale se articulează cu cele anterioare, formând împreună o „entitate" designativă (izomorfă sau homomorfă), ce se pune în corespondență cu obiectul-stimul. Indiferent de natura modală și substanțial-calitativă a materialului ce se cere a fi memorat și păstrat, el trebuie să treacă prin procesarea senzorială primară și să i se formeze codurile-imagine interne.

Durata menținerii pe traseu a secvențelor fluxului informațional depinde de labilitatea fiecărui analizator și, respectiv, de raportul dintre mobilitate și inerție. Unii analizatori - ca de pildă, cel olfactiv, cel gustativ și cel visceral - sunt mai inerți și durata de păstrare a urmelor excitațiilor anterioare va fi mai lungă; alții - așa cum sunt cel vizual și cel auditiv - sunt mai mobili și, ca urmare, durata păstrării acestor urme va fi mai scurtă.

Există apoi și diferențe interindividuale în cadrul unuia și aceluiași analizator (tipul mobil și tipul inert diferă în această privință, în fiecare analizator).

Diferenţele menţionate sunt, până la urmă, corelate şi subordonate limitelor funcţionale de integrare. Ca sisteme cu autoreglare, analizatorii dispun şi de mecanisme de accelerare şi încetinire a transmiterii semnalelor în cadrul fiecăreia din cele trei verigi constitutive-periferice, intermediară şi terminală (corticală).

Diferenţele menţionate sunt până la urmă, corelate şi subordonate limitelor funcţionale de integrare. Ca sisteme cu autoreglare, analizatorii dispun şi de mecanisme de accelerare şi încetinire a transmiterii semnalelor în cadrul fiecăreia din cele trei verigi constitutive-periferice, intermediară şi terminală (corticală).

Dacă pe traseul de transmisie a semnalelor de la periferie spre instanţa corticală acţionează factori perturbatori (zgomote), memoria imediată va fi blocată, fixarea ulterioară a materialului fiind imposibilă.

Aşadar, memoria imediată este condiţia principală a realizării celorlalte două tipuri de memorie - de scurtă şi de lungă durată.

Memoria de scurtă durată (MSD), are o structură complexă, eterogenă din punct de vedere informaţional, cuprinzând date despre evenimente şi fenomene variate, într-o ordine determinată sau aleatorie. Ea nu este o imagine fidelă a conţinutului memoriei imediate (senzoriale), ci rezultatul prelucrării şi interpretării acestuia.

Trăsătura sa esenţială o constituie limitarea în timp a conservării conţinuturilor recepţionate de subiect într-o situaţie obiectivă dată. Astfel, potrivit datelor experimentale limita maximă până la care se întinde acţiunea memoriei de scurtă durată este de 10 minute (Norman, 1969, Madigon şi McCabe, 1971). Ce se întâmplă cu informaţia după scurgerea acestui interval de 10 minute? Ori se „pierde", ea dispărând din repertoriul memorativ activ, ori trece în sfera memoriei de lungă durată. Aceasta depinde şi de prezenţa sau absenţa factorilor perturbatori. Experimental, s-a demonstrat că. dacă, pe parcursul desfăşurării procesului de memorare, se introduc factori care distrag sau slăbesc atenţia subiectului, stocarea materialului-test şi implicit, păstrarea sunt serios compromise.

Input-u\ memoriei de scurtă durată este alcătuit, fie din elemente ale stocajului senzorial, fie din elemente extrase din memoria de lungă durată, fie din ambele categorii. Dacă prezenţa elementelor din fluxurile senzoriale este evidentă şi de înţeles, se pune întrebarea: cum apar elementele din memoria de lungă durată? Se presupune că aducerea acestora în câmpul memoriei de scurtă durată se produce: a) ca răspuns la un „apel" special, informaţia solicitată fiind necesară în rezolvarea unei sarcini actuale, sau b) printr-o eeforare spontană, neintenţionată, determinată de scurtcircuitări interne.

Unii autori propun o delimitare suplimentară. Astfel, memoria de scurtă durată se leagă aproape exclusiv de stocajul senzorial curent, iar *input-u*\ provenit din memoria de lungă durată exprimă *memoria operativă,* care, ca întindere în timp, se suprapune aproape peste memoria de scurtă durată. O asemenea delimitare are un sâmbure raţional şi ea trebuie luată în considerare.

Rămâne, aşadar, să raportăm memoria de scurtă durată cu precădere la stocajul senzorial. De altfel, punerea ei în evidenţă, pe cale experimentală, s-a bazat tocmai pe utilizarea unui material ce a constituit un *inpuî senzorial.*

Autorii acestui experiment princeps au fost americanii L. Peterson şi M. Peterson (1959). Subiecţilor li se prezentau spre memorare trei litere - să spunem B, M, S.

Imediat după prezentare, subiecții erau puși să numere înapoi din 3 în 3, începând, de exemplu, de la 471. După 18-20 sec, actul număratului era oprit și subiecților li se cerea să spună literele care li se prezentaseră anterior. Rezultatul a fost surprinzător: nici un subiect nu a reușit să le reproducă. Explicația? Influența inductiv negativă a noii sarcini (memoratul) asupra stabilității informației recepționate imediat anterior.

Asemenea rezultate au impus ca plauzibilă *ipoteza* potrivit căreia, înainte de a fi stocată pentru o durată mai mare, informația se menține un timp relativ scurt la „suprafață", prin intermediul codificării bioelectrice. Timpul respectiv este fiziologic indispensabil pentru pregătirea condițiilor necesare transferului informației pe un alt suport și într-un alt cod, de data aceasta *biochimic*. De aceea, dacă, în decursul intervalului respectiv, acționează un factor perturbator (un șoc emoțional, de pildă) sau un stimul nou. care distrage atenția subiectului, informația recepționată poate fi ștearsă. Dacă *input-u]* senzorial se perpetuează, acest lucru fiind impus de activitate, memoria de scurtă durată își prelungește prezența dincolo de limita standard. În acest caz, ea trece în memorie operativă sau de lucru. Volumul memoriei de scurtă durată, considerat în unități informaționale, este destul de redus, expritnându-se prin „numărul magic'" al lui G. Miller: 7 ± 2. Acesta corespunde întinderii zonei de concentrare optimă a atenției. Ca urmare, de-alungul unui interval mai mare de timp, conținutul memoriei de scurtă durată se schimbă, informațiile anterioare fiind, fie trecute în memoria de lungă durată, fie șterse.

Memoria de lungă durată (MLD) — desemnează totalitatea structurilor informaționale și instrumental-acționale, a căror limită inferioară de păstrare în timp este egală cu limita superioară a MSD (8-10 minute), limita superioară putând fi egală cu durata vieții individului. Așadar, expresia „de lungă durată" are un sens relativ și exprimă, de fapt un continuum valoric (în unități de timp, firește, foarte întins).

Deosebirile principale dintre MLD și MSD se stabilesc după următoarele caracteristici: 1. *durata; 2. gradul de activare;* 3. *volumul;* 4. *modul de codificare.*

Deosebirea după prima caracteristică deja am relevat-o. Deosebirea după cea de a doua caracteristică rezidă în aceea că: MLD se află într-o stare latentă, potențială, în vreme ce MSD se află în stare actuală de activare; în ceea ce privește cea de a treia caracteristică, este evident că MLD are un volum incomparabil mai mare decât MSD; în fine, în ceea ce privește modul de codificare, MSD se fixează și se codifică funcțional prin intermediul potențialului bioelectric, în vreme ce MLD se fixează structural prin intermediul codurilor biochimice.

/n/wr-urile care alimentează rezervorul MLD sunt de două genuri: *externe* (fluxurile senzoriale) și *interne* (fluxurile generate de imaginație și gândire). Aceasta conferă caracteristici calitativ noi modulului de organizare, sistematizare și integrare a conținuturi lor pe care le cuprinde ea.

10.4. **CALITĂȚILE MEMORIEI**

Ca o componentă centrală a sistemului psihic uman, memoria pune în evidență o serie de calități, pe baza cărora se poate realiza în plan aplicativ, în activitatea de psihodiagnoză, determinarea eficienței ei. Principalii indicatori după care apreciem eficiența instrumentală generală a ei sunt: 1. *întinderea repertoriului {tezaurului); 2. fidelitatea;* 3. *exactitatea;* 4. *promptitudinea;* 5. *mobilitatea.*

întinderea repertoriului se exprimă prin cantitatea totală şi diversitatea modală a cunoştinţelor şi experienţelor acumulate şi păstrate în stare funcţională satisfăcătoare. Cu cât are valori mai ridicate, cu atât se poate spune că memoria este mai eficientă, ea permiţând abordarea şi rezolvarea mai rapidă şi cu rezultate bune a unui volum mai mare şi mai eterogen de sarcini, şi invers. O memorie bogată devine astfel un factor facilitator în orice gen de activitate pe care o poate întreprinde o persoană, după cum o memorie slabă şi săracă se poate transforma într-un handicap sever, cu repercusiuni puternic negative asupra capacităţii generale de adaptare şi acţiune.

Determinarea ca atare a repertoriului memoriei este în general dificilă şi pretenţioasă. Ea, totuşi, se poate efectua folosind în acest scop teste complexe, denumite de „informaţie generală".

Fidelitatea reflectă gradul de compatibilitate calitativă, logico-semantică dintre *input-u]* stocat anterior şi ceea ce se păstrează şi se reproduce ulterior. Memoria ar deveni contraproductivă, dezadaptativă, dacă ceea ce s-ar păstra şi s-ar reproduce nu ar corespunde deloc cu ceea ce a fost înregistrat sau memorat în mod real. Rezultatul alterării fidelităţii este *confabulajia,* în cadrul căreia subiectul reproduce cu totul altceva decât a memorat anterior, el fiind însă convins că reproducerea lui este întru totul fidelă, conformă cu realitatea.

Pentru a fi utilă în reglarea şi eficientizarea activităţii, memoria trebuie să posede o fidelitate pe măsură, altminteri din factor optim izator se transformă în factor perturbator.

Exactitatea corelează pozitiv cu fidelitatea, dar înseamnă ceva mai mult decât aceasta. Anume, ea reclamă păstrarea şi reproducerea unui material (informaţii) fără modificări semnificative de conţinut şi de formă. Luată ca atare, cel mai pregnant ea se realizează în cadrul memoriei mecanice, care, aşa cum am văzut, presupune o înregistrare şi redare aidoma a materialului, chiar dacă înţelesul şi legăturile lui logice interne nu sunt dezvăluite. În cadrul memoriei logice, unde intervin activ operaţiile de analiză, comparaţie, interpretare, reorganizare etc, exactitatea capătă un sens mai larg, de corespondenţă semantică între „intrare" şi „ieşire".

Promptitudinea exprimă raportul dintre momentul lansării „apelului" de reactualizare a unei informaţii sau amintiri şi momentul în care informaţia sau amintirea respectivă apare pe scena internă a cunoştiinţei. Cu cât distanţa dintre cele două momente este mai mică, cu atât promptitudinea va avea un nivel mai ridicat, şi invers. De regulă, o memorie poate fi considerată promptă, dacă reactualizarea informaţiei necesare se face în timp util, adică, dacă atunci când este eeforată mai poate fi folosită eficient pentru rezolvarea sarcinii date sau atingerea scopului propus. Promptitudinea este condiţionată, în primul rând, de nivelul pragului de eeforare la care se păstrează informaţia şi, apoi, de starea psihofiziologică generală a subiectului în momentul dat şi de factorii ambientali.

Mobilitatea exprimă calitatea memoriei de sistem semideschis, adică de a se afla şi de a realiza în permanenţă schimburi informaţionale şi energetice cu sursele externe. Graţie acestei însuşiri, conţinuturile şi structurile actuale ale sistemului mnezic se îmbogăţesc şi se perfecţionează din punct de vedere funcţional prin achiziţia continuă de informaţii şi experienţe noi. Astfel, în funcţie de dinamica evenimentelor în plan extern, precum şi de dinamica motivelor şi scopurilor activităţii, se modifică şi

configuraţia repertoriului memorativ: elementele aflate în momentul actual în prim plan trec în momentele următoare în plan secundar, în vreme ce altele, aflate actualmente în plan secundar, trec în momentele următoare în prim plan.

Opusă mobilităţii este rigiditatea, care, atunci când depăşeşte o anumită limită, duce la anchilozarea sistemului mnezic, la funcţionarea lui contra timp, în dezacord cu sensul şi tendinţa schimbărilor din plan obiectiv.

10.5. MECANISMELE MEMORIEI

Memoria psihică o considerăm a fi funcţia exclusiv a creierului, care este organul întregii vieţi psihice. Alte forme de „memorie" - biofizică, biochimică, biologică - pot fi atribuite şi altor ţesuturi şi celule din organism (la nivelul fiecărei celule există un „aparat memorativ" cu ajutorul căruia se asigură identitatea structurală, recunoaşterea diferitelor substanţe nutritive şi agenţi, în raport de care se emit răspunsurile corespunzătoare). Memoria psihică este rezultatul comunicării creierului cu sursele de semnale din mediul intern, dar, în primul rând, cu cele din mediul extern, ea îndeplinind rolul de relaţionare adaptativă a organismului, *ca tot,* cu diversitatea situaţiilor şi condiţiilor din afară.

Aşadar, mecanismele prin care se realizează această formă de memorie sunt de natură neuronală. În evidenţierea şi analiza lor, se disting două aspecte: 1) *localizarea (topografică) a funcţiei mnezice* şi 2) *transformarea si procesele neurofiziologice prin care se construieşte efectivfuncţia mnezică specifică.*

Primul aspect a primit soluţii diferite în istoria ştiinţei, potrivit modelelor paradigmatice care s-au confruntat. Astfel, în cadrul modelului îngust localizaţionist - cum este de pildă cel elaborat de Gali sau Kleist -, memoria este plasată cu strictеţe într-o zonă de la baza emisferelor cerebrale, cunoscută sub denumirea de hipocamp. Modelul echipotenţialist, imaginat de Flourens şi Lashley, considera că memoria este proprie întregii mase neuronale şi că nu se poate localiza topografic în nici o zonă specială.

Adevărul se pare că se află undeva la mijloc. Pe baza cercetărilor din ultimele trei decenii, s-a demonstrat, pe de o parte, că memoria nu se leagă de un singur şi strict delimitat centru nervos; ea are un caracter distribuit, la realizarea sa participând zone situate pe toată întinderea emisferelor cerebrale; dar gradul de implicare şi importanţa diferitelor asemenea zone sunt semnificativ diferite. Astfel, se poate afirma că diferitele formaţiuni cerebrale şi zone (arii) corticale prezintă grade diferite de specializare în performarea funcţiei mnezice.

Aşa, de pildă, se dovedeşte că zonele primare de proiecţie topică ale scoarţei cerebrale sunt legate cu precădere de realizarea memoriei de scurtă durată, în vreme ce zonele asociativ-integrative supraordonate sunt implicate preponderent în realizarea memoriei de lungă durată. Pe de altă parte, există o diferenţiere şi specializare a structurilor cerebrale în realizarea modalităţilor memoriei, delimitate după conţinut: memoria vizuală, memoria auditivă, memoria olfactivă, memoria gustativă, memoria kinestezică, memoria afectivă etc.

Principiul distribuirii topografice a memoriei în cadrul emisferelor cerebrale se corelează cu principiul integrării pe orizontală (trecerea de la elemente şi unităţi mnezice izolate la structuri din ce în ce mai complexe şi mai generalizate) şi pe verticală (trecerea de la memoria imediată la cea de scurtă durată şi de la aceasta la cea de lungă durată;

organizarea conținutului tezaurului memorativ după criteriul indexării temporare, dinspre trecut spre prezent, și încadrării spațiale - aici-acolo; aproape-departe).

Luând în considerație datele oferite de clinica neurologică și neurochirurgicală, putem desprinde două mari circuite care controlează starea și dinamica memoriei în ansamblul ei: *circuitul fronto-parieto-tempom-occipital,* în cadrul căruia rolul coordonator revine lobului frontal, care monitorizează și reglarea ecforării, reactualizării și *circuitul fronto-lemporo-limbic,* care asigură monitorizarea tezaurului memorativ latent. Afectarea primului circuit duce la blocarea parțială sau totală a ecforării și reactualizării, precum și a achiziției ulterioare de informații noi; afectarea celui de al doilea duce la destrămarea tezaurului acumulat până la apariția afecțiunii.

Transformările și procesele proprii mecanismelor neuroflziologice ale memoriei au devenit obiect de investigație experimentală directă de-abia în ultimele decenii.

Cercetările au vizat identificarea acelor transformări și operații pe care se sprijină nemijlocit engramarea și păstrarea (conservarea) și reactualizarea informațiilor și experiențelor. Datele obținute au permis formularea a trei ipoteze principale.

Prima susține că engramarea fiecărei unități sau secvențe a fluxului informațional se realizează într-o celulă sau „căsuță" unică. De pildă, în cazul informației despre un obiect concret (ex., un măr), drept itemi de identificare, care se fixează fiecare într-o celulă separată, vor apare proprietățile lui: forma, mărimea, culoarea, mirosul, gustul, substanțialitatea etc. Configurația rezultată din marcarea acestor celule va constitui *modelul nervos al stimulului* și baza neuronală a engramării lui informaționale. Această ipoteză se bazează, pe de o parte, pe analogia cu reprezentarea informației în blocul memorativ al computerelor, unde - în fiecare „celulă", se „depozitează" o singură unitate de informație - iar pe de altă parte, pe o evidență psihologică: uitarea selectivă a unor elemente singulare din materialul memorat (cuvinte izolate ale unei prepozițiuni, proprietăți izolate ale unui obiect etc).

Cea de a doua ipoteză susține că pentru fiecare item există o configurație de neuroni și se întemeiază pe modelul rețelelor reverberante. Argumentul principal îl constituie faptul că informația, pentru a fi engramată, trebuie apărată de acțiunea zgomotului de fond și reiterată. Or, aceasta nu se poate realiza decât în cadrul unui contur închis, unde codurile bioelectrice care poartă în această fază informația pot fi menținute un anumit interval de timp și după încetarea acțiunii stimulului.

In sfârșit, cea de *a treia ipoteză* susține că la engramare participă un mare număr de neuroni, dar pentru fiecare *item* există un *cod unic.* Una și aceeași configurație poate realiza, în timp, mai multe *coduri unice,* astfel că ea asigură de la început premisele integrării evenimentelor stocate. Argumentul pe care se sprijină ea este, deci, de ordin eminamente logic. Conținutul celor trei ipoteze este ilustrat de schemele din fig. 35.

în explicarea mecanismelor memoriei nu este suficientă evidențierea doar a schemelor și modelelor neuronale prin care se realizează codificarea și engramarea primară a informației extrase direct din fluxurile senzoriale actuale. Acestea permit să înțelegem cum se produce doar memoria de scurtă durată. Pentru a găsi răspuns și la întrebarea „care este suportul și baza de integrare a memoriei de lungă durată?", a devenit necesară trecerea la analiza biochimică.

Scopul principal a! acestei analize este de a dezvălui şi identifica acel alfabet molecular, din care se pot obţine *literele* de codificare a informaţiei engramate la nivelul anterior (pe baza alfabetului bioelectric şi al configuraţiilor neuronale).

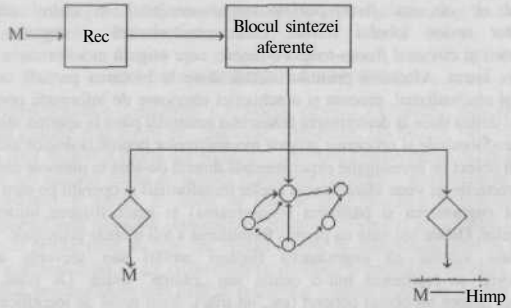

Fig. 35. Schema-bloc asupra celor trei ipoteze privind engramarea informaţiei la nivel neural. M = obiectul.

Pornindu-.se de la un argument de ordin biologic general, s-a formulat ipoteza că suportul biochimic al memoriei trebuie să-1 reprezinte unele elemente din compoziţia chimică internă a neuronului, îndeosebi a protoplasmei şi nucleului acestuia, care posedă o proprietate combinatorică mare şi pot rămâne „deschise" pentru orice combinaţii noi în viitor. Potrivit determinărilor efectuate, asemenea însuşiri le posedă acidul dezoxiribonucleic (ADN). Informaţia genetică este codificată pe baza moleculelor lui. De aici, întrebarea legitimă: dacă moleculele de ADN pot fi suportul unei informaţii cu o structură atât de complexă cum este cea a programului genetic, de ce n-ar putea fi şi suportul informaţiei individuale, care se dobândeşte in cursul evoluţiei ontogenetice? Şi aceasta cu atât mai mult, cu cât cele două genuri de informaţie trebuie corelate în procesele reglării.

Rolul moleculelor gigantice de ADN constă în fixarea şi păstrarea informaţiei. S-a stabilit că în mecanismul biochimic al memoriei se include şi un alt compus biochimic - *acidul ribonucleic* (ARN). Acesta preia informaţia şi o transportă la suprafaţa neuronului sau în citoplasmă din jurul nucleului. De aici, denumirea de mesager, sub care este cunoscut.

Cercetările efectuate, îndeosebi pe animale, par să confirme ipoteza de mai sus.

Astfel, s-a constatat că în timpul stimulării neuronilor se intensifică procesul de producere a acidului ribonucleic; după încetarea stimulării, cantitatea de ARN scade, moleculele lui concentrându-se în glia adiacentă (Hyden, 1961, 1969). Acest fenomen se pune în legătură cu trecerea informaţiei de pe suportul „extern" bioelectric pe suportul structural intern, biochimic.

O altă serie de experimente a fost consacrată demonstrării modificărilor ce au loc în configurația lanțurilor de ARN și ADN. în cursul „actului de învățare". S-au constatat, într-adevăr, fenomene de activare a producerii moleculelor de ARN și de schimbare (multiplicare) a structurii combinatorice a moleculelor de ADN (Deutsch, Hamburg și Dahl. 1966, McConnell, 1979).

In fine, o a treia serie de cercetări a urmărit să demonstreze posibilitatea de *transfer* a informației achiziționate de la un animal la altul, prin injectarea de acid ribonucleic. Astfel, după un proces de învățare, constând în parcurgerea unui labirint, s-a extras o do7ă de ARN din celulele corticale ale animalului „instruit" (cobai) și s-a injectat unor animale novice, care au fost supuse aceluiași proces de „instruire". S-a constatat că acestea din urmă reușeau să învețe de aproximativ patru ori mai repede să parcurgă labirintul, decât cele din primul experiment. Concluzia? ARN-ul injectat conținea informația acumulată în cursul învățării animalelor de la care s-a extras și aceasta a facilitat desfășurarea noului proces de condiționare la alte animale (Ungar, 1966; Ungar și Oceguera-Nacvaro, 1966).

Alți autori (Bogach, 1968. Glassman, 1967) consideră însă că funcția ARN-ului trebuie limitată numai la aceea de intermediar între ADN și proteinele care formează baza unei engramări mai durabile.

Determinațiile ARN-ului, luate în sine, sunt insuficiente pentru a înțelege și explica activismul sistemului mnezic.

Pentru aceasta, ar ti mai adecvată presupunerea că stocajul are loc în alte molecule, ca, de pildă, polipeptide.

Toate aceste molecule sunt complexe și trebuie sintetizate în mai multe trepte metabolice. Sunt posibile, totuși, experimente în care să fie administrate antimetabolite la un stadiu sau altul al sintezei. Antimetabolitul poate fi injectat înainte sau în timpul dresării animalului. Folosindu-se această tehnică, s-a stabilit că un antimetabolit care interferează cu sinteza proteinelor poate dezorganiza memorarea dacă injectarea lui s-a făcut în interiorul intervalului de cinci sau șase ore după terminarea experimentului de condiționare. Aceasta atestă că a fost blocată sinteza proteinei. S-a demonstrat, ulterior, că, dacă păstrarea s-a testat câteva săptămâni după administrarea injecției, memoria în raport cu sarcina dată era afectată foarte puțin. Prin urmare, s-ar părea că antimetabolitul interferează mai curând cu *eeforarea* decât cu construcția moleculei memorative (Agranoff, Davis și Brink, 1965).

Subliniem, totuși, că rolul proteinelor și al altor macromolecule (în special, al lipidelor cerebrale) în memorie nu trebuie redus la cel afirmat de ipoteza verificată în experimentele cu administrarea de antimetabolit. Datorită complexității lor, moleculele au *configurații unice,* care pot fi modificate temporar pentru a produce o nouă stare (Blout. 1967; Baddeley, 1982; Botez et al., 1996). Aceste modificări configurationale pot, de asemenea, juca un anumit rol în memoria de scurtă durată, îndeosebi imagistice.

In urma cercetărilor efectuate în ultimul deceniu asupra neuromediatorilor și neurotransmițătorilor (mai ales asupra dopaminei, serotoninei. norepinefeinei ș.a.), trebuie luată în considerare și posibilitatea participării acestora, directe sau indirecte, la realizarea bazei biochimice a memoriei.

Ca formă a activității psihice, memoria nu-și limitează mecanismele numai la structurile și procesele neuronale și neurochimice. Realizarea ei include în mod necesar și verigi sau componente psihice supraordonate. O parte din acestea se diferențiază și

se constituie în însuşi interiorul sistemului mnezic, pe măsura dezvoltării şi consolidării lui şi se manifestă sub forma operatorilor de recunoaştere-identificare, de monitorizare-organizare, de scanare-ecforare. O altă parte a componentelor psihice derivă din interacţiunea memoriei cu atenţia, voinţa, gândirea, motivaţia şi, îndeosebi, limbajul. Veriga verbală dobândeşte un rol atât de important în organizarea şi funcţionarea memoriei umane, încât influenţa ei reglatoare se va impune şi asupra dinamicii verigilor primare — neurofiziologice şi neurochimice.

Orice comportament este un caz particular al capacităţii combinatorice generale a mecanismelor supraordonate de reglare. Ca urmare, memoria trebuie să păstreze un număr suficient de mare de grade de libertate pentru fiecare secvenţă informaţională stocată (M. Golu, 1975). Aceasta reclamă ca atât *input-ul* cât şi *output-u* ei să se supună deopotrivă principiului divergenţei-convergenţei: existenţa unor „adrese" distincte pentru diferitele secvenţe (unităţi) informaţionale, care, ca atare, urmează să intre în diverse combinaţii particulare (ex.: „roşu", „pătrat", „A", „B"...., „1", „2"....etc.) şi a unor *adrese supraordonate,* de diferite grade de extensiune („cuvinte", „imagini", „scheme", „structuri simbolice", „formule", „configuraţii relaţionale": spaţio-temporale, apartenenţă la clasă - incluziune etc).

Utilizarea informaţiei stocate în rezolvarea diverselor tipuri de sarcini curente presupune posibilitatea atât a unei ecforări pe secvenţe (ex.: „formaţi un număr din 6 cifre, astfel ca jumătate din acestea să fie mai mici de 7 şi jumătate - mai mari de 7", „alcătuiţi o frază care să conţină patru substantive, şase adjective şi trei verbe"; firește rezolvarea unor asemenea sarcini necesită identificarea mai întâi a fiecărui element în parte şi, deci, ecforarea trebuie să aibă un caracter secvenţial pregnant), cât şi a uneia *sistemice, integrate* (ex.: „relatarea unei întâmplări", „susţinerea unei alocuţiuni", „răspunsul la un examen" etc.; aici, operatorul de ecforare trebuie să vizeze un nivel integrativ supraordonat, în care pe primul plan se afirmă *relaţiile structurările* - de ordin semantic, iar nu individualitatea *în sine* a elementelor). (M. Golu, 1975).

Dinamica sistemului mnezic are la bază corelarea *feed-back-wiloi;* pozitive cu cele negative şi anticipative *{feed-before).* De cele pozitive se leagă fazele engramări şi consolidării (fiecare nouă repetare a inpur-ului sau fiecare nouă reactualizare duce la accentuarea „urmelor" anterioare); cele negative asigură rezistenţa modelelor şi a structurilor informaţionale stocate la acţiunea diverşilor factori perturbatori şi asimilarea noilor *input-uri* la tezaurul constituit anterior; în fine, *feed-back-wi\e* anticipative reglează desfăşurarea finalistă, potrivit solicitărilor, a procesului de reactualizare, mai ales în forma sa cea mai activă de reproducere.

10.6. UITAREA

Aparent, un fenomen total opus memoriei, ca o negaţie a ei, *uitarea,* este, în fond, organic integrată şi consubstanţială acesteia. Definirea ei nu se poate face decât prin raportarea la memorie, la informaţii, experienţe şi evenimente percepute, efectuate sau trăite anterior, într-un trecut mai apropiat sau mai îndepărtat.

Ca şi memoria, ea nu se reduce la o stare punctiformă de anulare dintr-o dată a unei/unor informaţii, ci prezintă un tablou dinamic complex. De aceea, trebuie definită într-un sens larg, care să acopere întregul continuum funcţional-comportamenţal pe care se întinde. Şi cel mai larg sens pe care-l putem da uitării este acela de *creştere*

progresivă a pragului de ecforare a unei informații sau experiențe anterioare, dincolo de punctul „critic". Astfel, uitarea are un caracter gradat, începând cu creșterea perioadei de latență a reactualizării datelor apelate și culminând cu absența completă a acesteia (oricât de mult timp ar trece, informația sau amintirea apelată „refuză" să vină la suprafață, să fie conștientizată).

Din punct de vedere adaptativ-reglator, uitarea are o semnificație dublă: pe de o parte, acționează entropie, perturbator, având efecte negative asupra randamentului și eficienței activității într-o situație concretă sau alta: pe de altă parte, exercită un rol optimizator, cu influență pozitivă asupra echilibrului psihic interior și asupra activității ulterioare de achiziție a unor informații și experiențe noi, concordante cu schimbările ce au loc în conținutul raporturilor noastre cu lumea externă. în primul caz, uitarea nu este de dorit să se producă și subiectul sau „monitorii" lui din afară trebuie să ia măsuri de prevenire. în cea mai mare parte, acestea constau în repetarea și activarea periodică a materialului inițial până ce consolidarea iui atinge nivelul optim, care-l face rezistent la acțiunea factorilor perturbatori și ușor de eeforat când este nevoie de el.

H. Ebbinghaus (1885), cel care a studiat pentru prima dată experimental fenomenul uitării și dinamica lui, a stabilit drept cauză principală a producerii acestuia lipsa repetițiilor și a solicitărilor ulterioare ale unui material, după ce a fost memorat. Utilizând ca material experimental de memorare silabe și cuvinte fără sens, acest autor a urmărit păstrarea lor în decursul unui interval cuprins între trei săptămâni și o lună, fără a se mai fi recurs la eeforări sau repetiții ulterioare. A fost construită faimoasa curbă a uitării (curba lui Ebbinghaus), care și-a păstrat valabilitatea până în zilele noastre, evident cu unele corecții și îngrădiri impuse de noile experimente. Potrivit acestei curbe, procesul uitării se produce după *o funcție în trepte,* treptele nefiind egale și direct proporționale cu durata intervalelor temporare. Rata cea mai mare a uitării se înregistrează în primele 48 de ore după momentul memorării, când se pierde aproximativ 40% din material; după prima săptămână, pierderea ajunge la 60%, iar după a treia săptămână - la 80%, după care uitarea se încetinește considerabil (fig. 36) Cercetările ulterioare au arătat că dinamica de mai sus este caracteristică esențiatmente pentru materialul fără sens. în cazul celui cu sens, uitarea nu este atât de drastică și instalarea ei se face tot în trepte, dar în rate mai mici.

Raportată la același interval pe care a experimentat Ebbinghaus (21-31 de zile), uitarea materialului cu sens neîntărit ulterior ajunge doar la 50-60%, în cazul cuvintelor izolate, și la 40%, în cazul propozițiilor (A. Smimov, 1961; Flores, 1961; Tulving și Donaldson, 1972).

Faptul logic și esențial ce se impune a fi reținut din datele experimentale asupra dinamicii uitării este acela că pierderea cea mai mare are loc în perioada imediat următoare momentului memorării. Așa se și explică de ce repetițiile trebuie să fie mai dese pe parcursul acestei perioade și mai rare ulterior.

După sfera de cuprindere, uitarea poate fi *parțială,* fragmentară (selectivă), afectând anumite elemente sau părți ale materialului memorat și lăsând nealterate altele, sau *totală,* subiectul nereușind să reactualizeze nici o parte.

Inițial, se considera că uitarea înseamnă și are la bază ștergerea completă a urmelor materialului memorat. Cercetările ulterioare au arătat însă că ea se exprimă într-o slăbire sub pragul de reactualizare comandată a acestor urme, respectiv informații. Din punct de vedere neurofiziologic, fenomenul se pune pe seama a trei tipuri de inhibiție: *inhibiția de stingere* (după modelul stingerii unui reflex condiționat),

inhibiția de protecție (în cazul supraîncărcării sau al continuării memorării pe fondul oboselii sau al unei stări emoționale nepropice, negative) și *inhibiția de inducție negativă* (inhibarea și reprimarea urmelor unui material de către altul fie foarte asemănător, fie antagonic). Rămâne de cercetat și explicat ce se întâmplă și la nivel biochimic, respectiv, în structura și parametrii energetici ai moleculelor de ADN care formează codurile memoriei de lungă durată.

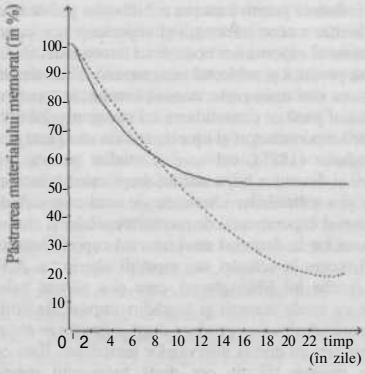

Fig. 36. Curba uitării: a. material (cuvinte) iară sens;
b. material (cuvinte, propoziții) cu sens

Faptul că uitarea nu înseamnă dispariția completă a materialului memorat anterior a fost demonstrat experimental, recurgându-se la metoda re-memorării. A rezultat că numărul repetițiilor necesare pentru a putea fi reprodus integral a fost semnificativ mai mic decât prima dată.

Pe de altă parte, datele unor observații au arătat că aproape fiecărui subiect i s-a întâmplat ca anumite informații, evenimente sau întâmplări, declarate uitate pentru totdeauna, să reapară instantaneu în conștiință, în anumite situații - fie de regresie, fie de transă emoțională specială, fie de activare motivațională paroxistă. în fine, nu trebuie respinsă nici posibilitatea, invocată de Freud, ca unele din experiențele anterioare sau din dorințele refulate, ce nu pot fi reactualizate în stare de veghe, să se activeze spontan și să reapară în conținutul unor vise.

Capitolul XI

LIMBAJUL

111. PRECIZĂRI ŞI DELIMITĂRI TERMINOLOGICE

în prezent, în circuitul ştiinţific, întâlnim trei termeni *(comunicare, limbă* şi *limbaj),* în utilizarea cărora există un anumit echivoc semantic. Acest echivoc rezultă din aceea că atât în cadrul unor discipline diferite, cât şi în interiorul aceleiaşi discipline, termenii respectivi sunt folosiţi uneori ca echivalenţi, iar alteori ca desemnând realităţi distincte. Conţinutul lor a devenit obiect de cercetare multidisciplinară, la preocuparea „tradiţională" a lingviştilor şi psihologilor adăugându-se şi cea a inginerilor în tehnica inteligenţei artificiale şi a comunicaţiei, logicienilor, matematicienilor, sociologilor etc. S-au constituit discipline noi, precum semantica şi semiotica, fixându-şi ca obiect nemijlocit de studiu semnele, cu sensurile şi viaţa lor. Cultura obiectivată, în întregul său, inclusiv arhitectura, se abordează şi se interpretează ca ansamblu integrat şi ierarhizat de semne. Semnul şi semnificaţia s-au impus drept coordonate esenţiale de definire şi orânduire a existenţei umane.

După apariţia ciberneticii şi a teoriei informaţiei, comunicarea s-a impus ca problemă majoră de cercetare, cu extindere aproape în toate sferele cunoaşterii ştiinţifice. Raporturile de evaluare în plan pragmatic s-au inversat de la dominaţia substanţei şi energiei, trecându-se la *dominaţia informaţiei.* Astăzi, este aproape unanim acceptată leza că puterea nu mai înseamnă să deţii prioritatea în domeniul substanţei şi energiei, ci în cel al informaţiei.

Aceasta explică larga utilizare a celor trei termeni menţionaţi mai sus, precum şi lipsa de unitate în interpretarea conţinutului lor.

în psihologie, situaţia nu este mult diferită, întâlnindu-se ambele tendinţe, atât cea de a-i considera echivalenţi, cât şi cea de a-i delimita riguros.

Din punctul nostru de vedere, susţinerea identităţii semantice a acestor termeni este la fel de neîntemeiată sub raport metodologic şi ştiinţific, ca şi îngustarea sferei unuia sau altuia din ei, până la a cuprinde doar un segment îngust al realităţii de referinţă.

Considerăm că termenul cel mai general, cu sfera de cuprindere cea mai largă, căruia trebuie să i se subordoneze ceilalţi doi, este cel de *comunicare,* în accepţiunea pe care i-o dă teoria comunicării şi cibernetica, anume aceea de modalitate de legătură în spaţiu şi timp între un „obiect-sistem" şi mediul extern, ca sursă generatoare de semnale purtătoare de informaţie sau ca „transfer de informaţie de la sistem-sursă (emitent) la un sistem-receptor (destinatar). Potrivit acestei accepţiuni, comunicarea devine nu numai un atribut al omului, respectiv al sistemelor socio-umane, cum se susţinea în mod tradiţional, ci şi al sistemelor fizice şi biologice, la nivelul cărora se realizează procese de reglare. Cum toate sistemele reale se grupează în *deschise* sau

semideschise, ele posedă firesc şi proprietatea comunicării (cu mediul extern şi între un sistem şi altul). Noţiunea de comunicare ne apare astfel ca *relaţie* şi *ca proces.* Relaţia se defineşte ca legătură şi interacţiune informaţională între doi termeni: sursa sau emitentul şi receptorul sau destinatarul. Emitentul generează şi transmite semnale, prin varierea şi modularea unei stări sau însuşiri a sa. Pentru a genera semnale, sistemul emitent trebuie să posede un minimum de stări, ce se pot succeda sau alterna; acest minimum este de cel puţin două stări distincte. Se dovedeşte că, chiar în cazul în care un sistem dispune de un alfabet cu doar două litere, dacă posedă o capacitate dezvoltată de codificare, poate realiza o infinitate de combinaţii pentru transmiterea oricărui gen de mesaj.

Aşadar, capacitatea comunicaţională de transmitere a emitentului depinde de
• disponibilitatea lui de combinare a literelor (elementelor, stărilor) alfabetului de bază.

Receptorul sau destinatarul este sistemul care captează şi prelucrează (decodează) semnalele transmise de emitent, modificându-şi sub acţiunea lor starea sa iniţială. Cea mai simplă ipostază de receptor o întâlnim la nivelul interacţiunii obiectelor fizice neînsufleţite şi ea este reprezentată de proprietatea corpului primitor de a-şi schimba forma, structura fizico-chimică sau poziţia spaţială sub acţiunea corpului-emiţător.

Calitatea în sine a comunicării este determinată esenţialmente de capacitatea de recepţie şi prelucrare (decodare, interpretare) a destinatarului. Astfel, în raport cu aceeaşi sursă (emitent), doi sau mai mulţi destinatari vor realiza conţinuturi informaţionale diferite. Dintre toate sistemele reale ce pot ocupa locul de *destinatar,* omul dispune, fără discuţie, de cea mai complexă capacitate de recepţie şi prelucrare-decodare.

Iar în cazul în care în calitate de emitent este tot un subiect uman, relaţia de comunicare dobândeşte cel mai bogat şi diversificat conţinut. Ipostaza de emitent şi cea de destinatar nu au un caracter invariant şi predeterminat, ci unul relativ, modificabil, cei doi termeni putându-şi schimba reciproc locurile, pe parcursul procesului de comunicare. Astfel, dacă sistemele relaţionate le notăm cu S, şi S_2, va rezulta că atunci când Si îndeplineşte rolul de emitent, S_2 se află în ipostaza de destinatar (momentul ti, să spunem), iar când S_2 este emitent, S, devine destinatar (momentul t_2). Interşanjabilitatea ne apare evidentă şi obişnuită în cadrul comunicării interumane, în acea formă specifică ce poartă denumirea de *dialog.*

Ca proces, *comunicarea* se referă la ansamblul operaţiilor de codare-recodare-decodare, ce se aplică asupra alfabetului de bază (la nivelul sursei) şi alfabetului-cod (la nivelul destinatarului) şi la succesiunea mesajelor care se transmit între emitent şi destinatar.

Procesul de comunicare se caracterizează prin frecvenţă şi periodicitate, prin amplitudine sau intensitate, prin natura substanţial-calitativă a semnalelor şi prin conţinutul mesajelor. Privit prin prisma teoriei generale a informaţiei, el ne dezvăluie trei laturi esenţiale: *latura cantitativă, statistică, latura semantică* şi *latura pragmatică.* Prima latură exprimă constituirea generală de informaţie pe care procesul de comunicare dat o realizează pe durata desfăşurării lui. Ea se determină în funcţie de numărul evenimentelor elementare (independente sau dependente) şi de probabilităţile lor (necondiţionate şi condiţionate). De exemplu, în cazul experimentului de aruncare a monedei, care pune în evidenţă două rezultate teoretic egal posibile, încărcătura de informaţie pe care o poartă cuvântul „pajură" (adică, a căzut „pajura") va fi de I bit, iar în cazul experimentului cu aruncarea unui zar, cuvântul „faţa 1" (adică a căzut „faţa 1"),

încărcătura de informaţie pe care o poartă va fi de aprox. 2,33 biţi. Latura cantitativă a procesului de comunicare nu se referă la conţinutul mesajului, ci la condiţia obiectivă necesară pentru ca mesajul să poarte o minimă cantitate de informaţie. Şi această condiţie rezidă în existenţa, la nivelul presupusului destinatar, a unei stări de incertitudine în legătură cu sursa sau „câmpul de evenimente" considerat. O asemenea incertitudine se creează dacă la nivelul sursei (câmpului de evenimente) există cel puţin două evenimente (stări) posibile, cu probabilităţi pozitive ($p > 0$). în cazul în care probabilităţile evenimentelor sau stărilor distincte de la nivelul sursei sunt egale, incertitudinea devine maximă şi, corespunzător, încărcătura de informaţie pe care o va purta apariţia uneia din aceste stări va fi maximă. Analiza comunicării reale a dus la constatarea că volumul informaţiei emis la nivelul sursei (I_s) este, de regulă, mai mare decât cel înregistrat la nivelul receptorului (I_R), ceea ce înseamnă că procesul comunicării este supus unor influenţe perturbatoare (zgomote), care determină pierderea de informaţie. Se pun astfel în evidenţă mai multe situaţii posibile: a) *situaţia ideală;* b) *situaţia optimă;* c) *situaţia de maximă nedeterminare;* şi d) *situaţia critică* (de blocaj). Prima situaţie presupune că între sursă şi destinatar nu există nici un factor perturbator şi, ca atare, nu se produce nici o pierdere de informaţie, cantitatea emisă fiind egală cu cea recepţionată ($I_s = IR$); aşa cum am arătat, în realitate, ea, practic, nu se întâlneşte aproape niciodată, aşa că are doar o valoare teoretică.

Situaţia optimă este cea realizabilă practic şi care se urmăreşte a fi realizată efectiv în orice proces de comunicare. Ea presupune o predominare absolută a semnalului asupra zgomotului (între 60 şi 99%). Situaţia de maximă nedeterminare apare atunci când probabilitatea semnalului tinde să fie egală cu cea a zgomotului, astfel că, aproximativ, în 50% din cazuri zgomotul se ia drept semnal, iar în restul de 50% din cazuri semnalul se ia drept zgomot. Pierderea de informaţie este semnificativă, punând destinatarul în mare dificultate în a discerne între semnal şi zgomot. în fine, ultima situaţie - critică - înseamnă dominarea absolută a zgomotului asupra semnalului şi compromiterea procesului comunicării, pierderea de informaţie depăşind pragul posibilităţii destinatarului de compensare şi restabilire a identităţii mesajului emis.

Latura semantică a procesului de comunicare constă în stabilirea unei relaţii de corespondenţă designativă, pe de o parte, între semnal sau semn şi un anumit conţinut informaţional (mesaj), iar pe de altă parte, între mesajul emis de sursă şi „tezaurul intern" al destinatarului. Vom spune astfel că, în relaţia emitent-receptor, se va realiza latura semantică a procesului de comunicare, dacă, atunci când primul emite un mesaj, cel de al doilea îşi va modifica starea tezaurului său intern în concordanţă cu conţinutul informaţional al mesajului, raportându-se la acelaşi designat, care se are în vedere şi de către emitent. Observăm că latura semantică prezintă un nivel calitativ superior de prelucrare şi integrare a informaţiei despre „obiectul" comunicării la nivelul receptorului, care trebuie să fie special pregătit (instruit) pentru aceasta. Pot fi formulate câteva condiţii fundamentale, minim necesare, pentru ca procesul de comunicare dintre emitent şi receptor să realizeze dimensiunea semantică.

Astfel *emitentul* va trebui: (a) să organizeze transmiterea semnalelor în aşa fel, încât, să corespundă *capacităţii de admisie şi de rezoluţie* (prelucrare) a destinatarului; (b) să codifice mesajul cu ajutorul unui alfabet pe care-l posedă şi destinatarul; (c) să

organizeze fluxul mesajelor în concordanță cu regulile logico-gramaticale ale „limbii" în care se face codificarea.

La rândul său, receptorul trebuie: (a) să cunoască dinainte alfabetul și limba în care se transmit mesajele; (b) să posede modelele tezaurizate ale combinațiilor-cod prin care se transmit mesajele; (c) să dispună de operatori de comparare a combinațiilor-cod primite și de modelele sale tezaurizate; (d) să posede un minimum de experiență anterioară în legătură cu conținutul mesajelor primite.

Indicatorul comportamental concret care atestă realizarea laturii semanticii îl constituie *starea receptorului* după primirea mesajului dat: dacă reacția sau răspunsul său concordă cu conținutul informațional al mesajului, se conchide că latura semantică a comunicării s-a realizat; dacă răspunsul nu concordă, se conchide că latura semantică nu s-a realizat.

Latura pragmatică a procesului comunicării presupune stabilirea unei relații între mesajul emis de sursă și o anumită stare de necesitate sau o sarcină de reglare a receptorului (destinatarului). Dacă mesajul respectiv contribuie la satisfacerea stării de necesitate sau la rezolvarea sarcinii de reglare date, atunci se conchide că s-a realizat latura pragmatică; dacă, dimpotrivă, după primirea mesajului starea de necesitate rămâne neschimbată sau se accentuează, atunci se conchide că latura pragmatică a comunicării nu s-a realizat. Desfășurarea proceselor specifice de reglare devine posibilă numai în măsura în care se realizează latura pragmatică a comunicării.

Luată în unitatea celor două ipostaze ale sale — de relație și de proces — comunicarea pune în evidență câteva caracteristici după care o putem evalua, și anume: *completitudinea, promptitudinea și fidelitatea*. *Completitudinea* este dată de diferența dintre cantitatea de informație emisă și cea real transmisă destinatarului: cu cât aceasta diferență este mai mică, cu atât comunicarea este mai completă, și invers. *Promptitudinea* se măsoară prin durata dintre momentul apariției necesității unui mesaj și momentul emiterii și recepționării lui. O comunicare este considerată promptă dacă mesajele pe care le vehiculează pot fi încă folosite pentru atingerea obiectivului reglării; ea devine depășită, inoportună dacă mesajul se emite sau se recepționează prea târziu, după trecerea timpului util. *Fidelitatea* exprimă gradul de corespondență pe elemente de conținut între mesajul emis și cel real transmis și recepționat de către destinatar. Ea poate lua valori diferite, de la foarte înaltă (corespondență între 85-100%), înaltă (75-85%), medie (55-75%) slabă (40-55%), foarte scăzută (sub 40%).

în desfășurarea comunicării, pentru atingerea nivelului corespunzător de fidelitate, se recurge la *procedeul redundării:* dublarea sau triplarea numărului de semnale (litere) în codificarea mesajelor; repetarea de mai multe ori a aceluiași mesaj; crearea unor raporturi de condiționare semantică între secvențele componente ale mesajului etc.

După contextul spațio-temporar în care se desfășoară, comunicarea poate fi *directă,* emitentul și receptorul aflându-se „fața în față" sau la distanță, conectați printr-un canal special (exemplu, în cazul comunicării interumane, cablul telefonic, unde radio etc), și *indirectă,* când între emitent și destinatar se interpune un mediator (agent de transfer). Pe de altă parte, după natura substanțial-calitativă a sistemelor relaționate, comunicarea poate fi *omogenă* (ambele sisteme având aceeași natură substanțial-calitativă) și *heterogenă* (un sistem de o natură substanțial-calitativă, iar celălalt de o

alia; ex.: comunicarea om-maşină, om-animal etc.), *fizică* (ambele sisteme sunt entităţi fizice neînsufleţite, — ex. comunicarea maşină-maşină în angrenajele automatizate), *biologică* cu cele trei forme specifice ale sale - *vegetală, animală, umană.*

Comunicarea umană, abordată în această lucrare, se diferenţiază după natura substanţial-calitativă a semnalelor şi alfabetelor utilizate pentru transmiterea mesajelor. Astfel, comunicarea poate fi *verbală,* în care mesajele se transmit prin intermediul semnalelor articulate (limbajul articulat), sau *nonverbală,* în care mesajele se exprimă şi se transmit prin intermediul semnalelor luminoase, figurale sau motorii, gestuale („limbajul nearticulat").

Termenii de *limbă* şi de *limbaj* sunt mai dificil de delimitat şi, în legătură cu ei, se poate chiar pune întrebarea: o asemenea delimitare este obiectiv necesară? De altminteri, aici nedeterminarea este cea mai marc: unii resping necesitatea diferenţierii şi utilizării distincte a acestor noţiuni, considerându-lc echivalente, alţii, dimpotrivă, le pun într-o relaţie de disjuncţie, susţinând că ele reflectă realităţi diferite. Din punct de vedere lingvistic şi psihologic, delimitarea după conţinut a noţiunii de limbă şi a celei de limbaj devine metodologic necesară. Dacă le-am considera echivalente, ar însemna să identificăm obiectul lingvisticii cu cel al psihologiei sau invers, ceea ce ar fi evident o eroare. Delimitarea dintre cele două noţiuni este impusă, aşadar, însuşi faptul că ceea ce studiază lingvistica este diferit de ceea ce studiază psihologia.

Diferenţierea între limbă şi limbaj o vom face prin compararea lor după anumite criterii - istoric, ontogenetic, funcţional-instrumental.

Astfel, din punct de vedere istoric, limbajul precede limba; aceasta se constituie pe baza dezvoltării aparatului fonator şi pe măsura dezvoltării şi obiectivării structurilor limbajului. Iniţial, limba există şi se manifestă în forma limbajului oral interindividual. Treptat, însă, limba se va detaşa relativ de limbaj, constituindu-se într-o entitate specifică, obiectivată prin intermediul unor sisteme de semne grafice şi al unor reguli logico-gramaticale de punere în corespondenţă cu cuvintele orale şi de combinare în sintagme purtătoare de mesaje.

Din punct de vedere ontogenetic, limba precede limbajul, ea prezentându-se individului ca o realitate obiectivă, pe care el trebuie s-o cunoască şi s-o asimileze pentru a putea intra în relaţie adecvată de comunicare cu semenii. Dacă nu s-ar stabili un asemenea contact, dezvoltarea limbajului în plan individual concret ar fi imposibilă. Pe lângă existenţa şi asigurarea contactului cu realitatea lingvistică dată, pentru dezvoltarea limbajului este necesar ca individul să posede mecanismele şi structurile corespunzătoare pentru receptare-decodare şi pentru emisie (articulare, scriere etc).

Din punct de vedere instrumental-funcţional, limba constituie o *mulţime de bază* (Q), constituită din următoarele „elemente": *repertoriul de combinaţii-cod designative* (vocabularul), *alfabetul* (literele cu ajutorul cărora se formează combinaţiile-cod sau cuvintele) şi *regulile gramaticale* (care definesc modul de combinare, de punere în corespondenţă şi de utilizare a elementelor vocabularului). în această înfăţişare, limba este un instrument de comunicare *potenţial.*

Limbajul este o *submulţiine* (E) ce se delimitează în cadrul mulţimii de bază, aflându-se, de regulă, în raport de incluziune faţă de aceasta. Componenţa acestei submulţimi este *homomorfa* componenţei mulţimii de bază (limbii). Limbajul este un

instrument activ de comunicare întruchipat individual. El poate fi considerat o particularitate a instrumentului potenţial care este limba. Atât limba, cât şi limbajul pot fi *naturale,* elaborate în procesul istoric al comunicării sociale, şi *artificiale,* elaborate de om în anumite scopuri ştiinţifice specifice (matematic, logico-simbolic, de programare, în cadrul inteligenţei artificiale). Limbajele artificiale se subordonează, din punct de vedere logico-gramatical, limbii şi limbajului natural, care rămân cadru general şi permanent de referinţă.

în cele ce urmează, rămânând în limitele obiectului psihologiei, vom analiza *limbajul articulat natural.*

11.2. SPECIFICUL PSIHOLOGIC AL LIMBAJULUI

Aşa cum am subliniat în paragraful anterior, limbajul reprezintă modul în care se asimilează, se integrează şi funcţionează limba la nivel individual. El se subordonează procesului şi activităţii de comunicare, comportamentului semiotic. Din punct de vedere psihologic şi psihofiziologic, funcţia semiotică exprimă capacitatea parţial înnăscută, parţial dobândită a omului de a folosi semne sau simboluri (semnificanţi) ca „înlocuitori" ai obiectelor (semnificate) şi de a efectua cu ajutorul lor combinaţii şi transformări în plan mental.

Graţie acestei funcţii designativ-reprezentaţionale, activitatea mentală dobândeşte un suport propriu şi o autonomie relativă în raport cu câmpul perceptiv imediat şi cu imaginile senzoriale, înscriindu-se pe traiectoria abstractizării, generalizării şi formalizării.

în funcţionarea creierului uman, limbajul verbal s-a impus istoriceşte ca un nou sistem de codare şi vehiculare a informaţiei, care se integrează celorlalte două sisteme primare, biologice - sistemul bioelectric şi spaţial-configuraţional (suportul memoriei de scurtă durată) şi sistemul biochimic (combinaţii ale moleculelor de ADN şi ARN - suportul memoriei de lungă durată). Pentru dezvoltarea proceselor psihice superioare — gândirea formal-abstractă, memoria logică, imaginaţia lingvistică etc. - limbajul verbal, ca suport de codare-fixare-vehiculare a informaţiei joacă un rol esenţial, el reglând şi subordonând sistemele de codare primare.

în acelaşi timp, dezvoltarea în ontogeneză a limbajului verbal are loc în strânsă interacţiune cu dezvoltarea psihică generală a individului. în structurarea şi funcţionarea limbajului, se vor reflecta nivelul şi caracteristicile dezvoltării psihice generale a subiectului.

Ca instrument şi modalitate de realizare a comunicării, limbajul verbal nu posedă un conţinut reflectoriu propriu, precum alte procese psihice - cognitive, afective, motivaţionale şi chiar volitive -, fiecare cuvânt sau propoziţie obiectivează şi exprimă conţinuturi senzorial-perceptive, noţionale, emoţionale, motivaţionale, motorii.

Astfel, limbajul verbal nu are o manifestare în sine, independenta, ci numai una integrată manifestării unui proces psihic specific sau altuia, unei activităţi sau alteia. Din punct de vedere psihologic, limbajul verbal devine mediator şi liant al diferitelor funcţii şi procese conştiente şi subconştiente, el făcând posibilă structurarea unui tip nou de comportament, specific uman - *comportamentul verbal.* în forma sa expresivă, limbajul poate fi definit ca ansamblul răspunsurilor verbale la acţiunea diverşilor stimuli externi. Acest gen de răspunsuri constituie materialul faptic cel mai relevant, pe

baza căruia încercăm să obţinem acces şi să explicăm modul organizării vieţii psihice interne, subiective, ideale. în tabloul comportamental, cuvântul apare atât ca „ieşire", cât şi ca „intrare", ca stimul (semnal), declanşând şi generând modificări în „profilul de stare intern" al personalităţii. Aşa cum a demonstrat I.P.Pavlov, cuvântul devine „semnal al semnalelor", substituind prezenţa şi acţiunea agenţilor fizici externi. Ca urmare, la nivelul omului se constituie cel mai complex sistem de organizare şi integrare comportamentală - verbo-verbală. Aceasta constă în aceea că atât veriga aferentă (declanşatoare), cât şi cea eferentă (efectoare) ale comportamentului sunt de natură şi esenţă verbală. Corespunzător, şi comunicarea la nivelul omului devine eminamente verbală sau mediată verbal. Astfel, verbalizarea se impune ca principiu central in organizarea şi integrarea sistemului psihic uman. Capacitatea de a verbaliza, de a avea limbaj verbal este una din aptitudinile generale esenţiale ale omului, alături de inteligenţă şi instruibilitate, graţie cărora se ridică pe o treaptă evolutivă superioară, comparativ cu celelalte vieţuitoare.

11*3*. DETERMINAŢIILE LIMBAJULUI VERBAL

Limbajul verbal, ca instrument de comunicare, pune în evidenţă două tipuri de determinaţii: determinaţiile fizice, externe, obiectiv-cantitative, *determinaţiile relaţionale designative şi comb'matorice şi determinaţiile de conţinut.*

Determinaţiile fizice externe pun în evidenţă condiţiile şi proprietăţile pe care trebuie să le posede limbajul pentru a fi obiectiv practicabil sau utilizabil ca instrument de codare şi transmisie. Prima condiţie este ca limbajul să se întemeieze pe un alfabet alcătuit din semne (litere, semnale) ca entităţi sensibile, posibil de emis şi de receptat. Limbajul natural are la bază alfabetul elaborat şi instituit social-istoric. Fiecare limbă îşi are propriul alfabet, ale cărui elemente constitutive diferă atât ca număr, cât şi ca formă. Astfel, se cunosc alfabetul latin, alfabetul chirilic, alfabetul arab, alfabetul chinezesc etc, care se deosebesc după forma literelor şi numărul sunetelor pe care le reprezintă aceste litere.

Vom constata că fiecare din alfabetele limbilor naturale au un volum (număr de litere) semnificativ mai mare decât este minim necesar pentru a realiza latura cantitativă, statistico-matematică a procesului de comunicare. Pentru limbile indo-europene, volumul alfabetului variază între 26-32 semne (litere); pentru alte limbi (chineză, de exemplu), acest volum este mult mai mare, de ordinul sutelor de semne (litere). Alfabetul limbii române cuprinde un număr total de 29 semne (incluzând ă, î, ş, ţ, q, w, y). Orice alfabet este o mulţime de elemente teoretic independente, adică, luate în afara procesului real a! comunicării ele au aceeaşi probabilitate de apariţie. Gradul general de nedeterminare al unei litere va fi de $\frac{1}{29}$. Raportată la teoria matematică a informaţiei, această nedeterminare asigură în medie o încărcătură de I=log2N=4,75 biţi, la o alegere. Dacă admitem acum că alegerea unei litere nu afectează distribuţia iniţială a probabilităţilor, acestea rămânând egale, şi că dorim să formăm un cuvânt cu lungimea de 6 litere, alegerea succesivă a celor 6 litere va conduce în final la o cantitate de 1=4,75x6=28,50 biţi.

Aceasta este cantitatea maximă de informaţie care se obţine când limbajul funcţionează la *gradul zero de aproximare* - (independenţa absolută a literelor în alfabet şi a cuvintelor în vocabular, Cherry, 1967).

Un nivel mai înalt de organizare (gradul I de aproximare) îl constituie acela la care se păstrează convenţia independenţei elementelor structurale ale vocabularului şi alfabetului, dar se introduce distribuţia probabilistică în concordanţă cu frecvenţele lor relative în procesul real al comunicării. Primul efect ce se va constata *va fi reducerea cantităţii* iniţiale de informaţie pe care o furnizează alegerea, unele litere sau cuvinte având o frecvenţă mai mare, altele o frecvenţă mai mică. Comparând două cuvinte, unul realizat la *gradul zero* de aproximare, iar celălalt, la gradul I din punct de vedere statistic, ambele având aceeaşi lungime - primul va purta o cantitate mai mare de informaţie decât al doilea (ex.Branox şi Talaet: I (Branox) = log26 = 2,50 biţi, iar I(Talaet)= 1,75 biţi). Introducând succesiv câte o nouă condiţie restrictivă, de limitare a independenţei alegerilor literelor sau cuvintelor pentru transmiterea unui mesaj, trecem la grade superioare de organizare a sistemului limbajului.

Concomitent cu trecerea de la un nivel de aproximare inferior la altul, superior, se reduce gradul de nedeterminare a evenimentelor în sfera comunicării verbale şi, implicit, cantitatea de informaţie (în sens statistico-matematic) pe care o poartă un semn (literă sau cuvânt). Aceasta ilustrează cu pregnanţă specificul limbajului ca instrument real de comunicare, şi anume: *caracterul serial ordonat, existenţa relaţiilor de condiţionare şi dependenţă* între elementele seriei verbale, *stabilirea unor informaţii* de structură care conferă transmisiei mesajelor un anumit coeficient de rezistenţă la influenţa zgomotelor.

Ca urmare, pe ansamblul sistemului comunicării verbale, se elaborează un indice *de redundanţă;* astfel, deşi cantitatea statistică de informaţie pe element şi pe mesaj se diminuează, rezistenţa mesajelor la perturbaţii sporeşte în ceea ce priveşte conţinutul, latura semantică şi, implicit, pragmatică a comunicării. Redundanţa face ca în cazul apariţiei unor perturbaţii pe parcursul transmisiei (omisiunea unor litere sau cuvinte, denaturarea altora etc), acestea să poată fi compensate şi identitatea mesajului restabilită, graţie relaţiilor de dependenţă elaborate anterior. De exemplu, în cuvântul *tkta,* cea de-a doua literă va fi considerată eronată pur şi simplu datorită familiarităţii relaţiei de succesiune a literelor în limba română: probabilitatea ca după t să urmeze k este foarte scăzută. Ca urmare, subiectul receptor va înlătura litera respectivă şi o va înlocui cu alta care să asigure nivelul aşteptat de familiaritate al seriei, respectiv cu a, cu i, cu u sau cu e. Cea mai probabilă este, desigur, litera a, deoarece ea duce la formarea seriei celei mai familiare. La fel se procedează şi în cazul alterării cuvintelor în seriile prepoziţionale (M.Golu, 1975).

Limbajul natural posedă o diversitate suficientă şi un spaţiu combinatorie întins, pentru a asigura acoperirea unui registru teoretic infinit al variaţiei stărilor unei surse, care s-ar constitui în mesaje informaţionale. Se ştie, de pildă, că în urma descoperirilor ştiinţifice se apelează adesea la formarea şi introducerea unor noi cuvinte pentru desemnarea noilor însuşiri sau fenomene.

Practic, nu se poate afirma că elementele de bază din care este alcătuit limbajul ar prezenta vreo limită în calea codării şi designării adecvate a rezultatelor posibile ale

activităţii de cunoaştere şi practice a omului. Dacă am admite că lungimea cuvintelor ar fi egală şi ea ar cuprinde, să spunem, 6 litere, s-a calculat că prin combinarea celor 29 litere ale alfabetului limbii române s-ar putea forma un număr de 29" cuvinte, aproximativ 400 milioane. în realitate însă, întrucât lungimea lor este variabilă, numărul posibil de combinaţii este mult mai mare.

Determinaţiile fizice, cantitativ-statistice, analizate mai sus, exprimă şi fac posibilă aşa-numita *latură transmisională,* de legătură a limbajului. In forma ei „pură", această latură s-ar putea modela în plan psihologic, luând doi subiecţi care nu posedă nici un fel de cunoştinţe nici despre modul de alegere şi combinare a cuvintelor, nici despre semnificaţiile lor; subiectul emitent va alege, absolut la întâmplare sau după o simplă aproximare statistică, diferitele litere sau cuvinte din cadrul alfabetului şi, respectiv, al vocabularului, iar subiectul receptor reproduce mecanic „mesajele" aşa cum le percepe, mai mult sau mai puţin „corect", îără nici o decodare (înţelegere a sensului). Se va putea constata că transmisia va depinde în cea mai mare parte de proprietăţile fizice ale semnalelor (sunetelor articulate): *intensitatea, viteza* sau *frecvenţa, structura spectrală, timbrul* etc. Astfel, ca orice gen de semnale, semnalele care formează structura fonetică a limbajului verbal trebuie să posede valori cantitative, pentru a putea fi utilizate ca mijloc de codare şi transmisie informaţională. Valorile pe care le iau însuşirile fizice ale lor trebuie să se încadreze în registrul capacităţii de admisie şi transmisie a canalelor senzoriale, în primul rând a sistemului auditiv. In acest context, cuvântul poate fi considerat ca un simplu *agent fizic;* pentru a determina 0 modificare în starea internă actuală a sistemelor de recepţie ale destinatarului, indicatorii săi de intensitate, frecvenţă, durată etc. trebuie să depăşească sau să fie cel puţin egali cu valorile pragurilor absolute inferioare şi cu valorile pragurilor diferenţiale ale analizatorilor auditiv (pentru mesajele orale) şi vizual (pentru mesajele scrise).

Aşa cum se ştie din teoria generală a comunicării, fidelitatea transmisiei semnalelor depinde de *gradul de optimalitate a codării.* Acesta este condiţionat de lungimea combinaţiilor şi de raporturile poziţionale dintre litere.

In limbajele artificiale, cerinţa optimalităţii se află sub controlul direct al celui ce le creează şi le utilizează. Cum se realizează însă această cerinţă în cazul limbajelor naturale? Răspunsul: prin acţiunea legii preferenţialităţii statistice şi a parcimoniei (economiei de efort) în cursul evoluţiei istorice a limbii. Aşa cum au stabilit cercetările întreprinse de G.K.Zipf (1949, 1952), în limbile evoluate, codarea s-a structurat de aşa manieră, încât cuvintele cu *frecvenţa relativă cea mai mare* în procesul comunicării curente să aibă *lungimea cea mai mică,* iar cele cu *frecvenţa relativă cea mai mică* să aibă *lungimea cea mai mare* (legea lui Zipf).

Studiile ulterioare ale lui M.Mandelbrot (1971) au confirmat această legitate, introducând, totodată, anumiţi indici de corecţie, derivaţi din analiza diferenţelor individuale în *poziţia* sau *numărul de rang* al diferitelor cuvinte ale limbii. Astfel, notând cu simbolul Q_r) cuvântul care ocupă rangul r, într-o primă aproximaţie, raţia *1 (r, k)/k,* care exprimă frecvenţa relativă a cuvântului C_r, într-un „text" de lungimea k, este invers proporţional cu *lOxr,* adică: *i(r, k)/k= 1/(10 r).* Introducând acum indicii de corecţie, parametri ce depind de subiectul dat, obţinem formula mai completă: $i(r, k) = Pk(r+V)^{*}$, unde *P, V* şi *B* sunt parametrii menţionaţi, ale căror valori diferă de

la un subiect la altul. în aproximarea primară (etalon), B=l şi V=0.Un indicator important pe baza căruia putem detennina experimental frecvenţa relativă a diferitelor cuvinte îl constituie viteza de emisie a răspunsurilor verbale în probe de „fluenţă spontană" (emiterea cât mai multor cuvinte într-un interval de 15 minute, divizat în 5 segmente a câte 3 minute fiecare) sau de asociere liberă (subiectul să răspundă cu primul cuvânt care-i vine pe buze la cuvântul-stimul al experimentatorului).

Se va constata că primele răspunsuri vor avea perioade de latenţă foarte scurte, iar, pe măsură ce procesul continuă, aceste perioade tind să crească.

Determinaţiile relaţionalo-designative şi combinatorice. Limbajul verbal nu se reduce la o mulţime neordonată de elemente, a căror variaţie şi dinamică se produc exclusiv după legile hazardului.

Dacă lucrurile ar sta astfel, el n-ar putea servi ca instrument efectiv de comunicare, adică de a purta un conţinut informaţional definit între emitent şi receptor, ci doar ca mijloc de transmisie sau de legătură.

în realitate, în câmpul fizic al elementelor componente ale limbajului verbal sunt introduse îngrădiri specifice, care acţionează ca „invarianţi" cu valoare aproximativ egală atât pentru subiectul emitent, cât şi pentru subiectul destinatar.

Aceste „îngrădiri" transformă limbajul verbal într-un sistem organizat, între elementele componente stabilindu-se legături determinante, neîntâmplătoare.

Există mai multe niveluri de „îngrădire" variaţională. Primul nivel se realizează prin aplicarea regulilor gramaticale de ordin formal —*fonetice, morfologice* şi *sintactice.*

Regulile fonetice stabilesc corespondenţele dintre sunetele articulate şi reprezentarea lor grafică. În limba română, corespondenţa este univocă, semnele grafice citindu-se aşa cum se scriu. Pentru fiecare sunet verbal, există o singură literă (semn), spre deosebire de franceză, de pildă, unde unui sunet pot să-i corespundă două litere (ex„ e=ai), iar o literă să exprime două sunete (ex., e=io): u=iu). În învăţarea alfabetului scris, corespondenţa dintre componenţa sonoră şi cea grafică apare ca *invariant,* care se va menţine în toate situaţiile particulare de comunicare.

Regulile morfologice vizează criteriile de circumscriere şi identificare a cuvintelor luate izolat şi de determinare a limitelor lor de variaţie (flexia). Făcând abstracţie de conţinutul informaţional propriu-zis, aceste reguli, subordonând pe cele fonetice, dezvăluie parametrii de ordin formal-extern ai cuvintelor „în calitate de categorii modale ale limbii şi, implicit, ale limbajului: *substantive, adjective, verbe, adverbe, pronume* etc. Fiecare din aceste categorii posedă anumiţi indicatori formali comuni: au un referenţial asemănător (obiectual - lucruri, fiinţe -. însuşire, acţiune, circumstanţă etc.) şi caracteristici flexionale de acelaşi tip (toate substantivele se schimbă după gen, număr şi caz, toate verbele - după mod, timp, număr şi persoană; adjectivul se acordă cu substantivul în gen şi număr etc).

în ontogeneză, conştientizarea acestor reguli se realizează destul de târziu, în clasele primare, şi cu destulă dificultate, dar în vorbire ele se impun şi acţionează spontan, în virtutea a ceea ce W.Stern numea „simţul înnăscut al limbii".

Pentru combinarea literelor în cuvinte nu există reguli precise, date din afară, dar se poate susţine că la baza formării cuvintelor, în evoluţia istorică a limbii, stau principiile codării optime şi ale facilităţii articulatorii. Gramatica, în calitate de ghid

obiectiv extern, oferă criterii mai mult sau mai puţin precise de formare a noi cuvinte prin derivare şi prin modificarea altora. Cum orice variaţie în parametrii fizici ai semnalelor înseamnă emitere de informaţie, orice derivaţie a unui cuvânt, obţinută pe baza regulilor flexionale, poate fi considerată ca realizare a unui nou mesaj. Fără a lua în calcul semnificaţia, numai pe baza criteriilor morfologice formale, avem deplinul temei să afirmăm că *elevul* şi *elevii, competent* şi *incompetent, scrie* şi *scria, acesta* şi *aceasta* etc. reprezintă mesaje diferite.

Comunicarea verbală interpersonală nu începe însă chiar de la nivelul combinării sunetelor în cuvinte, ci de la cel al combinării cuvintelor într-un enunţ - propoziţie, frază, discurs (chiar limbajul copilului mic debutează cu combinaţii de sunete - silabe, grupe de silabe). Elemente de bază ale actului verbal devin *cuvintele,* care se iau ca *entităţi* deja elaborate, ce trebuie fixate ca atare în mecanismele memoriei verbale.

Comunicarea verbală are o organizare *serială,* ea reclamând trecerea de la stadiul secvenţial, pe cuvinte, la stadiul integrat — serii articulate de cuvinte. Aici intră în joc cel al treilea grup de reguli gramaticale formale, anume *regulile sintactice.* Aplicarea lor determină structura serial-fbrmală a limbajului. Din punct de vedere formal, comunicarea verbală este *un flux de semne (cuvinte), ordonat selectiv după reguli sintactice.*

Dacă la nivel anterior obiectul principal al analizei şi însuşirii erau cuvintele în sine, la nivelul limbajului discursiv accentul cade pe *locul şi funcţia cuvintelor in propoziţie* şi pe relaţiile sintactice dintre ele. O regulă de bază care guvernează procesul de alcătuire a mesajelor este aceea a relaţionalii cel puţin a două entităţi sintactice - *subiectul* (agentul) şi *predicatul* (acţiunea) - „elevul învaţă", „copilul se joacă", „avionul zboară" etc.

O a doua regulă restrictivă importantă este cea care postulează ca, în cadrul unor propoziţii dezvoltate, atributele să se pună pe lângă *subiect,* iar complementele pe lângă *predicat.* Abaterea, într-un discurs, de la această regulă se compensează prin intermediul semnelor de punctuaţie (virgulă, linioară etc).

în fine, cea de-a treia şi cea mai importantă regulă sintactică, cel puţin în plan psihologic, este aceea privitoare la congruenţa sau unitatea formală a mesajului; ea postulează şi necesitatea respectării *acordurilor* subiect-predicat, subiect-atribut, predicat-complement.

Menţinându-ne în limitele analizei formale, putem demonstra cum respectarea regulilor de mai sus generează structuri socotite *corecte,* în vreme ce încălcarea lor generează structuri ce pot fi considerate *incorecte* (gramatical). Reproducem din lucrarea noastră *Principii de psihologie cibernetică (\9~i'5)* două exemple ce ilustrează această afirmaţie:

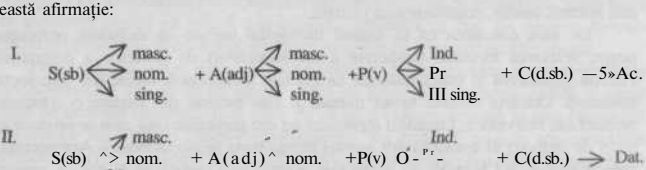

Prin prisma regulilor de mai sus, devine evident că structura din primul exemplu (I) este sintactic corectă, iar cea din exemplul al doilea (1l) este sintactic eronată (dezacord) între subiect şi atribut, dintre subiect şi predicat).

Nu mai puţin importante sunt regulile *transformaţionale,* care permit trecerea de la o formă gramaticală la alta: transformarea propoziţiilor din diateza activă în diateză pasivă (şi viceversa), regulile de transformare a propoziţiilor afirmative în propoziţii interogative sau în propoziţii negative. Aplicarea acestora duce la obţinerea unui număr de variante dintr-o singură propoziţie (dată iniţial), lată un exemplu:

Propoziţia iniţială'.

Activ-afirmat.	Tatăl pedepseşte fiul
Pasiv afirmat.	Fiul a fost pedepsit de tată
Negativ	Tatăl nu pedepseşte fiul
Interogativ	Tatăl pedepseşte fiul?
Neg.pasiv	Fiul nu este pedepsit de tată
Neg.interog.	Tatăl nu pedepseşte fiul?
Neg.pas.interog.	Fiul nu este pedepsit de tată?

Dacă aceste transformări se combină cu cele pe care le generează regulile variaţiei după *mod, timp. gen, număr, caz* etc, registrul configuraţiilor posibile ale structurilor verbale formale se lărgeşte foarte mult.

Regulile gramaticale devin *cadrul impus,* normativ, al procesului comunicării, ele trebuind să ghideze atât veriga de emisie, cât şi pe cea de recepţie (izomorfismul gramatical între subiectul emitent şi subiectul destinatar).

Potrivit legii lui Zipf, a minimului efort, oamenii tind să folosească mai frecvent formele simple decât pe cele complexe. Se conturează un aşa-numit *nivel mediu* de comunicare, la care. pe baza unui număr mai redus de modele structurale decât cel posibil din punct de vedere teoretic, indivizii cu orizonturi culturale diferite se armonizează în mod satisfăcător în planul corectitudinii gramaticale.

Fiind organic integrate în structura limbii, regulile gramaticale se asimilează în ontogeneză concomitent cu aceasta, ele funcţionând şi la subiecţii neinstruiţi, care nu studiază în mod special gramatica.

O influenţă deosebită asupra psihologiei contemporane a limbajului a avut-o modelul gramaticilor generative, elaborat de cunoscutul lingvist şi psiholingvist american Naom Chomsky. Potrivit acestui model, limba nu este doar un sistem stabil de codare, ci reprezintă un ansamblu nelimitat de structuri propoziţionale. în prim plan este aşezată, aşadar, combinatorica verbală.

De aici, concluzia că în studiul limbajului trebuie să includem preocuparea pentru relevarea modului (respectiv a mecanismului) de generare a propoziţiilor. Funcţia generativă şi combinatorica ca entitate psihologică subiectivă este socotită înnăscută. Oricărui subiect uman normal îi este proprie din naştere o *competenţă verbală* sau lingvistică. Limbajul reprezintă un caz particular (aşa cum se produce el la nivel de individ) al transformării acestei competenţe în *performanţă.* Argumentul pe care îl invocă N.Chomsky în susţinerea acestei teze constă în faptul că generarea prepoziţională sau discursivă este mult mai bogată şi mai flexibilă decât experienţa

omului. Teoretic, această generalitate este nelimitată, dar în limbaj ea se supune unor îngrădiri şi condiţionări.

Modelul gramaticii generative presupune interacţiunea între mai multe niveluri integrative ierarhice ale realităţii lingvistice (fig.37):

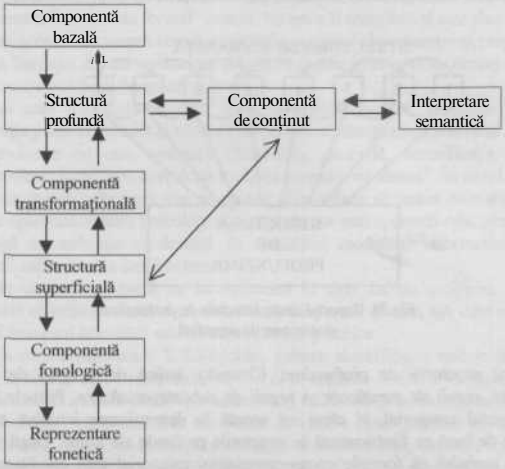

Fig. 37. Modelul gramaticii generative

Dacă teza despre caracterul înnăscut al generării propoziţionale este considerată hazardată şi ea poate fi serios criticată (ceea ce a făcut, de pildă, J.Piaget, care s-a angajat în polemică deschisă cu Chomsky pe această temă), modul de interpretare a dinamicii limbajului sub forma unui graf-arbore este pe deplin întemeiat. Acest model demonstrează caracterul formal al structurilor verbale — în planul limbii şi al limbajului - şi relativa lor independenţă de conţinutul informaţional sau de referenţial. Acest lucru este important pentru că relevă mai pregnant atributul de cod *sui generis* formal-abstract al cuvântului, în contextul activităţii generale de comunicare intenimană.

Prin aplicarea unor reguli ale gramaticii transformaţionale, pornind de la o propoziţie-nucleu sau de la un număr redus de propoziţii, se poate obţine o gamă întinsă de derivate combinatorice, care, fie că au o valoare formală în sine (devenind elemente ale unui sistem logico-formal coerent), fie că pot fi puse în corespondenţă designativă cu diverse „stări" ale realităţii extralingvistice. (Acelaşi mesaj poate fi redat într-o multitudine de variante propoziţionale). Astfel, fiecare propoziţie se situează într-un câmp generativ. Se delimitează *.structuri de suprafaţă,* de ordin fonetic şi lexical, şi

structuri de profunzime, care nu sunt strict dependente de forma enunțului, rezidând într-un invariant designativ. Astfel, propoziții ca „Bate vântul" și „Vântul bate" sunt structuri de suprafață diferite, dar au aceeași structură de profunzime. între cele două tipuri de structuri pot exista raporturi de „divergență" (de la cele de profunzime spre cele de suprafață) sau de convegență (de la cele de suprafață spre cele de proftinzime) (fig.38).

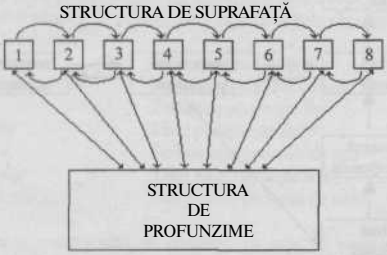

Fig.38. Raportul dintre structura de profunzime
și structura de suprafață

Pentru structurile de profunzime, Chomsky indică două tipuri de reguli de transformare: *reguli de ramificare* și *reguli de subcategorializare.* Primele alcătuiesc comportamentul categorial, al cărui rol constă în determinarea intuitivă a relațiilor gramaticale de bază ce funcționează în structurile profunde ale limbii. După Chomsky, este foarte probabil că formele comportamentului categorial sunt condiționate într-o oarecare măsură de caracteristici universale ce definesc limba umană în genere.

Regulile de subcategorializare permit trecerea succesivă de la enunțuri universale la enunțuri din ce în ce mai particulare, subordonate. La acest nivel, gramaticalul se întâlnește și se împletește cu logicul.

Cercetările întreprinse de alți autori, precum J.Mehler și G.Miller (1964) au arătat că, totuși, organizarea psihologică internă a limbajului este subordonată unei finalități semantice. în procesul de reproducere a amintirilor sau diferitelor fragmente din experiența anterioară, dimensiunea semantică se impune pe primul loc în conștiință, în vreme ce forma sintactică trece pe un loc secund.

în practica vorbirii curente, se creează preferințe și facilități funcționale pentru anumite tipuri de construcții prepoziționale. Astfel, propozițiile active se memorează și se amintesc mai ușor decât cele pasive (Coleman, 1964), timpul de verificare a corectitudinii logice a propozițiilor active și a celor afirmative este mai scurt decât cel necesar pentru verificarea propozițiilor pasive și negative (Gongh, 1965). Activitatea verbală a subiectului este ghidată de funcția decizională, izvorâtă din scopul comunicării, astfel încât niciodată nu se ajunge la parcurgerea întregului arbore generativ, ci doar a unei anumite ramuri a lui. Decizia subiectului ca operator de selecție în câmpurile generative este condiționată de numeroase variabile intermediare, care scapă adesea de sub control.

De aceea, dacă, în sine, modelul generativ al lui Chomsky este conceput pe principii deterministe, algoritmice, funcționarea limbajului viu, personalizat, are un caracter mai curând probabilist.

Determinațiile de conținut a limbajului - structura semantică. Analiza psihologică a limbajului ar fi total insuficientă și irelevantă dacă s-ar opri doar la funcționarea lui ca „sistem formal" neutru. Pentru a fi completă și mai ales adecvată, ea trebuie să se centreze asupra conținutului informațional al cuvintelor și propozițiilor. În acest caz, limbajul devine nu doar un sistem de semne în sine, ci un *sistem de semne cu semnificație,* cu valoare designativă reală.

Așa cum am mai arătat în pct.l al acestui capitol, în teoria comunicării semnificația poate fi definită la niveluri diferite de abstractizare. I'a nivelul cel mai înalt de abstractizare cu care operează cibernetica generală, semnificația apare ca o „corespondență biunivocă între două mulțimi oarecare de semne". În cazul comunicării verbale, ca proces psihologic viu, pe primul plan trebuie să treacă relevarea aspectelor calitative specifice. Pentru psiholog, accepțiunea cea mai operantă este, probabil, aceea care leagă semnificația cuvântului de rezultatul modelării informaționale interne (reflectorii subiective) a lumii externe.

Prin urmare, cuvântul nu încorporează în sine, ca un recipient, obiectele și fenomenele externe ca atare, ci modelele informaționale ale lor, așa cum le elaborează subiectul în cursul activității sale de cunoaștere și practice.

Așa cum a demonstrat L.S.Vâgotski, geneza semnificației trebuie căutată nu în cuvântul în sine pe care-l recepteză copilul, ci în acțiunea directă a acestuia cu obiectele din jur, în care se include sau la care se asociază cuvântul, ca un simplu semn. Ar fi total eronat să credem că, memorând din punct de vedere fizic (fonetic) cuvântul și chiar reproducându-l, copilul își însușește automat și semnificația lui, așa cum figurează ea în tezaurul obiectiv al limbii sau în limbajul adultului. El și-o elaborează *pe măsura* și *la dimensiunile* la care i-o permit, la momentul dat, acțiunea și capacitatea rezolutivă a creierului său de modelare informațională a obiectelor și fenomenelor din jur.

Privită din perspectiva obiectivă, semnificația este produsul unui proces istorico-cultural mai mult sau mai puțin îndelungat și ea ni se prezintă așa cum este definită în dicționar. în ipostaza dată, ea acționează ca un *invariant,* impunându-se cu aceeași obligativitate tuturor indivizilor. Deoarece nu există reguli speciale pentru deducerea sau stabilirea semnificației cuvintelor, fiecare cuvânt trebuie însușit cu semnificația prescrisă în limba dată. Procesul psihologic de dezvoltare a limbajului duce inevitabil la diferențe individuale considerabile și la abateri mai mari sau mai mici de la *normă.* O asemenea diversificare este favorizată și de faptul că, în cadrul limbii, relația semiotică nu are un caracter univoc determinat, astfel încât, în toate cazurile, un cuvânt să desemneze un singur lucru. Există frecvent situații relativ ambigui, când același obiect este desemnat prin mai multe cuvinte sau când un cuvânt desemnează concomitent mai multe obiecte.

De aici decurg două aspecte psihologice importante pentru însușirea și utilizarea limbajului verbal:

a) **relativa libertate** în stabilirea legăturii cuvântului cu conținutul informațional (la copilul mic, până la 3 ani, devine logică tendința de a lega de un anumit cuvânt o

gamă eterogenă de conținuturi informaționale - obiecte -, altele decât le are în vedere adultul, sau de îngustare designativă, până la a lega un cuvânt exclusiv de un singur eveniment concret, deși la adult cuvântul respectiv are o valoare semantică extinsă, generalizatoare);

b) **polisemia** - în jurul unuia și aceluiași cuvânt gravitează o întreagă constelație de semnificații.

Rezultă că tezaurul semantic individual este o *aproximare,* de un nivel mai înalt sau mai scăzut, a *tezaurului obiectiv* al limbii și o *oglindă fidelă* a experienței personale de comunicare.

Limbajul nu este, așadar, doar un sistem formal-sintactic, ci și un *sistem semantic,* care pune în evidență o organizare ierarhizată de tip *arborescent* și *concentric* (M.Golu, 1975).

Unitatea structurală de bază o constituie *cuvântul,* care poartă în sine cea mai redusă *cantitate semantică de informație.* Din relaționarea după criterii de conținut (semantice) a două sau mai multe cuvinte se obțin structuri semantice de nivel din ce în ce mai înalt, cu încărcătură informațională progresiv crescătoare, trecându-se succesiv de la determinări cantitativ-descriptive, la expresii explicativ-interpretative.

În procesul comunicării verbale, „discursul"' trece de la situații slab determinate, din punct de vedere semantic, la structuri închise semantic sau bine determinate: de la o semnificație de ordinul 1, *liberă,* slab circumscrisă, pe care o poartă un cuvânt izolat, se trece, prin conexiunea cuvintelor, la o semnificație de ordinul II, *integrată* și *supraordonată.*

Caracterul orientat al comunicării este impus tocmai de latura semantică, ea fiind cea care reclamă înlăturarea stării de incertitudine (îndoială) și înlocuirea ei cu starea de determinare sau consonanță referențială (raportul semn-designat).

într-o structură semantică serială, întinsă pe mai multe propoziții și episoade, se creează o anumită emergență, concretizată în desprinderea unui sens general supra-ordonat, care nu se reduce la sensul cuvintelor componente luate izolat sau la suma simplă a acestor sensuri individuale.

Organizarea pe verticală a laturii semantice a limbajului are la ba?ă criteriul subordonării semnificațiilor particulare unei semnificații mai generale, iar organizarea pe orizontală, criteriul coordonării prin similitudine (sinonimie), care duce la împărțirea tezaurului verbal în câmpuri semantice (centrale sau nucleu și periferice)

în memorie, se fixează modele operaționale integrate, care, în cursul comunicării, îndeplinesc rolul de *selectori,* în emisie, și *de filtre decodificatoare,* în percepția limbajului.

Putem reprezenta acest model sub forma unui graf-arbore orientat ca în fig.39.

Într-o lucrare anterioară (1975). am demonstrat că tezaurul semantic se constituie ca un ansamblu definit de relații între următoarele secvențe: I) *acțiunea* —> 2) *agentul* —» 3) *condiția* (logică)—* 4) *instrumentul* (mijlocul) —> 5) *locul* —> 6) *timpul* —> 7) *obiectul* (domeniul) -> 8) *scopul* -> 9) *destinatarul* -> 10) *calitatea* (bun-slab) -* 11) *criterii de adevăr sau fals.* Acestea pot fi considerate „vârfuri" de integrare semantică a informației vehiculate de mesajele verbale de la emitent la receptor.

La schema operațională de principiu, se adaugă un set de *indicatori* care ajută la delimitarea conținutului designativ al itemilor lexicali. De pildă, un astfel de indicator îl

poate constitui *genul:* dacă este masculin, el va fi asociat şi va delimita conturul informaţional al unor itemi lexicali, precum: bărbat, băiat, frate, nepot etc.

Componenta semantică a unei descrieri lingvistice va include, de asemenea, un set de *reguli de proiecţie,* care vor permite combinarea unor mesaje iniţiale (propoziţii) pentru a deriva caracteristici semantice necesare obţinerii unor construcţii de ordin superior. Aceste reguli vor opera deopotrivă şi asupra structurilor gramaticale, pentru a le face să corespundă mai bine scopului semantic principal.

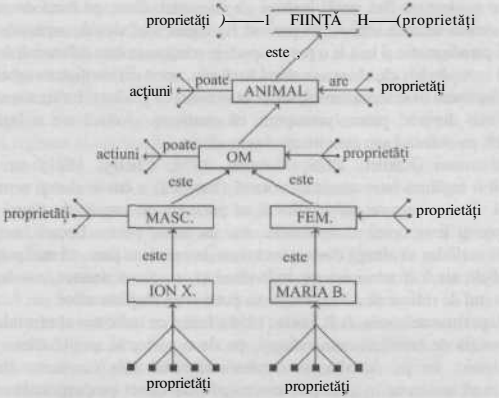

Fig.39. Organizarea sistematică a „tezaurului" verbal

Interpretarea sistemului de indicatori semantici poate fi privită ca parte integrantă a problemei fundamentale a formării conceptelor, categorializării experienţei etc. şi corelată cu procesele gândirii. Astfel elaborată, structura semantică dobândeşte o relativă independenţă faţă de cea sintactică, devenind rezistentă la denaturările posibile de ordin topic (putem înţelege mesajele care în plan sintactic sunt eronate ex.: „Acasă temele îşi pentru scrie elevul". Sensul acestei propoziţii este rapid reconstituit şi pe baza lui şi ordinea gramaticală corectă: „Elevul îşi scrie temele pentru acasă").

Pentru analiza raporturilor semantice, J.Osgood (1953) a introdus modelul *diferenţialului semantic.* In lumina acestui model, orice stimul evocă la un subiect o serie de reacţii relevante. Printre acestea, există însă numai *una singură* care poate efectua mediaţia semantică. Faptul a fost amplu studiat în experimentele pavloviene cu condiţionarea verbală. S-a demonstrat astfel că între cuvinte ca semne şi conţinutul lor informaţional există o relaţie circulară (V ^ I). In acelaşi timp, este esenţial să admitem şi faptul că relaţii de corespondenţă se stabilesc şi între cuvinte: unele cuvinte sunt

semnificative prin altele. Aceasta ține, pe de o parte, de nivelurile de integrare semantică, pe de alta, de un mecanism de evaluare a cuvintelor însele. Un asemenea mecanism se vrea a fi surprins de către diferențialul semantic al lui Osgood. Experimentul care a stat la baza acestui diferențial este pe cât de simplu, pe atât de ingenios. Subiectului i se propun pe rând diverse cuvinte pentru a fi cotate după o scară bipolară simplă, de tipul frumos-urât, rău-bun, luminos-întunecat, tare-moale, rotund-colțuros, plin-gol, nou-vechi etc.

în felul acesta, se stabilesc portretele semantice ale cuvintelor în însăși substanța lor sonoră, dar evident nu fără unele legături cu referentul. Cum, pe bună dreptate, observa Bresson, această tehnică interesantă pare să fie legată mai ales de aspectele afective ale sistemului paradigmatic și lasă la o parte aspectele relaționale care determină semnificația.

Noi considerăm că, chiar așa stând lucrurile, acest diferențiator verbal poate avea un rol indiscutabil în selecția mesajelor și determinarea gradului lor de expresivitate. Și, mergând mai departe, putem presupune că medierea afectivă are o legătură, fie și îndepărtată, cu obiectul sau evenimentul semnificat.

Unii autori (Köhler, 1929; Natadze, 1958; Cherry, 1971) au încercat să stabilească o legătură între structura sonoră (fonetică) a cuvintelor și semnificația lor obiectuală. Pentru aceasta, subiecților li se prezenta un număr de figuri sau obiecte necunoscute și li se cerea să inventeze câte un nume pentru fiecare, sau, într-o altă variantă, li se dădea să aleagă dintr-o listă numele care li se pare cel mai potrivit.

Probele au fost administrate individual și, cu toate acestea, s-a înregistrat un procent destul de ridicat de coincidențe sau potrivire a răspunsurilor.

în experimentele sale, A.R.Luria (1958), luând ca indicator al efectului diferitelor cuvinte reacția de orientare concretizată, pe de o parte, în amplitudinea răspunsului dermogalvanic, iar pe de alta, în depresia ritmului alfa (creșterea frecvenței), a demonstrat că activarea în „câmpul semantic" este direct proporțională cu gradul de *sinonimie* dintre cuvântul-etalon și cuvintele de evaluat: cu cât cuvintele supuse evaluării sunt mai apropiate prin conținut de cuvântul-etalon, cu atât reacția de orientare la ele este mai puternică, iar cu cât sunt mai îndepărtate, cu atât reacția de orientare indusă devine mai slabă, până la starea de indiferență.

Toate acestea conduc la o concluzie generală ce trebuie reținută și anume: conexiunile și condiționările între componentele de bază ale structurii semantice sunt la fel de „tari", dacă nu chiar mai „tari", ca și cele dintre componentele structurii sintactice.

11.4. VERIGILE FUNCȚIONALE ALE LIMBAJULUI VERBAL

Ca formă specifică a activității de comunicare, limbajul verbal este organizat și funcționează după principiul *input-output,* în cadrul lui delimitându-se trei verigi principale:

a) *veriga aferentă* (recepția);

b) *veriga eferentă* (emisia);

c) *veriga de autoreglare de tipfeed-back șifeed-before.*

a) **Veriga aferentă** (recepția) este cea cu care se și începe, în ontogeneză, formarea sistemului verbal de comunicare.

Inițial, până la însușirea alfabetului și a deprinderii cititului, această verigă se realizează în cadrul analizatorului auditiv și ea presupune mai multe niveluri de

integrare, cu roluri distincte: *nivelul fonetic elementar,* care asigură constituirea modelelor interne ale sunetelor limbii, ca invarianți ce permit recunoașterea și identificarea categorială a acestora, în pofida varierii intensității, înălțimii și timbrului cu care sunt exprimate; *nivelul fonetic secvențial,* prin care se asigură formarea modelelor interne ale cuvintelor ca etaloane de comparație și identificare a cuvintelor recepționate, fie separat, unul câte unul, fie în cadrul seriilor prepoziționale; *nivelul fonetic structural-supraordonat,* în cadrul căruia se stabilesc repere pentru recunoașterea identității propozițiilor; *nivelul decodării semantice,* care permite formarea și consolidarea legăturii designative dintre cuvinte și conținuturile informaționale determinate de reflectarea obiectelor și fenomenelor externe, devenind posibilă înțelegerea fluxurilor orale.

în ontogeneză, primele care se formează și se consolidează sunt nivelurile integrării fonetice, în timp ce nivelurile integrării semantice pe cuvinte și propoziții se constituie relativ târziu. în experimentele efectuate de noi (M.Golu, 1958, 1959), privind rolul reglator al cuvântului, efectuate pe copii în vârstă de 6-11 ani, a fost pus în evidență acest decalaj. Până la 10 ani, rolul dominant în declanșarea răspunsurilor motorii îl avea latura fonetică — intonația și intensitatea comenzilor; de-abia după această perioadă, rolul principal în declanșarea și coordonarea acestor răspunsuri începe să treacă de partea laturii semantice, a conținutului informațional propriu-zis.

Veriga aferentă auditivă a limbajului presupune elaborarea unui nou subsistem funcțional - auzul verbal sau fonematic - în raport cu o anumită realitate lingvistică: limba maternă sau limba străină care constituie obiect de învățare.

A doua componentă a verigii aferente a limbajului este cea vizuală, care se elaborează și intră în funcțiune în raport cu mesajele codate în formă grafică - litere sau grafeme. Ea are o schemă structurală similară cu componenta auditivă. Astfel, în cadrul ei, se delimitează aceleași niveluri integrative: *nivelul figurai elementar,* în cadrul căruia se constituie modelele interne „imagistice" ale literelor corespunzătoare sunetelor limbii și care asigură ulterior identificarea lor în text; *nivelul figurai secvențial,* care constă în stabilirea legăturilor integrative între imaginile singulare ale literelor și în structurarea imaginilor seriale ale cuvintelor, pe baza cărora devine posibilă *percepția integrată* (cuvântul ca unitate); *nivelul integrării seriale supraordonate,* în limitele căreia se elaborează scheme de conectare, într-o structură unitară a propoziției sau frazei; *nivelul decodării semantice,* care asigură medierea legăturii dintre cuvântul scris și conținutul informațional.

După cum se știe, percepția limbajului scris se dezvoltă mult mai târziu decât percepția limbajului oral și numai cu condiția ca subiectul să învețe în mod special și sistematic alfabetul și cititul. în cazul analfabetismului, această componentă a verigii aferente nu se dezvoltă.

b. Veriga eferentă (emisia) este cea care asigură producerea independentă de către un subiect a limbajului oral sau scris, în formă de răspunsuri la stimuli externi sau de mesaje, adresate unui potențial destinatar. Ca și cea aferentă, ea are o organizare multinivelară. în primul rând, în cadrul ei, se impune delimitarea componentelor structurale de bază: *componenta motrică,* ce rezidă în capacitatea subiectului de a efectua mișcări cu aparatul fono-articulator și buco-facial, precum și cu membrele

superioare, care sunt instrumentele principale prin care se finalizează *„output-ul"* sistemului verbal - oral şi scris; *componenta constructiv-praxică,* prin intermediul căreia se asigură selectarea mişcărilor singular-secvenţiale şi integrarea lor în scheme logice, corespunzătoare caracteristicilor fonetice ale sunetelor limbii şi formei grafice a literelor alfabetului prin care se reprezintă sunetele. Cele două componente nu pot fi identificate, ele având conţinuturi şi mecanisme neurofiziologice diferite.

Dacă pentru realizare componenta motrică, mecanismele intră singure în funcţiune, pe măsura maturizării, pentru componenta constructiv-practică, mecanismele trebuie să se formeze şi aceasta durează o bună perioadă de timp, ele devenind integral funcţionale de abia la sfârşitul vârstei de 3-4 ani. Şi după aceea, vor mai trece câţiva ani până să atingă nivelul optim de consolidare şi automatizare.

în al doilea rând. organizarea internă a verigii eferente se realizează sistemic: unităţile musculare şi mişcările simple secvenţiale, pe parcursul procesului comunicării verbale, se articulează selectiv, potrivit modelelor-etalon, impuse din afară de adult, şi formează *pattem-uri* obiectual-instrumentale *corespunzătoare sunetelor verbale* (articuleme) şi *Uterelor alfabetului,* apoi *cuvintelor* (ca unităţi de bază ale vocabularului) şi *seriilor sintactica-semnatice* (propoziţiilor, discursurilor). Pentru desfăşurarea normală a limbajului oral şi scris este necesară integritatea structural-funcţională a tuturor acestor trei niveluri şi interacţiunea lor logic coordonată.

c. **Veriga de autoreglare** asigură adecvarea reciprocă a celorlalte două verigi de bază, aferentă şi eferentă, prin conexiunea inversă *(feed-back)* de tip kineste-zico-auditiv (pentru limbajul oral) şi kinestezico-vizual (pentru limbajul scris).

Se reglează, corespunzător situaţiei de comunicare date, parametrii cantitativi ai verigii eferente - viteză, intensitate, tempou, ritm etc.

De asemenea, prin conexiune anticipativă *(feed-before),* se realizează cursivitatea vorbirii şi a scrierii, fiecare secvenţă parcursă acţionând ca semnal selector şi declanşator al secvenţei următoare. Eliminarea din diferite cauze a verigii de reglare duce întotdeauna la tulburări serioase ale dinamicii şi acurateţii vorbirii şi scrierii, până la a deveni neinteligibile pentru cei din jur.

11.5. FUNCŢIILE LIMBAJULUI VERBAL

Problema rolului şi funcţiilor limbajului în tabloul general al comportamentului uman a stat permanent în centrul atenţiei psihologilor, indiferent de orientarea metodologică în care se încadrau.

Modul de abordare şi soluţiile propuse variază semnificativ de la o şcoală psihologică la alta (ex., diferenţa dintre introspecţionism, care conferă cuvântului o putere demiurgică, operând după preceptul biblic „la început a fost cuvântul" şi behaviorism, care reduce limbajul la simple reacţii laringeale sau la simpli agenţi fizici, cuvintele acţionând asupra organismului şi determinând aceleaşi răspunsuri ca şi oricare alt stimul fizic), cât şi de la un autor la altul.

K.Bühler (1933) distinge doar trei funcţii principale ale limbajului, şi anume: a)*funcţia expresiv-emoţională,* prin care se obiectivează trăirile şi atitudinile subiectului; b) *funcţia conativă,* prin care se exercită influenţa asupra celor din jur; c) *funcţia*

referențială, designativă sau cognitivă prin care cuvintele desemnează conținutul activității de cunoaștere.

Alți autori, precum P.Janet și A.Ombredane, leagă funcțiile limbajului de nivelurile sale integrative și le deduc din acestea. Existând mai multe niveluri integrative, se consideră că este firesc să existe și mai multe funcții. Clasificarea acestora va depinde însă de criteriile alese. Identificând funcțiile limbajului cu utilizările sale, A.Ombredane (1951) le așază într-o serie ierarhizată după criteriul primitiv/spontan-elaborat/voluntar. El desprinde cinci utilizări sau funcții principale: *afectivă, ludică, practică, reprezentațională* și *dialectică* (discursivă).

Funcția afectivă derivă din integrarea limbajului la nivelul sferei emoționale. Ea constă în exprimarea spontană, involuntară sau deliberată, voluntară a conținutului și semnului trăirilor emoționale și pulsiunilor.

Verbalizarea componentelor și dinamicii sferei afective se realizează în forme diferite de completitudine: de la simple interjecții, până la descrieri închegate (în cazul emoțiilor complexe și sentimentelor). Latura cea mai intim legată de trăirile emoționale actuale este cea fonetic-intonațională.

Modificarea înălțimii și intensității sunetelor, exclamațiilor și cuvintelor, a ritmului și tempoului vorbirii sunt toate expresii ale unei trăiri de un anumit semn și de o anumită intensitate.

Deosebit de relevante, în asemenea situații, devin expresiile pe care subiectul aflat sub stăpânirea unei trăiri emoționale puternice !e adresează agentului cauzator al trăirii respective.

În funcție de semnul trăirii, expresiile respective vor avea un caracter sancționator, injurios sau unul de recunoștință și mulțumire. Corespunzător, relația interpersonală va urma un curs pozitiv, constructiv, de apropiere și armonie, sau unul negativ, destructiv. antagonic, de îndepărtare și excludere reciprocă.

Funcția ludică este strâns legată de cea afectivă, îndeosebi cu veriga pozitivă, tonică a trăirilor. Ea rezidă în a produce subiectului o stare specifică de plăcere, de relaxare, de satisfacție. Această funcție se manifestă de timpuriu în copilărie, în forma repetițiilor ritmate, ajustărilor și contrastelor fonetice, combinațiilor de etect. La vârsta adultă, jocul verbal devine o modalitate curentă de distracție: schimbul de glume, de vorbe de duh, construcții de cuvinte și expresii, corelări fonetice și semantice, ca modalitate de procurare a unei stări de bună dispoziție sau a unei satisfacții intelectuale.

Funcția practică este menită să declanșeze, să faciliteze și să conducă acțiunea colectivă prin colaborare sau rivalitate. Este un limbaj de intervenție promptă, cu formule concise și energice, comunicarea desfășurându-se într-un cadru situativ, unde cele mai multe condiții sunt cunoscute. Ombredane susține că limbajul practic se regăsește și în conduita individuală, sub forma autocomenzii — de automobilizarc sau de autointerdicție, a blamării și aprobării de sine, a vorbirii ritmice, sincopate, care marchează momentele acțiunii și-i relevă articulațiile etc. În viziunea actuală, utilizarea practică a limbajului se subsumează funcției lui mai cuprinzătoare — cea de reglare.

Funcția reprezentațională constă în desemnarea a ceea ce, în momentul dat, este absent, fiind în raport invers cu narațiunea și evocarea. Limbajul reprezentațional se orientează în două direcții; pe de o parte, spre figurarea concretă și singulară, aspect prin care se

aseamănă cu opera de artă, a cărei semnificaţie este imediat accesibilă, pe de ahă parte, spre aluzia fundată pe un sistem de convenţii, a căror însuşire anterioară este necesară.

în reprezentări nu pot fi cuprinse noţiuni abstracte, dar sunt din plin prezente elementele aluzive şi sugestive.

Fwicfia dialectică rezidă în utilizarea formală a limbajului, care nu se centrează pe descrieri şi povestiri, ci pe formarea şi desfacerea combinaţiilor simbolice abstracte, expresia cea mai elocventă a acestei funcţii fiind algebra. în ontogeneză, ea se structurează mai târziu decât celelalte, prezentate mai sus, şi se corelează cu formarea operaţiilor formale ale gândirii. Prin funcţia dialectică, limbajul verbal devine principalul instrument care mediază şi face posibilă cunoaşterea conceptual-abstractă.

Analizând datele oferite de clinică, A.Ombredane a constatat că în afazii are loc o regresiune de la funcţia superioară sau dialectică (prin care se construiesc şi se exprimă raţionamentele) către funcţiile inferioare, subordonate, ale simplei descrieri situaţionale sau ale reacţiilor emoţionale, impulsive. Pe această bază, autorul mai sus citat formalizează şi o reciprocă: dezvoltarea la nivel superior a limbajului transformă şi celelalte funcţii, acestea devenind mai conturate, mai rafinate şi saturate în conţinuturi informaţionale specifice.

în psihologia contemporană, în delimitarea şi definirea funcţiilor limbajului, se porneşte de la teoria generală a comunicării şi cea a comenzii-controlului (reglării).

Celebrul lingvist şi psihanalist Roman Jacobson (1960) apelează la termenul „centrare" a mesajului, pentru a pune în evidenţă raportul dominant care exprimă o anume funcţie. Astfel, mesajul centrat pe emitent însuşi reflectă *funcţia expresiv-emoţională* a limbajului; când mesajul este centrat pe subiectul receptor, în prim plan apare *fiincfia conativ-persuasivă* a limbajului; centrarea mesajului *pe referent,* adică pe obiectul desemnat, evidenţiază ca dominantă funcţia denotativă, reprezentaţională, în esenţă cognitivă; centrarea limbajului pe el însuşi, îndeosebi pe modalităţile sale de construcţie, de combinare-transformare, scoate în prim plan *funcţia sa poetică;* în cazul centrării mesajului asupra canalului (modulări ale vocii, apeluri „alo" etc.) se reliefează *funcţia fatică* a limbajului; în fine, centrarea mesajului asupra elementelor codului, corespunzător preocupării de a înţelege şi a fi înţeles („ce vreţi să spuneţi" - „nu în sensul acesta...", „am vrut să spun..." etc.) ne aduce în *f&Qfimcţia metalingvistică.*

Respectând spiritul comunicării şi reglării, precum şi determinaţiile generale ale sistemului psihic uman, putem sintetiza funcţiile principale ale limbajului: *comunicativă; designativ-cognitivă* şi *reglatoare.*

Funcţia de comunicare este bazală şi primordială, ea izvorând din natura intrinsecă a omului de a se relaţiona şi de a realiza schimburi energetico-informaţionale cu mediul extern. Prin geneza sa, limbajul verbal este un instrument de mediere şi realizare a comunicării specific umane. Ea se constituie într-o situaţie care presupune relaţionarea celor doi factori - *emiţătorul* şi *receptorul* sau destinatarul, raportaţi la un *referent comun* (obiectul comunicării) şi centraţi pe acelaşi model informaţional intern (fig.40).

Funcţia de comunicare se concretizează în schimbul de informaţii între două persoane, între o persoană şi un grup, între două grupuri, între om şi maşină, între om şi animal. Prin limbajul verbal, omul îşi lărgeşte sfera de relaţionare comunicaţională şi se impune ca sistemul cu cel mai înalt grad de organizare. Comunicarea îndeplineşte,

totodată, rolul de *liant,* de factor de articulare şi coeziune a indivizilor în viaţa socială, a omului şi maşinii în cadrul activităţii de muncă.

Funcţia de comunicare întreţine trează conştiinţa existenţei unui alt semen şi sentimentul generat de a te afla împreună, de a „fi ascultat" sau de a asculta pe altul. Trebuinţa internă de a ne exterioriza trăirile, dorinţele, vrerile, gândurile, opiniile etc. reclamă în mod imperios prezenţa unui *alter* şi raportarea la el. Ca fiinţă socială, omul are nevoie stringentă de anturaj, de prezenţa celorlalţi semeni şi de a intra în „dialog" cu ei. Când această condiţie normală este încălcată (izolare socială), individul uman îşi satisface nevoia de comunicare, vorbind cu sine însuşi sau cu o persoană imaginară.

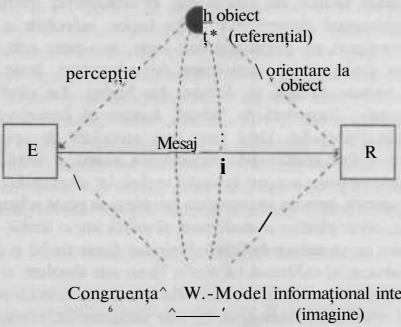

Fig. 40. Schema bloc a funcţiei de comunicare a limbajului verbal

Aşadar, prin funcţia de comunicare, va trebui să înţelegem esenţialmente ipostaza limbajului verbal de mijloc de exteriorizare a stărilor interne ale subiectului. Exteriorizarea verbală, care înseamnă emitere de semnale sau mesaje, ne apare, din acest punct de vedere, ca o *descărcare,* limbajul îndeplinind rolul de supapă. Nerealizarea ritmică a acestei descărcări duce la acumularea de tensiuni psihice, de „prea-plinuri"informaţionale care dăunează echilibrului funcţional intern.

Funcţia desigiativ-cognitivâ se subsumează celei de comunicare şi ea se relevă în două forme: a) *designarea* şi *obiectivarea* modelelor informaţionale interne ale obiectelor şi fenomenelor externe; b) *includerea* cuvântului în însăşi schema de desfăşurare a proceselor cognitive, de la cele senzoriale la cele ale gândirii formal-abstracte.

Sub raport designativ, cuvintele limbii ca semne sunt, prin învăţare sistematică, asociate cu obiecte şi fenomene concrete, pe care copilul le percepe nemijlocit, devenind *nomene* şi *subsistuenţi* ai lor. Ca urmare, ulterior, recunoaşterea şi identificarea lor se vor realiza fie prin indicare cu degetul (la întrebări „care este mărul?", „care este scaunul?", „care este copacul?" etc), fie prin rostirea denumirii verbale (la întrebări de genul: „ce este acesta?", „ce este aceasta?").

Conținutul denumirii nu-l va constitui însă obiectul real ca atare, ci imaginea lui ideală internă. în etapele târzii ale dezvoltării limbajului, după vârsta de 14-16 ani, când se structurează și operațiile formale ale gândirii, aceleași cuvinte-denumiri, care anterior aveau doar un conținut informațional de natură senzorială, vor dobândi și unul conceptual, care face posibilă raportarea categorială la realitate și integrarea în structurile cunoașterii a raportului dialectic individual/particular-general.

Relativa independență a semnului față de designat face posibil ca limbajul verbal să reprezinte și să vehiculeze conținuturi referitoare la domeniul irealului, care, însă, pentru om, capătă semnificații speciale.

Din perspectiva cognitivă, limbajul verbal participă ca factor de organizare și orientare a proceselor psihice de cunoaștere, el constituind matricea pe care se structurează și funcționează sistemul operațiilor logice, judecățile și raționamentele. Unii autori, reprezentanți ai pozitivismului logic, au mers atât de departe cu accentuarea rolului limbajului în activitatea de cunoaștere, încât au conchis că structurile logice trebuie căutate și deduse din limbaj. La rândul său, ipoteza relativismului lingvistic, formulată de Whorf, susține că *limitele cunoașterii sunt identice cu limitele limbajului.* Deși pare mai apropiată de spiritul cercetărilor psihologice, ea nu a fost confirmată, cunoașterea având o sferă mai întinsă de cuprindere decât ceea ce poate acoperi limbajul verbal, iar structurile ei își au propriile lor scheme de organizare, care nu se suprapun întotdeauna peste schemele gramaticale ale-limbii. Desigur, orice gândire se realizează și există într-o limbă, dar substanța ei nici nu decurge, nici nu se reduce la limbă. Unitatea dintre limbă și gândire este una funcțională și nu substanțial-calitativă, de aceea, ea nu este absolută, ci relativă, nu este monolită, ci contradictorie - nu există o concordanță deplină între nivelul de dezvoltare a gândirii și cel al dezvoltării limbajului, nu este inextricabilă, ci supusă destrămării, disocierii - în anumite boli psihice, precum schizofrenia, destrămarea structurilor operatorii ale gândirii nu este însoțită și de destrămarea structurilor verbale.

Funcția reglatoare a limbajului se realizează în două planuri: *intern* și *extern.*

In plan intern, limbajul devine factor esențial de autoreglare a organizării psihocomportamentale proprii a individului. Integrarea verbală se impune ca lege specifică a dezvoltării și organizării, în conținut și formă, a tuturor proceselor psihice conștiente. Prin intermediul limbajului, se realizează asimilarea sistemelor de cunoștințe, de valori, de principii și norme, de etaloane și criterii de comparație, de deprinderi și *pattem-m* comportamentale, constituite istoricește și obiectivate în diferite forme ale culturii și civilizației umane. Apoi, prin intermediul cuvântului, se exprimă *autoconwnzi* („trebuie să fac cutare lucru", „trebuie să încep cutare activitate", „trebuie să merg în cutare loc", „trebuie să mă stăpânesc", „trebuie să ripostez" etc, etc), *automeurajări* („nu mă dau bătut", „să mai încerc o dată", „o să reușesc", „am trecut (ieste greutăți și mai mari" etc), *autorecompense* („bravo", „foarte bine", „am dovedit ce pot", „așa o să procedez și în viitor" etc), *autosancțiuni* („așa-mi trebuie", „n-am tăcut ce mi-am propus, nu merit să am cutare lucru", „așa-mi trebuie, să mă învăț minte" etc), *autoblamări* („sunt un prost", „sunt un om de nimic", „nu sunt în stare de nimic", „sunt un nemernic", „sunt un laș" etc).

Rolul autoreglator al limbajului se impune treptat în ontogeneză, inițial prin latura sa sonoră (până la 3-3,6 ani), și apoi prin cea semantică (după vârsta de 5 ani). La adult acest rol se realizează în unitatea ambelor laturi, fiecare având contribuția sa specifică: cea semantică în organizarea, planificarea și selecția comportamentelor adaptative, cea sonoră - în potențarea comportamentelor actuale (influență dinamico-energetică).

în plan extern, funcția reglatoare a limbajului constă influențarea și modelarea atitudinilor și conduitelor celor din jur, în funcție de dorințele și așteptările noastre.

Având în vedere că orice relație interpersonală este îmbrăcată într-o haină verbală și este mediată prin limbaj, cuvântul se impune ca principal mijloc de influențare reciprocă.

Cuvântul, luat în unitatea laturii sonore și semantice, îl folosim permanent în raporturile noastre cu cei din jur, în vederea provocării unor comportamente, stopării unor comportamente în derulare, modificării direcției de desfășurare a unei activități, modificării atitudinilor și stărilor de spirit, accentuării unor divergențe și conflicte sau aplanării și stingerii acestora, mobilizării și îndemnului la o cauză comună etc. întreaga activitate de guvernare și de conducere într-o societate este instrumentată și realizată prin mijloace verbale - mesaje orale sau instrucțiuni și norme scrise.

Și în plan extern, funcția reglatoare a limbajului se concretizează în: comenzi imperative, instrucțiuni, atenționări, avertizări, persuasiuni. sancțiuni, recompense (laude).

în concluzie, trebuie să subliniem că între cele trei funcții ale limbajului este o strânsă interacțiune; ele sunt complementare, se presupun și se întregesc reciproc.

11.6. **FORMELE LIMBAJULUI VERBAL**

Analiza limbajului în contextul activității generale de comunicare interumană a dus la delimitarea principalelor forme particulare în care se manifestă: *limbajul extern* și *limbajul intern.*

limbajul extern este adresat cu precădere unor destinatari din afară. El se realizează în două forme: *limbajul oral* și *limbajul scris.*

Limbajul oral rezultă din succesiunea selectivă, structurată după reguli logico-gramaticale, a sunetelor articulate, produse de aparatul fonator la comanda centrilor corticali verbo-motori.

După specificul schemei de comunicare, limbajul oral se realizează în trei variante: *solilocviu, monolog* și *dialog.*

Solilocviul înseamnă vorbirea cu voce tare cu noi înșine. în mod normal, această formă de manifestare a limbajului oral se întâlnește la copil (până la 5 ani), prin care se exteriorizează intențiile și se consemnează desfășurarea secvențelor activității curente. La adult, vorbirea cu sine însuși apare doar situațional, ca, de exemplu, în cazul izolării mai îndelungate de contactul cu cei din jur, sau în stări patologice, de blocare a mecanismelor de control ale limbajului intern-logoreea.

Monologul presupune existența unui destinatar extern, care să recepteze fluxul mesajelor fără a replica după fiecare secvență (propoziție), ci, posibil, doar Ia sfârșit. De regulă, monologul este centrat pe o anumită temă și el are ca obiectiv informarea-instruirea auditoriului într-o problemă oarecare, lămurirea sau convingerea acestuia de ceva (cum este, de pildă, discursul politic sau predica religioasă) sau, în fine, relaxarea sau catarzisul (cum se întâmplă în poezie și teatru).

Pentru a-şi atinge obiectivul propus, oratorul sau interpretul trebuie să adapteze conţinutul şi forma discursului ca şi maniera de expunere la particularităţile psihologice şi de vârstă ale auditoriului. Aici, artificiile stilistice, pauzele, intonaţia, accentele şi argumentaţia (unde se impune) sunt variabilele care condiţionează efectul final al monologului.

Dialogul este forma tea mai frecventă de realizare a limbajului oral. El se desfăşoară prin alternarea poziţiilor celor doi termeni ai relaţiei de comunicare - emitentul şi receptorul - şi are caracter de schimb reciproc de mesaje. în înlănţuirea acestora, se poate face distincţie între *mesaj inductor* (provocativ), care porneşte de la emitent, şi *mesaj-răspuns,* care vine din partea receptorului.

Dialogul poate fi *structurat* şi *liber-situaţional.*

În primul caz, dialogul se axează pe o problemă anume, şi prin el se urmăreşte ajungerea la un acord, consens sau rezultat final. Desfăşurarea lui va depinde de poziţia iniţială a interlocutorilor faţă de problema pusă în discuţie, respectiv, dacă părţile au interese opuse sau convergente. în politică şi viaţa socială, dialogul structurat poate fi socotit unul din mijloacele cele mai adecvate şi eficiente de atenuare şi rezolvare a stărilor tensionale şi de întărire a încrederii reciproce şi a coeziunii comunitare. în ştiinţă, dialogul, în forma dezbaterilor şi disputelor între cercetători şi şcoli reprezintă motorul principal al progresului conceptual-teoretic.

Dialogul liber se încheagă şi se desfăşoară spontan, cel mai adesea purtându-se nu doar asupra unui singur „obiect", ci a unui întreg mozaic. Aceasta este conversaţia cotidiană pe care o legăm cu semenii noştri în cele mai diferite situaţii şi împrejurări, întregul limbaj oral poartă puternic amprenta subiectivităţii vorbitorului. El reflectă conţinutul informaţional specific, dar şi nivelul general de dezvoltare intelectuală şi trăsăturile de personalitate (mai ales de ordin temperamental). De aceea, analiza lui devine o modalitate importantă de cunoaştere psihologică a individualităţii.

Ca indicatori relevanţi pentru evaluarea limbajului oral, menţionăm: *volumul şi diversitatea vocabularului, fluenţa, rapiditatea* (frecvenţa cuvintelor în unitatea de timp — minutul), *tempoul* (regulat sau sincopat), *tăria* (forţa pronunţiei), *claritatea dicţiei, intonaţia şi gradul de melodicitate, timbrul.*

Pentru o analiză riguroasă a valorilor şi semnificaţiei acestor indicatori, este necesară înregistrarea fluxului vorbirii spontane sau provocate, precum şi utilizarea unor probe verbale specifice de genul asociaţiei libere, asociaţiei dirijate, clasificării, relaţionării semantice (sinonimie).

Limbajul scris se realizează prin codarea mesajelor orale în formă grafică. El apare mult mai târziu decât cel oral, atât în cursul evoluţiei istorice, cât şi în ontogeneză.

Apariţia şi perpetuarea lui au fost determinate de nevoia asigurării comunicării în spaţiu şi în timp, iar în acest din urmă caz, nu numai în limitele prezentului imediat, ci şi ale trecutului şi chiar ale viitorului (mesaje pentru posteritate).

în principiu, organizarea internă a limbajului scris este izomorfă organizării limbajului oral. Schemele gramaticale care articulează şi dau formă procesului de emitere şi recepţie a sunetelor, cuvintelor şi propoziţiilor codate oral, acţionează şi în sfera limbajului scris, aţât în veriga de emisie - *scrisul,* cât şi în cea de recepţie - *cititul.*

Dincolo de importanţa sa comunicaţională, limbajul scris, respectiv *scrierea,* capătă istoriceşte o semnificaţie cu totul aparte - aceea de obiectivare, fixare şi perpetuare în timp a limbii şi a structurilor sale logico-gramaticale.

Spunem, de exemplu, că, în poezia şi, în general, în opera lui M.Eminescu, a fost structurată şi pusă în circuitul spiritual limba română literară a secolului XX.

Progresul istoric al limbajului scris a mers în paralel cu dezvoltarea limbajului oral (îmbogăţirea şi diversificarea vocabularului, perfecţionarea aparatului gramatical) şi cu perfecţionarea alfabetelor. Acestea din urmă au implicaţii psihologice deosebite, în ceea ce priveşte, pe de o parte, uşurinţa perceperii şi învăţării (din acest punct de vedere, trebuind să fie cât mai simple), iar pe de altă parte, gradul de detaşare a semnelor grafice de forma concretă a designatului. Aceste două implicaţii au acţionat şi ca factori ai evoluţiei şi perfecţionării alfabetelor.

în pofida relaţiilor lui aproape simetrice cu vorbirea, limbajul scris are propriile sale particularităţi. El nu urmează toate sinuozităţile şi variaţiile pronunţării, reţinând şi redând doar pe cele mai semnificative (semnele grafice sunt indiferente la intonaţia şi flexiunile vocale, la intensitatea pronunţiei, la timbru).

!n scris, dispar elementele de *halou* situaţional ale limbajului oral, accentul central punându-se pe conţinutul informaţional, pe *idee.* Prin aceasta, limbajul scris devine mai obiectiv, mai dens şi mai relevant în plan cognitiv decât cel oral.

„Producerea" lui este însă mult mai pretenţioasă şi mai dificilă decât a celui oral. Forma sa trebuie să fie concordantă cu regulile gramaticale, iar succesiunea mesajelor (ideilor) cât mai ordonată şi coerentă din punct de vedere logic, pentru a preveni echivocul şi ambiguităţile în înţelegere. Recepţia şi înţelegerea limbajului scris sunt şi ele mai dificile decât ale limbajului oral, care este contextual şi acompaniat de gesturi auxiliare.

Din acest punct de vedere, textele se pretează la o clasificare după gradul de accesibilitate pe o scală diferenţiată de la *simple,* până la cele mai *complexe.*

Ca şi vorbirea, scrisul reflectă şi exteriorizează personalitatea subiectului. După bogăţia vocabularului şi după stil, se poate aprecia nivelul de instruire şi cultură al subiectului respectiv. Apoi, după caracteristicile grafice ale scrisului, se pot deduce importante trăsături de personalitate - introversia şi extraversia, pesimismul sau optimismul, ascendenţă sau submisivitate, stabilitate sau instabilitate, forţa sau slăbiciunea Eului etc. Grafologia are astfel o bază psihologică reală şi ea poate fi acceptată ca o modalitate complementară în studiul personalităţii.

11.7. MECANISMELE NEUROFIZIOLOGICE ALE LIMBAJULUI VERBAL

Limbajul verbal este una din funcţiile psihocomportamentale care ilustrează cel mai pregnant principiul localizării dinamice.

Datele şi cunoştinţele actuale despre mecanismele sale diferă semnificativ de cele existente la sfârşitul sec.XIX, sintetizate de Broca şi Wemicke şi care se integrau modelului îngust localizaţionist. S-a schimbat radical imaginea despre însăşi structura şi organizarea limbajului. Reprezentarea şi concepţia despre limbaj ca funcţie omogenă şi unidimensională au fost înlocuite cu viziunea sistemică, potrivit căreia, acesta este o funcţie complexă, multidimensională între diversele sale componente, verigi şi forme existând relaţii de dependenţă şi condiţionare reciprocă, generatoare de emergente supraordonate.

Pe baza studiilor experimentale de laborator şi a datelor clinice comparativ-diferenţiale (A.R.Luria, 1947, 1958. 1962. 1970: Fessard, 1954; W.Penfield şi Roberts, 1959: Primbram, 1971: M.Golu, L.Dănăilă, 1988). s-a clarificat faptul că aşa-numitul „centrii al limbajului"[1] (Broca şi Wemicke), nu reprezintă în realitate decât *verigi particulare* ale unui mecanism general la tel de complex şi eterogen alcătuit, cum este şi limbajul însuşi. în interiorul său, se relaţionează şi se articulează zone şi structuri cerebrale cu topografie şi specializare diferite. Schema după care se conectează şi se sincronizează funcţional între ele este una *logică,* modelată pe baza şi în acord cu regulile gramaticale - sintactice, semantice, pragmatice ale limbii. De aceea, dacă din punct de vedere anatomic primar, structurile şi zonele respective sunt date de la naştere, articularea şi unirea lor în *mecanism specific al limbajului* sunt rezultatul unei relativ îndelungate perioade a dezvoltării ontogenetice (consolidarea deplină se obţine abia în jurul vârstei de 14-18 ani).

Organizarea mecanismelor limbajului are un caracter *constelaţional,* pe orizontală, şi unul *ierarhic, multinivelar,* pe verticală. Caracterul constelaţional constă în aceea că. la unul şi acelaşi nivel pe verticală al nevraxului, există două sau mai multe „puncte" sau zone implicate în realizarea unei verigi sau alteia a sistemului limbajului; caracterul ierarhic, multinivelar rezidă în aceea că fiecare verigă sau formă a limbajului se realizează cu participarea specifică a unor structuri şi formaţiuni situate la diferite „etaje" ale nevraxului - subcortical îndepărtat (trunchiul cerebral, cerebel), subcortical (diencefal), subcortical apropiat (nucleii bazali) şi cortical.

Fiind organizat după principiul comenzii şi controlului, mecanismul limbajului cuprinde patru tipuri de verigi componente: aferente, interpretative, eferente şi autoreglatoare.

Verigile aferente sunt asigurate prin subsisteme funcţionale specifice care se formează în cadrul a doi analizatori principali: *auditiv* şi *vizual* (la orb, locul acestuia va fi luat de analizatorul tactil) (fig.41).

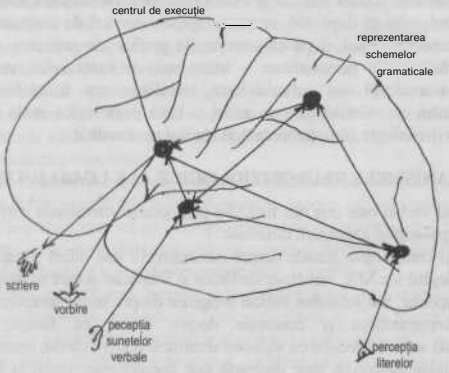

Fig.41. Mecanismele neurofiziologice ale limbajului

Veriga auditivă, fonematică, asigură perceperea fluxului limbajului oral al celor din jur, respectiv: diferenţierea şi identificarea sunetelor articulate (vocale şi consoane), a cuvintelor şi a seriilor verbale desfăşurate (propoziţii, discursuri).

Pentru percepţie, este necesară integritatea structurală a tuturor celor trei componente ale analizatorului auditiv: receptoare, intermediară (subcorticală) şi terminală (corticală). La nivel cortical, componenta percepţiei auditive a limbajului este reprezentată de ariile 41 şi 42 Brodmann. Lezarea acestora în emisfera dominantă (de obicei, cea stângă) duce la destrămarea capacităţii rezolutive a subsistemului auzului fonematic, care se manifestă ca *afazie senzorială* de tip Wemicke (pacientul nemaiiind în stare să stabilească identitatea unităţilor fonetice şi. ca urmare, nici să mai înţeleagă mesajele adresate oral).

Veriga aferentă vizuală face parte din angrenajul neurofiziologic al limbajului scris. Ea se mulează structural pe schema analizatorului vizual (receptorul periferic-retina, componenta intermediară subcorticală — corpii geniculaţi externi din talamus, şi componenta corticală reprezentată de ariile 17, 18 şi 19 Brodmann din lobii occipitali).

Funcţional, rolul ei constă în elaborarea, păstrarea şi utilizarea în actul cititului a modelelor-standard ale literelor corespunzătoare sunetelor verbale şi în integrarea acestora în structuri (forme) organizate serial — cuvinte şi înlănţuiri de cuvinte. Schemele operatorii şi rezolutive ale acestei verigi se formează mult mai târziu, în ontogeneză, decât cele ale verigii auditive, respectiv după vârsta de 5 ani şi numai cu condiţia organizării unui proces sistematic de învăţare a cititului.

Lezarea structurilor care intră în alcătuirea acestor scheme funcţionale duce la alterarea sau pierderea capacităţii de a citi şi a înţelege mesajele scrise (alexia).

Veriga interpretatoare se constituie exclusiv la nivel cortical şi realizează medierea logică între verigile aferente şi cele eferente. Ea cuprinde într-un circuit integrativ-comutativ zone specializate în decodare şi conexiune semantică din lobii frontal, temporal, occipital şi parietal. Aceste zone realizează legătura designativă dintre imagine sau conţinutul conceptual şi cuvânt ca semn obiectivat *sonor* (limbajul oral) sau *figu-rai-grafic* (limbajul scris). Lezarea acestor zone şi dezorganizarea circuitelor semantice duce la abolirea funcţiei designative a limbajului: pacientul, deşi percepe şi produce fonetic sau grafic cuvintele, nu ştie ce înseamnă ele (sindromul afaziei semantice).

După cum se ştie din practică, perceperea şi memorarea unor cuvinte noi nu înseamnă că li se relevă şi li se reţine automat şi semnificaţia. Când semnificaţia nu este cunoscută cititorului, ca trebuie să fie în mod special desprinsă şi definită ca atare de cineva care o cunoaşte („instructorul") sau stabilită prin apelarea la dicţionar.

În comunicarea curentă, gradul de realizare a laturii semantice a limbajului — fie el oral sau scris - diferă de la un individ la altul. De asemenea, se constată că anumite cuvinte sunt folosite, de către unele persoane, cu o altă semnificaţie decât cea care le este conferită în limbă. Tezaurul semantic, despre care am vorbit într-unui din paragrafele anterioare, se elaborează şi funcţionează, aşadar, pe baza altui mecanism decât componentele fizice - sonoră şi grafică — aie limbajului.

Verigile eferente (motorii) sunt două: *fono-articulatorie* şi *manuală.*

Prima are centrul de comandă în lobul frontal (aria 9 Brodmann sau zona Broca), iar „staţiile" auxiliare de modulare-filtrare distribuite în diferite formaţiuni subcorticale

- corpii striaţi, cerebel, trunchiul cerebral. Veriga efectorie o constituie aparatul fonator (coardele vocale) şi bucolingual. Comenzile nu sunt simple impulsuri declanşatoare, ci *pattem-un* logice, care reproduc schema articulatorie proprie fiecărui sunet, schemă care rezulta din îmbinarea specifică a vibraţiilor coardelor vocale şi a mişcărilor limbii, buzelor şi maxilarului inferior. Nota individuală distinctivă a pronunţiei (vocii) va fi în acest caz *timbrul.* Lezarea centrului de comandă cortical duce la destrămarea repertoriului schemelor interne (mentale) ale articulării sunetelor, cuvintelor şi propoziţiilor, apărând *afazia expresivă* sau *motorie* (Broca), care constă în incapacitatea pacientului de a vorbi fluent şi corect din punct de vedere fonetic, neputând să se facă înţeles de cei din jur.

Cea de-a doua componentă are centrul de comandă în ariile 4 şi 6 Brodmann din circumvoluţiunea centrală ascendentă a lobului frontal dominant (unde se formează şi homunculusul motor), iar „staţiile" de modulare-filtrare se află distribuite în aceleaşi formaţiuni subcorticale ca şi cele pentru veriga fonoarticulatorie. Schemele manuale ale grafiei (scrisului) se formează în procesul de instruire, după vârsta de 5 ani, în paralel cu schemele cititului. Ele reclamă o fină coordonare a articulaţiei segmentului palmar al mâinii, precum şi a articulaţiilor falangelor celor trei degete care ţin şi „poartă creionul - policele, arătătorul şi mijlociul. Cum pronunţia are un caracter strict individual prin timbru, tot astfel are trăsături diferite de la un individ la altul, analiza grafologică devenind, aşa cum am arătat, o interesantă modalitate de surprindere a unor însuşiri de personalitate.

Lezarea centrului de comandă a mişcărilor mâinii poate tulbura executarea scrisului, mergând până la agrafie, destrămarea completă a schemelor logice ale mişcărilor corespunzătoare formei/grafemelor, cu păstrarea mişcării de bază, nespecifice.

Verigile autoreglatoare ale sistemului verbal asigură coordonarea secvenţelor în interiorul fluxului fonoarticulator sau al scrisului şi adecvarea caracteristicilor acestuia la specificul situaţiei curente de comunicare. Ele se bazează pe două tipuri de conexiuni de control - *inversă (feed-back)* şi *anticipativă (feed-before).*

Conexiunea inversa se realizează în cadrul analizatorilor auditiv (pentru vorbire), vizual (pentru scris) şi kinestezic (atât pentru vorbire cât şi pentru scris).

Ca vorbirea noastră să fie corectă şi adecvată situaţiei în care se desfăşoară comunicarea (ex., condiţii de linişte sau de zgomot, interlocutorul aflat lângă noi sau la distanţă mare etc), trebuie să ne auzim propriile cuvinte şi să putem regla astfel intensitatea, ritmul şi intonaţia pronunţiei.

în mod similar, pentru a face corect literele şi a le ordona în şiruri între anumite coordonate spaţiale, devine indispensabil *feed-back-u* vizual. Eliminarea lui, chiar dacă schemele motorii ale grafiei rămân intacte, duce la alterarea formei şi aranjamentului literelor. (Spre verificare, încercaţi să scrieţi timp de 3 minute cu ochii închişi).

Conexiunea anticipativă (feed-before) se realizează la nivel cortical, cel mai probabil prin circuitul fronto-parieto-temporo-occipital, şi constă, practic, în planificarea şi programarea vorbirii şi scrierii în raport cu „tema" şi „scopul" final al comunicării. Ea este cea care asigură coerenţa logică internă a fluxurilor verbale şi unitatea semantică supraordonată a unui discurs. Este evident că, spre deosebire de conexiunea inversă de care am vorbit anterior, care are un caracter cvasiautomatizat,

conexiunea anticipativă este permanent bazată pe intenție și control conștient-voluntar. Pierderea acestui atribut (cum se întâmplă, de pildă, în anumite sindroame frontale și fronto-parietale) duce la alterări severe ale coerenței și adecvării semantice ale limbajului (dezinhibări ale verigii fono-articulatorii care începe să funcționeze „în gol", producând vorbire fără nici o legătură cu situația și contextul).

Un ultim aspect legat de mecanismele neurofiziologice ale limbajului privește modul de reprezentare a lui la nivelul celor două emisfere cerebrale. Neurofiziologia clasică, de orientare localizaționistă, considera limbajul o funcție puternic lateralizată, adică reprezentată în cadrul unei singure emisfere, declarate dominantă, și care, de obicei, era cea stângă.

Neuropsihologia contemporană (știință relativ nouă, de graniță, care studiază direct raportul psihic-creier) pe baza datelor oferite de modelul *split-brain* (Gazzaniga, Sperry) și de analiza cazurilor clinice cu tulburări de limbaj, circumscrie limbajul *principiului asimetriei funcționale interemisferice.* Potrivit acestui principiu, limbajul are o reprezentare bilaterală, în ambele emisfere, dar fiecare emisferă realizează elemente și aspecte diferite. Astfel, emisfera stângă realizează structuri verbale complexe, de tipul propozițiilor dezvoltate, al frazelor și discursurilor, precum și schemele gramaticale flexibile, care permit inversiuni, intercalări, transformări stilistice etc., iar emisfera dreaptă realizează structuri verbale relativ simple (subiect + predicat) și schemele gramaticale „tari" (rigide) - subiect —» predicat; subiect —• [atribut] —> predicat—• [complement].

Capitolul XII

ATENȚIA

12 1 DEFINIȚIE ȘI CARACTERIZARE PSIHOLOGICĂ GENERALĂ

în activitatea cotidiană, implicarea atenției este apreciată întotdeauna ca factor al reușitei sau succesului („iată ce bine am făcut dacă am fost atent"), iar slăbiciunea sau absența ei - ca factor generator de erori și eșecuri („iată ce prost am făcut" sau „iată ce mi s-a întâmplat dacă n-am fost atent"). Cu alte cuvinte, ea este prima realitate psihică ce se scoate în față, cu titlu pozitiv sau negativ, ori de câte ori trebuie să dăm seama de rezultatele unei acțiuni concrete sau a alteia. Alte entități, precum percepția, gândirea, memoria sau motivația, sunt lăsate de regulă mai la urmă, cu toate că adevărata cauză a **unui** succes sau a unui eșec se poate afla chiar la nivelul lor.

În opinia și credința colectivă, prin imperativul „fii atent!" se înțelege modul de a ne mobiliza și canaliza, în modul cel mai adecvat, toate potentele și capacitățile în direcția ieșirii cu bine dintr-o situație dificilă sau a realizării obiectivului propus.

în esență, o asemenea optică este corectă, ea fiind susținută de o experiență îndelungată.

într-adevăr, „a fi atent" înseamnă a fi dinainte pregătit pentru ceea ce urmează să întreprinzi, a fi pe față, a nu fi luat prin surprindere, a nu fi prins pe picior greșit a face ceea ce trebuie, a te orienta cu anticipație în câmpul evenimentelor, a te controla în reacții etc.

Necesitatea obiectivă a unor asemenea „reglaje" permanente este dată de complexitatea extraordinară a ambianței și situațiilor în care ne desfășurăm activitatea, de caracterul aleatoriu și adesea imprevizibil al factorilor care pot interveni pe traiectoria ei. Această complexitate și imprevizibilitate caracterizează atât sfera „intrărilor", cât și pe cea a „ieșirilor" sistemului psihocomportamental.

La „intrare", ne confruntăm în permanență cu o avalanșă de-stimuli, de diferite modalități (auditivi, vizuali, olfactivi, cutano-tactili etc.) și configurații (intensități, frecvențe, forme, culori, gusturi etc), dintre care doar unii poartă o informație semnificativă și congruentă cu ceea ce facem în momentul dat sau cu ceea ce urmează să facem ulterior, restul fiind indiferenți sau neutri. O selecție devine în acest caz indispensabilă, iar aceasta reclamă participarea atenției. Dar organizarea impuf-ului senzorial nu se reduce doar la selecția stimulilor și nu se oprește la aceasta. Ea presupune în plus crearea unei stări optime de activare neurofiziologică și psihică pentru analiza și integrarea promptă și eficientă, din punct de vedere adaptativ, a informației selectate și de care depinde rezolvarea sarcinii date și atingerea scopului propus. Rapida și corecta detectare și identificare a semnalelor din câmpul extern sunt cerințe esențiale ale unui comportament adaptativ optim).

în sfera „ieşirii" se impune, de asemenea, necesitatea de a selecta din repertoriul general al răspunsurilor posibile reacţia cea mai potrivită şi la momentul oportun. Aceasta devine posibilă numai pe fondul unei vigilenţe optime la nivelul mecanismelor de decizie executorie, în care alternează comenzile de la o verigă motorie la alta, de la o mişcare individuală la alta. Este posibil ca diferenţierea şi identificarea semnalului să fie corecte, dar reacţia de răspuns să fie greşită din cauza unei insuficiente concentrări sau a nestăpânirii la timp a tendinţei impulsive. Importanţa „actului de selecţie" este cu atât mai mare în sfera „ieşirii", cu cât activitatea reclamă alternarea unui număr mai mare de pârghii şi reacţii motorii distincte (Mackworth, 1970).

Se dovedeşte însă că activarea şi concentrarea selective sunt necesare nu numai pentru „intrare" şi „ieşire", ci şi pentru *veriga intermediară* a comportamentului, respectiv pentru ansamblul proceselor mentale interne implicate în prelucrarea categorial-conceptuală a informaţiilor, în alcătuirea planurilor şi programelor şi în elaborarea deciziilor pe diferite termene — scurt, mediu, lung.

în afară de aceasta, activitatea zisă intelectuală îşi desfăşoară structura sa de conţinut şi operatorie în limitele verigii intermediare, în plan intern, la „ieşire", exteriorizându-se sau obiectivându-se doar rezultatele (în formă orală sau scrisă, grafică). Realizarea ei la nivel optim reclamă, de asemenea, o vigilenţă concentrată şi orientată selectiv, cu comutări succesive de la o secvenţă la alta, de la un set de informaţii la altul, de la o operaţie (transformare) la alta. Avem aici de-a face cu atenţia orientată spre *interior,* adică spre ceea ce facem şi rezolvăm „în minte".

Din cele de mai sus, rezultă că *atenţia* ocupă un loc aparte în structura şi dinamica sistemului psihocomportamental al omului. Ea nu este un proces cu conţinut reflectoriu-informaţional propriu şi distinct - precum percepţia, reprezentarea, gândirea sau procesele afective şi motivaţionale. Mai mult decât atât, ea nici nu are o existenţă şi o desfăşurare independente, în sine, ci numai sau eminamente în contextul altor procese şi activităţi psihice cu conţinut şi finalitate specifice.

Putem spune deci, că atenţia nu face parte din categoria proceselor psihice reflectorii, ci din cea a condiţiilor şi funcţiilor psihofiziologice *mediatoare-reglatorii.* Implicit, ea nu poate fi încadrată în categoria proceselor nespecifice, deoarece este implicată în toate tipurile de situaţii şi sarcini care, prin ele însele, generea2ă o activare preferenţială sau în care subiectul este interesat, realizând astfel prin „mijloace proprii" (mobilizarea voluntară, de pildă) o asemenea activare.

Ca atare, atenţia poate fi definită ca *proces psihofiziologic de orientare, concentrare şi potenţare selectivă a funcţiilor şi activităţilor psihice şi psiho-comportamentale modale specifice în raport cu obiectul şi finalitatea lor proprii, asigurându-le atingerea unui nivel optim de eficienţă adaptativă.*

Ea este, înainte de toate, o condiţie primară, de fond, o stare de pregătire psiho-fiziologică generală ce se conturează în cadrul stării de veghe difuze şi care face posibilă, principial, declanşarea unui proces psihic conştient - de percepţie, de memorare, de reproducere, de gândire - sau efectuarea unei acţiuni instrumentale motorii (în plan extem).

Apariţia unui stimul care trebuie perceput şi analizat, prezentarea unei sarcini care trebuie rezolvată, actualizarea unei trebuinţe care se cere a fi satisfăcută, propunerea şi formularea unui scop ce trebuie atins etc. — acţionează ca *semnale*

specifice, care transformă starea de pregătire psihofiziologică generală în *atenție focalizată,* care se include în mecanismul funcției sau activității specifice date. În acest caz, funcția sau activitatea dată *devine dominantă* în câmpul conștiinței și în sfera de acțiune a *legii exclusivității* (în momentul dat fiind singura manifestare integrală principală a subiectului).

Putem spune atunci că atenția este un *operator comutativ,* care trece o activitate *din starea potențială* în *starea actuală* și dintr-o zonă de echipotențialitate într-o zonă de preferențialitate exclusivă (impunerea legii exclusivității).

Structura atenției este dublă - *fiziologică* și *psihică.* Componenta fiziologică precede ontogenetic pe cea psihică și constituie premisa pe care se formează aceasta. Forma în care se manifestă și se obiectivează atenția în plan comportamental este *reflexul necondiționat de orientare* (P. Anohin, 1956, E. Sokolov, 1958, 1960, K.Pribran, 1971), determinat de noutatea stimulilor, de modificări neașteptate în ambianță sau în starea proprie a organismului. Pe lângă direcționarea canalelor senzoriale și a vectorului conștiinței (prin autointerogația „ce se întâmplă?") către noul stimul, acest reflex se concretizează și prin reacții bioelectrice la nivel cerebral - *depresia* ritmului alfa și creșterea generală a activismului scoarței cerebrale. După detecția stimulului, reflexul generalizat de orientare este înlocuit prin reflexul de orientare focalizat, care constă înfr-o creștere secundară a nivelului activismului în limitele sistemului aferent căruia i se adresează direct stimulul respectiv, cu scăderea sensibilității și închiderea „supapelor de admisie" pentru restul stimulilor. Aceasta facilitează și accelerează analiza/interpretarea stimulului dat și elaborarea răspunsurilor corespunzătoare; după caz, răspunsul va fi unul nespecific, de obișnuire și, deci, de deconectare, sau unul *specific,* adaptativ, dacă stimulul prezintă o semnificație pentru subiect.

Reflexul de orientare poate lua și o formă condiționată, el constând, în acest caz, în crearea stării de așteptare în raport cu un anumit obiect-stimul, pe baza acțiunii anterioare a unui semnal (de avertizare) sau în crearea anticipată a unei stări pregătitoare de acțiune motorie pe baza unei semnalizări corespunzătoare (sonore sau luminoase) - *starea de start.* în ambele aceste cazuri, reflexul condiționat de orientare se asociază cu inducerea unor montaje perceptive și motorii - seturi — care vor facilita și optimiza desfășurarea actelor senzoriale sau motorii specifice.

Componenta fiziologică se identifică aproape total cu ceea ce psihologii numesc *atenție involuntară* sau *necondiționată.* Componenta psihică a atenției este indisolubil legată de participarea intenției și reglării voluntare, care se activează prin deliberare și comenzi specifice („trebuie să fii atent!", „să percep acest obiecf', „să acționez în cutare moment și în cutare mod" etc), la presiunea situațiilor externe sau a condițiilor interne (dorințe, trebuințe, obligații etc.). Pentru a se putea menține și realiza, componenta psihică trebuie să aibă la bază tot o activare selectiv-preferențială pe fondul stării de vigilență și crearea de focare de dominantă funcțională la nivelul creierului. In această formă, componenta psihică se suprapune peste ceea ce numim *atenție voluntară* și *posteoluntară.*

în plan subiectiv, atenția voluntară este conștientizată ca stare de încordare, de concentrare, de efort neuropsihic, iar în plan comportamental — prin selectivitate și orientare *autoimpuse, deliberate,* în raport cu conținutul și modul de desfășurare a actelor senzoriale, intelectuale și motorii. în același timp, atenția voluntară se manifestă și ca modalitate subiectivă internă de „luptă" cu influențele perturbatoare, de distragere și împrăștiere.

La om, ea devine forma principală de organizare și ținere sub control a desfășurării activității.

Atunci când activitatea atinge un grad înalt de structurare, consolidare și automatizare sau/și când are o bază motivațională proprie (intrinsecă), atenția - pe fondul căreia se desfășoară acea activitate - funcționează oarecum de la sine, fără ca subiectul să depună un efort neuropsihic special în această direcție. Spunem atunci că din voluntară ea a devenit postvoluntară, situându-se nu în afara activității specifice, ci în interiorul ei.

Se poate admite că o activitate devine cu atât mai eficientă, cu cât atenția implicată în reglarea ei se integrează mai intim și mai durabil în schema ei internă de organizare, și viceversa - este cu atât mai fluctuantă cu cât atenția pe care o reclamă rămâne mai în afara schemei sale de organizare.

Pentru a sintetiza implicarea atenției în activitatea cotidiană, vom preciza principalele sale funcții concrete: *a) funcția de explorare fi baleiaj în câmpul perceptiv extern,* care se finalizează cu detecția „stimulului-țintă; b) *funcția de explorare fi scanare a repertoriului memoriei de lungă durata,* care se finalizează cu identificarea elementelor ce urmează a fi reactualizate, reproduse; c) *funcția de accentuare a contrastelor,* care se finalizează prin focalizarea activării optime asupra obiectului sau ideii date; d) *funcția de filtrare-selecție,* care se finalizează prin centrarea activității optime doar pe elementele și secvențele specifice ale activității și ignorarea situațională a celor „străine", exterioare; e) *funcția de orientare-direcționare,* care se finalizează prin crearea montajelor interne adecvate desfășurării proceselor și acțiunilor „comandate"; f) *funcția de potențare,* care se concretizează în regenerarea succesivă a efortului neuropsihic necesar pe toată durata activității; g) *funcția de avertizare și de alertare,* care se concretizează în momente de accentuare a vigilenței, prudenței și discernământului în situații imprevizibile sau critice.

Fiind o condiție și, într-un fel, o dimensiune a tuturor proceselor psihice specifice (cu conținut reflectoriu propriu) și a tuturor formelor de activitate, atenția se transformă într-o coordonată generală de definiție a modului de relaționare a omului cu lumea. Ea poate fi utilizată drept criteriu de clasificare tipologică, întrucât posedă invarianții necesari care-i conferă și stabilitate și univocitate.

Eliminând sau neutralizând variabilele aleatoare, ca, de exemplu, vârsta, sexul, oboseala etc, se poate constata că diferențele interindividuale ale atenției au un caracter legic și se datoresc unor factori „structurali" de personalitate. Tipul distrat, caracterizat prin mari fluctuații ale atenției și slabă capacitate de concentrare, și tipul concentrat, caracterizat printr-o mare stabilitate în timp a puterii de focalizare a atenției au o acoperire înalt semnificativă în realitate.

Forma superioară, voluntară, a atenției se formează și se afirmă treptat în ontogeneză, la vârsta preșcolară predominând încă atenția involuntară, bazată pe reflexul necondiționat de orientare.

Formarea ei trebuie privită, pe de o parte, în contextul procesului maturizării structural-funcționale a creierului, iar pe de altă parte, în contextul activității, inițial al celei de joc, iar apoi al celei de învățare școlară. Cele două contexte sunt complementare și numai prin corelarea lor se poate ajunge la o structurare optimă a schemelor interne de organizare.

12.2 DIMENSIUNILE (ATRIBUTELE) ATENȚIEI

Indiferent de forma în care se manifestă, - involuntară, voluntară sau postvoluntară -, atenția pune în evidență un ansamblu de dimensiuni pregnant obiectivabile și relativ riguros cuantificabile, pe baza cărora poate fi analizată, comparată și evaluată. Printre cele mai importante asemenea dimensiuni, notăm: *volumul, concentrarea, stabilitatea, mobilitatea fi distributivitateci.*

Volumul exprimă numărul „elementelor" sau „entităților" distincte (litere, cifre, silabe, cuvinte, figuri geometrice, imagini, obiecte) pe care un subiect le poate cuprinde simultan cu maximă și relativ egală claritate (în plan perceptiv sau în plan mental - reprezentare, imaginație).

Pentru cercetarea și evaluarea acestei dimensiuni, cel mai la îndemână este experimentul în sfera percepției vizuale, bazat pe tehnica tahistoscopului. Datele obținute printr-un astfel de experiment au arătat că atunci când elementele sunt independente, fără legătură între ele, volumul atenției (perceptive) este cuprins în limitele numărului magic al lui Miller 7±2, adică. între 5 și 9. Valoarea concretă a acestui număr variază funcție de subiect și de caracteristicile elementelor prezentate ca stimuli (cifrele se percep mai ușor decât literele, formele pătratice mai ușor decât cele triunghiulare, formele rotunde mai ușor decât cele alungite etc). Când trecem de la litere izolate la cuvinte - care devin stimuli principali - numărul literelor în câmpul atenției devine considerabil mai mare, dar al cuvintelor propriu-zise rămâne mai mic decât al literelor prezentate separat.

O altă variabilă care influențează mărimea volumului atenției este gradul de familiaritate al stimulilor: în raport cu stimulii familiari, valoarea volumului atenției va fi mai mare, iar în raport cu cei nefamiliari aceasta va fi semnificativ mai mică.

Cum atenția se implică în toate procesele cognitive, este evident că determinarea volumului ei numai prin intermediul percepției vizuale este insuficientă și datele obținute au doar o valoare relativă, orientativă. Unii autori (Averbach și Sperling) au constatat că ceea ce în mod curent se lua ca indicator al volumului atenției, în realitate reprezintă volumul memoriei imediate implicate în percepția situației-stimul.

Ei presupun că volumul real al atenției este considerabil mai mare decât se crede. De asemenea, trebuie să luăm în considerație și ipoteza că persoanele dependente de câmp, extravertite, mobile, excitabile au atenție mai cuprinzătoare (cu un volum mai mare) decât cele independente de câmp, intravertite, inerte.

Concentrarea este, poate, dimensiunea cea mai importantă a atenției, ea exprimând gradul de activare selectivă și intensitatea focarelor dominante la nivelul structurilor și zonelor cerebrale implicate în realizarea procesului sau activității psihice specifice. Ea poate lua astfel valori diferite atât de la un subiect la altul, cât și la unul și același subiect, în momente diferite de timp, în funcție de caracteristicile și conținutul sarcinilor, cât și de starea sa internă (motivațională, afectivă, odihnă-oboseală etc).

Continuumul ei valoric, în plan funcțional, se întinde între extremele cunoscute în patologie - *fixitatea,* care se întâlnește în schizofrenie, și *difuzitatea,* care apare în sindromul frontal și în oligofrenie. în stare normală se poate vorbi de niveluri de concentrare - *slab, mediu, înalt.* Calitativ, concentrarea va fi exprimată în *corectitudinea* răspunsurilor la probele specifice de tip Bourdon. Anfimov, Kraepelin, probe de tip cod

etc. Iar corectitudinea se evaluează prin raportarea numărului de răspunsuri corecte (Ne) la numărul de erori (bifări, greşeli + omisiuni). Dacă Ne = Ne' [Ne = nr. absolut de răspunsuri corecte; Ne' - valoarea raportului Nc/(O+E)] corectitudinea este maximă şi ea indica o concentrare puternică; atunci când Ne= (F.+O) avem de-a face cu o concentrare medie; când Nc< (F.+O), avem de-a tace cu o concentrare slabă.

Profunzimea (intensitatea) concentrării poate fi apreciată şi după rezistenţa la acţiunea factorilor perturbatori, distractrvi: cu cât frecvenţa şi intensitatea acestora la care atenţia poate rezista sunt mai mari, cu atât concentrarea.este mai profundă.. Dar, evident, pentru a atinge un nivel ridicat de concentrare a atenţiei este necesar şi un efort voluntar mai intens, de mai mult consum de energie nervoasă. De aceea, este de aşteptat ca, pe măsura epuizării energetice nervoase, nivelul concentrării să scadă şi să se instaleze fenomenul oboselii. Prin aceasta, scăderea concentrării atenţiei poate fi luată ca *indicator* psihofiziologic obiectiv al oboselii.

Stabilitatea exprimă durata în decursul căreia atenţia se poate menţine aproximativ la acelaşi nivel (optim, posibil în situaţia dată şi pentru subiectul dat), întrucât, în mod obişnuit, rezolvarea sarcinilor cu care suntem confruntaţi reclamă un timp relativ îndelungat, de la câteva minute până la câteva ore, nu e suficient simplul fapt de a atinge nivelul cerut de concentrare a atenţiei, dar şi menţinerea acestui nivel cât timp este necesar pentru finalizarea activităţii începute. Performanţele mari în orice gen de profesie sunt facilitate, printre altele, şi de stabilitatea atenţiei. O problemă, oricât ar fi de complexă şi dificilă, devine rezolvabilă dacă o putem păstra în minte şi dacă ne putem concentra asupra ei timp îndelungat. Marile descoperiri şi creaţii au la bază şi menţinerea proiectelor lor timp îndelungat în centrul atenţiei.

Stabilitatea, ca şi concentrarea, se poate educa şi dezvolta prin exerciţiu, subiectului cerându-i-se să rezolve sarcini cu durate din ce în ce mai mari, şi prin întăriri adecvate. Ea este însă condiţionată şi de anumite premise naturale, cum ar fi forţa, mobilitatea şi echilibrul proceselor nervoase fundamentale. Din acest punct de vedere, tipul putemic-echilibrat-inert poate prezenta avantaje serioase în ceea ce priveşte posibilitatea de a dezvolta o stabilitate superioară a atenţiei în comparaţie cu tipul slab sau cel puternic-mobil-neechilibrat-excitabil.

într-o activitate continuă, desfăşurată pe mai multe ore, cum este activitatea de învăţare în şcoală (4-6 ore zilnic) sau activitatea de muncă în diferite domenii (6-8 ore), durata optimă de menţinere aproximativ la acelaşi nivel a concentrării atenţiei variază între 40 minute şi 2 ore, intervale după care devin necesare pauzei intermediare (între 10 şi 31 minute).

De nivelul de dezvoltare a stabilităţii atenţiei în plan individual se ţine seama la selecţia şi încadrarea personalului, îndeosebi în posturi de supraveghere-control (ex.: la instalaţiile radar, la tablourile automatizate de comandă, la pilotarea avioanelor) şi în alte posturi cu risc major în caz de accidente.

în accidentele de muncă datorate factorului uman. ponderea principală în cauzalitatea psihofiziologică generală revine oscilaţiilor atenţiei.

Mobilitatea reprezintă calitatea atenţiei de a se comuta rapid, la nivel optim de concentrare, de la o situaţie la alta, de la o secvenţă sau verigă a activităţii la alta,

---

* E = erori; O = omisiuni.

menținând totodată controlul asupra ansamblului. Grație acestei calități, elemente și secvențe particulare se leagă într-o organizare spațio-temporală unitară. Prin aceasta, mobilitatea se deosebește și se opune simplei fluctuații sau oscilații, care reprezintă, în genere, o trăsătură negativă.

în timp ce mobilitatea este solicitată de desfășurarea normală a activității și se mulează pe ea, oscilația (fluctuația) se produce spontan și împotriva cerințelor obiective ale activității; dacă mobilitatea presupune menținerea nivelului optim al concentrării, oscilația afectează, în primul rând, concentrarea și se traduce ca scădere semnificativă a acesteia. Potrivit datelor lui Cherry și Taylor, durata necesară pentru deplasarea focusului atenției este de minimum 1/6 secunde. Aceasta include timpii necesari deconectării unor canale și conectării altora, diminuarea urmelor secvențelor sau elementelor anterioare și pregătirea pentru a face loc unor secvențe și elemente noi etc. (Treisman, 1973).

în experimente de percepție monaurală alternativă a unor mesaje verbale înregistrate pe bandă, D.E. Broadbent a demonstrat că subiectul reușește să „prindă" unitatea semantică a „textului", dacă numărul comutărilor de la o ureche la alta nu depășește 3 pe secundă. Așadar, comutarea atenției nu are un caracter instantaneu, ci unul procesual, reclamând un minimum de timp. Firește, și aici își spun cuvântul particularitățile psihoindividuale, mai ales raportul dintre mobilitatea și inerția proceselor numeroase fundamentale: comutarea va reclama un timp mai scurt la un subiect mobil și unul mai lung la un subiect inert.

Distributivitatea se referă la posibilitatea atenției de a permite realizarea simultană a două sau mai multor activități diferite. Aceasta este discutabilă. Unele date par a pleda în favoarea existenței reale a distributivității, altele împotrivă. în formularea răspunsului se cere, așadar, prudență și să ținem seama de legea neurofiziologică obiectivă a *exclusivității,* potrivit căreia, într-un moment dat de timp, nu putem efectua decât o singură activitate principală. Acolo unde se vorbește de distributivitate și de simultaneitate, avem de-a face cu o comutare foarte rapidă.

Cel mai plauzibil este un răspuns relativ: unele activități nu pot fi îndeplinite simultan, altele pot fi îndeplinite numai dacă: a) doar una este principală, iar cealaltă secundară și subordonată; b) una solicită mobilizare și concentrare voluntară, iar cealaltă este automatizată; c) ambele acțiuni sunt verigi sau componente ale unei activități unitare supraordonate.

Ca și celelalte dimensiuni ale atenției, și distributivitatea poate fi educată, iar modelarea ei cea mai semnificativă se realizează în cadrul profesiei. Există profesii cum sunt cele executiv-motorii, de pilotare a autovehiculelor, de conducere, pedagogică etc. care solicită din plin distributivitatea sau cel puțin comutarea rapidă între mai multe acțiuni sau verigi diferite.

în plan neurofiziologic bazai, distributivitatea este favorizată de mobilitatea și echilibrul proceselor nervoase și îngrădită de inerție și dezechilibru.

12. 3. FORMELE ATENȚIEI

Așa cum am arătat deja (paragraful 1), atenția nu este omogenă și unidimensională, ci prezintă un tablou complex, eterogen, care se manifestă în trei forme principale: *atenția involuntară, atenția voluntară* și *atenția postvoluntară.* Aici, vom analiza, mai pe larg și distinct, fiecare din aceste forme.

Atenţia involuntară. Aceasta este forma elementară şi naturală a atenţiei umane, care se declanşează şi se menţine spontan, fără intenţie şi fără vreun efort voluntar special din partea subiectului. Ea se realizează pe baza pe reflexului de orientare, determinat de noutatea stimulilor şi de modificările intempestive în ambianţa familiară. Mecanismul său direct ii constituie interacţiunea fazică dintre cele două verigi ale sistemului reticulat activator ascendent (SRAA); *veriga bulbară* (a lui Magoun), care susţine activarea difuză, respectiv, reflexul generalizat de orientare, şi *veriga diencefalică* (a lui Jaspers), care susţine activarea focalizată, respectiv, reflexul de orientare localizat.

Studiind mecanismele activării, D.E. Berlyne (1966) a demonstrat că unele caracteristici formale ale stimulilor duc la declanşarea mai rapidă a atenţiei involuntare şi la o creştere mai puternică a nivelului de vigilenţă decât altele. Printre trăsăturile cu forţa activatoare cea mai mare sunt menţionate: *eterogenitatea* (un câmp perceptiv alcătuit din elemente diferite, de exemplu, litere, cifre, figuri geometrice etc., incită mai rapid atenţia involuntară decât unul alcătuit din elemente acelaşi gen), *asimetria, contrastul, neregularitatea, mişcarea, intensitatea* (mare).

Durata menţinerii atenţiei involuntare asupra unui stimul (dacă acesta rămâne constant) este relativ redusă (maximum 10-15 minute) şi are variaţii în funcţie de individualitatea subiecţilor şi de caracteristicile obiective ale stimulilor. Perpetuarea acţiunii stimulului duce treptat la slăbirea atenţiei pentru el, ca urmare a dezvoltării fenomenului de *habituare* (obişnuire). între stimuli se creează o concurenţă reflexogenă: în timp ce atenţia involuntară este reţinută de un anumit stimul, apariţia în câmpul perceptiv a altuia, cu o însuşire mai deosebită, va induce negativ acţiunea celui dintâi şi va atrage atenţia asupra celui de-al doilea. Aceasta poate duce la accentuarea instabilităţii.

Atenţia involuntară intră frecvent în competiţie şi cu atenţia voluntară. Dacă în timp ce ne concentrăm asupra unui obiect sau asupra rezolvării unei sarcini apare în câmpul nostru perceptiv un stimul nou puternic, brusc se întrerupe acţiunea în curs şi locul atenţiei voluntare este luat de atenţia involuntară (susţinută de reflexul necondiţionat de orientare).

în lumina celor de mai sus. putem conchide că funcţia principală a atenţiei involuntare este aceea *de explorare-investigare* a noului şi imprevizibilului şi de pregătire a intrării în scenă a atenţiei voluntare, pentru performarea activităţilor adaptabile specifice.

Atenţia voluntară este forma superioară şi specific umană de realizare a controlului conştient asupra evenimentelor din mediul extern şi asupra propriilor acte psihocomportamentale. Ea constă în orientarea selectivă şi în focalizarea deliberată a focusului conştiinţei asupra unui obiect, sarcini sau activităţi şi în menţinerea acestei focalizări cât timp este necesar pentru finalizare sau pentru atingerea scopului propus. Nu se poate vorbi de conectarea acestei forme a atenţiei fără existenţa şi formularea prealabilă a unui obiectiv sau scop: „vreau să văd că...", „vreau să-mi propun să ...", „vreau să stabilesc ..." etc.

Atenţia voluntară nu se menţine fixată într-un punct; de regulă, ea urmează logica desfăşurării evenimentelor şi secvenţelor activităţii, precum şi pe cea a succesiunii

situațiilor și solicitărilor obiective. Ea trebuie, deci, să fie nu numai concentrată, ci și mobilă, comutativă, distributivă.

Pentru situarea ei în limitele optime reclamate de activitatea curentă, recurgem permanent și la funcția reglatoare a limbajului, folosind *instructaje* anticipative de inducere a recurilor pregătitoare și *comenzi secvențiale* („să fiu atent acum", „să iau seama mai bine", „să mă concentrez mai bine" etc).

Atunci când sarcina de rezolvat prezintă o semnificație deosebită pentru noi, energia necesară concentrării și stabilității atenției va fi furnizată nu numai de mobilizarea voluntară, ci și *de motivație.*

Pentru rezolvarea unei sarcini sau desfășurarea unei activități eficiente, este necesar ca atenția voluntară să fie egal distribuită pe toate cele trei verigi componente de bază; *veriga aferentă* („intrarea"), *veriga intermediară* (prelucrarea-interpretarea) și *veriga eferentă* (elaborarea, selecția și emiterea răspunsurilor sau rezultatelor corespunzătoare). Experiența ne arată însă că această cerință este departe de a fi satisfăcută în toate situațiile. Se pare că mai numeroase sunt cazurile în care avem de-a tace cu o repartiție inegală a concentrării, stabilității și mobilității pe cele trei verigi menționate. Cercetările noastre (1968) au scos în evidență faptul că nu există o sincronie absolută între veriga senzorială și cea motorie; între ele apar diferențe uneori semnificative de viteză (latență), de precizie, de mobilitate. Alte cercetări (Eysenek, 1968) permit să formulăm ipoteza că introvertiții se caracterizează prin predominarea *atenției intelective* (veriga intermediară), iar extravertiții - prin predominarea *atenției senzorio-motorii.*

Există apoi diferențe interindividuale semnificative în ceea ce privește repartiția nivelului de concentrare a atenției între aspectele de detaliu, mărunte și cele semnificative, esențiale. Este cunoscut cazul lui Einstein al cărui vârf de concentrare puternic focalizat asupra ideilor și relațiilor esențiale avea să stea la baza teoriei relativității; concomitent, pe alte planuri, ca, de pildă, în unele calcule concrete manifesta o neatenție care intriga pe cei din jur.

După criteriul rangului, atenția perceptivă și motorie este **mai** simplă și mai ușor de reglat, în vreme ce atenția voluntară intelectivă este mult mai complexă și mai dificil de susținut.

Sub raportul eficienței, nu încape îndoială că atenția voluntară este net superioară celei involuntare, care permite doar „constatare", nu și elaborare-interpretare conceptual-teoretică.

Atenția voluntară intelectivă este implicată în rezolvarea **problemelor** teoretice, în formularea și testarea ipotezelor, în elaborarea și testarea veridicității judecăților și raționamentelor. La acest nivel, forma (atenția) devine perfect congruentă cu conținutul (procesul rezolutiv propriu-zis).

Atenția postvoluntară. Pe măsura structurării, consolidării și automatizării schemelor operatorii ale proceselor cognitive și activității, efortul voluntar inițial — necesar concentrării și stabilității atenției - se reduce, coborând sub pragul de conștientizare. Cu toate acestea, calitatea atenției nu se diminuează, păstrându-se în continuare la nivel optim. Pe lângă factorul consolidare-automatizare operatorie, trecerea atenției voluntare în atenție postvoluntară este facilitată de factori afectiv-

motivaționali, care potențează și susțin prin energie proprie desfășurarea finalistă a comportamentului și activității.

Chiar în cazul atenției voluntare, se dovedește că slaba implicare afectiv-motivațională a subiectului în sarcină reclamă un efort mult mai intens pentru ajungerea la rezultat decât atunci când această implicare este puternică. De aici se poate trage concluzia că atenția postvoluntară este mult mai frecvent întâlnită în activitățile intrinsec motivate decât în cele bazate pe motivație extrinsecă. Ea capătă astfel valențe atitudinafe, fiind corelată și reflectând selecțiile, orientările și concentrările operate de subiect după criteriile sale valorice.

Nu trebuie, firește, să credem că o activitate se fixează și se desfășoară permanent și exclusiv pe fondul atenției postvoluntare. Apariția pe parcursul ei a unor obstacole sau sarcini noi, pentru care subiectul nu are pregătite sau elaborate schemele de răspuns, duce automat la conectarea atenției voluntare, trecând prin atenția involuntară.

în concluzie, cele trei forme ale atenției nu sunt izolate și independente una de cealaltă, ci alcătuiesc o *unitate dinamică de tip ciclic:* atenție involuntară —» atenție voluntară —» atenție postvoluntară—» atenție involuntară —•...

12.4. MODELE TEORETICE EXPLICATIVE ALE ATENȚIEI

Datorită, pe de o parte, naturii și structurii sale eterogene, iar pe de altă parte, implicării ei în reglarea/optimizarea desfășurării mai tuturor proceselor psihice specifice și activităților integrate, atenția a fost abordată și explicată teoretic pe baza unor modele diferite - *neurofiziologice, neumehimice, psihologice* (motivaționale, cognitive).

Modelele neurofiziologice consideră că natura atenției este bazai și intim legată de procesualitatea neuronală. în funcție de mecanismul și conținutul concret al acestei procesualități, se pot delimita două asemenea modele principale: *modelul dominantei* (focarului de excitație dominant) și *modelul activării.*

în ordine istorică, primul care s-a afirmat a fost cel *al dominantei,* el fiind sugerat de fiziologul rus Uhtomski (principiul dominantei) și dezvoltat într-o formă coerentă de Pavlov și școala sa.

Ideea de bază a acestui model rezidă în aceea că atenția, ca amplificare a acuității conștiinței în raport cu un stimul sau obiect extern, apare ca expresie a focalizării excitației specifice în zona corespunzătoare a scoarței cerebrale. Crearea unui astfel de focar dominant asigură blocarea sau inhibarea (prin inducție negativă) a influențelor colaterale și permite desfășurarea orientată, finalistă a percepției și acțiunii în raport cu stimulul selectat. Desprinderea și selectarea stimulilor din ambianță nu pot fi realizate decât prin crearea dinamică și selectivă a dominantelor corticale. Dominantele se pot crea pe două căi: reflex-necondiționată, pentru stimulii biologicește necesari, și reflex-condiționată, pentru stimulii neutri, care pot deveni semnale cu rol adaptativ.

Este evident că ideea dominantei este în sine corectă și ea a fost confirmată de cercetările experimentale moderne, bazate pe înregistrări EEG și RMI (itnagerie reomagnetică). Obiecția care se aduce însă modelului explicativ al atenției, bazat pe această idee, este că în el se absolutizează rolul scoarței cerebrale și se neglijează aproape complet rolul formațiunilor subiacente.

Modelul activării a intrat în scenă către sfârşitul primei jumătăţi a secolului XX, în urma studiilor asupra formaţiunii reticulate şi a descoperirii sistemului reticulat activator ascendent - SRAA, Moruzzi şi Magoun, 1947, 1948), situat la nivelul trunchiului cerebral. S-a stabilit că producerea stării de veghe şi menţinerea ei în timp se datorează influenţei activatoare difuze pe care SRAA o exercită asupra scoarţei cerebrale. Segmentul diencefalic al sistemului reticulat (Jaspers. 1950) exercită o influenţă de activare focalizată şi realizează, de asemenea, operaţii de *filtrare* şi *facilitare* în sfera *input-\xn\or* senzoriale simultane (concurente) (fig.42).

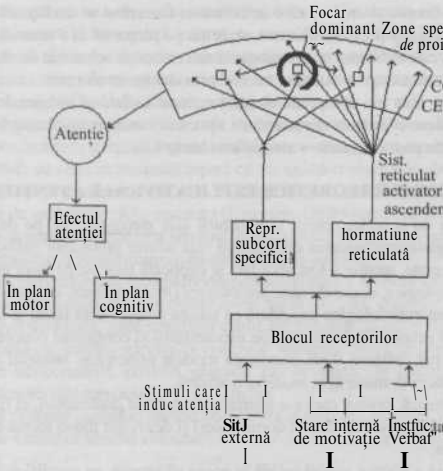

Fig.42. Schema-bloc a mecanismului atenţiei

Prin intermediul sistemului reticulat, la nivelul scoarţei, se crează două forme de activare: *activarea de fond,* care corespunde stării de veghe şi se întreţine prin circuitul reticulo-cortico-reticulat (creşterea potenţialului în sistemul reticulat intensifică tonusul de excitabilitate al scoarţei cerebrale; aceasta are ca efect creşterea intensităţii semnalelor corticale asupra F.R.; slăbirea potenţialului în F.R. determină slăbirea intensităţii tonusului de excitabilitate la nivel cortical; ca urmare, se intensifică din nou influenţa activatoare a formaţiunii reticulate (F.R.) asupra scoarţei, starea de veghe menţinându-se la nivel adecvat); *activarea indusă (provcKată),* care se produce la acţiunea unor stimuli noi din ambianţă şi se concretizează comportamental în reflexul generalizat de orientare, urmat de reflexul localizat, având ca rezultat apariţia atenţiei involuntare.

Blocarea sistemului reticulat duce inevitabil la scăderea tonusului cortical, la eliminarea condiţiei bazale a atenţiei şi la scufundarea subiectului într-o stare de

inhibiție generalizată profundă. în experimentele-princeps ale lui Monizzi și Magoun, efectuate pe pisică, s-a demonstrat că, în cazul unei secționări a traseului reticulat, starea de inhibiție ce se instaurează după aceea nu mai poate fi înlăturată prin nici un fel de stimulare externă, fie ea și nocivă.

Forma inițială a modelului a fost completată cu ipoteza „filtrului", emisă de către D.E. Broadbent (1958). Potrivit acesteia, atenția funcționează ca un filtru, fiind subordonată legii „ totul sau nimic". Problema care se ridică este de a stabili la ce nivel se organizează și operează mecanismul filtrului. Unii autori (A. Deutsch și O. Deutsch, 1982) susțin că acesta se integrează la nivel central și în nici un caz la periferia analizatorilor.

Barlow (1960), dimpotrivă, prin a sa ipoteză a „parolei", susține că filtrarea trebuie să aibă loc cât mai aproape de intrare, pentru a se evita interferențele ulterioare și consumul energetic inutil la nivel cortical.

Problema rămâne deschisă.

La întrebarea „în ce anume constă funcția filtrului?", răspunsurile, de asemenea, diferă. După Broadbent, filtrul *blochează* informațiile nerelevante; după Neisser, el tonifică și potențează semnalele relevante, amplificând efectul lor psihologic; după Treisman, mecanismul filtrului nu blochează, ci doar diminuează intensitatea semnalelor care nu fac obiectul atenției, împiedicându-le astfel să ajungă la veriga corticală a analizatorilor.

Filtrarea se corelează permanent cu *comutarea,* care, trebuie presupus, este dictată de dinamica activității sau a stărilor interne de necesitate ale subiectului.

Modelele neurofiziologice pot fi considerate suficiente pentru explicarea producerii și menținerii atenției involuntare, dar insuficiente pentru explicarea și a atenției voluntare.

Modelele neurochimice tind să lege atenția de reacții și transformări mai profunde, care au loc la nivelul creierului. Ele au fost propulsate de descoperirile din ultimele decenii privind rolul mediatorilor și neurotransmițătorilor în „modelarea" funcționării sistemului nervos central. Fenomenul activării selective și diferențiate de la un individ la altul este considerat efectul raportului de concentrație dintre mediatorii stimulatori și cei inhibitori. Astfel, după M. Zuckerman (1983), „căutarea de senzații" *(sensation seeking)* sau „evitarea senzațiilor" *(sensation avoidance)* sunt condiționate de nivelul activării cerebrale, care, la rândul lui, este determinat de nivelul *catecolaminelor* din sistemul limbic (depamina, serotonina, norepinefrina). Datele obținute de D.E. Remond (1985) și C.J. Fowler (1986) arată că nivelul *nwnoaminooxidei* (MAO) și al endorfinelor este în raport invers cu activismul cerebral și, implicit, cu nivelul vigilenței și al atenției (orientate spre exterior).

Atât MAO, cât și endorfinele au acțiune inhibitorie asupra receptorilor, ceea ce atestă că filtrajul începe de la periferie. Un nivel crescut al MAO determină reducerea catecolaminelor în sistemul limbic, făcând să diminueze corespunzător activismul psihic.

S-a demonstrat, apoi, că funcționarea SRAA poate ti influențată de variațiile chimice ale glicemiei, oxigenului și gazului carbonic, precum și de acțiunea drogurilor, care, se știe, au efecte stimulative (cafeina) sau perturbatoare (LSD) asupra stării de atenție.

Modelele psihologice pun accentul pe latura psihică a atenției, pe structurarea și funcționarea ei în concordanță cu procesele reflectorii specifice, cu motivele și scopurile activității subiectului. Ele leagă atenția de schemele de organizare și funcționare a conștiinței: atenția devine indicatorul cel mai pregnant al conștientizării

unei situații (obiect) și al caracterului conștient al activității pe care o desfășoară într-un moment sau altul.

Modelele motivaționale își au originea în teoria psihanalitică a inconștientului și în teoria behavioristă a întăririi.

Esența lor constă în aceea că *atenția* este considerată ca expresie a condițiilor și proceselor motivaționale din interiorul organismului, ca selectând și delimitând ceea ce are semnificație și este ulii de ceea ce este indiferent (Beriyne. 1968, 1970; Maslow, 1970; Zorgo, 1980; Nuttin, 1983).

între nivelul și orientarea atenției, pe de o parte, și nivelul activării motivaționale, pe de alta, se stabilește un raport direct proporțional.

In cazul când în prim plan nu se află o trebuință sau un interes propriu-zis al subiectului, rolul întăririi interne va fi luat de învățarea externă (ordin, obligație, comandă, apreciere), care va acționa prin intermediul reglajului voluntar.

„Căderea" motivației, care se produce în stările de depresie profundă, se acompaniază cu „absența psihică, respectiv, cu blocarea atenției față de evenimentele din lumea externă și față de acțiune; dimpotrivă, diversificarea și alternarea succesivă a stărilor de motivație duce la vivacitatea atenției și la lărgirea sferei sale de operare. Chiar în cazul în care este vorba de procesele cognitive, atenția care se implică în realizarea lor este stimulată tot de factori motivaționali (curiozitatea, interesele de cunoaștere).

Modelele cognitive leagă atenția primordial de selectarea, procesarea și utilizarea informațiilor în contextul interacțiunii generale a omului cu lumea.

Unul din aceste modele se întemeiază pe *paradigma ascultării dihotomice* (cu fiecare ureche separat) a unor serii de semnale auditive (Preda, 1991). Deși sarcina pare dificilă, rezolvarea ei nu este imposibilă, fapt demonstrat de activitatea dispecerilor care dirijează zborurile aeriene. Aceștia primesc simultan mesaje de la mai multe avioane aflate în zbor, pe care le tratează și le interpretează distinct, fără a le amesteca sau confunda.

într-o altă situație, când ne afundăm într-o lectură sau într-o meditație, cresc considerabil pragurile pentru restul stimulilor, aceștia, psihologic, încetând parcă să existe. Se consideră că sistemul de tratare a informațiilor dispune de operatori speciali de selecție, centrare și transfer (comutare), susținând concentrarea, stabilitatea și mobilitatea atenției. Altfel spus, raporturile de dominanță și alternanță dintre operatorii de receptare, tratare și interpretare a informației reprezintă principalul factor prin prisma căruia ar trebui explicată atenția.

Un alt model cognitiv se întemeiază pe ipoteza existenței a două modalități distincte de analiză a informației: una *automată,* necondiționată, care funcționează la fel pentru toate semnalele receptate; cealaltă — *selectiv-orientată,* condiționată de semnalele receptate anterior și care se centrează pe preluarea semnalelor interesante, relevante. în cazul când un semnal relevant intră pe un canal pasiv, „neatent'", printr-un operator special el este transferat canalului activ (atent). Coordonarea celor două modalități de analiză menționate mai sus este interpretată ca rezultat al învățării, al unui exercițiu îndelungat.

în fine, cel de-a/ *treilea model cognitiv* se fundamentează pe referirea la *ipoteza operatorilor constructivi* (Pascual-Leone, 1984; de Ribaupierre. 1983). potrivit căreia procesarea informației are un caracter secvențial. în cadrul fiecărei secvențe atenția

intervenind atât *punctual* (funcție specifică), cât și *integrator* (funcție generală). Pe fondul unui repertoriu general de scheme notate de autor cu H, printr-un proces de „preasimilare" se creează un câmp de *activare actuală,* notat cu H*. Acesta pune în funcțiune *operatori specifici* care se aplică diferențiat fluxului de semnale ce se recepteaza în momentul dat (unii operatori organizează *input-u* senzorial, **alții** efectuează codarea informației, alții compararea cu anumite criterii și etaloane, alții — integrarea și evaluarea semantică etc.

Pascual-Leone introduce în modelul său și un operator de inhibiție - I -, care blochează activ și direct schemele nepertinente, incompatibile cu ceea ce urmărește subiectul. La acesta se mai adaugă un operator M, al rezervei de *energie mentală,* care permite amplificarea activării schemelor adecvate pentru abordarea-rezolvarea sarcinii sau problemei date și care nu sunt activate direct prin impactul senzorial sau prin alți factori, ca, de exemplu, cei motivaționali. Se apreciază că schemele activate prin operatorul M devin dominante și importante, îndeosebi în situațiile derutante, când schemele selectate anterior nu duc la găsirea soluției. Există și alți operatori, care, alături de cei menționați, asigură constituirea și organizarea intelectivă, mentală a atenției, incluzând aspectele abstractizării și formalizării (atenția implicată în gândirea formal-abstractă are altă organizare decât cea senzorială sau motorie).

Ca observație generală la modelele cognitive, se poate spune că, deși plauzibile, ele se pretează mai puțin la verificare empirică, experimentală decât cele neurofiziologice, neurochimice și motivaționale.

Între toate modelele prezentate mai sus nu trebuie însă să vedem o relație de incompatibilitate și exclusivitate reciprocă, ci una de complementaritate, fiecare relevând laturi pe care celelalte nu-și propun să le abordeze.

Capitolul Xm

AFECTIVITATEA

13.1. ASPECTE TEORETICE ŞI METODOLOGICE GENERALE

Poate că nici una din problemele de conţinut ale psihologiei nu a fost şi nu continuă să fie atât de controversată şi dezbătută ca cea a emoţiei. Disputele s-au purtat şi se poartă în jurul a trei coordonate principale: a) locul emoţiei în viaţa psihică şi rolul ei în activitatea curentă a omului; b) natura şi conţinutul trăirii emoţionale; c) modul de producere şi mecanismul prin care se realizează procesele emoţionale.

În raport cu fiecare din aceste coordonate, s-au constituit şi s-au înfruntat puncte de vedere nu numai diferite, dar de-a dreptul opuse, antagonice. Aşa, de exemplu, în raport cu locul emoţiei în viaţa psihică şi rolul ei în activitatea curentă a omului, se delimitează tranşant asemenea opoziţii, precum: *raţionalismul,* care absolutiza locul şi rolul raţiunii şi nega orice importanţă şi legitimitate ontologică a emoţiei, care era considerată un atavism regretabil al formelor primare ale psihismului animal în psihicul uman (Descartes, Kant), şi *iraţionalismul,* care, dimpotrivă, absolutiza componenta instinctual-iraţională, implicit, dimensiunea trăirii emoţionale, minimalizând importanţa raţiunii (Nietzsche, Schoppenhauer, Bergson, Mc Dougall, Freud -, aşadar, opoziţia dintre glasul raţiunii şi glasul inimii); *nihilismul,* care contesta emoţiei orice valoare instrumental-adaptativă şi orice rol pozitiv, optimizator în dinamica activităţii şi comportamentului (Wundt, Lipps, Munn, Woodworth) şi *trăirismul,* care aşeza desfăşurarea întregii activităţi, a întregului comportament pe suport emoţional-afectiv (Ribot, Scheff, Lazarus).

Asemenea opoziţii au determinat tendinţe divergente şi în plan educaţional: accentul principal fiind pus, fie pe modelarea şi dezvoltarea intelectului, a raţiunii, fie pe modelarea şi dezvoltarea simţirii, a sferei emoţional-afective. în timp ce pentru unii, prezenţa componentei emoţionale este un balast, o sursă permanentă de erori, eşecuri şi dezadaptări, pentru alţii, aceasta reprezintă bunul cel mai de preţ şi cel mai intim al personalităţii, sursă de energie şi activare-rezonare permanentă la situaţiile existenţiale.

în ceea ce priveşte natura şi conţinutul emoţiei, de asemenea, abordările au oscilat între *subiectivismul pur,* emoţia reducându-se la latura trăirii interne pure (autotrăirea fără un conţinut reflectoriu specific) şi *fizicalismul obiectiv,* emoţia fiind interpretată ca o simplă continuare în plan intern, în forma unor modificări fiziologice, a acţiunii stimulilor afectogeni externi.

în fine, în chestiunea modului şi mecanismelor de producere a proceselor afective, disputele au avut tot un caracter polar, soluţiile oscilând între psihologism şi fiziologism (primatul componentei psihice asupra celei fiziologice sau, invers, primatul verigii fiziologice asupra celei psihice) sau între *periferism* (predominanţa schimbărilor

şi reacţiilor periferice; vezi teoria James-Lnge) şi *centrism* (predominanţa imaginii corticale - percepţie sau reprezentare; vezi Cannon, Bard, Pribram).

În afara celor trei coordonate principale menţionate mai sus, controversele s-au manifestat şi în legătură cu alte aspecte mai particulare, precum relaţia dintre biologic şi socio-cultural în determinismul emoţiei şi emoţionalităţii, relaţia dintre înnăscut şi dobândit, dintre primar şi secundar în structura internă a sferei afective. Astfel, în psihologia generală a emoţiei întâlnim tendinţe accentuate, preponderent biologice (biologizante) sau preponderent sociologice (sociologizante), respectiv, culturologice (culturalizante), tendinţe accentuate de factură ineistă (emoţiile considerate ca entităţi eminamente înnăscute, determinate genetic) sau de factură genetistă (emoţiile interpretate ca entităţi care se formează exclusiv în cursul evoluţiei ontogenetice prin învăţare: „Totul se învaţă, inclusiv frica" (Thorndicke).

Situaţia atât de controversată a emoţionalităţii se explică nu numai prin complexitatea ei excepţională (universul afectivităţii este mai întins şi mai complicat structurat decât universul cogniţiei), ci şi prin dificultatea găsirii şi conceperii unor modele experimentale suficient de adecvate şi de discriminante de investigare şi cercetare obiectivă. Această dificultate face ca, în producerea şi furnizarea datelor sau faptelor necesare analizei şi interpretării teoretice, principalele surse să rămână observaţia şi autoobservaţia. Diversitatea stărilor subiective în care se concretizează sfera emoţionalităţii creează apoi dificultăţi de ordin taxonomic, de delimitare, identificare şi clasificare. Şi aici, inevitabil, intervine experienţa proprie a cercetătorului, capacitatea lui de intuiţie şi empatie. Oricât s-ar strădui cineva, nu poate să ajungă la o operaţionalizare şi obiectivitate absolută a demersului explicativ în materie de afectivitate.

Ca urmare, cunoaşterea noastră actuală a acestui domeniu trebuie considerată relativă şi orice cercetător al sferei afectivităţii trebuie să tindă spre aprecieri critice şi emitere de ipoteze şi idei noi.

13.2. SPRE O DEFINIŢIE A AFECTIVITĂŢII

Afectivitatea este o componentă esenţială şi indispensabilă a sistemului psihic uman, la fel de necesară şi legic determinată ca şi oricare altă componentă - cognitivă, motivaţională, volitivă etc. în această calitate, ea trebuie să posede atributele generale ale psihicului — de a fi o modalitate specifică de relaţionare cu lumea şi cu propriul Eu, de a avea o valoare informaţional-reflectorie, respectiv, de a semnaliza şi semnifica ceva, de a îndeplini un rol reglator specific, mai mult sau mai puţin evident.

De aici se poate desprinde următoarea definiţie generală a afectivităţii. *Afectivitatea este acea componentă a vieţii psihice care reflectă, informa unei trăiri subiective de un anumit semn, de o anumită intensitate şi de o anumită durată, raportul dintre dinamica evenimentelor motivaţionale sau a stărilor proprii de necesitate şi dinamica evenimentelor din plan obiectiv extern.*

Raportul respectiv poate fi *nesemnificativ* sau *neutru* (situaţia de *statu-quo* sau de zero emoţional, prin analogie cu zeroul fiziologic în cazul sensibilităţii termice) şi *semnificativ,* generând activare şi trăire emoţională: *pozitivă,* în cazul când este „consonant", şi *negativă,* în cazul când el este „disonant".

Chiar atunci când emoția este autoprovocată de subiect prin amintire și reprezentare anticipată, trăirea rezultă tot din raportarea evenimentelor din câmpul intern al personalității la evenimentele din planul extern. Definiția propusă depășește unilateralitatea definițiilor clasice, care absolutizau planul intern (subiectiv) sau pe cel obiectiv (extern) al organizării și manifestării psihocomportamentale, ea înscriindu-se în spiritul exigenței metodologice a principiului interacționismului, care stă la baza psihologiei științifice contemporane.

în organizarea sistemului psihic, afectivitatea ocupă o poziție de interfață între cogniție și motivație, cu care, de altfel, se împletește cel mai strâns. Cogniția mediază și, oferă semnalele de activare și declanșare a emoției, dar ea nu este o cauză a acesteia, ci doar o condiție necesară. Cauza rezidă în natura raportului dintre cele două planuri de referință ale personalității umane - intern și extern. Semnul și intensitatea trăirilor se modifică în funcție de percepția situației sau de reprezentarea ei mentală anticipată.

Dacă într-un anumit context obiectiv, un băț va fi conștientizat în percepție ca șarpe, el va provoca o emoție de frică sau de spaimă; dacă, însă, într-un astfel de context un șarpe va fi perceput ca un băț, cogniția în sine nu va produce nici o emoție. Astfel, prin interpretarea personalizată, din perspectiva Eului, a conținutului cogniției ia naștere fenomenul de *dislocare emoțională.*

Dar nu întotdeauna percepția, reprezentarea sau judecata - ca procese cognitive - preced și condiționează producerea emoției. Experimentele asupra percepției rapide au stabilit că pragul activării și răspunsului emoțional este mai scăzut decât cel al răspunsului perceptiv (identificarea obiectului). Rezultă, așadar, că în situații de deficit informațional reflectarea afectivă *devansează, precede* cogniția. Pe de altă parte, cogniția se poate desfășura pe fondul unei stări emoționale active (teamă, frică, depresie sau bucurie, veselie, euforie), fiind influențată de aceasta, atât sub aspectul dinamicii, cât și sub cel al conținutului.

După M. Arnold (1960), emoția este tendința trăită a apropierii sau îndepărtării de obiect, precedată de experimentarea unei situații de un anumit fel, care poate fi favorabilă sau nefavorabilă (dăunătoare) pentru subiect. Ar fi absurd, de pildă, să admitem, fără o altă explicație, că o persoană este subiectul unei emoții, să spunem, de frică, iară ca ea să aibă tendința de a evita o situație codificată ca nefavorabilă în experiență. Și cum experiența are un caracter strict individual, este obiectiv posibil ca legătura emoțională a unor persoane diferite cu una și aceeași situație să dobândească semnificații nu numai deosebite, dar chiar opuse. l.a vederea unui șarpe unele persoane manifestă o trăire emoțională pozitivă, însoțită de tendința de apropiere, altele, dimpotrivă, încearcă o emoție de aversiune, de spaimă, acompaniată de tendința de a fugi cât mai repede și cât mai departe. Apoi, fobiile, care au o distribuție selectivă între indivizi, întăresc și mai mult justețea relației de mai sus.

Finalmente, între emoție și cogniție relația este bilaterală, de condiționare reciprocă, dar referentul trăirii emoționale este oferit întotdeauna de experiența cognitivă în raport cu situațiile și obiectele din jur. Cogniția bine determinată, care înseamnă o corectă identificare și evaluare a obiectului, favorizează producerea unei *emoții specifice* - cu tendința trăită de apropiere (în cazul semnificației favorabile) sau de îndepărtare (în cazul semnificației nefavorabile); cogniția confuză, care se însoțește de incertitudine în

ceea ce privește identitatea și semnificația obiectului, favorizează producerea unei *emoții nespecifice,* fără țintă obiectuală precisă (neliniște, agitație, tensiune difuză).

Legătura afectivității cu motivația a fost în mod explicit formulata pentru prima dată de către Mc. Dougall (1924). în concepția lui, orice instinct este resimțit ca **o** emoție. Afirmația este doar parțial adevărată, pentru că există unele trebuințe organice, ca, de pildă, foamea și setea, care nu se resimt ca emoții, ci ca stări de disconfort fiziologic general.

Pe de altă parte, idea legăturii dintre emoție și motiv nu trebuie redusă doar la cea de semnalizare - *o* emoție semnalizează o stare de motivație. Ea implică și recunoașterea posibilității ca emoția specifică, având un referent obiectual, să devină *motiv* declanșator al acțiunii. Astfel, emoțiile de frică, teamă, supărare, furie, gelozie, iubire, bucurie etc. pot dobândi și funcția de motive, împingând subiectul să acționeze în concordanță cu semnul și intensitatea trăirii. (Tradițional, termenul de emoție desemnează pasivitatea noastră, cel de motiv — activismul). Fiind o entitate dinamico-energetică, emoția trece din ipostaza de „stare" în cea de ..impuls". Ca stare, ea influențează activitatea curentă (mentală sau externă); ca „impuls", ea declanșează o acțiune nouă, potrivii semnului și intensității sale. Astfel, cele două expresii: „este furios" și „a acționat în stare de furie sau sub impulsul furiei" semnifică realități psihologice diferite. în primul caz, furia ni se înfățișează ca stare și ea va influența asupra desfășurării comportamentului general al subiectului; în cel de-al doilea caz, furia ne apare ca motiv, ea declanșând o acțiune concretă, specifică a subiectului în raport cu situația-stimul dată.

Prin această convertibilitate motivațională, afectivitatea devine intim legată și implicată în acțiune, în comportament. Ceea ce trebuie subliniat, însă, este faptul că legătura afectivității cu activitatea are un caracter complex și heteronom, conținutul și efectul ei variind semnificativ în raport de forma și complexitatea entității emoționale (emoții simpie-emoții complexe, sentimente) și de caracteristicile specifice ale trăirilor subiective individuale.

Caracteristicile emoțiilor. Emoțiile pun în evidență anumite trăsături de ordin cantitativ și calitativ, care fac posibilă analiza, compararea și clasificarea lor. Dintre acestea, esențiale sunt următoarele: *referențialitatea, polaritatea, intensitatea, durata, conversiunea sau transformabilitatea inversă* și *ambivalența.*

Referențialilatea constă în aceea că, în orice emoție, se conștientizează o legătură trăită cu lumea externă (mulțimea situațiilor și a obiectelor perceptibile cu semnificațiile lor) și cu noi înșine — autotrăirea. Emoția exprimă astfel selectivitatea stărilor și pozițiilor interne ale persoanei în raport cu situații obiective și evenimente experiențiale proprii. Când legătura este bine determinată (situația sau obiectul clar identificate), avem de-a face cu emoții specifice; când este slab determinată (situația sau obiectul neidentificate clar), avem de-a face cu emoții nespecifice.

Polaritatea definește semnul — pozitiv (+) sau negativ (—) — al legăturii emoției cu obiectul și, implicit, al trăirii interne a semnificației obiectului pentru subiect. Ea caracterizează numai emoțiile specifice, adică pe cele cu referent bine determinat. Grație acestei trăsături, afectivitatea devine „instrumentul" psihologic de discriminare și delimitare a situațiilor și obiectelor externe în agreabile și dezagreabile, plăcute sau

neplăcute, consonante sau disonante cu stările proprii de motivaţie. Prin corelarea celor doi poli, se obţine *continuumul emoţional,* pe care se înşiră treptele trăirii specifice (fig.43). Situaţiile şi obiectele care nu au o semnificaţie actuală sunt subiectiv incluse în sfera indiferenţei afective. Semnul pozitiv sau negativ este un indicator de ordin calitativ, el fiind legat de o operaţie complexă de valorizare, care determină specificul modului de integrare în lume a individului. Mediul socio-cultural, care creează şi structurează sisteme de valori şi etaloane de raportare la acestea, se impune ca factorul cel mai important al modelării dimensiunii polare a afectivităţii umane.

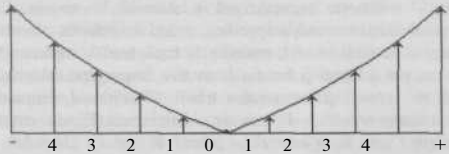

Fig.43. Continuumul emoţional (după semn (+,-) şi intensitate).

Intensitatea exprimă încărcătura tensional-energetică a emoţiei, îndeosebi a trăirii subiective interne. Ea este determinată de intensitatea stimulului afectogen, adică de „amplitudinea" semnificaţiei care i se conferă de subiect în percepţie, reprezentare sau judecată. Intensitatea trăirii este nemijlocit susţinută de amploarea şi natura modificărilor fiziologice, a cantităţii şi tipului de neurotransmiţători care se eliberează la diferite instanţe ale SNC în cursul acţiunii stimulului. Valoric, această dimensiune se întinde între pragul inferior (emoţia abia conştientizabilă) şi pragul superior (paroxism emoţional). La nivelul de intensitate paroxistă se situează *afectele,* formele cele mai bulversante şi cu influenţa perturbatoare cea mai puternică ale emoţionalităţii. De aici, rezultă că intensitatea este una din însuşirile principale de care depinde rolul emoţiei în structura şi dinamica activităţii şi comportamentului.

Valoarea intensităţii este condiţionată şi de structura de personalitate, de experienţa de viaţă şi afectivă anterioară. Aceasta face ca, în faţa uneia şi aceleiaşi situaţii, diferiţi subiecţi să răspundă emoţional cu trăiri de intensităţi diferite. Din acest punct de vedere, este instructiv de observat comportamentul emoţional al mulţimilor în situaţii critice, puternic afectogene: cataclisme naturale, conflicte sociale etc. Ele pot declanşa un întins registru de reacţii şi manifestări - de la resemnare şi împietrire, până la disperare şi furie paroxistică. în contextul mulţimii, are loc fenomenul de amplificare prin contagiune *(feed-back* pozitiv) a intensităţii stărilor emoţionale (descătuşare instinctuală).

Durata exprimă corespondenţa în timp între acţiunea stimulului şi prezenţa trăirii emoţionale. Ca şi alte tipuri de reacţii, reacţiile emoţionale apar consecutiv unui semnal declanşator, cu o anumită perioadă de latenţă: mai mică, la subiecţii puternic emotivi, sau mai mare, la subiecţii slab emotivi; se menţin cât acţionează stimulul şi încetează când acesta dispare. însă, după cum declanşarea stimulului nu coincide în mod absolut cu apariţia emoţiei, tot astfel şi întreruperea acţiunii stimulului nu coincide întocmai cu încetarea reacţiei emoţionale. Şi după încetarea stimulului continuă încă un anumit timp trăirea emoţională declanşată: *inerţie emoţională.* Unele stări emoţionale în raport cu anumite situaţii, evenimente interpersonale, experienţe proprii etc. se pot perpetua pe durate destul de mari, graţie unui mecanism psihofiziologic special de autoîntreţinere:

reamintirea spontană și periodică a situației sau evenimentului cauzativ duce la o reactivare și la întărirea trăirii emoționale provocate inițial. Astfel, de exemplu, supărarea pe care ne-a pricinuit-o cineva poate să se stingă în câteva minute, dar ea poate dura și o viață întreagă, devenind sursă de ură, de resentimente, de tendințe de răzbunare.

Durata depinde și de forma structurală a emoțiilor: reacțiile emoționale situaționale simple sunt, de regulă, de durată scurtă, emoțiile secundare și cele complexe (sentimentele, pasiunile) sunt de durată lungă.

Conversiunea reprezintă proprietatea unei emoții de un anumit semn (să spunem, pozitiv) de a se modifica și de a trece în timp într-o emoție de semn opus (în cazul nostru, negativ). Din ca derivă stabilitatea, respectiv, instabilitatea ca detenninație structurală, de fond a organizării interne a afectivității. în dinamica vieții și activității cotidiene, fiecare dintre noi poate fi pus în situația de a-și schimba reacțiile și atitudinile emoționale față de unul și același obiect, de una și aceeași persoană, trecând de la aversiune la atracție, de la ură la iubire, și invers. Dacă această trecere nu depășește o anumită frecvență relativă, și este obiectiv motivata, ea are caracter adaptativ și contribuie la păstrarea echilibrului intern al personalității (stabilitate afectivă); dacă, însă, frecvența ei devine prea mare, aceasta capătă deja caracter dezadaptativ (instabilitate afectivă).

în condiții normale, conversiunea emoțională se manifestă cu pregnanță la copil, datorită insuficientei dezvoltări și maturizări a mecanismelor integrative interne. La vârsta adultă, conversiunea se înregistrează cel mai frecvent și în forme acute la persoanele labile din punct de vedere psihic general și la cele cu structură cicloidă.

Ambivalența este o caracteristică mai specială a organizării vieții afective și ea constă în coexistența în aceeași structură a doi vectori emoționali opuși (+ și -) care se presupun și susțin reciproc. Ea devine posibilă datorită caracterului contradictoriu al valențelor obiectului în raport cu subiectul: laturile atractive (pozitive) trezesc emoții de plăcere, de simpatie, de iubire, iar cele aversive, trezesc emoții negative de repulsie, de teamă, de frică, sau de furie și agresiune.

în viața afectivă a copilului, ambivalența constituie un fel de legitate internă de evoluție și organizare - diferențierea și delimitarea structurilor polare trecând prin ea.

La adult această caracteristică se întâlnește în structura emoțiilor complexe, a sentimentelor. Asemenea este, de pildă, structura „iubire-gelozie", „iubire-ură" în relațiile interpersonale (mai ales, în cele de cuplu).

Ambivalența poate deveni și un simptom patologic, determinat de un proces regresiv, de dezintegrare și decapsulare a schemelor integrării polare, când nu mai este posibilă delimitarea clară și menținerea sub control a semnelor „+" și „—" ale trăirilor emoționale, acestea activându-se simultan.

13.3. CLASIFICAREA PROCESELOR ȘI STĂRILOR AFECTIVE

Complexitatea și diversitatea formelor în care se manifestă și sub care se structurează în plan intern sfera vieții afective a omului fac necesară o operație de evaluare și clasificare.

Cum criteriile de la care se poate porni sunt diferite, este firesc ca și schemele de clasificare la care se ajunge să difere.

Psihologia clasica introspecționistă a stabilit o schemă cu trei componente: *emoțiile, sentimentele* și *pasiunile.*

Emoțiile erau considerate stări afective care apar în interiorul nostru, brusc, sub forma de trăiri mai mult sau mai puțin violente, dar mai mult sau mai puțin pasagere (trecătoare). Frica, spaima, angoasa răspund acestei definiții. W.James a introdus termenii de „emoții-șoc" și „emoții puternice" pentru a sublinia caracterul de instantaneitate și de intensitate al fenomenului.

Sentimentele se aseamănă cu emoțiile prin aceea că sunt stări afective de factură complexă, dar se deosebesc prin aceea că sunt stabile, durabile și mai puțin intense. în spiritul definiției noastre (de la § 2), putem spune că emoția reflectă o legătură situațională temporară cu obiectul, în vreme ce sentimentele reflectă o legătură durabilă, consolidată, care se menține și în absența contactului senzorial imediat cu acesta.

Simpatia, iubirea, resentimentul, gelozia, orgoliul, rușinea sunt structuri afective complexe și stabile, care pot fi categorisite ca *sentimente interpersonale,* formate în raporturile noastre cu ceilalți: *sentimente sociale,* legale de diferite grupuri din care facem parte, *sentimente spirituale* (ideale) asociate cu sistemele de valori (sentimente estetice și religioase).

Pasiunea se diferențiază atât de emoție, cât și de sentiment. De la emoție împrumută intensitatea, prin care transformă lumea în direcția impusă de ea, adesea făcându-ne „orbi" în fața realității. De la sentimente, preia durata, relativ lungă. Pasiunea își află originea într-o puternică motivație intrinsecă, centrată pe un domeniu al cunoașterii și al vieții sociale.

Psihologia comportamentului și psihofiziologia au elaborat un tablou puțin diferit al formelor vieții afective. în contextul dat, emoția este privită ca o structură de comportament declanșată de un ansamblu de cauze directe și indirecte, interne și externe, care persistă un timp mai îndelungat după încetarea stimulului, și, ca urmare, devine o forță motivațională puternică a comportamentului individual. Comportamentul emoțional evoluează în trei faze succesive: • *răspunsul imediat,* de durată scurtă, corespunzând, în plan introspectiv, emoției propriu-zise; • *răspunsul secundar,* de durată variabilă, cu excepția cazurilor patologice, de intensitate mai mică decât emoția, dar evaluat introspectiv diferit de emoția imediată; • *efectele persistente ale emoțiilor,* consecințe ale răspunsului secundar, sunt habitudini emoționale stabile, care corespund sentimentelor.

în această perspectivă, pasiunea nu este decât un efect persistent al emoțiilor, a căror intensitate particulară și ale căror consecințe asupra comportamentului justifică pe plan fenomenologic un studiu separai, dar al căror mecanism de formare, pornind de la emoția inițială, nu este specific.

Pentru o mai completă acoperire a registrului de diversitate și complexitate a formelor afectivității, cea mai potrivită este clasificarea multicriterială. Criteriile pot fi: a) gradul de complexitate; b) succesiunea genetică; c) efectul asupra activității curente.

a. **Potrivit criteriului complexității,** putem desprinde: • *emoțiile primare* - stările organice și efectele; • *emoțiile propriu-zise;* • *sentimentele', 'pasiunile* • *dispozițiile integrate globale.*

• *Dispozițiile organice* sunt componente însoțitoare ale unor stări fiziologice specifice - de sănătate, de boală, de oboseală-, de aclivare sexuală ctc. Ele contribuie la conștientizarea condițiilor mediului intern și la stimularea unor comportamente compensatorii. Unele boli interne induc stări emoționale specifice: cele cardiovasculare induc stări de anxietate și neliniște tensionată; TBC-ul pulmonar este acompaniat de euforie și excitabilitate; afecțiunile gastrointestinale generează stări ipohondrice etc.

Afectele sunt manifestări emoționale cu caracter exploziv, cu apariție bruscă, de scurtă durată, cu desfășurare unipolară. însoțite de expresii și gesturi ample și haotice. Așa cum am arătat, afectele apar pe continuumul emoțional când intensitatea trăirii atinge și depășește pragul superior. Prin analogie eu senzația, putem spune că ele sunt modalități nespecifice, excepționale, de manifestare a unor emoții modale, (polare) specifice. Ele pot apărea atât pe segmentul pozitiv, cât și pe cel negativ al continuumului emoțional. Pentru primul caz, pot fi indicate efectele de euforie, de râs, de bucurie, iar pentru cazul al doilea, afectul de furie, de groază, de panică, de plâns. Ele duc Ea îngustarea câmpului conștiinței, la slăbirea capacității de discernământ și a autocontrolului. Acest aspect îl avea, probabil, în vedere J.P.Sarlre când afirma că emoția este o „cădere abruptă în magic" (1948. p.90) sau o „degradare spontană trăită a conștiinței în fața lumii" (1948, p.77). In același sens, P. Jouet interpreta afectul ca o regresie spre conduite inferioare, însoțită de o diminuare drastică a controlului conștient.

Afectele sunt susținute de o descărcare energetică puternică de natură instinctuală, inconștientă, împingând astfel persoana la acte comportamentale cu consecințe nedorite sau chiar dramatice. Sub imperiul afectului, asemenea acte pot fi comise chiar de persoane caracterizate obișnuit ca pașnice și prudente. Deși într-o situație „excepțională", oricine poate fi cuprins de starea de afect, se poate, totuși. spune că cele mai predispuse la aceasta sunt persoanele cu echilibru emoțional instabil, impulsive și cu un slab autocontrol. Dat fiind efectul lor perturbator deosebit, afectele se recomandă a fi prevenite, fie prin intervenție de temperare din afară, fie de subiectul însuși, prin deplasarea atenției și gândirii sale spre alte lucruri decât cel care acționează în momentul dat ca factor de „aprindere" a focului afectului.

Emoțiile propriu-zise se integrează în tabloul activității și vieții cotidiene normale, desfășurându-se în limitele intensității moderate sau cel puțin controlabile. Ele sunt rezultatul unei reflectări relativ adecvate a raportului dintre caracteristicile situației-stimul și stările interne de motivație ale subiectului. Conținutul lor obiectual este bine nuanțat și individualizat, neexistând fenomenul de iradiere nespecifică, pe care-l întâlnim în afecte (când furia se descarcă asupra a tot ce iese în calea furiosului). De asemenea, semnul lor se află în deplină concordanță cu semnificația obiectului și nu apar fenomene de inversare sau de oscilație nejustificată. Deși influențează conștiința, ele nu duc la destructurarea sau la îngustarea câmpului acesteia, „lăsându-se" integrate în schema autoreglajului voluntar.

Emoțiile propriu-zise se subordonează, apoi. unei condiționări și modelări socio-culturale specifice, care duce la un proces de diversificare și cizelare a conținuturi lor și nuanțelor trăirilor. Aspectul cel mai important pe care-l determină factorii socio-culturali în structurarea și dinamica emoțiilor este legarea lor de sisteme specifice de valori morale, estetice, religioase, sociale ctc. Ca urmare, întreaga sferă afectiv-

emoţională a omului se distanţează calitativ de cea a animalelor. Faptul că emoţia - cu polaritatea şi intensitatea ei specifice - devine un operator de selecţie şi apropiere-integrare a conţinuturilor situaţiilor sociale şi ale sistemului culturii în ansamblul său dovedeşte nu numai că este importantă în organizarea psihică umană, dar şi absolut indispensabilă şi că are un rol central în devenirea şi integrarea personalităţii. Astfel, rămâne încă de discutat dacă progresul în evoluţia istorică a omului trebuie căutat numai în raţiune sau şi în afectivitate.

• *Sentimentele* sunt forme complexe ale vieţii emoţionale, de intensitate relativ mai redusă şi de durată semnificativ mai lungă decât emoţiile.

Spre deosebire de emoţii, care se constituie şi se manifestă în raport cu orice obiect sau situaţie ce posedă o anumită semnificaţie pentru subiect, sentimentele se structurează şi reflectă doar semnificaţia situaţiilor sociale şi, în primul rând, conţinutul relaţiilor interpersonale şi sistemul de simboluri şi valori. „Obiectul" sentimentelor de iubire, de preţuire, de stimă, de ură, de dispreţ etc. îl constituie o altă (alte) persoană (persoane), o valoare (valori). Ele sunt expresii condensate şi interiorizate ale dinamicii vieţii sociale, ale semnificaţiilor ce se acordă percepţiei, acţiunilor şi comportamentelor celor din jur. în elaborarea sentimentelor, participă în mod direct şi funcţiile cognitive superioare - gândirea interpretativă şi valorizatoare, care oferă, pe de o parte, temeiul obiectiv al selecţiei însuşirilor celorlalţi semeni, iar pe de altă parte, justificarea opţiunilor (de acceptare-respingere) făcute. în orice sentiment autentic se include o anumită reflexivitate, prin care se realizează modalităţile adecvate, de relaţionare cu „obiectul".

La rândul său, sentimentul intră ca o componentă determinantă în structura atitudinilor şi, implicit, orice sentiment ia forma unei atitudini. Reactualizarea sentimentului prin contactul perceptiv cu obiectul sau prin reprezentarea lui ia forma emoţiei, a trăirii emoţionale. După încetarea trăirii active, situaţionale, sentimentul trece din nou în stare latentă, susţinând din interior linia generală de conduită faţă de obiectul dat.

Sentimentele se pot asocia între ele după principiul simultaneităţii antagonice, imprimând astfel relaţiilor interpersonale un caracter complex, contradictoriu.

în plan relaţional, interpersonal, un anumit sentiment poate avea un caracter *de reciprocitate* - persoanele relaţionate nutrind una faţă de alta acelaşi tip de sentiment (respect sau dispreţ, dragoste sau ură), *de contrarietate* - persoanele în chestiune nutrind una faţă de cealaltă sentimente de sens opus, sau *de unilateralitate* - o persoană nutreşte faţă de cealaltă un sentiment determinat, iar aceasta reacţionează cu o stare de indiferenţă.

Ca şi emoţiile, sentimentele pot deveni din „stări pasive" motive ale acţiunilor şi comportamentelor specifice în raport cu situaţiile şi persoanele care le-au generat (se vorbeşte de iubire pasivă sau nemărturisită şi de iubire ca act, ca mod de comportament în raport cu persoana iubită).

Spre deosebire de emoţii, care se produc şi se consumă situaţional, neputându-se stabili o anumită ierarhizare sau schemă de organizare a raporturilor dintre ele, sentimentele se sistematizează, formând o structură dinamică unitară, în care se instituie atât raporturi de succesiune (alternanţă), cât şi de subordonare, unul sau două sentimente devenind dominante şi condiţionând profilul de personalitate şi linia generală de conduită. Determinarea „structurii sentimentale" constituie, alături de

determinarea structurii motivaționale, modalitatea cea mai eficientă de cunoaștere a profunzimii intime a personalității umane.

• *Pasiunile* sunt, de asemenea, forme complexe de manifestare a afectivității, care îmbină intensitatea emoției cu durabilitatea sentimentului. În cadrul lor, vectorul motivațional este permanent prezent și imprimă conduitei persoanei care le posedă o tendință irezistibilă către scop.

întregul univers este redus la obiectul sau domeniul pasiunii și dispariția acestuia provoacă un adevărat cataclism psihologic al personalității. Structurarea pasiunii se realizează printr-o focalizare a stărilor de motivație, cu desprinderea unui vârf dominant, care tace ca restul realității să fie devalorizat și minimalizat. De aceea se spune că pasiunea „orbește", îngustând considerabil registrul analizelor comparative și al alegerilor.

In domenii specifice de activitate, când pasiunea se îmbină cu aptitudinea, se naște *vocația* - identificarea cu scopurile și obiectivele urmărite. Motivația pe care o semnalizează pasiunea este organic integrată în structura activității, iar satisfacerea ei constă în însuși procesul desfășurării acelei activități.

• *Dispozițiile integrate globale* reprezintă acel fond afectiv bazai pe care se evidențiază și se manifestă cotidian și situațional trăirile emoționale și actele comportamentale specifice. Ele reprezintă o sinteză a experienței de viață și a trăirii de sine (inclusiv prin semnalizarea stării fizice și viscerale) care se elaborează în ontogeneză și se impune ca un fel de *constantă* a firii sau a modului de a fi al personalității. Trebuie distinse astfel: *dispoziția globală homeostalică,* ce definește structural raportarea afectivă a omului la lumea externă și Ia sine însuși - optimistă sau pesimistă, încrezătoare sau neîncrezătoare, relaxată sau anxioasă - *și dispozițiile de moment, induse situațional* prin acțiunea conjugată a unor influențe conștientizabile sau nu (inconștinete sau subconștiente) și care pot distona cu cea dintâi. Astfel, pe fondul unei dispoziții homeostatice optimiste, pot apărea, trecător, stări dispoziționale pesimiste sau depresive și viceversa.

Dispoziția situațională își pune mai direct amprenta asupra activității curente decât cea homeostatică. Aceasta acționează însă în direcția realizării unei dispoziții situaționale consonante, făcând astfel ca frecvența dispozițiilor de semn opus să fie semnificativ mai redusă decât în cazul unei dispoziții homeostatice de același semn cu acestea.

Cu alte cuvinte, la o persoană cu dispoziție homeostatică optimistă, frecvența dispozițiilor pesimiste este mai mică decât la una cu dispoziție homeostatică pesimistă, și invers. Atât dispoziția de fond, homeostatică, cât și cele actuale, situaționale au o pondere deosebită în condiționarea conștiinței de sine și a relaționării cu cei din jur. Pe fondul unei bune dispoziții afective generale, lumea este percepută în culori mai favorabile, decât pe fondul uneia proaste: se și spune, de altfel, că optimistul vede lucrurile în roz, în vreme ce pesimistul le vede în negru sau în gri. De aici derivă și ceea ce se etichetează ca „poftă de viață" și „dezgust de viață".

13.4. DIMENSIUNEA RELAȚIONALĂ A AFECTIVITĂȚII

Ca formă particulară a vieții psihice, afectivitatea joacă un rol esențial în relaționarea omului cu lumea, cu ceilalți semeni. Ea este profund implicată în structurarea relațiilor interpersonale - simpatie-antipatie, atracție-respingere, agresivitate-toleranță,

prietenie-ură, altruism-egoism, coparticipație-invidie — și în determinarea climatului psihosocial în grupuri și comunități - încredere-suspiciune, coeziune-tensiune, armonie-conflict. Nu există situație socială sau influență comunicațională care să nu fie filtrată și evaluată afectiv și care să nu genereze răspunsuri și stări afective. Astfel că, în funcție de natura, semnul și intensitatea trăirilor și stărilor emoțional-afective individul își determină poziția sa în situația dată sau în lume în general, el simțindu-se (și considerându-se) agreat, apreciat integrat sau respins, persecutat, izolat, privit cu prietenie sau cu ură.

Relaționarea afectivă iese permanent în evidență și își pune amprenta pe relaționarea la celelalte niveluri - cognitiv, atitudinal, acționai. în virtutea prevalentei legii autoconservării și a celei a adaptării, printr-un mecanism de reglaj voluntar, autoimpus, în procesul relaționării afective devine posibilă și *simularea:* afișarea în comportament (motor sau verbal) a unor stări afective opuse celor interne reale: fac gesturi sau adresez o expresie de simpatie unei persoane pe care, în realitate, o antipatizez. Pe coordonata inversă — afișarea unor stări negative care să mascheze stările reale pozitive - simularea se manifestă mult mai rar.

în dinamica relaționării și autorelaționării afective, se delimitează o serie de secvențe, legate pe baza legii efectului final (echifinalității): a) subiectul este *locat* interactiv în lume cu alții, angajat într-o practică interpretativă mondenă sau problematică; b) se produce o interacțiune între el și obiectul social (incluzând o altă persoană); c) o dată ce obiectul intră în câmpul fenomenologic al subiectului, el este definit (tratat) în termeni de trăire (autotrăire), ca: supărare, frică sau anticipație; d) aceste trăiri anticipatorii sunt ratificate prin trăiri „fizice" și senzații la nivelul organismului ca entitate vie, care se condensează în ceea ce numim tensiune și anxietate; e) subiectul își imaginează aparența sa și acțiunile sale în ochii partenerului său real sau imaginar; f) interpretează judecăți ale altor parteneri și a genului de trăire (autotrăire) care acompaniază aceste judecăți; g) generează trăiri asociate la trăirile celuilalt față de subiectul dat; h) această trăire este încorporată în interiorul trăirilor pe care subiectul le simte față de sine; i) subiectul încearcă o trăire a autopercepției morale a Eu-lui și a percepției de către el a celorlalți (partenerul de relație); j) realizarea unei autodefiniri sumare, incluzând o definiție emoțională a Eului altora și obiectul în jurul căruia a fost structurată acțiunea.

Potențialul pentru emoționalitate este întotdeauna prezent în Eu și în situația existențială a persoanei.

în concepția fenomenologiei, emoționalitatea ca stare manifestă este pregătită prin preemoționalitate existentă ca dispoziție latentă în persoană. După Heidegger (1927), de pildă, este imposibil să abordezi o situație independent de un fond aperceptiv, de pre-interpretări, de ante-înțelegere și ante-conceptualizare. Emoționalitatea izvorăște din situația hermeneutică a pre-înțelegerilor interpretate pre-emoțional și a dispozițiilor pre-emoționale de a acționa emoțional.

Emoționalitatea este o formă a acțiunii, a autoconservării și a *interacțiunii* care decurge din interjocul cogniților și „ideilor emoționale" în câmpul de experiență al persoanelor. Ea este un dialog cu lumea, desfășurat *pe* și *prin* „idei emoționale", acțiuni, cuvinte, gesturi și semnificații. Asemenea oricărui dialog, ea se răsfrânge asupra Eului însuși, re-definește Eul, re-exprimă Eul și conferă noi sensuri și dimensiuni în mișcarea și

evoluția lui. Pe scurt, emoționalitatea este un proces *circular* care începe și se termină cu tranzacții și acțiuni ale Eului în situația socială, interacționând cu Eul altora. Orice influență socială, pentru a se transforma într-un conținut intern sau într-o trăsătură stabilă a personalității, trebuie să fie percepută și integrată afectiv.

13.5. **STRUCTURA PROCESULUI EMOȚIONAL**

Orice proces emoțional activ, care se desfășoară într-o situație sau alta, are un caracter integrat, de sistem. Aceasta se exprimă, pe de o.parte, în faptul că el angajează personalitatea *ca tot,* iar pe de altă parte, în complexitatea structurii sau arhitecturii sale interne.

Emoția propriu-zisă, sentimentele actualizate (exprimate), pe lângă componenta trăirii, care este centrală, includ în structura lor și alte două verigi importante: *modificările organice, vegetative fi manifestările comportamentale.* Caracteristicile și conținutul ultimelor două verigi vor fi condiționate de conținutul, semnul și intensitatea primei verigi - *trăirea* subiectivă internă. Astfel, de pildă, trăirea proprie bucuriei determină o vasodilatație generalizată, în vreme ce trăirea proprie groazei determină o vasoconstricție generalizată (albirea sau îngălbenirea feței).

În tabloul modificărilor fiziologice bazale, studiile și investigațiile de laborator, au identificat: schimbări ale configurației EEG (reacție de „trezire" bioelectrică cu depresia ritmului alfa sincronizat); variații, oscilații în activitatea sistemului cardiocirculator (tahicardie sau bradicardie, accelerarea sau încetinirea pulsului); alterări ale sistemului respirator (accelerare în furie, încetinire în spaimă); variații în dinamica gastrointestinală , inhibare la frică, teamă, neplăcere, accelerare la surpriză, așteptare, veselie, schimbări în intensitatea și distribuția tonusului muscular (unele grupe de mușchi intră în contracție prelungită, altele în repaus prelungit); modificarea rezistenței și conductibilității electrice a pielii (scade în emoția de teamă și frică, crește în emoția de siguranță de sine, de bună dispoziție); schimbări biochimice în compoziția sângelui (conținutul de adrenalină și zahăr, variații ale echilibrului acido-bazic; mânia, frica, depresia sporesc nivelul colesterolului); modificarea fluxului salivar (scădere în frică sau mânie, creștere în plăcere și satisfacție).

Producerea acestor reacții vegetative are la bază interacțiunea celor două verigi ale sistemului nervos autonom - simpatică și parasimpatică -, în care intervine și sistemul endocrin. Punctul de pornire în desfășurarea procesului emoțional îl reprezintă, de regulă, acțiunea unui stimul extern, înregistrată și evaluată la nivel cortical. Semnalele corticale despre semnificația afectogenă a stimulului sunt transmise sistemului limbic, implicit hipotalamusului. Sistemul limbic răspunde diferențiat la valoarea afectivă polară a stimulului, stimulând selectiv centrii simpatici sau parașimpatici. Activarea verigii simpatice stimulează glandele suprarenale, care secretă hormoni specifici - epinefrina, norepinefrina. Intrând în sânge, acestea exercită o acțiune lentă și continuă asupra organelor interne - inimă, plămâni, vase sanguine. Acțiunea hormonilor și a verigii simpatice a sistemului nervos autonom este sincronă, mergând în același sens.

Circuitul endocrin funcționează în paralel: neurotransmițătorii stimulează hipofiza, ai cărei hormoni intră în circuitul sanguin, contribuind Ia stabilirea semnului trăirii emoționale (plăcut-neplăcut).

Problema specificității *pattern-uri\or* vegetative, corespunzătoare diferitelor forme de emoții,nu este pe deplin elucidată, datele experimentale obținute până în prezent fiind contradictorii. Cercetările mai vechi (1929) ale lui Cannon indicau nespecificitatea acestor *pattem-un;* experimentele ulterioare (Ax, Eckman) au evidențiat existența unei diferențieri după semnul emoției (pozitiv-negativ) și chiar în interiorul segmentului emoțional de același semn. Probabil că perfecționarea tehnicilor de înregistrare și analiză computerizată va putea aduce mai multă certitudine în această privință.

Tabloul manifestărilor comportamentale sub impulsul emoțiilor este accesibil observației directe. El cuprinde o gamă întinsă de expresii și reacții motorii: gesturi, mișcări (ale corpului, capului și membrelor), expresii faciale motorii (zâmbet, râs, încruntare, tensiune, crispare), tremurături, reacții verbale (interjecții, interogații, constatări, resemnări, îndemnuri etc).

Cele mai fin diferențiate sunt considerate reacțiile faciale, fizionomice. Se pare că asemenea reacții sunt mai specific legate de conținutul și semnul trăirilor emoționale fiind independente de influențele culturale (se manifestă la fel la persoanele aparținând unor culturi diferite). Cum mimica se află și sub un direct control, poate mima o stare de bucurie sau de tristețe, de frică sau de furie. Ca urmare, aceste expresii, prin condiționare socială, intră ca elemente de comunicare interpersonală. V. Pavelcu arată că „mimica și pantomimica devin limbaj, ca și cuvântul articulat; ca și acesta, ele se învață, luând forma socială a tiparelor și modelelor create de generații" (1969).

Trăirea subiectivă internă este componenta centrală în structura procesului emoțional. Ea se impune ca un conținut specific al conștiinței, reflectând semnificația obiectului, valența pozitivă sau negativă a lui. Trăirea ca atare este unică și irepetabilă, relevarea ei fiind posibilă numai introspectiv, printr-un efort de transpunere: încercarea de a rezona nemijlocit cu persoana supusă experimentului obiectiv este o sarcină mult mai dificilă decât decodificarea unor conținuturi cognitive. Prin dimensiunea sa energetică, însă, orice trăire tinde spre exteriorizare, determinând dorința subiectului de a o împărtăși celor din jur.

Fiecare trăire se individualizează pe fondul experienței emoționale anterioare, iar semnificația pe care o poartă se diferențiază în interacțiune cu semnificațiile date în această experiență. De aceea, nu se poate vorbi de caracterul predeterminat și invariant al nici unei trăiri. Orice trăire trebuie privită din perspectiva genetică, evolutivă, relevându-se modificările de conținut, de intensitate și de semn. După cum sublinia J. Piaget, „dacă experiența are un sens înseamnă că ea este solidară cu o istorie" (1970).

Pe lângă expresiile comportamentale acompaniatoare, comunicarea conținutului trăirii emoționale se realizează pe cale verbală. Această modalitate se dezvoltă și se impune ca dominantă în interrelaționarea umană o dată cu vârsta. Rămâne însă întotdeauna o anumită distanță între calitatea reală a trăirii și cuvântul ales pentru exprimarea ei. Cea mai adecvată codificare verbală a trăirilor emoționale o întâlnim în operele literare, scriitorul reușind să aleagă cel mai bine cuvintele potrivite pentru a desemna întinsa gamă de nuanțe ale unei stări emoționale.

13.6. **ROLUL AFECTIVITĂȚII ÎN ACTIVITATE**

Așa cum arătam în paragraful introductiv, rolul afectivității în cadrul activității a constituit obiect de controversă nu numai între autori individuali, ci și între curente și școli (opoziția raționalism-sentimentalism). Chiar în prezent, se confruntă trei puncte

de vedere: unul care atribuie afectivității un rol exclusiv perturbator, dezorganizator (N.L.Munn, 1946, F. Ruch, 1941, J.P. Sartre, 1965, B. Von Haller Gilmer, 1973); altul care o consideră o variabilă pasivă, exterioară activității (R.S. Peters, 1969); cel de al treilea încearcă să realizeze un compromis, delimitând *emoțiile stenice,* cu rol adaptativ, organizator, și *emoțiile astenice,* cu rol perturbator, dezorganizator (P. Fraisse, 1963; N.K. Denzin, 1984).

în fond, nici unul din cele trei puncte de vedere nu exprimă un adevăr care să fie acceptat fără rezerve. Problema trebuie abordată prin raportarea la structura și exigențele procesului specific de reglare. Mai întâi, se cuvine să punem întrebarea: când apare necesitatea reglării? și, apoi, care sunt premisele informaționale ale declanșării ei? După cum se știe, procesul de reglare este răspunsul pe care sistemul îl dă la oscilațiile cu caracter entropie provocate de acțiunea factorilor externi sau interni. El este pregătit actualizat și mediat de semnalele informaționale, a căror structură și semnificație depind de natura substanțial-calitativă și complexitatea sistemului.

În cazul reglării activității umane, în componența acestora intră în mod obligatoriu mesajele emoțional-afective. Ele îndeplinesc un rol triplu: a) de alarmare fiziologică; b) de selectare și clasificare adaptativ-pragmatică a influențelor externe; c) de informație inversă suplimentară în stabilirea sau re-stabilirea echilibrului optim al individului, cu mediul și cu sine însuși (M. Golu, 1975, 1993). Efectul reglator nu va depinde de semnul trăirii, ci, în primul rând, de intensitatea și durata ei.

Semnul în sine este o dimensiune informațională, care exprimă o situație reală de concordanță sau discordanță dintre caracteristicile și semnificația situației externe și dinamica stărilor interne de necesitate (sarcinilor de reglare) ale personalității. Cum poate fi atunci etichetată ca perturbatoare o informație care orientează și centrează vigilența mecanismelor de comandă-control asupra oscilațiilor entropice, amenințătoare pentru echilibrul sistemului?

Criteriul după care se poate delimita în mod întemeiat funcția reglatoare a emdției de influența ei perturbatoare este de ordin energetic, nu informațional. Ca și în cazul altor procese psihice, în emoție, trecerea intensității trăirii dincolo și, respectiv, sub limitele fășiei optime de siguranță a dinamicii sistemului personalității atrage după sine, de cele mai multe ori, efecte dezorganizatoare: fie blocarea acțiunii, fie alterarea desfășurării ei — viteză, precizie, ordine, coordonare etc,

Situația este similară, într-un fel, cu cea a percepției și gândirii: atât percepția, cât și gândirea sunt supuse destul de frecvent erorilor, care, evident, se răsfrâng negativ asupra eficienței activității. De aici, însă, nu se poate trage concluzia că cele două procese au o funcție specială de dezorganizare, anti-reglatoare. Bazai, funcția lor este reglatoare și dezvoltarea pe care au cunoscut-o în plan istoric și pe care o cunosc în ontogeneză este stimulată și susținută tocmai de valoarea lor antientropică.

Același lucru este valabil și pentru afectivitate: aceasta încă prin geneza sa este integrată în procesul de reglare, iar evoluția ei în fitogenezâ nu poate fi explicată decât ca un răspuns la creșterea importanței ei în acest proces. Funcția reglatoare a sistemului afectiv, atunci când ea se constituie și se consolidează în mod optim, se manifestă în trei momente principale ale dinamicii activității: a) în *momentul inițial,* de orientare, pregătire și declanșare, prin: interacțiunea cu mecanismele de decizie în elaborarea

scopurilor şi în alegerea mijloacelor, în determinarea direcţiei şi a indicatorilor energetici ai acţiunii; b) *in momentul desfăşurării şi al execuţiei* prin: evaluarea efectului adaptativ al operaţiilor şi al rezultatelor secvenţiale şi prin susţinerea energetică a „mişcării" spre atingerea obiectivului final: c) în *momentul final* prin: acceptarea şi integrarea rezultatului obţinut sau prin respingerea lui şi reorientarea subiectului spre o altă acţiune.

Fiecare din aceste momente se asociază şi este condiţionat de trăiri diferite, în funcţie de conţinutul şi modul concret de derulare a lor. Dar aceste trăiri secvenţiale se vor corela şi integra într-un *pattem* unitar, ce se va impune ca atare în planul conştiinţei. De altfel, se poate constata că, pe măsura dezvoltării şi consolidării schemelor operatorii ale conştiinţei, a capacităţii de planificare, predicţie, anticipare, trăirile, care anterior erau înregistrate numai pe parcursul sau la sfârşitul acţiunii, sunt „refăcute", „experimentate" încă înainte de declanşarea ei. Prin aceasta, se încheagă sinergia reglatoare optimă dintre sistemul afectiv şi cel cognitiv, care conferă activităţii umane cea mai puternică forţă antientropică.

13.7. AGRESIVITATE-TOLERANŢĂ

Structurarea sistemului afectiv al personalităţii se poate realiza la niveluri diferite de activare (de prag) pentru cele două segmente polare - pozitiv şi negativ. De asemenea, întinderea celor două segmente poate fi diferită, ceea ce duce la formarea în plan individual a unor profiluri emoţionale semnificative deosebite.

Drept coordonate fundamentale de integrare a acestor profiluri, din punct de vedere relaţional, interpersonal, se disting *agresivitatea şi toleranţa.*

Agresivitatea presupune integrarea emoţiilor de semn negativ (de discordanţă sau de respingere a obiectului) într-un *pattern* de acţiune distructivă. În plan filogenetic, agresivitatea se constituie într-un montaj instinctual, care împinge la atac. Cel mai pregnant ea se afirmă la animalele de pradă, pentru care atacul, agresiunea devin principalul mijloc de dobândire a condiţiilor necesare existenţei. în primul rând, a hranei. La acest nivel, agresivitatea se leagă de satisfacerea unor stări de necesitate reale, iar emoţia iniţială de furie, asociată comportamentului de atac, cedează locul stării de satisfacţie, de plăcere, pe măsură ce obiectul agresiunii este luat în stăpânire. La om, sub influenţa normelor şi îngrădirilor de ordin cultural, moral, agresivitatea este împinsă în plan secundar şi exprimarea ei devine condiţionată. Totuşi, ca impuls primar, de natură instinctual-inconştientă, ea intră în sfera afectivă a oricărei persoane. Gradul de intensitate şi pragurile ei de activare diferă însă, în limite foarte largi, de la un individ la altul. Se delimitează, astfel, *lipul agresiv de personalitate,* caracterizat prin atitudinea emoţională rejectivă, irascibilitate, tendinţa de a riposta la prezenţa şi manifestările celorlalţi cu duritate şi prin încercarea de a-şi satisface interesele prin forţă. Agresivitatea este o stare afectivă reactivă prin care se exarcerbează propriile interese şi valoarea propriului Eu, asociindu-se cu egocentrismul, cu egoismul şi cu convertirea influenţelor sau acţiunilor celor din jur în ameninţări la adresa propriei persoane. Ea este activată şi susţinută adesea de răutate şi ură. (Acestea din urmă se pot menţine şi în stare pasivă, fără să ducă la incitarea unor comportamente agresive: pot urî pe cineva fără a trece la ameninţări sau acţiuni de lezare morală sau fizică).

Agresivitatea nu se manifestă numai în plan acţional-comportamental, ci şi verbal, limbajul oral, în acest caz, al persoanei agresive abundând în expresii ameninţătoare, provocatoare, jignitoare.

Intensitatea agresivităţii şi a trăirilor specifice se amplifică semnificativ în cadrul mulţimii, ca şi bucuria, de altfel, graţie fenomenului de contagiune şi întărire reciprocă între membrii grupului.

În sfera intensităţii emoţiilor acţionează legea sumaţiei: din intensităţi individuale iniţial scăzute se ajunge la o emoţie colectivă de intensitate sporită (ceea ce nu se întâmplă în cazul inteligenţei, de pildă).

Pe lângă îngrădiri, societatea a creat cadre şi modalităţi specifice de canalizare şi manifestare controlată a agresivităţii. Cel mai obişnuit asemenea cadru îl constituie întrecerile sportive. în unele genuri de sport - lupte, box -, agresivitatea atinge cote ridicate de exteriorizare, apropiindu-sc de natura ei primară, instinctuală.

Fenomenele sociale cu caracter global în care agresivitatea se dezlănţuie destructiv sunt răscoalele, revoluţiile şi războaiele. în asemenea contexte, se produce o eliberare a instinctului din tiparele culturale curente şi agresivitatea regresează spre formele ei animalice, individul decăzând din statului de om în cel de bestie. Prezenţa în structura profundă a personalităţii a instinctului agresivităţii şi posibilitatea acestuia de a răbufni la suprafaţă în mod intempestiv au determinat pe unii gânditori să legitimeze expresia „omul-bestie" şi să considere viaţa psihică a omului ca o permanentă confruntare între forţele răului şi forţele binelui, forţele întunericului şi cele ale luminii.

Opusă agresivităţii este coordonata *toleranţei.* Toleranţa rezultă tot dintr-o relaţionare internă între cele două segmente polare ale afectivităţii, însă, în cazul său predomină întinderea segmentului de semn pozitiv. Aceasta are drept efect în plan psihocomportamental o deschidere largă spre lume, cu o extindere corespunzătoare a fâşiei de acceptanţă a influenţelor şi acţiunilor celor din jur. în plan comportamental, aceste influenţe şi acţiuni generează trăiri pozitive de securitate, de reciprocitate, de cooperare, de empatie etc.

Modalităţile caracteristice de satisfacere a propriilor stări de motivaţie vor fi preponderent paşnice - persuasiunea, negocierea, cooperarea etc. Montajele interne stabile prin care persoana se relaţionează cu cei din jur vor fi întotdeauna de consonanţă, de atenuare/reducere a tensiunilor şi de creare a unei stări de echilibru.

Ca dispoziţie afectivă iniţial nativă, toleranţa poate fi apoi puternic consolidată şi optimizată sub acţiunea factorilor educaţionali favorabili. Pe această cale, ea poate deveni o trăsătură generalizată a unui întreg sistem de relaţii interpersonale, a modului intern de organizare a întregii vieţi sociale, cu efectele cele mai benefice pentru indivizi.

Trăsătura toleranţei acţionează în direcţia reducerii şi atenuării acelor sentimente de semn negativ mărunte şi conflictogene, precum invidia, suspiciunea şi ura, generatoare de tensiune, conflict şi insecuritate socială.

13.8. **STRESUL, ANXIETATEA ŞI ANGOASA**

în dinamica sferei afective, se individualizează trei stări cu **implicaţii majore** pentru viaţa şi activitatea curentă a persoanei umane. Acestea sunt *stresul* (componenta sa afectivă), *anxietatea si angoasei.*

Noţiunea de stres a fost elaborată de către Hans Selye în perioada 1936-1950.

În accepţiunea sa iniţială, termenul desemna o stare de tensiune, de încordare. Selye i-a dat un conţinut şi un sens nou, exprimând prin el aşa-numitul *sindrom general de adaptare (General adaptation sindrom).*

La început, acesta avea un conţinut pur fiziologic - cuprinzând doar ansamblul reacţiilor vegetative şi biochimice pe care organismul, ca *tot,* le manifestă la acţiunea unui agent stresor (fizic, mecanic, chimic). Ulterior, pe lângă stresul fiziologic, a fost recunoscut şi stresul psihic şi psihosocial.

Caracterul de sindrom de adaptare este dat de faptul că el conţine o gamă variată şi relativ întinsă de reacţii şi că precede orice comportament specific, finalist. După Selye, acest sindrom are o desfăşurare fazică, în dinamica lui evidenţiindu-se următoarele etape sau verigi: a) *reacţia de alarmă,* care duce la activarea generală a organismului; b) *reacţia de rezistenţă,* prin care organismul îşi mobilizează resursele energetice pentru a contracara efectele dezorganizatoare ale acţiunii stresorului; *c)faza de epuizare,* în care se acumulează efecte entropice, care îndepărtează posibilitatea obţinerii echilibrului. Cercetările ulterioare au arătat că, întrucât sindromul de adaptare se impune ca premisă obligatorie a pregătirii şi incitării răspunsurilor specifice, termenul de stres trebuie asociat cu două tipuri de efecte: *pozitive sau adaptative* şi, în acest caz, avem de a face cu *eustresul,* şi *dezadaptative, dezorganizatoare, caz* în care avem de a face cu *distresul.*

Stresul fiziologic se leagă, cu precădere, de acţiunea stimulilor care perturbă în mod direct homeostazia mediului intern sau funcţionarea normală sau lezează integritatea fizică a unor ţesuturi şi organe - stimuli acustici (zgomotul de intensitate mare), termici (căldura sau frigul), mecanici (traumatisme, leziuni), modificări în chimismul sângelui sau al creierului, focare la nivelul viscerelor, amânarea peste anumite limite a satisfacerii trebuinţelor biologice şi fiziologice (alimentare, de evacuare, sexuale etc). Efectul dezorganizator al acestor agenţi şi situaţii stresante se determină pe baza interacţiunii lor cu variabilele intermediare de filtrare, evaluare şi control ale sistemului personalităţii. Ca urmare, la aceleaşi valori ale factorilor stresanţi, diferiţi indivizi vor realiza efecte dezorganizatoare de amplitudine diferită şi trăirea lor ia intensităţi diferite.

Trăirea afectivă, manifestată în forme variate încordări, tensiuni, disconfort, agitaţie, insatisfacţie, furie etc, reprezintă principalul indicator subiectiv al stării de stres.

Efectul negativ al unui episod particular de stres, dacă nu a fost rezolvat complet în urma intervenţiei mecanismelor de adaptare de tip eustres, se poate păstra în timp, sporind vulnerabilitatea echilibrului sistemului organismului la acţiunea ulterioară a factorilor stresanţi. Tocmai sub acest aspect stresul dobândeşte o conotaţie negativă, care impune menţinerea lui sub control.

Stresul psihic se delimitează (relativ) de cel fiziologic prin aceea că el se produce pe fondul interacţiunii Eului, a persoanei conştiente de sine şi cu o anumită preţuire de sine, cu evenimentele existenţiale. O nemulţumire de sine, sentimentul unei neîmpliniri, o discrepanţă între aspiraţie şi realizare, o apreciere nedreaptă la adresa competenţei sau activităţii personale, un diferend sau conflict interpersonal, o neînţelegere în familie, pierderea unei fiinţe apropiate etc, toate acestea pot acţiona ca

stresori, determinând o anumită bulversare a echilibrului vieţii interioare. Ca şi în cazul stresului fiziologic, dacă acest efect nu este înlăturat prin mecanismele de apărare a Eului, atunci el se perpetuează şi se cumulează în timp, transformându-se în „focar" generator de tulburări nevrotice.

Trăirile care însoţesc sau se dezvoltă pe fondul stresului psihic îmbracă forma unei suferinţe existenţiale sau morale (a unei insatisfacţii de sine sau de lume. a unei neplăceri de a trăi, a unei disperări, a unei depresii).

Anxietatea este o stare afectivă generalizată, difuză, caracterizată prin trăiri -de tulburare, de insecuritate şi teamă -, pe care subiectul nu le poate explica şi relaţiona obiectual.

Spre deosebire de emoţiile obiectuale, anxietatea nu antrenează, de regulă modificări fiziologice. Ce stă la originea unei asemenea trăsături a structurii afective rămâne o chestiune încă neelucidată. Diferitele orientări doctrinare îi găsesc origini diferite. Astfel, pentru reprezentanţii teoriei învăţării, anxietatea este rezultatul perpetuării prin condiţionare a reacţiei de teamă, fiind nemijlocit determinată de raportul subunitar dintre reuşite şi eşecuri; dimpotrivă, pentru psihanalişti, ea este un efect al frustrării repetate a pornirilor şi tendinţelor libidoului şi al interdicţiilor impuse de Supraeu; anxietatea este socotită un semnal de alarmă adresat Eului - conştiinţei de sine a personalităţii -, singurul în măsură să întreprindă acţiuni de redresare sau să-şi mobilizeze mecanisme specifice de apărare. Persoana anxioasă manifestă întotdeauna reţinere şi teamă în raport cu viitorul, cu activităţile pe care urmează să le efectueze sau cu situaţiile cu care urmează să se confrunte.

Angoasa s-ar putea defini ca o agravare şi intensificare a anxietăţii, ea caracterizându-se, din punct de vedere psihologic, printr-o nelinişte dusă la extrem, printr-o frică iraţională acutizată. în planul trăirii conştienlizabile, ea se concretizează printr-o senzaţie apăsătoare de indispoziţie profundă, legată de presimţirea unui pericol nedefinit dar iminent, în faţa căruia rămâi total descoperit, dezarmat.

În majoritatea cazurilor, starea respectivă se asociază cu modificări neurovegetative manifestate prin şocurile emoţionale: palpitaţii, transpiraţie, tremurături, înţeţoşarea privirii, hiperapnee, agitaţie motorie etc.

Angoasa bulversează profund echilibrul personalităţii, ducând la o regresie atât în sfera gândirii, cât şi a celei afective. Cauzele care o provoacă pot fi diferite: un conflict interior (de exemplu, atunci când ne reprimăm agresivitatea), o activitate sexuală nesatisfăcătoare sau o pierdere în dragoste (doliu, respingerea din partea persoanei iubite), un eşec profesional etc; asemenea cauze determină reactivarea unui vechi sentiment de abandon datorat precedentelor experienţe dureroase (Sillamy, Î996).

în unele cazuri, angoasa este generată, nu de situaţia reală, ci de fantasmele, reprezentările imaginare ale unei situaţii conflictuale inconştiente.

Luată în sine, angoasa nu este un fenomen patologic, fiind legată, generic, de condiţia umană, de raportul dintre întăririle pozitive şi cele negative ale manifestărilor de conduită în copilărie ori de raportul dintre dorinţe şi împliniri la vârstele adulte. Observaţiile lui R. Spitz au stabilit că prima angoasă veritabilă se poate manifesta încă din lunile a opta-a noua de viaţă, la apariţia bruscă a unui străin în locul mamei aşteptate de copil. O asemenea reacţie de angoasă nu este căutşi de puţin anormală; ea trebuie interpretată ca semn al unui progres, ca o dovadă că sugarul a atins capacitatea de a distinge familiarul de străin şi că viaţa afectivă evoluează normal.

La vârsta adultă, când apar momente cruciale de viață și se impune o nouă adaptare, individul poate intra iarăși, temporar, în angoasă. Dacă el se dovedește incapabil să-și creeze condiții propice de adaptare, sentimentul de insecuritate va continua să persiste, ducând la nevroză sau la psihoză. Angoasa patologică, descrisă de nomenclatura medicală americană (DSM III. 1988). sub termenul de „tulburare, panică" este simptomul clinic cel mai frecvent întâlnit în practica psihiatrică.

13.9. MECANISMELE EMOȚIILOR

Identificarea mecanismului procedurii emoției a fost o problemă dificilă, care a generat serioase dispute științifice. în varianta clasică, schema prin care se explica producerea emoției era una simplă, bazată pe bunul simț: stimulul (situația)—» percepția stimulului — • emoția —»expresiile emoționale (mimică, modificări vegetative etc).

între anii 1890-1893, W. James și C. Lange modifică ordinea secvențelor din această schemă și propune o formulă și, implicit, o teorie nouă. de tip *periferist,* a emoțiilor. în teoria James-Lange, succesiunea evenimentelor devine următoarea: *acțiunea stimulului —> percepția stimulului —> expresiile emoționale —> emoția* (ca trăire subiectivă internă). Concluzia care se desprinde din acest model periferist este că expresiile (reacțiile) fiziologice periferice preced și, practic, determină apariția emoției. Au devenit, astfel, celebre afirmațiile celor doi autori: „sunt trist pentru că plâng", „mi-e frică pentru că fug" etc.

în plan neurofiziologic, mecanismele producerii emoției ar include următoarele circuite: 1) *circuitul aferent primar,* de la receptor la scoarța cerebrală; 2) *circuitul eferent,* de la scoarța cerebrală către viscere și mușchi, determinând reacțiile fiziologice periferice; 3) *circuitul aferent secundar* (invers, de la viscere și mușchi către scoarța cerebrală, care duce la generarea emoției (fig. 44 a).

Cum emoția apare consecutiv reacțiilor și modificărilor fiziologice, ea este un epifenomen lipsit de importanță psihologică și adaptativă notabilă. Deosebirea dintre James și Lange consta doar în aceea că primul punea mai mare accent pe modificările viscerale, iar cel de al doilea - pe modificările vasomotorii. Reacțiile periferice se asociau cu reflexe de apropiere sau de evitare, elaborate pe baza experienței anterioare în raport cu semnificația situațiilor externe.

Teoria respectivă subliniază că modificările fiziologice corespunzătoare unei emoții apar după o experiență legată de situație, iar această experiență este conectată conceptual cu ceea ce apare ca emoție; faptul conectării este pur empiric și el poate fi explicat prin legile asociației.

Teoria James-Lange nu a rezistat verificării faptico-experimentale. Experimente efectuate pe animale au arătat că separarea creierului de viscere nu duce la suprimarea emoției; datele clinicii umane au demonstrat posibilitatea disocierii între trăirile emoționale și expresiile fiziologice, acestea putând să existe în anumite cazuri independent unele de altele; tot experimental s-a demonstrat că producerea artificială a unor reacții fiziologice viscerale sau musculare nu generează trăiri emoționale specifice.

Ceea ce se cuvine să reținem însă din modelul James-Lange este influența inversă posibilă, după principiul *feed-back-u\a* pozitiv, a reacțiilor fiziologice periferice asupra

intensităţii trăirii emoţionale iniţiale: plânsul intensifică emoţia de durere, râsul amplifică emoţia de veselie.

In 1927, W.B. Cannon supune unui examen critic sever teoria James-Lange şi propune o teorie de tip *centrist,* pe care el a intitulat-o *tulamică,* sub impactul cercetărilor pe care le efectuase asupra formaţiunilor diencefalice.

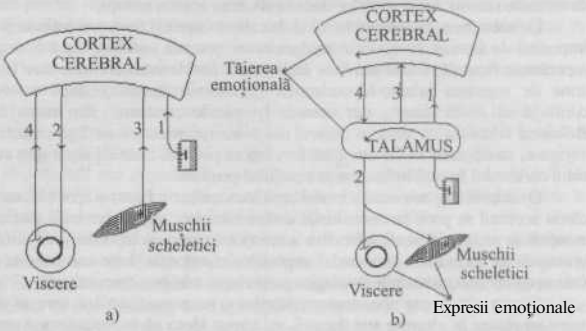

Fig.44. Schema mecanismelor neurofiziologice ale emoţiei;
a) după teoria James-Lange; b) după teoria Cannon-Bard

La această teorie, va subscrie, ulterior, şi P. Bard (1928). Cei doi autori au pornit de la constatarea că sistemul nervos autonom, dacă explică manifestările periferice ale emoţiei, nu furnizează nici un indiciu asupra mecanismului de integrare a lor în viaţa psihică. Singurul care poate explica acest fapt este sistemul nervos central. Pentru a demonstra o asemenea ipoteză. Bard a procedat la înlăturarea scoarţei cerebrale la pisică. Menţinut în viaţă prin luarea unor precauţii speciale, animalul decorticat a furnizat date mai mult decât relevante. La animalul experimental, era mai uşor să se declanşeze o reacţie de furie decât la o pisică normală. In schimb, reacţia de furie respectivă este de durată scurtă şi nu antrenează efecte adaptative; din acest motiv. Bard a folosit termenul de „falsă furie" *(sham rage).* Pe baza experimentului efectuat, el a conchis că scoarţa cerebrală joacă un rol integrator în emoţie şi, totodată, un rol inhibitor. îndepărtarea scoarţei şi dispariţia controlului ei au dus la amplificarea reacţiei emoţionale, chiar şi la cel mai slab stimul afectogen. Dar asemenea emoţii, uşor exteriorizate, nu mai sunt integrate, de unde şi dispariţia comportamentelor adaptative ulterioare.

Experimentul a fost continuat şi completat, apoi, şi cu înlăturarea talamusului. S-a observat acelaşi comportament ca şi la pisica supusă doar decorticării. Dacă însă extirparea se extindea şi asupra hipotalamusului, pisica înceta să manifeste orice fel de reacţie emoţională, indiferent ce stimulări i se administrau (insensibilitate afectivă). Datele acestui experiment dovedesc că hipotalamusul este indispensabil în realizarea expresiei emoţionale, în el aflându-se, probabil, schemele dinamice ale exteriorizării trăirilor. In stare normală, talamusul este inhibat de către cortex şi schema dinamică nu se activează decât dacă stimulul este suficient de puternic. Concomitent cu menţinerea sub control a talamusului, cortextul realizează şi *integrarea psihică* a reacţiilor emoţionale exteriorizate.

Esența teoriei centriste a lui Cannon și Bard este redată în fig. 44 b.

Acțiunea inhibitorie a cortexului asupra ansamblului expresiilor emoționale este un fapt bine stabilit. Cercetările recente au demonstrat însă că acest control este mai complex și că anumite zone au o acțiune diferită în raport cu anumite emoții specifice. Astfel, unele arii din iobii temporali integrează emoțiile de teamă, de pericol în raport cu anumite situații. Extirparea lor duce la abolirea acestor emoții.

De asemenea, la anumiți bolnavi de cancer cuprinși de dureri intense și continue, imposibil de atenuat cu ajutorul analgezicelor, precum morfina, dacă li se practică o topectomie frontală redusă sau li se secționează fibrele intracerebrale care leagă aceste zone de regiunea talamo-hipotalamică (fobotomie frontală), după intervenție, ei continuă să simtă durere, dar aceasta își pierde caracterul său intens emoțional. Bolnavul relatează că simte o durere, dar o interpretează ca un fapt obiectiv, fără ca veriga sa emoțională să fie integrată în viața sa psihică. Date de acest gen evidențiază rolul cortexului frontal în integrarea emoțiilor penibile.

O variantă larg cunoscută a teoriei centriste a realizat-o Papez și apoi McLean, în cadrul căreia accentul se pune pe conexiunile cortico-talamice: scoarța cerebrală este considerată esențială în realizarea laturii subiective a emoției, în timp ce hipotalamusul rămâne veriga principală în declanșarea (comanda) expresiilor emoționale. Între componenta subiectivă (trăirea emoțională) și reacțiile fiziologice periferice se admite o concomitentă.

Cercetările asupra neurotransmițătorilor și neuromediatorilor. care au cunoscut o mare amploare în ultimele trei decenii, au impus ideea că în mecanismul emoțiilor un rol important îl au neurohormonii (Pribram, 1967, 1970; Scheff, 1979; M. Botez, 1996). Asemenea neurosecreții, precum norepinefrina, serotonina, histamina, dopamina, acidul a-butiric (GABA) ș.a., modifică selectiv responsivitatea emoțională a formațiunilor cerebrale integrative - diencefalo-corticale.

Experimentele cu substanțe psihotrope au evidențiat rolul deosebit pe care îl are raportul dintre monoaminoxidoze (MAO) și inhibitorii lor (IMAO) în determinarea dispoziției și a tonusului afectiv.

Secreția de MAO nu are un nivel constant, ci fluctuează după un ciclu sezonier, fiind mai ridicată primăvara și vara și mai scăzută toamna și iarna, imprimând un astfel de ritm și vieții afective.

Creșterea peste normal a secreției de MAO duce la o hiperactivitate și la o accentuare a tonusului afectiv, ceea ce, comportamental, se va concretiza prin logoree, fugă de idei, agitație motorie, euforie sau agresivitate, tendințe obscene (tablou clinic de tip maniacal). Reducerea nivelului MAO determină instalarea unui tablou comportamental complet diferit de cel anterior: inactivitate, indiferentism, dispoziție depresivă, tristă, accese de plâns, monoideism sumbru, idei de suicid, tentative de suicid, sentimentul inutilității propriei persoane, pierderea sensului vieții. (Acesta este *pattern-u*\ clinic al stărilor depresive sau melancolifbrmc) (Enăchescu, 1996). În tratamentul celor două tipuri de dereglări, se vor administra medicamente diferite: inhibitori ai MAO, în primul tip, și substanțe cu efect MAO (antidepresive), în cel de al doilea.

in ultima vreme, au devenit tot mai insistente tendințele de a depăși nivelul neurofiziologic și neurohormonal în explicarea mecanismului emoțiilor, reclamându-se necesitatea admiterii și a unor niveluri supraordonate - psihologic și psihosocial -, mai adecvate pentru specificul vieții afective a omului. O astfel de orientare este cea *cognitivă* (M. Arnold. 1960. Schachter și Singer, 1962, Lazarus și Averill. 1972, Averill, 1980). Potrivit acestei teorii, veriga principală care declanșează o emoție de o

anumită modalitate (pozitivă sau negativă) și intensitate o constituie interpretarea semnificației stimulului și experimentarea activă de către subiect a situației afectogene; așadar, emoția începe cu cogniția și interpretarea. (Aici se poate obiecta, însă, că există destule situații în care factonil care declanșează emoția este incertitudinea, neidentificarea stimulului). Reprezentanții teoriei cognitiviste admit existența a trei sisteme care produc răpunsuri emoționale: răspunsurile emoționale pot servi ca stimuli care contribuie la o experiență emoțională: emoțiile sunt constructe sociale forjate de procesele primare și secundare ale experienței integrate la nivelul creierului uman, care operează și la nivelul sistemului socio-cultural al individului: răspunsuri cognitive și instrumentale la situația afectogenă.

O altă teorie este cea *interacționist-motivalională,* dezvoltată de C.E. Izard (1977). Această teorie încorporează procesele fiziologice în sistemul personalității și le conferă o dimensiune psihologică. Ea susține că emoțiile interacționează unele cu altele, o emoție activând, amplificând sau atenuând pe alta. Se susține existența unui număr mic de „emoții primare pure". Acestea au aproximativ aceleași expresii și calități experiențiale în cele mai diferite culturi de pe glob, inclusiv la cele lipsite de un alfabet.

R.P. Boyle (1984) accentuează necesitatea de a aborda problema mecanismelor emoției prin raportarea la Eu *(seif)* și la contextul socio-cultural-istoric, ideologic, la obiceiuri și ritualuri. Nu trebuie pierdut din vedere faptul că modul de a acționa al omului este determinat, în mare măsură, de dispozițiile, simțămintele și trăirile emoționale pe care le încearcă la momentul dat și pe care i le trezesc situațiile interacțiunilor sociale.

Societatea și legile sale se implică direct în organizarea și experimentarea vieții fenomenologice cotidiene, structurând și sancționând dispozițiile, emoțiile și experiențele emoționale trăite de indivizi. Rezultă de aici că în mecanismul proceselor emoțional-afective se include, în mod legic, necesar, veriga întăririi sociale. în același timp, emoțiile oamenilor se includ ca factor esențial al interacțiunilor și coeziunii interpersonale, intragrupale. Emoția (atașamentul) apare ca un adevărat cordon ombilical, care leagă pe individ de societate și care activează trăsătura sociabilității, prin care definim, de regulă, ființa umană.

R. Collins (1981), pornind de la Darvvin, dezvoltă o teorie consecvent sociologică a emoției. Potrivit acestei teorii, emoțiile sunt generate de legăturile sociale bazale: ele sunt ritualistic controlate și schimbate prin intermediul lanțurilor de interacțiuni și comportamente rituale, pe care membrii unei comunități le stabilesc în mod rutinier și sistematic. Prin diversificarea istorică a formelor de activitate, a conținuturilor și finalității relațiilor și interacțiunilor sociale se trece de la viața afectivă primară, omogenă, la niveluri superioare, diferențiate, personalizate, individualizate de structuri și *pattem-uri* emoționale. Dezvoltarea și organizarea stratificată (în plan evolutiv-istoric) a vieții sociale vor avea drept corespondent în plan psihologic individual o dezvoltare și organizare stratificată a sferei emoțional-afective.

Concluzia generală și de principiu care se poate desprinde din cele expuse mai sus este că afectivitatea umană, neputând fi redusă la răspunsurile emoționale primare legate de motivația biofiziologică, presupune constituirea unor mecanisme cu integrare ierarhică — *neiirofiziologică. psihologică* (funcția integrativă a Eului) și *socio-cultwală (pattern-\tt\\e* și etaloanele impuse de cultură).

Capitolul XIV
MOTIVAȚIA

14.1. DEFINIȚIE ȘI CARACTERIZARE GENERALĂ

Ca și în cadrul altor științe, în psihologie se urmărește atât surprinderea și descrierea fenomenelor, în cazul dat a actelor de conduită, cât și dezvăluirea determinismului lor, a cauzelor concrete care le-au generat. Nici un act comportamental nu apare și nu se manifestă *în sine,* tără o anumită incitare, fără o anumită direcționare și susținere energetică. Chiar în cazul absenței unui obiectiv sau scop, un comportament are la bază acțiunea unei cauze. Astfel, trebuie căutat răspunsul la întrebarea *de cel, de ce s-a produs*[1]*?* Tocmai în acest punct intră în scenă *motivația.* Ea este cea care conține răspunsul la întrebarea de mai sus. în accepțiunea cea mai largă, termenul de motivație reunește „ansamblul factorilor dinamici care determină conduita unui individ" (Sillamy, 1996) sau „totalitatea mobilurilor interne ale conduitei, fie că sunt înnăscute sau dobândite, conștientizate sau neconștientizate, simple trebuințe fiziologice sau idealuri abstracte" (Al. Roșea, 1943). într-o accepțiune mai restrânsă și științific mai riguroasă, prin *motivație* vom înțelege *o formă specifică de reflectare prin care se semnalează mecanismelor de comandă-control ale sistemului personalității o oscilație de la starea inițială de echilibru, un deficit energetico-informațional sau o necesitate ce trebuie satisfăcută.*

La nivelul mecanismelor corespunzătoare de reglare, aceste semnale sunt transformate în *comenzi,* care selectează și pun în funcțiune comportamente mai mult sau mai puțin adecvate. Motivația transformă ființa umană dintr-un simplu receptacul al influențelor externe, în *subiect activ* și *selectiv,* cu un determinism intern propriu în alegerea și declanșarea acțiunilor și comportamentelor.

Posedând o structură motivațională proprie, omul se va pune într-o dublă relație față de mediul extern: *una, de independență,* constând în capacitatea lui de a acționa pe cont propriu, în absența unor stimuli sau solicitări externe; *cealaltă, de dependență,* constând în satisfacerea stărilor de necesitate pe baza schimburilor substanțiale, energetice și informaționale cu mediul ambiant.

De aici rezultă caracterul interacționist complex al comportamentului și activității umane. Aceasta înseamnă că, indiferent unde se plasează inițial stimulul declanșator - în plan extern sau în plan intern -, realizarea comportamentului implică obligatoriu interacțiunea celor două planuri. Orice sfunul extern își atinge efectul numai prin filtrarea și interpretarea lui în planul intern al personalității: la rândul său, orice mobil sau motiv intern determină actul comportamental specific prin raportarea la particularitățile situației externe: satisfacerea unei stări de motivație nu se poate face prin orice fel de *obiect,* ci numai printr-unul *specific,* care are anumite însușiri și valențe.

Motivația ne apare ca o *cauzalitate externă transpusă in plan intern:* dacă obiectul corespunzător satisfacerii unei trebuințe lipsește și. deci, nu are cum să declanșeze comportamentul corespunzător, locul său este luat de starea de necesitate în raport cu el, actualizată spontan, în urma unor modificări de ordin fiziologic sau psihologic.

În același timp, motivația trebuie considerată și ca o *lege generală* de organizare și funcționare a întregului sistem psihic uman, ca operând distincția necesară între plăcut și neplăcut, între util și inutil, între bun și rău. Toate celelalte procese psihice - percepție, gândire, memorie, voință, precum și componentele caracterială și aptitudinală ale personalității - sunt subordonate legii motivației, conținutul lor dezvăluind semnificația și valențele „motivaționale" ale obiectelor și fenomenelor din jur.

în calitate de componentă a sistemului psihic uman, motivația se evidențiază și se individualizează printr-o latură *informațională,* de conținut, și printr-una *dinamică.*

Latura de conținut este dată de natura calitativă, modală a semnalelor pe care le antrenează starea internă de necesitate dată: de foame, de sete, de mișcare, de distracție, de informare-cunoaștere, de conversație, de muzică etc. Aceste semnale exprimă existența unei legături selective a subiectului cu anumite obiecte și activități, și ele asigură desprinderea și individualizarea pe fondul motivațional general a unui anumit *motiv.* In plan subiectiv, atunci când se diferențiază și se conștientizează, aceste semnale, și, implicit, latura de conținut a motivației se concretizează în forma unor *senzații* (cum sunt, de pildă, senzațiile organice) sau a *dorințelor* (în cazul motivelor socio-culturale).

Latura dinamică este dată de încărcătura energetică a semnalelor respective și de raportul tensiune/destindere care se stabilește la nivelul profilului general de stare al sistemului personalității. În plan subiectiv, ea se exprimă prin intermediul unor trăiri emoționale (încordare, tensiune, disconfort, insatisfacție).

Pe măsura satisfacerii stării de motivație respective, semnalele de conținut diminuează în intensitate până la dispariție, iar latura dinamică se convertește energetic, locul energiei negative (în sens psihologic, nu fizic) de tensiune-încordare fiind luat de energia pozitivă (tot în sens psihologic) de satisfacție, saturație, relaxare.

Pe traiectoria unui proces motivațional, se evidențiază o succesiune de tipuri de semnale informaționale, fiecare având o funcție specifică, și anume: *semnale de sensibilizare, semnale de discriminare-edificare, semnale de selectare, semnale de operare și semnale de validare* (conexiune inversă) (M. Golu, 1975).

Semnalele de sensibilizare sunt generate de oscilațiile și „deficitele'" ce încep să se producă la nivelul unui subsistem sau altul al personalității. Neurofiziologic, cel mai probabil, ele iau naștere la nivelul formațiunii reticulate diencefalice și al structurilor plurimodale ale scoarței cerebrale, unde există posibilitatea comparării directe a parametrilor de stare ai diferitelor subansamble funcționale - biologice și psihice. Pentru a produce activarea care să poată individualiza motivul, semnalele respective trebuie să aibă o intensitate mai mare sau cel puțin egală cu valoarea pragului ce caracterizează traseul dat. În cazul când semnalele de sensibilizare se emit nu doar pe un singur traseu, ci pe două sau mai multe, raportul lor de intensitate este cel care va decide care din ele vor ajunge la finalizare.

Orice motiv se compune din două verigi: una *„obiectivă',* constând din oscilațiile reale ale coordonatelor de definiție ale sistemului personalității de la linia de echilibru, și

alta *subiectivă,* constând în integrarea la nivel psihic a acestor oscilații. Motivul își poate îndeplini rolul său specific numai dacă se păstrează unitatea celor două verigi: disocierea lor, cum se întâmplă în unele stări patologice, duce la perturbarea funcției motivului.

Semnalele de edificare se formează pe baza celor de sensibilizare și codifică natura stării de necesitate. Ele se concretizează în senzație sau dorință. În cazul când motivul nu este conștientizat, semnalele de edificare determină o activare difuză, automată a unor mecanisme de execuție, rezultând un comportament de tip impulsiv, intempestiv, pe care subiectul nu și-l poate justifica.

Semnalele de selectare realizează compararea conținutului semnalelor de edificare cu modelele informaționale stocate ale obiectelor ce posedă proprietăți (valențe) de natură să asigure satisfacerea stării de necesitate. Rezultatul final al acestei operații va fi stabilirea și formularea scopului, ca legătură direcțională a dorinței cu obiectul.

Fără participarea semnalelor selectoare n-ar fi posibilă realizarea reglării, pentru că ar lipsi vectorul principal al acțiunii — *scopul.* Se întâmplă uneori ca motivul să se consume într-o dorință difuză, nedefinită, ceea ce se poate trăi ca o stare de dezorientare și indispoziție globală.

Refularea sau reprimarea repetată și necondiționată a tendințelor și impulsurilor spre acțiunea de satisfacere determină blocarea tocmai a semnalelor de selectare. Dorința ca atare nu dispare, dar rămâne lipsită de suportul ei obiectual specific. Aceasta îi conferă un caracter de focar tensional, ce poate genera, în anumite circumstanțe, tulburări nevrotice.

Ca structură psihopatologică, nevroza devine un nou mod de „încapsulare" și „stăpânire" a dorințelor refulate și rămase rebele pe fondul efervescenței motivaționale. In supracompensație, personalitatea se va comuta și centra pe ele, împingându-le în prim-planul dinamicii comportamentale. Vehicularea lor rămâne însă simbolică, formală și are un caracter justificativ, iar nu unul acțional-practic. De la acestea, efectul nerealizării se generalizează și la alte dorințe, tăcând ca pacientul să fie obsedat de sentimentul neputinței. (Se știe cât de puternică este la nevrotici teama de sarcină, de obstacol, de insucces). Iată, deci, că desprinderea semnalelor selectoare are un temei legal și ne permite să pătrundem mai profund în structura informațională a motivului.

Semnalele de operare se declanșează după ce a fost stabilit scopul și ele îndeplinesc un dublu rol: a) de punere în funcțiune a mecanismelor de execuție pentru atingerea propriu-zisă a scopului și b) de alegere a programelor adecvate de acțiune, adică de articulare a comportamentului de satisfacere a stării respective de necesitate. Ele interacționează și sunt condiționate de celelalte categorii de semnale - de sensibilizare, de codificare și de selecție -, alcătuind împreună o configurație informațional-energetică unitară.

Perturbarea sau blocarea fluxului semnalelor operative frânează sau fac imposibilă realizarea acțiunii pe care o reclamă motivul dat, aceasta rămânând în faza intenționalã. Se întâmplă adesea să se formuleze scopuri, să se afirme intenții, dar toate să rămână nefinalizate din cauza absenței impulsului declanșator. Starea respectivă era legată în psihologia tradițională de lipsa de voință, calificată ca abulie. în fond, este vorba de o întrerupere în cursul normal al transformărilor energetico-informaționale, pe care le presupune atingerea obiectivului (scopului) ca moment final al dinamicii stării de motivație.

Semnalele de validare acționează ca informație de control și evaluare. Ele se interpun între starea de necesitate și efectul comportamentului de satisfacere. Momentul emiterii lor corespunde cu momentul declanșării procesului de satisfacere a motivului sau de atingere a scopului. Ele ajung la blocul operativ al conexiunii inverse negative, care reglează raportul dintre starea de necesitate și comportamentul de satisfacere. La acest nivel, se păstrează și informația despre valoarea-etalon a coordonatei de definiție a sistemului personalității, a cărei deviere formează conținutul stării de necesitate. Pe măsura satisfacerii motivului, semnalele de validare diminuează intensitatea semnalelor operative și înlocuiesc starea inițială de necesitate și tensiune cu cea de satisfacție, saturație, bună dispoziție, echilibru. Se poate presupune că mecanismele de reglare a dinamicii motivaționale se compun din două verigi integrate după principiul inducției reciproce: când una este maximal activă, cealaltă este relativ blocată, inhibată, și invers. Trecerea lor dintr-o ipostază în alta are un caracter secvențial-ciclic, potrivit regulei: „nici una din cele două verigi nu poate fi în același timp activată sau inhibată și nici una din ele nu poate rămâne indefinit într-una din cele două ipostaze". Astfel, relația devine cu adevărat dinamică și ciclic reversibilă. (M. Golu, 1975).

Motivația se manifestă ca atare la nivelul actului comportamental global, iar nu la nivelul proceselor secvențial-segmentarc: ca este o componentă integrată schemei comportamentului molar și nu un element de analiză moleculară.

Direcționalitatea comportamentului, așa cum este ea implicată în preferința motivațională, pentru anumite situații sau obiecte, nu are o semnificație spațială. Motivația nu ne instrumentează cu o cale concretă anume, pentru a dobândi obiectul de care avem nevoie sau pe care-l dorim. Dar faptul însuși că anumite obiecte sau efecte comportamentale au caracter întăritor, iar altele trebuie ocolite sau evitate, arată că există o direcționaiitate internă spre anumite obiecte și o respingere a altora.

Orientarea preferențială față de anumite tipuri de interacțiune cu ambianța nu este numai o stare factuală; ea este o relație *dinamică,* sursă a activității teleonomice. Așa cum am menționat mai înainte, subiectul nu este o entitate închisă, absolut autonomă, încă din faza embrionară și până la stadiul de personalitate adultă, individul uman este intrinsec determinat să intre în relație cu diferite obiecte din mediul ambiant pentru a-și menține echilibrul și funcționarea biologică și psihică.

Din această perspectivă, starea de motivație poate fi considerată ca un *gen de relație* reclamată *obiectiv* de necesitatea dezvoltării, funcționării și autoechilibrării (autoreglării) *sistemului personalității* în ansamblul său.

Cum, pentru personalitatea umană, forma caracteristică și dominantă de relaționare și coechilibrare cu lumea externă nu este comportamentul situațional imediat, ci *activitatea,* ca sistem integrat și integral de acte sau acțiuni individuale, selectate pe baza unui plan și subordonate unui *scop* stabilit anticipat - motivația trebuie raportată și analizată cu precădere în contextul activității. Ea ni se va prezenta în acest caz, ca *verigă bazată* a schemei structurale generale a activității, care mai cuprinde încă două verigi principale: *scopul și mijlocul.*

Disocierea și delimitarea spațio-temporală a verigilor componente ale activității - motivul, scopul și mijlocul - reprezintă una din trăsăturile esențiale ale saltului de la organizarea psihocomportamenlală de tip preconștient (pur instinctiv) la cea de tip

conştient (raţional). De aceea, la om, unde organizarea de tip conştient devine legic dominantă, unitatea structurală specifică de integrare şi manifestare a motivului nu mai poate fi instinctul, ci acţiunea sau, şi mai exact, activitatea conştientă, în care, între impuls şi reacţie, se interpune un întreg mecanism psihic de analiză-evaluare-decizie.

De aceea, în plan comparativ-longitudinal, trebuie să admitem ca fiind mai firească şi mai reală subordonarea dinamicii motivaţiei de tip instinctual primar structurilor decizional-critice ale conştiinţei, decât subordonarea dinamicii conţinuturilor conştiinţei comenzilor oarbe ale inconştientului. De aici, nu decurge însă că orice motiv este conştient sau conştientizabil şi nici că un anumit impuls nu poate să ducă la declanşarea unui act comportamental automat, fără o deliberare intenţionată.

14.2. **MOTIVUL ŞI FUNCŢIILE SALE**

Prin termenul de motivaţie, definim o componentă structural-funcţională specifică a sistemului psihic uman, care reflectă o stare de necesitate în sens larg, iar prin cel de *motiv,* exprimăm forma concretă actuală în care se activează şi se manifestă o asemenea stare de necesitate. Aşadar, prin *motiv* vom înţelege acel mobil care stă la baza unui comportament sau acţiuni concrete. Natura calitativă şi tipul sau modalitatea motivului vor fi determinate de specificul stării de necesitate pe care o reprezintă şi de gradul de trăinicie a legăturii dintre satisfacerea / nesatisfacerea stării date de necesitate şi echilibrul psihofizlologic al persoanei.

Un motiv pune în evidenţă patru dimensiuni principale, pe baza cărora el poate fi analizat şi evaluat. Acestea sunt: a) *conţinutul;* b) *intensitatea;* c) *durata;* d) *nivelul de integrare.*

Conţinutul se identifică şi se apreciază pe baza stării de necesitate pe care o reflectă motivul şi a valenţelor obiectuale sau comportamentale pe care le reclamă satisfacerea lui. De exemplu: conţinutul motivului care declanşează comportamentul alimentar va fi reprezentat de starea de necesitate biologică exprimată prin senzaţia de foame (latura subiectivă a trebuinţei de hrană); conţinutul comportamentului de obţinere a unor performanţe deosebite în activitatea profesională este reprezentat de necesitatea (dorinţa) de autorealizare sau de nevoia de statul social; conţinutul comportamentului distractiv este reprezentat de necesitatea neuropsihică de destindere, de relaxare, de reechilibrare ş.a.m.d. Orice motiv are un conţinut; când acesta nu se relevă şi nu se delimitează suficient de clar, „starea de necesitate" rămânând pulverizată, difuză. în sistemul personalităţii se introduce o doză mare de entropie, care se exteriorizează într-o agitaţie fără scop, fără orientare finalistă.

Intensitatea exprimă încărcătura energetică a motivului şi se concretizează în forţa de presiune a lui asupra mecanismelor de decizie şi execuţie. Astfel, motivele pot fi: *puternice, moderate* şi *slabe.* Corespunzător, energia pe care ele o induc comportamentelor specifice de satisfacere variază într-un registru valoric relativ întins.

Intensitatea unui motiv este condiţionată de două variabile: *apartenenţa modală* şi *intervalul de timp* care separă momentul începutului de activare a stării de necesitate şi momentul satisfacerii ei. Variabila modală are o influenţă intrinsecă, ea acţionând de la început în structura motivaţiei. Pe baza ei, A. Maslow a realizat cunoscuta sa piramidă motivaţională (asupra căreia ne vom opri într-un paragraf următor): nevoile

sau trebuinţele biofiziologice ating şi se manifestă cu intensităţi semnificativ mai mari decât nevoile sau trebuinţele estetice sau cognitive; apoi, o trebuinţă, de orice modalitate ar fi ea, are o intensitate mai mare decât interesul sau idealul.

Variabila temporală are un caracter circumstanţial: într-o situaţie ea poate atinge valori ridicate, în alta - se opreşte la valori scăzute. Regula de bază este următoarea: intensitatea motivului creşte proporţional cu durata amânării satisfacerii stării de necesitate. Pe această bază, în studiul experimental al motivaţiei s-a introdus metoda *privaţiunii* şi a *frustra/iei.*

Privaţiunea constă în interzicerea sau blocarea pentru un anumit timp (evident controlabil) a satisfacerii nevoii de hrană sau de apă. de exemplu. Se constată că intensitatea motivului, exprimată în desfăşurarea comportamentului de satisfacere este cu atât mai mare, cu cât intervalul de privare de hrană sau de apă este mai lung.

Frustraţia rezidă în introducerea unor obstacole (de exemplu, şocuri electrice, cum s-au folosit în experimentele pe animale) pe traiectoria comportamentului de ajungere şi luare în stăpânire a obiectului trebuinţei. în cazul unei intensităţi scăzute a motivului, comportamentul de satisfacere poate fi întrerupt (se renunţă); dimpotrivă, în cazul unei intensităţi crescute a motivului, comportamentul de satisfacere rezistă şi îşi face loc printre obstacolele (frustraţiile) ce i se pun în cale.

Reglarea optimă a activităţii presupune nu numai simpla prezenţă a unui motiv, ci şi un anumit nivel de activare (intensitate) a lui. Apare astfel problema dependenţei performanţei comportamentului de intensitatea impulsului (motivaţional).

în raport cu motivele „primare" (biologice), s-a constatat că, pe măsură ce cresc în intensitate, determină o amplificare a operaţiilor executive ale comportamentului de satisfacere (de pildă, în cazul unei flămânziri îndelungate mişcările de masticaţie şi deglutiţie îşi sporesc considerabil ritmul). S-a pus apoi problema şi în raport cu alte activităţi: de învăţare, de reproducere a celor învăţate anterior, de competiţie etc.

Un mare număr de cercetări efectuate pe animale şi pe subiecţi umani adulţi au arătat că toate genurile de răspunsuri - parcurgerea labirintului, apăsarea pe pedale, răspunsurile verbale etc. - vor fi învăţate mai *uşor* şi mai *bine* dacă intensitatea impulsului motivaţional creşte până la un nivel moderat. Intensităţile extreme ale motivului - foarte slabe sau foarte puternice - exercită o influenţă perturbatoare asupra comportamentului actual. Punctul exact de unde creşterea *drive-ului* începe să interfereze cu învăţarea şi performanţa depinde de natura sarcinii. Sarcinile foarte simple sunt facilitate de *drive-uri* mai puternice; cu cât gradul de complexitate al sarcinilor devine mai mare, cu atât trebuie să scadă intensitatea drive-ului pentru a deveni facilitator. Această relaţie a fost dezvăluită de doi psihologi comparatişti şi este cunoscută sub numele de legea Yerkes-Dodson. Conţinutul ei poate fi redat astfel: *optimumul pentru învăţare descreşte o dată cu creşterea dificultăţii sarcinii.* Observăm că această lege se asociază cu *legea intensităţii moderate* a afectivităţii, acţionând ca un mecanism reglator unitar. Un nivel de tensiune sau anxietate are un efect reglator pozitiv, dar un nivel ridicat acţionează perturbator asupra performanţei; subiecţii anxioşi pot executa bine sarcini de dificultate scăzută, dar performanţele lor scad în rezolvarea sarcinilor complicate.

în cazul comportamentelor extrinsec motivate, nivelul reglării optime depinde de valoarea (dimensiunea) şi natura întăririi. Natura şi frecvenţa întăririi influenţează nemijlocit asupra stării de necesitate, facilitând în mod diferit elaborarea legăturilor temporare.

Durata exprimă timpul de menţinere în stare activă dominantă a motivului fără a fi satisfăcut. Se constată că orice motiv, incluslv cel de ordin biologic, se activează şi se menţine în prim plan un anumit interval de timp. atingând punctul său maxim de intensitate şi. apoi, dacă nu este satisfăcut, slăbeşte treptat şi, subiectiv, iese din scenă, nemaifiind resimţit ca atare. (De exemplu, o senzaţie de foame, oricât de puternică ar fi, chiar dacă nu este urmată de un comportament de satisfacere, după un anumit timp începe să slăbească şi până la urmă dispare).

în cazul motivaţiei biologice, starea obiectivă de necesitate persistă şi se accentuează pe măsura amânării momentului satisfacerii ei, având efecte entropice păgubitoare pentru starea de echilibru a sistemului personalităţii. în cazul motivaţiei spirituale, durata stării active a unui motiv diferă în funcţie de gradul de consolidare structurală (mai mare pentru o trebuinţă şi mai mică pentru un interes, de pildă) şi de locul motivului în ierarhia motivaţională generală a personalităţii (un motiv integrat la un nivel inferior va avea o durată mai mare de persistenţă în absenţa satisfacerii decât unul integrat la un nivel superior - piramida lui Maslow).

Nivelul de integrare se referă la posibilitatea de identificare şi exprimare verbală a motivului.

Registrul de integrare se întinde între două niveluri extreme: *primul* — la care motivul este perfect şi clar conştientizat şi acţiunea poartă semnul deplinei deliberări şi responsabilităţi, şi al *doilea* — la care activarea şi funcţionarea lui rămân total inconştiente, aşa cum se întâmplă în cazul actelor comportamentale aberante - somnambulisme, lapsusuri, inversiuni, automatisme etc.

între cele două extreme - punctul maximei conştientizări şi cel al maximei neconştientizări, al inconştientului profund, se interpune o gamă întreagă de situaţii intermediare. Important de reţinut este că orice motiv trebuie analizat şi după indicatorul conştient / inconştient.

Plasând acum motivul în schema structural-dinamică a comportamentului şi activităţii, o importanţă deosebită o dobândeşte relaţia lui cu *scopul.* Această relaţie are. în principiu, un caracter nelinear. Esenţiale sunt două posibilităţi: a) când *motivul se află în deplină concordanţă cu scopul,* de exemplu, persoana X o ajută pe persoana Y într-o situaţie critică, în virtutea unei motivaţii sociomorale (altruism, nevoia de a face bine celuilalt), neurmărind obţinerea în schimb a nici unui avantaj sau beneficiu; b) când *motivul se separă de scop,* comutându-se: I) asupra activităţii însăşi, aşa cum se întâmplă frecvent în joc, unde motivul rezidă în plăcerea copilului de a se juca pur şi simplu sau în activităţile „automotivate". ca, de pildă, atunci când un matematician rezolvă probleme de dragul activităţii rezolutive însăşi; 2) asupra unuia din rezultatele acţiunii: de exemplu, îndeplinind o anumită sarcină, cineva îşi vede scopul nu în rezolvarea ca atare a sarcinii date, ci în a se evidenţia pe sine şi a se achita de o obligaţie exterioară structurii motivaţionale proprii (exemplu: copilul învaţă pentru: a se achita de obligaţia pe care i-o impune statutul său de elev, pentru a preveni sau scăpa de muştruluiala părinţilor, pentru a fi lăudat şi recompensat etc).

Spre deosebire de orientările tradiționale din psihologie - asociaționismul și behaviorismul -, care confereau termenului de motiv un sens restrictiv, punctiform sau localicist, noi îi conferim motivului o accepțiune *sislemkă,* punând accentul nu pe veriga la nivelul căreia se generează și se semnalizează starea de necesitate, ci pe efectul pe care această stare îl produce asupra celorlalte subansamble și componente biopsihice ale personalității. Astfel, ca formă concretă de manifestare și operare a oricărei structuri motivaționale modale, motivul are un efect *generalizat,* punând întregul sistem al personalității într-o ipostază relațional-funcțională nouă, aceea de orientare, explorare și identificare a modalităților de satisfacere a stării de necesitate activate. Acțiunea se încadrează perfect în legea generală a exclusivității, potrivit căreia, în fiecare moment, sistemul personalității poate efectua o singură activitate principală, care corespunde motivului și scopului dominant în acei moment.

De aici, se desprind și cele trei funcții principale pe care le îndeplinește în mod concret motivul, și anume: *funcția de declanșare, funcția de orientare-direcționare* (vectorială) și *funcția de susținere* (energizantă).

Funcția de declanșare constă în deblocarea și activarea centrilor de comandă efectori, care asigură pregătirea și punerea în priză a verigilor motorii și secretarii în vederea satisfacerii stării de necesitate, fie că este vorba de o trebuință biologică, fie de una de ordin spiritual (de cunoaștere, estetică etc.). Pentru producerea acestei funcții, este necesar ca intensitatea motivului să depășească o anumită valoare-prag. Cu cât intensitatea va fi mai mare, cu atât și forța de declanșare a motivului va fi mai mare. La om, care posedă mecanisme speciale de analiză-evaluare critică a motivelor și de decizie, funcția de declanșare trebuie să treacă prin filtrul acestor mecanisme și să primească *OK-ul* lor. Oricât de puternic ar fi în sine un motiv, el poate fi blocat, fie prin reprimare (refulare), cum susținea Freud, fie prin amânare, cum afirma Lazarus.

După H. Pieron, prin funcția sa de declanșare, motivul alege dintre „deprinderile existente pe cea care va fi actualizată". Aceasta face ca, în fața aceluiași obiect sau situații, diverși subiecți să dea răspunsuri diferite sau ca același subiect să reacționeze diferit la același obiect, în contexte variate.

Din nou, se relevă că proiectarea motivului în acțiune nu se produce automat și nemijlocit, ci prin intermediul verigii cognitive evaluativ-decizionale.

Neputând să derive cunoașterea din *libido,* Freud, care s-a menținut tot timpul pe poziția interpretării pur hedoniste și monovalente a pulsiunilor, a fost nevoit să declare un conflict aproape total între principiul motivațional al plăcerii și principiul cognitiv al realității. Această situație poate fi considerată și ca o consecință logică a faptului că el concepea motivația în mod pur energizant, ca o cantitate variabilă de energie libidinală, asociată sau investită în fiecare reprezentare a „obiectului de consum" sau a plăcerii procurate de satisfacerea anterioară a unei trebuințe.

Din acest punct de vedere, psihologia motivației - dezvoltată ulterior de autori precum Montgomery, Berlyne și Lewin — va merge într-o direcție opusă celei freudiene clasice. în cadrul noii orientări, se aduce în atenție și se subliniază funcția motivațională, declanșatoare, a situațiilor, faptelor și conflictelor de cunoaștere, a intențiilor, a scopurilor și a valorilor. Astfel, K. Lewin considera intenția ca o *pseudotrebuință* și ca o variabilă care determină acțiunea. Această expresie ne

avertizează asupra faptului că trebuie să discernem între *motivaţie* şi, respectiv, *motivul propriu-zis,* în sensul definiţiei pe care am dat-o în paragraful anterior, şi *pseudomotivaţie* (pseudomotiv) - în care se includ alte entităţi psihice - ca de exemplu, o percepţie, o reprezentare, o intenţie, o idee etc. care în anumite situaţii dobândesc valoare sau funcţie motivaţională.

În fond, nu aceste entităţi în sine acţionează ea motive, ci, prin semnificaţia pe care o relevă, ele induc *ad-hoc* o „stare de necesitate", de tensiune care se cere a fi redusă.

Funcţia de orienlare-direcţionare constă în centrarea comportamentului şi activităţii pe un obiectiv anume - satisfacerea stării de necesitate individualizate de către motiv. La prima vedere, ea ar putea părea superfluă şi desprinderea ei nejustificată.

În fond, lucrurile nu stau nici pe departe aşa.

Pentru a-şi atinge efectul său reglator-adaptativ specific, nu este de-ajuns ca acţiunea să fie doar declanşată pur şi simplu; este imperios necesar ca ea să fie şi orientată spre un anumit deznodământ sau scop, adică, să devină finalistă, *teleonomică.* Altminteri, ea s-ar desfăşura şi consuma în van, haotic, debusolată.

J. Nuttin (1953, 1980) include funcţia de orientare-direcţionare în însăşi definiţia motivelor. în virtutea acestei funcţii, derularea proceselor mentale interne este subordonată găsirii mijloacelor adecvate pentru atingerea scopului. Apoi. tot graţie acestei funcţii, se realizează ordonarea şi articularea secvenţelor şi acţiunilor individuale într-o schemă logică unitară. În fine. funcţia de orientare-direcţionare este aceea care favorizează înlocuirea unei acţiuni, dovedită a fi inadecvată sau ineficientă, cu alta, mai potrivită.

Pentru a evita un echivoc, subliniem că motivul este ceva pentru care se săvârşeşte o activitate, iar scopul - ceva spre care ţinteşte acea activitate. Devine astfel mai clar conturată funcţia de orientare-direcţionare a motivului.

Funcţia de susţinere şi energizare constă în menţinerea în actualitate a comportamentului declanşat până la satisfacerea „stării de necesitate". în virtutea acestei funcţii se asigură eliberarea de energie şi dincolo de momentul declanşării acţiunii. Dacă motivul ar avea caracterul unei simple scântei, a unui simplu semnal de alarmă, ar fi imposibilă finalizarea comportamentului de satisfacere, pentru că, dispărând imediat după ce a apărut, nu ar mai avea ce să mai întreţină acest comportament. In acest context, esenţială devine veriga subiectivă a stării de necesitate, care permite transferul conţinutului energetic al verigii obiective în planul acţiunii externe. Evident, funcţia de susţinere-energizare a motivului se leagă atât de latura lui pur cantitativă (respectiv de intensitate), cât şi de semnificaţia motivului pentru subiect. Aşa se face că, la om, organizarea sferei motivaţionale se realizează nu numai după forţa sau intensitatea energetică a motivelor, ci şi după o dimensiune valorică, de sorginte socio-culturală (morală, estetică, religioasă, politică etc), trebuinţele primare, cu toată virulenţa lor, subordonându-se celor secundare.

14.3. **FORME ŞI NIVFXURI DE INTEGRARE A MOTIVAŢIEI**

Primul lucru care se impune atenţiei noastre atunci când abordăm sfera motivaţională a personalităţii umane este diversitatea formelor ei de structurare şi integrare.

Procesul de diversificare a entităţilor motivaţionale se realizează, mai întâi, in plan *genetic,* apoi după *conţinut,* după *importanţă sau semnificaţia reglatorie* şi după *poziţia* pe care o ocupă în cadrul activităţii.

Sub aspect genetic, se delimitează două tipuri de motivație: înnăscută sau primară și dobândită sau secundară.

Motivația înnăscută este legată esențialmenlc de procesele de dezvoltare, maturizare și homcostazie biologică în cadrul organismului. Ea exprimă nevoia bazală a organismului nostru, ca entitate vie. de substanță, energie și informație din mediul extern, de menținere a integrității structural-funcționale și de reproducere.

O parte din componentele motivației primare sunt funcționale încă de la naștere și ele incită comportamentele specifice de satisfacere (ex., trebuințele alimentare și fiziologice); o altă parte intră în funcțiune mai târziu, dar tot în mod automat, necondiționat o dată cu parcurgerea de către individ a stadiilor corespunzătoare de dezvoltare și maturizare biologică (ex., trebuințele erotico-sexuale). Satisfacerea motivelor primare devine imperativă și obligatorie pentru asigurarea supraviețuirii și funcționării normale a omului ca sistem viu. Perturbări repetate și prelungite ale periodicității satisfacerii lor determină serioase dereglări interne, cu efecte entropice la nivelul tuturor subsistemelor personalității, iar nu numai la nivelul subsistemului biologic. Motivele primare, fiind determinate genetic, au aceeași configurație și aproximativ aceeași dinamică la toți oamenii.

Motivația dobândită sau secundară este specifică cu precădere omului. La animale este greu să consemnăm apariția în cursul ontogenezei a unor motive noi, toți indivizii unei specii etalând în esență același repertoriu motivațional, care se conservă și se transmite prin programul genetic de la o generație la alta. Posibilitatea apariției și dezvoltării la om, în cursul ontogenezei, a unei motivații noi, care se suprastructurează pe fondul celei primare, este favorizată de doi factori principali: a) un factor de ordin *intern,* legat de creșterea gradului de complexitate structural-funcțională a creierului care, pe de o parte, duce la inversarea raportului dintre experiența individuală și cea de specie în procesul adaptării în favoarea celei dintâi, iar pe de altă parte, asigură mecanisme apte să realizeze funcții psihice de nivel superior, de tip *conștient,* în cadrul cărora va căpăta o pondere din ce în ce mai mare desprinderea și fbrmularea-atribuirea de *semnificații* evenimentelor și obiectelor din afară, precum și propriilor activități, propriilor trăsături de personalitate; b) cel de-al doilea factor este de ordin *extern* și el se leagă de constituirea și dezvoltarea istorică a mediului socio-cultural, care pune în fața indivizilor concreți sarcini și exigențe specifice de adaptare, calitativ diferite de cele ridicate de mediul natural. Printre asemenea sarcini și exigențe, pot fi menționate: imperativul angajării într-o activitate sistematică și permanentă de asigurare a celor necesare existenței; necesitatea perfecționării și diversificării propriilor capacități și abilități pentru a face față în mod eficient unei game cât mai întinse și diversificate de situații; obligația de a raporta propriile interese, dorințe și scopuri și a propriei conduite la interesele, dorințele și scopurile celorlalți semeni (membri ai grupului, comunității) și la normele și principiile morale supraordonate; necesitatea cunoașterii și asimilării (evident, selective și critice) a experienței acumulate istoricește (practice, de cunoaștere comportamentală în forma obiceiurilor și tradițiilor etc.) și a sistemului de valori dominant la momentul dat cu reperele și etaloanele corespunzătoare; nevoia diferențierii, individualizării a obținerii identității de sine a Eului, pe fondul comunalității care se asociază unei vieți de grup.

Pentru ca adaptarea şi integrarea în acest mediu socio-cultural să se realizeze în mod normal, devine obligatorie restructurarea sferei motivaţionale, prin formarea unor motive care să determine modularea comportamentelor în raport cu semnificaţiile noilor situaţii, exigenţe şi valori. în acest fel, în ontogeneză, prin stabilirea şi exersarea legăturii şi interacţiunii cu conţinuturile mediului socio-cultural specific, se va structura etajul motivaţiei secundare - etice, estetice, religioase, sociale, a Eului etc.

Spre deosebire de motivaţia primară, care devine socializată şi culturalizată numai sub aspectul *modului de satisfacere,* motivaţia secundară este socializată şi culturalizată în *însăşi structura şi conţinutul său intern.* In plus, în vreme ce motivaţia primară nu-şi modifică structura şi formele de manifestare în cursul evoluţiei istorice (trebuinţa alimentară, de pildă, nu este structural diferită la omul primitiv şi la omul contemporan), motivaţia secundară va cunoaşte un proces de permanentă evoluţie, dobândind conţinuturi şi forme noi, pe măsura diversificării conţinuturilor mediului socio-cultural a tipurilor de relaţii interpersonale, a formelor de activitate.

In fine, dacă, aşa cum am menţionat motivaţia primară nu prezintă variaţii semnificative de la un individ la altul, motivaţia secundară devine puternic personalizată, configuraţia şi modul său concret de integrare contribuind într-o măsură hotărâtoare la determinarea *unicităţii persoanei:* nu există două persoane care să aibă structuri absolut identice ale motivaţiei secundare.

în sistemul personalităţii, integrarea motivaţională se face după principiul ierarhizării, potrivit căruia, nivelurile mai vechi din punct de vedere genetic şi, implicit, inferioare, se subordonează funcţional nivelurilor genetic mai noi şi, implicit, superioare.

în virtutea acestui principiu, devine plauzibilă ipoteza că motivaţia primară se va subordona celei secundare şi va fi controlată de aceasta.

Pe baza conţinutului se diferenţiază şi se structurează o gamă foarte largă de motive: *biologice* (trebuinţele alimentare semnalizate subiectiv prin senzaţiile organice de foame şi sete); *fiziologice* (nevoia de defecare şi urinare, nevoia de mişcare, nevoia erotico-sexuală); *materiale* (trebuinţa de îmbrăcăminte, trebuinţa de adăpost, trebuinţa de unelte); *informaţionale* (trebuinţe senzoriale, interese şi trebuinţe cognitive); *sociale* (nevoia de contacte şi comunicare cu cei din jur, nevoia de apartenenţă ia o familie, la un grup, nevoia de consonanţă cognitivă şi afectivă cu ceilalţi etc, nevoia de integrare şi comunicare, nevoia de întărire şi suport social); *spirituale* (trebuinţe estetice, morale, filosofice şi religioase); *motivele Eului* (nevoia de securitate şi afecţiune, de statut şi prestigiu, de autorealizare şi afirmare a personalităţii, nivelul de aspiraţie, idealul de viaţă- familial, profesional, social).

Firește, pot exista şi alte scheme de individualizare şi clasificare după conţinut a entităţilor motivaţionale. Pentru a facilita orientarea adecvată în această problemă vom menţiona mai jos două asemenea clasificări, mai larg cunoscute: clasificarea realizată de H.Murray (1930) şi cea a lui A.Maslow (1968).

în elaborarea clasificării sale, H.Murray a pornit de la consideraţia că, pentru a înţelege motivaţia comportamentului uman, trebuie să se ţină seama de un număr suficient de mare de variabile definite empiric, în aşa fel, încât să poată fi apropiate de modelele cercetării ştiinţifice. El a identificat un număr de 20 de trebuinţe fundamentale, şi anume: I) *trebuinţa de supunere* (de suportare pasivă a acţiunii

forţelor externe, de acceptare a blamării, injuriilor, criticii şi de căutare şi complacere în durere, pedeapsă, boală şi necaz); 2) *trebuinţa de realizare* (de a învinge obstacole şi de a obţine performanţe superioare, de a se întrece pe sine însuşi şi de a manipula şi organiza obiecte fizice, fiinţe umane sau idei); 3) *trebuinţa ele afiliere* (de apropiere şi cooperare cu ceilalţi oameni, de a fi pe placul altora, de a câştiga afecţiunea celor din jur); 4) *trebuinţa de agresiune* (de răzbunare pentru insultă, de a răspunde prin forţă la forţă); 5) *trebuinţa de autonomie* (de a fi liber, de nonconformism, de a nu se supune tratamentelor autoritar-dictatoriale); 6) *trebuinţa de contracarare* (de a înlătura o umilire prin stoparea acţiunii, de a şterge o dezonoare prin acţiune); 7) *trebuinţa de apărare* (de ascundere sau justificare a greşelilor, a eşecurilor sau a umilirilor); 8) *trebuinţa de deferentă* (de a admira şi susţine un superior, de a preţui, elogia şi onora, de a ceda influenţei unui superior); 9) *trebuinţa de dominare* (de a influenţa şi dirija conduita altora prin sugestie, seducere, persuasiune sau comandă); 10) *trebuinţa de exhibiţie* (de a tace impresie, de a excita, de a încânta, de a fascina, de a şoca, de a intriga sau de a amuza pe alţii); 11) *trebuinţa de a înlătura răul* (durerea, injuria, boala; de a scăpa de o situaţie primejdioasă); 12) *trebuinţa de a evita situaţiile neplăcute* (îngustarea acţiunii din cauza fricii de eşec); 13) *trebuinţa de existenţă socială* (de a acorda simpatie şi a satisface nevoile altuia aflat în necaz); 14) *trebuinţa de ordine* (de organizare, de curăţenie, de rânduială); 15) *trebuinţa ludică* (de a căuta relaxare prin joc, prin glume, prin veselie, distracţie); 16) *trebuinţa de rejecţie* (de descotorosire de un obiect, animal sau persoană antipatică); 17) *trebuinţa de senzualitate* (de a căuta plăcerile senzuale); 18) *trebuinţa de sex* (de a cultiva relaţii erotice, de a avea contact sexual); 19) *trebuinţa de a fi ajutat* (de a avea nevoile satisfăcute de altul, de a fi mângâiat, protejat, simpatizat, iubit, consolat etc); 20) *trebuinţa de înţelegere* (interesul de a cunoaşte, de a întreba, de a specula, de a analiza etc).

A.Maslow a elaborat clasificarea sa pornind de la aprecierea locului şi importanţei conţinutului motivului în structura personalităţii. Totodată, a stabilit un raport invers proporţional între nivelul de integrare (respectiv, urgenţa de satisfacere) şi valoarea conţinutului trebuinţelor. Astfel, el a realizat un model ierarhizat, de tip piramidal al entităţilor motivaţionale, care cuprinde 8 niveluri sau clase de motive: 1) *trebuinţe fiziologice* (nevoia de hrană, de odihnă, de sexualitate, de păstrare a sănătăţii etc.); 2) *trebuinţa de securitate* (nevoia de siguranţă existenţială, de securitate emoţională, profesională, socială, relaţională etc); 3) *trebuinţe sociale* (de apartenenţă şi adeziune, de identificare afectivă cu un grup sau categorie socială, de a fi membru al unei familii şi de a avea o familie, de a fi în consonanţă cognitivă şi afectivă cu membrii grupului); 4) *trebuinţe ale Eului* (de autoconservare, de autopreţuire, de autorespect, de prestigiu şi statut, de identitate); 5) *trebuinţe de realizare/autorealizare* (nevoia de a-ţi atinge propriul tău potenţial creativ, de a obţine performanţe înalte în activitatea cel mai puternic motivată, de a contribui în mod propriu şi original la atingerea unor obiective profesionale sau sociale); 6) *trebuinţe cognitive* (nevoia de a şti, de a înţelege, de a învăţa, de a explora, de a descoperi); 7) *trebuinţe estetice* (nevoia de ordine, simetrie, de armonie, de contact şi contemplare a produselor de artă etc); 8) *trebuinţe de concordanţă* (nevoia de concordanţă între simţire sau trăire, cunoaştere şi acţiune) (fig.45).

După cum se poate observa, la baza piramidei, ca prioritate numărul unu în satisfacere sunt plasate trebuinţele fiziologice, cu conţinutul valoric, din punct de vedere socio-cultural, cel mai scăzut, iar la vârful piramidei — cu prioritatea cea mai redusă de satisfacere, dar cu conţinutul valoric cel mai ridicat, - trebuinţele estetice şi de concordanţă. Maslow pledează pentru o înţelegere psihologică a gradienţilor de superioritate ai motivelor, afirmând că o trebuinţă este cu atât mai mult specific umană, cu cât ea este mai înaltă, respectiv, mai sus situată în ierarhia piramidală. Deşi trebuinţele superioare nu sunt vitale pentru organism, ele sunt mai importante pentru subiectivitate, satisfacerea lor îmbogăţind sfera spirituală a personalităţii, sporindu-i eficienţa biologică şi performanţa socială.

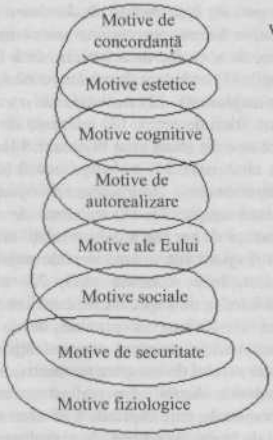

Fig.45. Piramida motivelor
(după A.Maslow)

După importanta şi semnificaţia reglatorie, se delimitează următoarele mari tipuri de motive: • *motive homeostazxce;* • *motive de creştere şi dezvoltare;* • *motive pozitive (antientropice);* • *motive negative (entropice);'motive extrinseci',* • *motive intrinseci.*

• **Motivele hemeostazice** sunt legate de menţinerea unor echilibre fiziologice sau psihologice, atât la nivelul unor subsisteme particulare, cât şi la nivelul sistemului global al personalităţii. Există anumite coordonate de ordin biologic sau psihologic care nu au voie să varieze în mod liber şi indefinit şi care se cer a fi menţinute între anumite limite valorice date.

Depăşirea acestor limite devine păgubitoare pentru stabilitatea sistemului personalităţii şi, ca atare, trebuie întreprinse acţiuni de înlăturare a oscilaţiilor produse şi de

readucere a coordonatelor respective în limitele prestabilite (ex.: temperatura, glicemia, raportul dintre polul pozitiv şi cel negativ al afectivităţii, consonanţa cognitivă etc).

Motivele homeostazice, reflectând asemenea deviaţii, sunt cele care selectează şi declanşează procesele şi comportamentele corespunzătoare de redresare şi menţinere a echilibrelor perturbate.

Ele se activează automat şi se pot finaliza şi la nivel involuntar, inconştient.

• **Motivele de creştere şi dezvoltare** sunt integrate şi se activează în cadrul stadiilor bio- şi psihogenetice. Fiecare din aceste stadii se caracterizează printr-un conţinut bine definit şi printr-o mulţime de transformări orientate ascendent: trecerea de la o stare mai difiiză. slab diferenţiată, la alta mai diferenţială şi mai bine organizată, încheierea unui stadiu devine semnal pentni pregătirea şi declanşarea stadiului următor. Astfel, acţiunea motivelor de creştere şi dezvoltare are un caracter deschis, ea reînoindu-se permanent pe măsura succesiunii stadiilor evolutive, până la atingerea nivelului de maturitate. Dinamica lor se subordonează mecanismului *feed-back-ului* pozitiv antientropic, întrucât, prin procesele şi transformările pe care le incită şi le susţin, îndepărtează tot mai mult sistemul personalităţii de la starea iniţială, dar nu în sens dezorganizator, entropie, ci în sens organizator, antientropic.

Motivele creşterii şi dezvoltării biologice au un caracter spontan, ele activându-se şi funcţionând la nivel inconştient, „comportamentele" corespunzătoare de satisfacere a lor desfăşurându-se fără ca individul să le perceapă şi să le controleze.

Motivele dezvoltării psihice se integrează, de regulă, la nivel conştient, ele elaborându-se cu implicarea directă a intenţionalităţii, autoevaluării şi efortului voluntar. Asemenea motive vor fi reprezentate de dorinţa şi nevoia de autorealizare, de aspiraţii şi idealuri care proiectează şi susţin dinamica personalităţii pe traiectoria continuei perfecţionări şi optimizări, atât în planul organizării interne, cât şi în planul activităţii externe.

• **Motivele pozitive** sunt acelea a căror satisfacere are întotdeauna un efect reglator asupra echilibrului şi funcţionării personalităţii, înlăturând sau diminuând oscilaţiile şi stările perturbatoare. Ele sunt homeostazice şi de dezvoltare. Valoarea motivelor se apreciază nu numai după semnul efectelor satisfacerii lor asupra propriei persoane, ci şi prin raportarea acestor efecte la anumite criterii şi etaloane socio-culturaie, mai ales de ordin moral. Din acest punct de vedere, pozitive vor fi apreciate acele motive, a căror satisfacere, având efect antientropic asupra propriei persoane, nu intră în conflict cu exigenţele şi etaloanele morale care funcţionează la nivel social sau care, prin natura lor, generează comportamente şi activităţi îndreptate spre atingerea unor scopuri sociale.

În evaluarea structurii globale şi a tipului de personalitate, un indicator esenţial îl va constitui *raportul de dominanţă* dintre aşa-zisele motive personale (individuale) şi motivele sociale, supraordonate. Astfel, se consideră că există o diferenţă de ordin calitativ între personalitatea la care integrarea sferei motivaţionale se realizează în jurul şi pe baza dominanţei motivaţiei individuale şi cea la care această integrare se realizează pe baza dominanţei sociale, supraordonate.

• **Motivele negative** se caracterizează prin aceea că satisfacerea lor, pe lângă un efect adaptativ de moment, asociat cu reducerea tensiunii iniţiale şi obţinerea unei doze de plăcere şi satisfacţii de moment, generează efecte perturbatoare, entropice,

secundare, care, cumulându-se în timp, duc la serioase dezechilibre și disfuncții în planul intern al sistemului personalității sau în planul relaționării individului cu mediul social. în cea mai mare parte, aceste motive se leagă și se adresează primordial sferei biologicului și fiziologicului. Din categoria lor fac parte, printre altele, trebuința pentru alcool, pentru fumat, pentru droguri, trebuința pentru mâncăruri excesiv de condimentate sau excesiv de grase, trebuința de acumulare excesivă de bunuri materiale, trebuința de aventură etc. Dacă, inițial, asemenea trebuințe se manifestă în limitele funcționalității normale, prin supraconsolidare și exacerbare ele se desprind de sub controlul mecanismelor generale de reglare-control, autonomizându-se ca dominante în structura motivațională a personalității.

Ca urmare a acestei mutații, ele vor ocupa ponderea principală în direcționarea și susținerea liniei de conduită a individului. Creând dependențe puternice, motivele negative vor subjuga întreaga dinamică a personalității: din stăpân al propriilor tentații și trebuințe, individul devine sclav și instrument al acestora.

Termenul de motiv negativ se mai ia și într-un alt sens, de evitare, respingere sau opunere activă în raport cu anumite situații sau valențe. El se asociază cu fenomenul de *întărire,* în acest caz întărirea luând forma sancțiunii. în procesul condiționării, respectiv, al învățării se recurge frecvent la procesul recompensei și pedepsei: întărirea pozitivă a răspunsurilor la anumiți stimuli sau situații și întărirea negativă a răspunsurilor la alți stimuli și situații. Se formează, corespunzător, două tipuri de legături temporare: pozitive, bazate pe acțiunea recompensei (motivație pozitivă) și negative, bazate pe acțiunea pedepsei (motivație negativă). în acest caz, este evident că sensul termenului de motiv negativ este calitativ diferit de cel pe care l-am dat mai sus. Specific pentru natura și funcțiile motivației trebuie considerat acest din urmă sens.

• Deși activitățile noastre sunt motivate, nu în toate activitățile motivele ocupă aceeași poziție. în unele, motivul face parte din însăși structura lor, le direcționează și le susține din *interior,* în altele, motivul se situează în afara structurii propriu-zise a lor direcționându-le și susținându-le din exterior. Primele sunt denumite *activități intrinsec motivate,* iar cele din urmă - **activități extrinsec motivate.** Din punctul de vedere al eficienței - nivelul de performanță și consumul de efort (energie) și timp - activitatea **intrinsec motivată** este superioară celei **extrinsec motivate.** Astfel, pe când activitatea intrinsec motivată, având sursa de satisfacție în ea însăși se efectuează cu plăcere și cu un efort de mobilizare relativ redus, cea extrinsec motivată se efectuează sub semnul unei solicitări și condiționări externe, fără o plăcere interioară și cu un efort intens de mobilizare voluntară.

De acest lucru ne dăm seama dacă punem alături două situații legate, de pildă, de activitatea de învățare: prima, în care elevul învață dintr-o atracție interioară, încercând satisfacție în cursul desfășurării activității propriu-zise, întărirea venind din conștientizarea lărgirii și îmbogățirii orizontului de cunoaștere; cea de-a doua, în care elevul învață, fie de frica părinților, fie pentru a fi lăudat și a primi o recompensă, dar fără a avea imboldul interior către aceasta.

în raport cu multe tipuri de sarcini și solicitări, activitatea începe pe suportul unei motivații extrinseci și, apoi, treptat, se poate transforma în activitate intrinsec motivată. Și, sub acest aspect, ne putem referi tot la activitatea de învățare. Un elev care, inițial,

nu are nici o atracție pentru învățătură, pe măsură ce asimilează cunoștințe și pe baza lor dobândește capacități și competențe pe care înainte nu le-ar fi putut bănui, va trece de la suportul motivației extrinseci la cel al motivației intrinseci -, satisfacția rezultând din însăși activitatea de învățare.

în multe cazuri, una și aceeași activitate se poate desfășura sub imboldul ambelor forme de motivație, atât intrinsecă, cât și extrinsecă.

A.Maslow (1970) a introdus categoria de *metamolivație,* pentru a desemna acea formă de motivație intrinsecă ce se situează deasupra stărilor proprii de necesitate și propulsează acțiuni și comportamente centrate pe cauze cu semnificație generală.

In virtutea unei asemenea metamotivații, se săvârșesc marile fapte de caritate, în interesul comunității, fără a se aștepta vreo recompensă. La un asemenea nivel de dezvoltare motivațională ajung însă foarte puțini indivizi și el reprezintă un reper major de delimitare a dominantelor de ordin personal de cele de ordin social-supraordonat.

După gradul de structurare și integrare, se disting mai multe tipuri de motive: 1) *pulsiimile și tendințele,* cu un grad scăzut de structurare și de integrare, cu manifestare difuză, acompaniată de trăiri emoționale slab definite, fără o raportare obiectuală specifică; 2) *trebuințele propriu-zise,* bine structurate și puternic integrate la nivel biologic sau psihologic, care reflectă o legătură trainică și durabilă a subiectului cu anumite „obiecte" din lumea externă și cu anumite valențe ale acestora; satisfacerea lor are un caracter imperativ, orice amânare pe termen mai lung determinând dezechilibre funcționale severe în sistemul personalității; 3) *interesele,* care reflectă o legătură selectivă mai puțin trainică și mai puțin durabilă în timp între subiect și anumite situații, obiecte, evenimente etc. în ontogeneză, interesele trec prin multe oscilații și metamorfoze, atât în ceea ce privește diferențierea și individualizarea în raport cu obiectul, cât și în ceea ce privește stabilitatea; deși, din punct de vedere structural, pot să atingă un nivel relativ ridicat (interese de cunoaștere, interese turistice, interese politice, interese tehnice etc), din punct de vedere integrativ, ele se situează la un nivel mai scăzut de consolidare afectivă decât trebuințele; ca urmare, satisfacerea unui interes devine mai puțin imperativă, decât satisfacerea unei trebuințe; în cazul motivației secundare, apariția și formarea interesului precede formarea trebuinței: trebuința se structurează pe baza interesului, printr-o mai bună structurare internă și, în primul rând, printr-o puternică integrare și consolidare în profilul motivațional al personalității; 4) *idealurile,* reflectând o „stare" sau o „situație" proiectată în viitor, spre care tinde subiectul în mișcarea ascendentă de devenire și de autodesăvârșire; structura lor este mai puțin articulată și definită decât a trebuințelor și intereselor, iar conștientizarea conținutului pe care-l poartă are un caracter mai vag; chiar idealul profesional — unul dintre cele mai bine individualizate în profilul personalității, parcurge în multe cazuri un drum sinuos și relativ îndelungat de cristalizare, iar uneori se constată că, chiar după ce subiectul și l-a fixat, el se află în discordanță cu potențialul aptitudinal sau cu structurile temperamentală și caracterială; se întâlnesc, de asemenea, destule cazuri de indivizi care nu ajung la elaborarea unor idealuri clare de viață, dinamica lor comportamentală desfășurându-se într-un câmp mai mult sau mai puțin aleator, fără o busolă de orientare proiectiv-anticipativă sigură.

Aşa cum am văzut, indiferent dacă este vorba de motive homeostazice sau de dezvoltare, de motive primare sau secundare etc., ele acţionează întotdeauna în direcţia satisfacerii unei stări de necesitate. Fenomenul psihologic care reflectă diversele neregularităţi şi obstacole în calea satisfacerii imediate a unui motiv sau a altuia a fost denumit de S.Freud frustraţie. Fenomenul a intrat definitiv în circuitul ştiinţific şi el a devenit un concept central în analiza dinamicii personalităţii. întotdeauna frustrarea se raportează la motivaţie şi scopuri.

Ea se naşte însă din interacţiunea subiectului cu un anumit obiect, cu o anumită situaţie, rolul principal avându-l modul de percepere şi evaluare. O situaţie poate fi frustrantă pentru un subiect şi nefrustrantă pentru un altul. în istoria personală a fiecăruia dintre noi se stabileşte un anumit raport - favorabil sau nefavorabil - între experienţele şi situaţiile frustrant-pozitive şi cele frustrant-negative.

Din punct de vedere psihofiziologic, frustrarea introduce o anumită tensiune şi încordare afectivă negativă (nemulţumire, insatisfacţie, furie etc). Efectul ei. aşa cum arăta Freud, are două aspecte: unul pozitiv şi altul negativ. Efectul pozitiv constă în determinarea unui grad mai ridicat de activare orientată a proceselor evolutive şi compensatorii şi în favorizarea formării unor scheme comportamentale noi de atingere a obiectivelor şi de satisfacere a motivelor. Ca urmare, frustrarea se include ca factor constitutiv principal al mecanismelor interne de formare şi dezvoltare a Eului. (Cunoscuta zicală „nevoia îl învaţă pe om" exprimă tocmai acest adevăr; rolul obstacolelor şi dificultăţilor în diversificarea şi lărgirea repertoriului *pattem-unlor* comportamentale). Aspectul negativ începe să se manifeste când frustrarea depăşeşte anumite limite de toleranţă funcţională a subsistemelor biologic şi psihic ale personalităţii şi când se acumulează în timp. în acest caz, frustrarea se poate transforma în factor profund perturbator, generator de tulburări psihonevrotice.

în general, reacţiile de frustrare diferă semnificativ de la individ la individ, în funcţie de tipul de personalitate. Se desprinde astfel un indice de rezistenţă la frustraţie a cărui valoare se află de regulă în raport invers proporţional cu forţa Eului. Pentru determinarea lui se merge de obicei la testul Rosenzweig. Acesta constă dintr-o suită de situaţii frustrante în context relaţional interpersonal. Răspunsurile se apreciază în funcţie de conţinut, prin acordarea unui punctaj; scorul general obţinut va exprima rezistenţa subiectului la frustrare. La persoanele cu un grad ridicat de frustraţie acumulată în timp, valoarea acestui indicator este ridicată; la cele la care frustrările anterioare nu au dus la efecte care să se fi sedimentat şi să persiste în stare latentă, valoarea acestui indicator este semnificativ mai mică.

Interesant de analizat este şi modul de reacţie imediată la frustrare. O clasificare, pe cât de completă, pe atât de argumentată a reacţiilor individuale imediate la situaţiile frustrante o realizează M.Micea (1996).

Se delimitează şase categorii de reacţii de acest fel: 1) *neastâmpărul şi tensiunea;* 2) *agresivitatea;* 3) *apatia;* 4) *evaziunea în imaginar;* 5) *stereotipia* (repetarea aceloraşi comportamente); 6) *regresia* (recurgerea la comportamente de un nivel ontogenetic inferior).

Rolul acestor reacţii este atât pozitiv, cât şi negativ. Rolul pozitiv rezidă în aceea că pot spori rezistenţa la acţiunea situaţiei frustrante şi facilita găsirea comportamentelor adaptative. Rolul negativ se exprimă, pe de o parte, în parazitarea şi bulversarea procesului rezolutiv de găsire a soluţiei optime pentru surmontarea frustrării, iar pe de alta, în generarea unor postefecte dezorganizatoare, care se prelungesc după perioada de încetare a acţiunii situaţiei frustante.

14.5. **MOTIVAŢIE ŞI CONFLICT**

Cum s-a putut reţine din paragrafele de mai sus, omul nu posedă un singur motiv şi un singur scop, ci o multitudine de motive şi de scopuri, fiind o fiinţă plurimotivată şi pluriteleonomică. Satisfacerea oricărui motiv şi atingerea oricărui scop reclamă întreprinderea de către subiect a unui anumit demers, a unei anumite activităţi. Potrivit legii generale a exclusivităţii, la un moment dat poate fi satisfăcut un singur motiv şi se poate acţiona în direcţia atingerii unui singur scop principal. Ca urmare, în cazul activării simultane a două sau mai multor motive, se naşte un conflict. Individul va fi supus atunci presiunii unui anumit număr de forţe cu valenţe diferite, a căror surmontare reclamă un serios efort voluntar şi decizional.

Tipul şi intensitatea conflictului vor depinde de natura şi semnul motivelor concurente. S-au identificat trei tipuri de conflicte:

1) *conflatul generat de simultaneitatea a două motive pozitive (atracţie-atracţie:* A-A) (ex.: situaţia de a alege între a citi o carte captivantă şi a merge la un film, sau între două atracţii profesionale);

2) *conflictul generat de două variante la fel de indezirabile (respingere-respingere sau evitare-evitare),* dar din care trebuie aleasă numai una; (ex.: situaţia în care se află un elev atunci când trebuie să opteze între riscul de a lua o notă proastă pentru neînvăţarea lecţiei şi cel de a suporta sancţiunea părinţilor pentru fuga de la ore; se utilizează strategia „alege răul cel mai mic"); există şi cazuri când se caută ieşirea într-o evaziune fizică sau imaginară sau chiar într-o comportare agresivă;

3) *conflictul generat de o situaţie antagonică (atrac(ie-respingere),* obiectul motivului sau scopul având atât valenţe pozitive, cât şi negative (ex., situaţia adolescentului care, pe de o parte, tinde spre independenţă şi eliberare de sub tutela părinţilor, pe de altă parte, simte nevoia de protecţie şi ajutor din partea lor; plăcerea de a rupe un trandafir şi teama de a ne înţepa; în experimentele pe animale, asocierea administrării hranei cu administrarea unui şoc electric). Pe fondul unor asemenea situaţii, se dezvoltă o atitudine şi o stare afectivă *ambivalenţă.* Se estimează că acest gen de conflict este cel mai frecvent în viaţa cotidiană.

în analiza situaţiilor conflictuale, se apelează la termenul de *gradient,* care desemnează variaţia intensităţii răspunsului în raport de apropierea obiectului-scop (K.Lewin, 1937; A.R.Luria, 1948). Datele cercetărilor întreprinse în această direcţie au stabilit următoarele:

a) intensitatea atracţiei creşte pe măsura apropierii de obiectul-scop; ea se intensifică şi mai mult dacă la limita atingerii scopului se interpune un obstacol;

b) intensitatea tensiunii de respingere creşte pe măsură ce ne apropiem de situaţia indezirabilă: apropierea momentului primirii unei pedepse amplifică starea de teamă şi motivaţia de a o evita;

c) gradientul respingerii (evitării) crește mai repede decât gradientului de atracție, ceea ce face ca în situația atracție-respingere să fie facilitată manifestarea comportamentelor ambivalențe (apropiere-respingere; aceasta din urmă, asociindu-se cu o intensitate motivațională mai mare, duce, în ultimă instanță, la ruperea legăturii cu obiectul).

Trebuie să facem distincție între conflictul motivațional, care are întotdeauna un caracter intrapersonal. motivele concrete făcând parte din structura psihică a aceluiași individ, și conflictul interpersonal (respectiv, intergrupal), care se evidențiază în cadrul relațiilor dintre doi sau mai mulți indivizi, ale căror motive se opun reciproc.

Acumularea în timp și cronicizarea conflictelor se transformă în sursă de frustrație negativă și, implicit, în focare latente de tulburări și disfuncții psihonevrotice.

14.6. NIVEL DE ASPIRAȚIE, NIVEL DE EXPECTAȚIE, NIVEX DE REALIZARE

în psihologia dinamică, analiza comportamentelor motivate și finaliste se întemeiază pe corelarea a trei noțiuni principale: *nivel de aspirație, nivel de expectație* și *nivel de realizare*.

Nivelul de aspirație reprezintă modalitatea generală, tipică, a individului de fixare a valorii sau ștachetei scopurilor, în general, și în raport cu diferite categorii de sarcini sau domenii de activitate, în particular. Din acest punct de vedere, definiția cea mai cuprinzătoare o considerăm pe cea formulată de F.Robaye (1957), potrivit căreia nivelul de aspirație indică „scopurile pe care subiectul își propune să le atingă într-o activitate sau sferă de activități în care este angajat... profesional, social, intelectual" (p. 18).

Nivelul de aspirație ne apare ca un montaj cu funcție anticipativ-proiectivă, în care. pe lângă o componentă motivațională, se include și una cognitiv-evaluativă (cunoașterea și evaluarea de sine și experiența rezolvării anterioare situațiilor). Se poate delimita un *nivel de aspirație general* (latent sau de fond), ca dimensiune dinamică a personalității în ansamblu, și un nivel de aspirație actual sau situațional, care este o rezultantă a filtrării unei sarcini concrete prin *nivelul de aspirație general.* în principiu, între cele două există o concordanță legică: un nivel de aspirație general ridicat favorizează structurarea unui nivel actual de asemenea ridicat și viceversa.

Nivelul de expectație exprimă rezultatul concret la care subiectul se așteaptă la finele rezolvării unei anumite sarcini. Pentru relevare și măsurarea lui este necesar ca subiectului să i se prezinte un set relativ mare de sarcini de dificultate diferite, ierarhizabile. susceptibile de a-i stimula interesul și capacitatea de mobilizare. (Subiectul trebuie să răspundă „la obiect" și în estimații numerice la întrebări de genul: „câte răspunsuri corecte crezi că o să dai?"; „ce notă vei primi pentru performanța ce-o vei realiza?"; „al câtelea crezi că te vei clasifica în grupul din care faci parte la finele acestui test?" etc). Sarcinile pot fi de natură variată: de gândire (probleme de matematică, de logică, de fizică, de biologie etc), de percepție, de imaginație (verbală, figurală), de îndemânare și abilitate motorie etc.

Nivelul de realizare exprimă rezultatul sau scorul concret pe care subiectul îl obține, atât la sfârșitul rezolvării fiecărei sarcini individuale în parte, cât și pe ansamblul întregului set de sarcini date. Raportul dintre cele trei niveluri are un caracter dinamic și variabil, atât în plan individual, la diferite sarcini, cât și în plan inter-individual,

la una şi aceeaşi sarcină. în activitatea curentă, această dinamică este în bună măsură condiţionată de relaţia de forţă sau de dominanţă dintre *dorinţa de succes* şi *teama de eşec:* predominarea celei dintâi tinde să propulseze nivelul de aspiraţie în sus, iar predominarea celei din urmă tinde să-l împingă în jos.

In lumina principiului reglării optime, cea mai dezirabilă este formula în care avem nivelul de aspiraţie în poziţie superioară, nivelul de expectaţie în poziţie secundă, dar la distanţă mică de primul, iar nivelul de realizare pe locul trei, la mică distanţă de cel de-al doilea

Inversări ale acestor poziţii şi creşterea distanţelor dintre ele determină scăderea capacităţii de relaţionare optimă a individului cu realitatea externă.

14.7. TEORn ALE MOTIVAŢIEI

Gradul înalt de complexitate pe care-l prezintă motivaţia umană şi dificultatea unor criterii suficient de generale şi de obiective de definire şi interpretare au favorizat formularea unui număr mare de teorii. Ca şi în alte probleme ale psihologiei, deosebirile dintre aceste teorii sunt mai mari sau mai mici şi ele sunt determinate de aspectele prioritare care sunt abordate şi de importanţa care li se conferă în cadrul ansamblului. Aşa, de pildă, desprinderea ca centrale a componentelor biologice înnăscute a dus la teoriile biologizanle: hormistă (Mc Dongall) şi instinctualistă (Freud), iar axarea pe analiza componentelor dobândite a generat teoriile socio-culturale (M.Mead, R.Linton); centrarea pe funcţia de orientare a motivului a dus la teoria vectorială (Berlyne 1951, 1968), în vreme ce axarea pe conţinutul motivului a dus la teoria constelaţional-modală (Murray, Maslow) ş.a.m.d.

Procedând la o sistematizare, E.Deci (1992) ajunge la gruparea lor în cinci clase:

1. teorii centrate pe răspunsuri sau comportamente specifice de satisfacere [ex.: teoria operantă a lui Skinner (1953), derivată din legea efectului, a lui Thorndike; teoria conducerii ştiinţifice a lui Taylor, (1911)];

2. teorii focalizate asupra nevoilor fiziologice-impulsuri şi instincte [ex.: teoria psihologică a instinctului; teoria impulsului, a lui Huli (1941)];

3. teorii centrate pe scopuri [ex.: teoria învăţării a lui Tolman (1932), teoria tensiunii a lui K.Lewin (1937), teoria controlului de întărire (Rotter, 1966; Bandura, (1977), teoria expentanţă-valenţă (Mahoney şi Jones, 1957; Vroom, 1964; House, 1971), teoriile fixării scopului (Locke, 1968; Ryan, 1970; Bandura şi Schunck, 1981), teoria conducerii prin obiective (Drucke, 1974; Tosi şi Caroll, 1970)];

4. teorii centrate pe nevoi psihologice [Murray, 1938; Maslow, 1943; Alderfer, 1972); teoriile aulorealizării (Goldstein, 1939; Rogers. 1963); teoria motivaţiei de realizare (McClelland, Atkinson. Clark şi Lowell, 1953; Mc Clelland, 1961; Atkinson, 1964); teoriile motivaţiei intrinseci (White. 1959; de Charms, 1968; deci şi Kyan, 1985);

5. teorii centrate pe influenţarea comportamentului de către factorii sociali (Festinger, 1957; Asch, 1958; Heider, 1958; Milgram. 1974; Mc Graw. 1978; Ryan ş.a., 1983).

Trebuie spus că, în pofida numărului mare de teorii ale motivaţiei, există puţine cercetări experimentale care să le fundamenteze, majoritatea având mai mult un caracter ipotetic şi speculativ. Dacă fiecare teorie conţine un sâmbure de adevăr, nici una nu permite cuprinderea şi înţelegerea exhaustivă a motivaţiei.

Capitolul XV

VOINȚA

Omniprezentă în activitatea conștientă și finalist orientată a omului, încercată zilnic de către fiecare dintre noi în diferite situații de viață, voința aparține acelor fenomene ale universului psihic care nu și-au găsit un loc bine precizat în sistematica psihologiei generale. Punctele de vedere exprimate diferă unele de altele, și nu de puține ori se situează chiar la poli opuși. Așa de pildă, la un pol, voința este recunoscută ca o entitate distinctă și ireductibilă, declarată drept componenta fundamentală a vieții psihice a omului (vezi psihologia introspecționistă de factură voluntaristă); la polul opus. i de neagă cu desăvârșire statutul de entitate distinctă, individualizată, fiind dizolvată în procesualitatea fiziologică (vezi psihologia behavioristă în varianta ei watsoniană).

Până în prezent, situația a rămas aproximativ la fel: în timp ce unii autori de tratate și manuale de psihologie generală includ voința ca un „element" important în structura psihicului, afectându-i capitole speciale de analiză, alții o elimină complet sau o disipează în cadrul capitolelor despre alte componente - cognitive, motivaționale, formele de activitate etc. Se poate consemna și o deosebire de ordin mai general între orientările psihologice de sorginte americană și cele de sorginte europeană: în cadrul celor dintâi, voința nu este prezentă ca problemă distinctă de cercetare și analiză și nu figurează ca atare în nici un manual sau tratat modem de psihologie generală; în schimb, psihologia europeană afirmă existența voinței ca entitate psihică distinctă și o abordează în individualitatea ei specifică.

în psihologia românească, este precumpănitor punctul de vedere potrivit căruia, voința trebuie să fie identificată, recunoscută și tratată ca entitate psihică ireductibilă.

15.1. DEFINIREA ȘI CARACTERIZAREA GENERALĂ A VOINȚEI

Abordarea problemei voinței în psihologie a fost influențată puternic de tendințele și curentele manifestate în cadrul filosofiei. Astfel, voința ca atare a fost considerată fie ca o foiță divină care situează omul deasupra și în afara influențelor situațiilor externe concrete, fie ca o tendință internă de opunere activă la aceste influențe, de contracarare a lor și de autodelimitare și autodeterminare. De aici s-a născut și contradicția sau opoziția dintre determinism și libertate în interpretarea vieții și activității omului în general. Determinismul postula subordonarea necondiționată a traiectoriei comportamentale unor cauze independente de individ, iar când aceste cauze erau localizate în însăși structura profundă internă a individului în forma așa-numitului *destin,* se ajungea la *fatalism:* în tot ceea ce face și spre ce se îndreaptă omul, el se supune implacabil forței destinului.

Libertatea, dimpotrivă, exprimă posibilitatea ca omul să se „miște" de sine stătător, independent în spațiul existențial, potrivit dorințelor și vrerilor sale. Acest atribut este întruchipat cel mai pregnant în *voință*. Ca atare, voința apare ca o „forță individuală", care permite omului să se manifeste liber. Absolutizarea acestei forțe a dus la așa-numita concepție a *liberului arbitru,* potrivit căreia, comportamentul uman este determinat exclusiv de voință și prin aceasta el devine independent de condițiile externe.

S-a ajuns până acolo încât să se afirme că întreaga filosofie a vieții se concentrează într-un singur cuvânt - „vreau". Cele două concepții - fatalismul și liberul arbitru - sunt la fel de inadecvate pentru o înțelegere și explicare obiecliv-științifică a organizării psihicului și comportamentului uman. Ele sunt rodul unor absolutizări unilaterale, recunoscute ca viciate și eronate din punctul de vedere al metodologiei contemporane.

Este evident că problema voinței se circumscrie în aria mai largă a determinismului și modului de organizare-desfășurare a comportamentului. Dar voința apare în cest context nu în calitate de factor cauzal primar, ci ca *mecanism de filtrare și raționalizare* (optimizare). Cauzele primare ale comportamentului se află fie în acțiunea declanșatoare a unor stimuli și situații externe, fie în incitarea din interior, din partea diferitelor pulsiuni, tendințe și motive.

în psihologie, voința a fost derivată, fie din *gândire* (Herbart o definea ca act elaborat prin intermediul gândirii și centrat pe efectuarea de alegeri și luarea de hotărâri), fie din *afectivitate* (Wundt o definea ca formă de organizare și stăpânire-gestionare rațională a afectivității).

încercând să ajungă la o formulare mai operațională, J.Piaget arăta că putem vorbi de existența voinței în cazul când sunt prezente două condiții: a) un conflict între două tendințe (o singură tendință nu generează un act voluntar); b) când cele două tendințe dispun de forțe inegale, cedând una celeilalte, iar prin actul de voință are loc o inversare, ceea ce era mai slab devine mai puternic, iar ceea ce era inițial mai puternic este învins de ceea ce era mai slab.

H.Pieron atribuie calificativul de „voluntar" numai conduitelor organizate la nivelurile cele mai înalte și raportate la situațiile cele mai dificile. El aprecia că o conduită are un caracter voluntar cu atât mai pronunțat, cu cât ea rezultă din predominarea mai pregnantă a tendințelor intelectuale.

P.Janet, creatorul psihologiei acționale și a conduitei, susține ideea că voința este o caracteristică a acțiunilor complicate social, care necesită un mare grad de mobilizare și se execută cu dificultate. în acest context, voința raportează acțiunea la tendințele sociale și morale, reținând-o prin amânare și pregătind-o mental prin intermediul limbajului intern.

În *dicționarul de psihologie"* al lui N.Sillamy (1996), voința este definită ca aptitudine de actualizare și realizare a intențiilor proprii. Actul voluntar, precedat de o idee și determinat de ea, presupune o reflecție și o angajare. Conduitele care nu răspund acestui criteriu nu depind de voință.

Cele de mai sus sunt suficiente pentru a demonstra complexitatea problemei voinței și lipsa de unitate metodologico-teoretică în abordarea și rezolvarea ei. Noi considerăm că cel mai adecvat este să situăm voința în sistemul *formelor și mecanismelor de reglare/autoreglare,* al căror rol principal rezidă în optimizarea

comportamentelor orientate spre atingerea unui anumit obiectiv cu valoare adaptativă. La om, aceste mecanisme interne de autoreglare se structurează şi se integrează la două niveluri funcţionale calitativ diferite: nivelul involuntar şi nivelul voluntar.

Nivelul involuntar se caracterizează prin absenţa intenţionalităţii, a analizei prealabile a condiţiilor, a comparării-alegerii şi a deliberării. HI asigură declanşarea automată a acţiunii de răspuns şi centrarea ei directă pe obiectiv (efectul adaptativ final). Exemplul tipic al reglării involuntare îl constituie actele reflexe care stau la baza homeostaziei fiziologice a organismului, reflexele de orientare-explorare-ţintire în cadrul activităţii perceptive, reflexele de apărare. De nivelul involuntar se apropie actele comportamentale puternic automatizate, de genul deprinderilor şi mai ales al obişnuinţelor, a căror derulare nu mai reclamă un contrai conştient susţinut şi nici o concentrare specială.

De asemenea în dinamica procesualităţii psihicc există verigi, forme sau momente de natură involuntară: în percepţie, imaginea stimulului se formează independent de voinţa noastră, care, oricât s-ar opune, nu poate bloca desfăşurarea operaţiilor de codificare şi integrare a fluxurilor informaţionale o dată ce ele au fost declanşate la nivelul receptorilor; în reprezentare, se întâlnesc frecvent actualizări spontane ale imaginilor unor obiecte, persoane, situaţii, locuri, întâmplări; în memorie, avem de-a face frecvent cu fixarea unor evenimente, întâmplări, situaţii, informaţii etc fără să ne fi propus să le reţinem; în gândire, sunt cunoscute fenomenele de deplasare spontană de la un conţinut la altul (fuga de idei), de apariţie a unor idei evocate automat (involuntar) de altele (asociaţia liberă de idei); apoi, operaţiile şi schemele algoritmice înalt automatizate se desfăşoară fără un efort şi control voluntar evident; în atenţie, reglajul involuntar este frecvent în forma orientării şi fixării asupra stimulilor noi, puternici, înalt semnificativi pentru subiect etc.

Nivelul voluntar se subordonează din punct de vedere structural funcţiei reglatoare a conştiinţei (deci el implică obligatoriu atributul conştientei), iar din punct de vedere instrumental, se conectează la subsistemul motivaţional, favorizând şi optimizând finalizarea motivului în scop. Elementele sale definitorii vor fi: *intenţionalitatea* (acţiunea este intenţionată), *analiza prealabilă a condiţiilor, a raportului dintre scop şi mijloc* (acţiunea va fi mediată de un model mental), *deliberarea ai decizia* (acţiunea este rezultatul unei evaluări a raportului dintre avantaje şi dezavantaje, dintre câştiguri şi pierderi), *efortul* (acţiunea implică un anumit grad de mobilizare energetică, relativ direct proporţională cu dificultatea obstacolului).

., *Obstacolul" devine pilonul central înjurul căruia se structurează şi se dezvoltă mecanismul reglării de lip voluntar şi voinţa ca dimensiune psihică.* El nu are însă un sens fizic, obiectual, ci unul psihologic, relaţional, desprinzându-se şi individualizându-se pe fondul interacţiunii subiectului - cu capacităţile şi disponibilităţile lui - cu situaţiile pe care este pus să le rezolve, în vederea satisfacerii unor stări proprii de motivaţie sau îndeplinirii unor obligaţii (profesionale, sociale). Activitaiea nu are o organizare uniformă şi o desfăşurare întotdeauna pe aceleaşi trasee şi coordonate. Ea variază semnificativ atât în funcţie de tabloul stărilor psihofiziologice interne ale persoanei, cât şi de caracteristicile situaţiilor obiective - grad de complexitate, nivel de dificultate, noutate etc.

Astfel, dacă într-o situație se ajunge la soluție sau la scop în mod direct, automat, fără o concentrare intensă și prelungită (ex.: rezolvarea unor exerciții simple de calcul aritmetic sau efectuarea acțiunii de a ne îmbrăca), în alta atingerea scopului devine posibilă numai după serioase cântăriri și deliberări și numai printr-un stăruitor efort voluntar, în care se includ, atât verigi psihice interne (atenția, memoria, gândirea), cât și verigi motorii externe. Trebuie precizat că efortul voluntar și, respectiv, voința nu se identifică și nu decurg nemijlocit din forța fizică musculară sau forța sistemului nervos (tipul puternic), ci reprezintă expresia dezvoltării și consolidării mecanismelor conștiente în cursul ontogenezei prin confruntarea sistematică și directă cu greutăți și obstacole de diferite genuri.

Simpla forță fizică sau nervoasă, ca dat natural, nu este suficientă pentru a avea și o voință puternică. Se întâlnesc destule persoane care dispun de o forță fizică mare, de un tip de sistem nervos puternic, dar care, cu toate acestea, au o voință slabă, nefiind în stare să se angajeze într-un efort susținut pentru depășirea unor dificultăți, pentru rezolvarea unor sarcini mai dificile.

în funcție de natura sarcinilor, efortul voluntar se poate concentra mai mult în plan intelectual sau în plan motor (munca intelectuală și munca fizică), dar actul voluntar integral, include ambele verigi, atât intelectuală cât și motorie (fizică), chiar dacă în proporții diferite.

Prin mobilizarea și canalizarea selectivă a energiilor necesare activității și prin direcționarea lor spre atingerea scopurilor propuse, voința devine o condiție subiectivă (psihică) esențială a succesului și a înaltelor performanțe în orice activitate. Presupunând, așadar, un însemnat consum energetic, actul voluntar duce, inevitabil, și la fenomenul de oboseală (musculară, neuropsihică), a cărui amplitudine depinde de intensitatea și durata efortului și de tipul de sistem nervos al subiectului (la un același efort, o persoană cu tip puternic de sistem nervos va obosi mai puțin decât una cu tip slab de sistem nervos).

Oricât ar fi de important și necesar în cadrul activității, efortul voluntar trebuie încadrat în limite rezonabile, pentru a preveni astfel acumularea în timp a efectelor oboselii zilnice, ce pot deveni dăunătoare stării de sănătate (surmenajul, astenia).

Reflectând obstacolele ce se interpun între dorință (motiv) și împlinire (scop) și structurându-se, pe baza lor, mecanismele reglajului voluntar trebuie să se moduleze și să se adapteze după specificul acestora: *efortul să fie proporțional cu intensitatea obstacolului.* Aceasta presupune ca în componența sistemului volițional să existe operatori speciali de comparare și evaluare. Cu cât aceștia vor fi mai bine elaborați cu atât efortul voluntar va fi mai adecvat și invers, cu cât ei vor fi mai slab structurați, cu atât vor apărea discordanțe mai mari, în *hiper* (efort mai mare de cât este obiectiv necesar) sau în *hipo* (efort mai mic decât este obiectiv necesar).

Voința se manifestă nu numai prin pregătirea, declanșarea și coordonarea acțiunilor, dar și prin amânarea sau reținerea (blocarea) lor, în pofida unor incitații puternice din afară sau din *interior* (rezistența la tentații sau abținerea de a riposta agresiv la o insultă sau jignire). Apoi, ea este orientată nu numai spre exterior, spre învingerea dificultăților din afara noastră, ci și spre interior, spre stăpânirea și controlul propriilor noastre porniri impulsive, stări afective, stări de motivație activate a căror

satisfacere în momentul sau în situația dată nu este posibilă. Se dovedește uneori că lupta cu noi înșine este mai încordată și mai dramatică decât cu situațiile externe. Formarea și dezvoltarea mecanismelor reglajului voluntar sunt impuse și de necesitatea punerii și ținerii în acord a comportamentului propriu cu exigențele și normele vieții sociale. De altfel, constituirea schemelor funcționale ale vieții are la bază interiorizarea comenzilor și-consemnelor formulate de către mediul social prin intermediul familiei, al școlii, al diferitelor organizații și instituții cu care se relaționează individul în perioadele esențiale de structurare a personalității — copilăria, adolescența și prima tinerețe.

Pe măsura constituirii sale, voința se va impune ca modalitate principală de organizare și reglare a desfășurării tuturor celorlalte procese și stări (condiții) psihice - percepția, reprezentarea, imaginația, gândirea, memoria, atenția și chiar afectivitatea și motivația. Grație integrării dimensiunii voliționale, omul trece din ipostaza de instrument al dinamicii spontane a pulsiunilor, a tendințelor și a stărilor interne în cea de stăpân și monitor al lor, dobândind efectiv atributul Eului. Ca nucleu central al structurii personalității, F.ul este practic de neconceput fără latura sa volitivă, care-i conferă pregnanță, rezistență și forță acțională în raporturile lui cu lumea externă, în general, cu mediul social, în particular.

Se cuvine să precizăm că, în pofida faptului că reglarea de tip voluntar se impune ca dominantă în structura și dinamica de ansamblu a activității psihice a omului, ea nu elimină definitiv pe cea de tip involuntar. între cele două niveluri se stabilesc raporturi complexe de sinergie, de intercondiționare sau de inducție negativă (antagonice). în orice act sau proces psihic esențialmente voluntar se vor intrica momente și secvențe involuntare, neintenționate, cu rol facilitator (înscriindu-se pe aceeași traiectorie, cum este cazul operațiilor de acomodare, explorare, fixare în percepție) sau perturbator (deviind sau frânând cursul acțiunii principale - cazul oscilațiilor atenției sau al reacției de orientare). Ka rândul său, orice act involuntar, o dată declanșat, poate intra în sfera de influența a mecanismelor voluntare și luat sub control, stăpânit. Așa cum demonstrează practica, prin antrenament sistematic de autocontrol, pot fi luate în stăpânire și influențate pe cale voluntară înseși reacțiile și stările psihologice bazale. în cazul unor tensiuni și stări conflictuale puternice, rezistența mecanismelor autocontrolului voluntar poate fi înfrânată și atunci se înregistrează o dezlănțuire explozivă a componentelor involuntare, impulsive (cum se întâmplă, de pildă, în furia paroxistică sau în stările de șoc).

Ideal ar fi ca mecanismele reglării și controlului voluntar să fie atât de bine închegate și de puternic consolidate, încât să poată rezista la cele mai intense și intempestive presiuni ale forțelor energetice instinctuale. în realitate, însă, lucrurile nu decurg așa, voin(a rămânând o dimensiune cu semnificație relativă, ale cărei valori se înșiră pe un continuum destul de întins — de la „f.slab" la „f.puternic" - pe traiectul căruia există un spațiu larg de apariție și manifestare a diferențelor interindividuale.

15.2. **STRUCTURA ȘI FAZELE ACTULUI VOLUNTAR**

Ca formă și expresie a nivelului conștient al psihicului, activitatea voluntară se caracterizează prin două atribute esențiale: a) diferențierea și determinarea pregnantă a verigilor componente - *motivul, mijlocul* și *scopul* - cu posibilitatea transformării, la

nevoie, a fiecăruia dintre ele în „obiect" de analiză specială și de evaluare: b) prezența condiționării, atât în declanșarea acțiunii, cât și în modul de desfășurare a ei, condiționare care constă în corelarea și aprecierea permanentă a raportului dintre dorințe, scopuri, pe de o parte, și posibilități (subiective și obiective), pe de altă parte, între efortul întreprins și rezultatele înregistrate.

De aici decurge și caracterul serial-discursiv și multifazic al structurii și desfășurării actului voluntar.

Se pot astfel evidenția, ca având un specific propriu, următoarele cinci faze: 1) *actualizarea unor motive* și proiectarea pe baza lor a unui scop; 2) *analiza și lupta motivelor,* compararea și evaluarea alternativelor prezente la momentul dat în câmpul conștiinței; 3) *deliberarea sau luarea hotărârii',* 4) *executarea hotărârii;* 5) *evaluarea rezultatelor (feed-back-ul).*

1. La baza acțiunii voluntare slă întotdeauna *o incitare, o tensiune, o stare de necesitate,* care se individualizează în forma motivului. Motivul este supus analizei și evaluării prin raportare la context, la condițiile obiective externe. În urma analizei, se stabilește un scop și un proiect. Acestea generează apoi starea subiectivă conștientă de *dorință,* în care se realizează o legătură funcțională între motiv și scop (doresc nu ceva în genera), nedefinit, ci *ceva anume).*

Dorința astfel structurată se transformă la un nivel integrativ mai înalt în intenție, adică în crearea montajului selectiv intern centrat pe acțiune, în vederea atingerii scopului. Acțiunea este astfel scoasă din starea latentă inițială și pusă în poziția de start. Prin intermediul intenției, scopul se leagă cu motivul (ca în dorință), și cu mijlocul de realizare, completându-se astfel *schema logică sau planul activității.* Netransformată în intenție, dorința rămâne o simplă stare pasivă, fără a se putea împlini în mod efectiv.

2. Se întâmplă adesea să se activeze în același timp două sau mai multe motive, care să orienteze persoana spre scopuri diferite. Cum, obiectiv, datorită legii exclusivității, nu pot fi toate satisfăcute concomitent, între ele are loc, inevitabil, o anumită confruntare, o luptă pentru „supremație" și câștigarea accesului la finalizare. În această situație, sunt intens solicitate procesele de gândire și interpretare, care trebuie să găsească criterii de comparație și ierarhizare a motivelor concurente. Uneori, lupta motivelor ia un caracter dramatic, subiectul aflându-se într-o dilemă, pentru a cărei depășire trebuie să consume o mare cantitate de energie neuropsihică, efortul voluntar putând atinge punctul său maxim tocmai în această fază. Se întâlnesc cazuri când persoana devine permanent cuprinsă și răvășită de o continuă luptă a motivelor (a frământărilor, dorințelor, grijilor), ceea ce-i reduce considerabil capacitatea de relaționare cu lumea (așa se întâmplă, de pildă. în nevroză, în depresie). Psihologia clasică condensa întreaga substanță a voinței în analiza și lupta motivelor, conferind existenței umane un caracter permanent tensionat și dramatic.

3. În mod normal, analiza și lupta motivelor nu se poate prelungi la infinit, și nu se poate încheia într-o stare de disipare energetică lipsită de orientare. Pentru a se înscrie în direcția de acțiune a legii autoreglării optime, această fază trebuie să se coreleze și să fie controlată *retroactiv* printr-un proces *de deliberare,* de formulare și adoptare a *unei hotărâri.* Hotărârea constă în alegerea și admiterea, pentru a fi

satislăcut printr-o acțiune adecvată, a unui singur motiv și atingerea unui singur scop. în circumstanțele date și în momentul dat.

Hotărârea, rezultat al unei deliberări și decizii, este un moment esențial în dinamica actului voluntar, ea marcând o nouă reorganizare funcțională în sistemul personalității, orientându-l spre scop. nu pur constatativ-contemplativ. ci *imperativ*. Motivul și scopul fiind precis identificate și definit legate operațional, se condensează în starea psihologică specifică și inedită a *vrerii,* exteriorizabilă în imperativul „vreau!". Din punct de vedere operațional-instrumcntal, „vreau" reprezintă un nivel psihologic superior de integrare a acțiunii, în raport cu „doresc". întrucât el presupune fixarea deja pe o variantă concretă a demersului pentru atingerea scopului și activarea pentru aceasta a disponibilităților interne ale subiectului.

Barierele care, eventual, slălcau anterior în calea alegerii variantei respective sunt înlăturate de hotărârea adoptată și câmpul spre finalizarea acțiunii este eliberat. Mecanismele comutative de pe traseele nervoase ascendente și descendente deblochează verigile care urmează să intre în schema logică a acțiunii alese și le blochează pe cele care fac parte din schemele altor acțiuni, inadecvate pentru situația concretă dată.

Hotărârea poate consta, fie în a întreprinde o acțiune, fie în a te abține de a acționa. La o anumită tentație sau provocare, care în mod natural, necondițional, incită la acțiune, analiza prealabilă pe care o facem poate conduce la hotărârea de înfrânare a impulsului spre acțiune și de a nu răspunde, imperativul „trebuie să acționez'* fiind aici înlocuit cu cel de „nu trebuie să acționez".

Din punctul de vedere al reglării optime, hotărârea de a nu acționa se dovedește la fel de importantă ca și cea de a acționa. Astfel, dinamica actului voluntar se structurează pe baza mecanismului unei frâne condiționate, incluzând în sine, atât veriga pozitiv-incitatoare (hotărârea de a acționa), cât și pe cea negativ-inhibitoare (hotărârea de a nu acționa), care se succed și alternează în funcție de situație.

4. O dată hotărârea luată, urinează faza finală a actului voluntar, cea de *execuție,* prin care se ajunge la atingerea propriu-zisă a scopului. Aceasta constă în tranformarea hotărârii în acțiune. Acțiunea se poate desfășura în plan intern (acțiune mintală), atunci când scopul îl constituie rezolvarea unor probleme sau efectuarea unui proces de învățare, sau, în plan extern (acțiune motorie), atunci când realizarea scopului reclamă operarea asupra unor obiecte sau situații din afara noastră. Execuția nu este o simplă formalitate și ea nu se desfășoară automat. Dimpotrivă, de cele mai multe ori. implică un efort susținut din partea subiectului, pentru a face față și a depăși diversele dificultăți care pot apărea pe parcurs. Se întâlnesc frecvent situații în care acțiunea declanșată rămâne nefinalizată, tocmai datorită insuficientei mobilizări și perseverențe constatând că diferitele tentative se izbesc de obstacole neașteptate sau se dovedesc ineficiente, subiectul abandonează și renunță definitiv la acțiune.

5. Pe lângă cele patru faze desprinse și descrise de psihologia clasică, mai sus sintetizate, psihologia contemporană, de inspirație cibernetică, introduce o a cincea fază. *evaluativ-corectoare/optimizatoare.* Ea se realizează în două forme: *secvențială* și *globală.* Forma secvențială se realizează în cadrul fiecărei faze de bază, asigurând prevenirea sau înlăturarea eventualelor deviații și erori (autoreglare secvențială); forma

globală se manifestă la finele actului voluntar, asigurând informația inversă despre gradul lui de reușită și despre posibilele consecințe ale sale (autoreglarea globală sistemică).

Faza evaluativ-corectoare/optimizatoare conferă actelor voluntare un caracter evolutiv-perfectibil, integrându-le în legea generală a organizării dinamice. Spre deosebire de autoreglarea actelor involuntare, care are un caracter automat, realizându-se pe baza influenței necondiționate a efectului asupra stimulului, autoreglarea actelor voluntare are caracter conștient-discursiv, depinzând de funcția de planificare și reglare a conștiinței.

De aici, rezultă că ea nu este dată, ci se formează în cursul ontogenezei, nivelul ei de elaborare și eficiență luând valori semnificativ diferite de la un subiect la altul.

Identitatea și relativa autonomie a fazelor actului voluntar sunt demonstrate și de datele clinicii psihiatrice. Acestea arată că tulburările voinței pot lua un caracter secvențial, manifestându-se preponderent în interiorul unei faze sau a alteia: în faza deliberării (abulicul cântărește la nesfârșit avantajele și dezavantajele. își modifică mereu proiectele și nu întreprinde nimic); în faza deciziei (subiecții anxioși se plasează sub autoritatea altora - preoți, părinți, prieteni etc. și se cantonează în slujbe inferioare pentru a scăpa de responsabilități); în faza execuției (veleitarul nu-și duce la bun sfârșit proiectul din lipsă de constanță) etc.

Unii dintre psihologii moderni, influențați de tezele existențialiste (J.P.Sartre) și psihanalitice, contestă valoarea schemei clasice și mai ales importanța deliberării. Ei susțin că majoritatea actelor noastre sunt determinate de inconștient; ca urmare, deliberarea nu este decât o comedie, o raționalizare a *posteriori*.

Cel mai corect este să considerăm voința ca fiind expresia Eului, dar și a personalității totale, a motivațiilor inconștiente, dar și a inteligenței, a învățării, a educației sociale.

15.3. CALITĂȚILE VOINȚEI

Ca formă superioară de autoreglare, voința exprimă un mod de organizare funcțională a întregului sistem al personalității și, ca urmare, pune în evidență o serie de atribuite sau calități specifice, a căror influență se exercită asupra întregii vieți psihice, nu numai de nivel conștient, ci și inconștient. Aceste calități pot fi evaluate și exprimate în unități de măsură obiective: de forță, de timp, de frecvență etc.

Principalele criterii după care apreciem voința sunt: 1) *forța; 2) perseverența;* 3) *consecvența; A) fermitatea;* 5) *independența.*

1. Forța exprimă capacitatea mecanismelor de autoreglare de a mobiliza și concentra energia neuropsihică și musculară în vederea asigurării rezistenței și ripostei necesare la presiunea pulsiunilor interne sau a situațiilor și stimulilor din afară. Se poate afirma că o persoană posedă o voință cu atât mai puternică, cu cât ca poate să-și stăpânească, temperând, amânând sau frânând, trebuințe sau stări interne bulversante, de intensitate mai ridicată; în același timp, forța voinței este cu atât mai mare, cu cât amplitudinea obstacolului surmontat este mai mare.

Forța depinde de gradul de integrare și consolidare a tuturor verigilor componente ale mecanismelor reglajului voluntar, în ansamblu. Iar rolul principal în acest proces de elaborare și consolidare îl are educația, începând din familie, unde copilul face pentru prima dată cunoștință cu consemnele „trebuie-nu trebuie",

„permis-interzis", „se poate-nu se poate", „libertate-supunere", „dorință-posibilitate", „drept-obligație" etc. și unde i se și creează acele situații-obstacol, care să-l determine la efort, la automobilizare și autocontrol, și continuând, apoi, în cadrul altor structuri și traiectorii ale devenirii personalității unui individ.

Fiind legată de „cantitatea" de efort investit într-o acțiune, forța se manifestă punctual, valoarea ei ca indicator general al voinței determinându-se în timp. ca medie a gradelor de dificultate ale mulțimii „încercărilor" la care subiectul a fost supus și cărora a reușit să le facă față în mod satisfăcător, fără deregleri psihice semnificative.

2. Perseverența constă în menținerea efortului voluntar la nivel optim atât timp cât este necesar pentru atingerea scopului, în pofida diverselor piedici și dificultăți ce se pot ivi în cale. Opusul ei este renunțarea sau *delăsarea,* care duc la deconectarea mecanismelor de mobilizare energetică, pe măsură ce atingerea scopului întârzie și pe traiectoria spre scop apar obstacole noi sau eșecuri.

Perseverența se poate măsura după numărul tentativelor pe care un subiect le face pentru rezolvarea unei probleme mai dificile sau pentru a realiza ceea ce și-a propus, în condițiile apariției unor piedici neprevăzute.

Pe lângă factorul educațional și exercițiu, ea depinde și de „rezerva energetică" a individului, exprimată în forța sistemului nervos și în echilibrul emoțional, tipul puternic și echilibrat fiind favorizat în raport cu tipul slab sau cu cel puternic neechilibrat.

Fatigabilitatea și saturația rapide sunt stările care, atunci când devin stabile (cronice), subminează din interior perseverența și fragmentează continuitatea efortului voluntar. Astfel, în surmenaj și în nevroză, subiecții manifestă frecvent lipsă de perseverență, renunțarea rapidă la continuarea efortului dacă rezultatul așteptat întârzie să apară, evitarea de a da piept cu greutăți și obstacole cât de mici.

3. *Consecvența* se exprimă în stabilitatea scopului și a liniei de conduită, în concordanța dintre convingeri și acțiune, dintre vorbă și faptă. Ea se integrează în structura caracterului și devine o trăsătură axiologică (valorică) a personalității. Opusul consecvenței este *inconsecvența,* care constă în instabilitatea și fluctuația deciziilor, a hotărârilor și scopurilor, în discrepanța dintre convingeri și acțiune (duplicitate), dintre vorbă și faptă. Nivelul de elaborare și funcționare a consecvenței depinde de forța Eului, de gradul de dezvoltare a motivației de rol și de statut, de nivelul conștiinței demnității și mândriei personale.

în plan executiv, consecvența este cea care ne determină să trecem la îndeplinirea hotărârilor luate și a promisiunilor tăcute, asigură astfel unitatea dintre latura subiectivă intemă (ideatică) și cea obiectivă externă (acționată) voinței.

4. *Fermitatea* reflectă stabilitatea operațional-instrumentală a deciziilor și hotărârilor luate în diferite situații, în pofida tentativelor potrivnice ale celor din jur, de a ne determina să revenim asupra lor, spre a le modifica sau anula. Atunci când hotărârile sunt obiectiv justificate, fermitatea favorizează instaurarea în relațiile interpersonale a unor repere clare și sigure, eliberate de echivoc și subiectivism. în acest context, persoana care posedă o asemenea calitate își va impune autoritatea și va câștiga respectul celorlalți. Opusul fermității sunt influențabilitatea și oscilația. Comportamentul devine ezitant și fluctuant, el fiind până la urmă ghidat, nu atât de propriile convingeri și decizii, cât de influențele celor din jur.

Dar atunci când un punct de vedere sau o hotărâre se menţin în ciuda netemeiniciei lor evidente, dintr-o trăsătură pozitivă, fermitatea se transformă în una negativă.

5. *Independenţa* exprimă capacitatea unei persoane de a-şi organiza şi duce viaţa pe cont propriu, pe baza iniţiativelor, hotărârilor şi scopurilor proprii. Opusul ei este *dependenţa,* care constă în absenţa unui orizont şi a unor repere existenţiale clare, în dificultatea sau imposibilitatea de a lua o hotărâre sau de a trece la acţiune fără un sprijin din partea altcuiva. Deşi presupune şi anumite predispoziţii înnăscute, de genul potenţialului energetic şi activismului, independenţa este în cea mai mare parte rezultatul regimului educaţional din copilărie. Un regim educaţional echilibrat, bazat pe un raport optim între permisivitate şi interdicţie, între protecţie şi frustraţie (severitate), este de natură să asigure modelarea în limite normale a independenţei. Dimpotrivă, un regim de tip extremist, fie că va compromite structurarea elementelor psihologice de reglaj necesare independenţei, fie că va duce la structurarea unei independenţe de tip rebel, neraportată şi nefundată pe principii şi valori autentice (caracteristice comportamentelor negativiste, anarhiste, de vagabondaj, antisociale).

Independenţa, în sensul pozitiv al termenului, dă măsura autodeterminării persoanei în relaţiile sale cu situaţiile sociale externe, cu ceilalţi semeni. Ea devine sursă de iniţiativă şi de acţiune, prin asumarea conştientă a răspunderilor şi riscurilor corespunzătoare.

Calităţile voinţei prezentate mai sus se află într-o permanentă relaţie de interdependenţă şi condiţionare reciprocă. Statistic, între ele se constată existenţa unei corelaţii pozitive semnificative, astfel că dacă una are valori ridicate şi celelalte vor tinde să ia valori proporţional mari, şi invers. Se pare că trăsătura bazală în jurul căreia gravitează celelalte este forţa sau tăria voinţei. Când forţa este slab structurată, devine puţin probabil ca perseverenţa, fermitatea sau independenţa să o compenseze, astfel încât să menţină voinţa la un nivel superior. De aici rezultă că educarea voinţei trebuie să înceapă şi să aibă în centrul obiectivelor sale forţa. O voinţă puternică poate mai uşor dobândi şi trăsăturile perseverenţei, consecvenţei, fermităţii şi independenţei. O voinţă slabă îşi subminează din start dobândirea acestor trăsături.

15.4. DEZVOLTAREA ONTOGENETICĂ A VOINŢEI

Aşa cum am arătat, voinţa reprezintă o formă superioară de autoreglare a comportamentului şi activităţii, bazată pe mobilizarea şi direcţionarea conştientă, intenţionată, deliberată a efortului psihic şi fizic, pentru surmontarea obstacolelor şi realizarea scopului propus.

Este evident că o asemenea „schemă funcţională" nu poate fi considerată înnăscută. La naştere, copilul dispune doar de scheme funcţionale de tip involuntar, reflex-necondiţionat, lipsite de deliberare şi intenţionalitate, ce se pun în mişcare în mod automat fie la acţiunea unui stimul extern (exemplu, reflexul de apucare sau de atingere a obiectului apărut în câmpul vizual), fie a unuia intern (o stare de disconfort fiziologic, o trebuinţă biologică etc). Comportamentul de acest tip, caracterizat ca involuntar, este nemijlocit, direct, impulsiv. Mişcările haotice, dezordonate, dar permanente în starea de veghe, pe care le observăm la sugar, au de asemenea un caracter involuntar, fiind provocate direct fie de descărcări neurale spontane la nivelul

centrilor motori subcorticali, fie de semnalele proprioceptive care se activează la nevoia de a-şi modifica poziţia corpului sau de mişcare.

Reflexul circular, pe care l-a descris J.Piaget ca moment important în dezvoltarea mecanismelor de autoreglare şi care constă în asumarea repetată a obiectului pe care adultul i-l dă copilului, poate fi considerat ca o *primă verigă* în constituirea schemelor de tip voluntar. Avem aici de-a face cu o mediere şi condiţionare prin efectul plăcerii: apucarea şi aruncarea repetată a obiectului procură copilului o anumită satisfacţie pe care el tinde (oare conştient?) să şi-o prelungească în timp. Atunci când adultul încetează să-i mai dea obiectul, copilul începe să plângă, semnalizând prin aceasta că ar fi dorit continuarea Jocului". Importanţa reflexului circular rezidă în acea că el permite disocierea dintre motiv, scop şi mijloc, proces care se va amplifica şi dezvolta ulterior, ca „bază logico-operaţională" a activităţii conştiente şi a actului voluntar.

Un *al doilea moment* de referinţă în elaborarea mecanismelor autoreglării voluntare poate fi socotit cel în care apare „schema obiectului permanent" (după vârsta de 8 luni). Acesta marchează începutul constituirii reprezentării - atât ca produs (imagine), cât şi ca proces (act) - verigă esenţială în organizarea schemei interne mentale a comportamentului voluntar.

Un *al treilea moment* important îl reprezintă formarea, după vârsta de 10-12 luni, a legăturilor selective şi stabile dintre mişcare (acţiune) şi efectul adaptativ (pozitiv sau negativ) şi dintre mişcare şi caracteristicile fizice (formă, volum) şi funcţionale ale obiectelor, care asigură premisele neurofiziologice ale structurării actelor instrumentale - *praxiei.* Acţiunea sistematică a copilului cu obiectele în plan extern devine principalul factor de stimulare şi moderare a efortului, de conştientizare a raportului dintre dorinţă şi posibilitate şi de diferenţiere-cristalizare a trăsăturilor particulare ale voinţei. Această etapă va fi treptat integrată în *joc,* care dobândeşte caracterul unei *activităţi orientate spre scop.* Interiorizarea *schemelor logice* ale activităţii de tip obiectual se realizează etapizat şi într-un interval mare de timp.

Un *al patrulea moment* în formarea sistemului generalizat al autoreglajului voluntar trebuie considerat mersul biped, care-şi consolidează schemele funcţionale cortico-subcorticale în jurul vârstei de 2,6-3 ani. Acesta, pe lângă faptul că asigură autonomia comportamentală în spaţiu, devine şi principalul mijloc prin care copilul îşi exteriorizează finalitatea acţiunilor şi împlinirea practică a dorinţelor.

Tabloul traiectoriilor locomoţiei într-o suită de situaţii şi de momente temporare este o oglindă fidelă a fazelor interne, pregătitoare ale actelor voluntare, permiţând să stabilim modificarea treptată şi stadială a raportului dintre impulsivitate şi deliberare în favoarea acesteia din urmă.,

Cel de *al cincilea moment* în dezvoltarea mecanismelor autoreglajului voluntar îl reprezintă instituirea, începând cu vârsta de 1,6-2 ani, a controlului cortical asupra sfincterelor şi, apoi, asupra trebuinţelor biofiziologice primare. Aici, un rol de seamă îl joacă medierea şi condiţionarea de ordin socio-cultural, care se realizează de către părinţi. Pe baza întăririlor pozitive şi negative pe care le vehiculează aceştia, copilul învaţă treptat să reziste presiunii propriilor pulsiuni interne şi să rabde, amânând satisfacerea sau descărcarea.

Acesta este începutul constituirii laturii orientate și centrate pe sine a voinței, care se va concretiza în calitatea (eficiența) autocontrolului.

Mecanismele autoreglajuiui voluntar nu pot ti considerate închegate până când nu se parcurg stadiile genetice ale formării și consolidării structurii operatorii a intelectului. Or, așa cum a demonstrat J. Piaget, această structură dobândește caracteristicile sale specifice de interioritate, reversibilitate și echilibru de-abia în jurul vârstei de 14-16 ani. Acestea trebuie menționate ca *al șaselea moment* pe traiectoria generală de constituire a mecanismelor și schemelor autoreglajuiui de tip voluntar.

Un *al șaptelea moment* al acestui complex proces este reprezentat de dezvoltarea limbajului în unitatea celor două laturi ale sale — receptiv-impresivă (înțelegerea) și cfcctor-expresivă (vorbirea).

Prin intermediul limbajului, se realizează, în ultima instanță, articularea și integrarea sistemică a tuturor verigilor, fazelor și conținuturi lor sistemului volițional al persoanei.

„Blocul de comandă" al acestui sistem are ia bază interiorizarea ordinelor, comenzilor, instructajelor, avertismentelor, întăririlor etc. verbale prin care adultul modelează și adaptează comportamentul copilului ia exîgențele și normele vieții sociale.

În esență, se poate susține că, inițial, reglajul voluntar se manifestă ca interacțiune și interinfluențare socială, în cazul de față, între copil și adult. Cuvântul include și controlează fiecare fază a actului voluntar, valorificându-și, în mod specific, funcțiile sale cognitive și reglatoare.

În fine, nivelul integrator central în constelația componentelor autoregiajului voluntar îl reprezintă *conștiința de sine,* care-și face simțită influența începând cu vârsta de 2,6-3 ani. Ea va determina modul de structurare a Eului și trecerea copilului din ipostaza pasivă, de simplu *obiect* al influențelor externe, în cea de subiect, care tinde activ și imperativ să-și afirme identitatea și independența.

Firește, întregul proces al formării și dezvoltării voinței depinde de situațiile externe, de natura și caracterul sarcinilor și solicitărilor cărora copilul trebuie să ie facă față. Dozarea adecvată a gradului lor de complexitate și dificultate condiționează în mod obiectiv formarea optimă a voinței.

Nu pot fi ignorate însă particularitățile individuale determinate genetic; tipul general de sistem nervos (puternic-slab, echilibrat-neechilibrat, mobil-inert), sensibilitatea emoțională (crescută-scăzută), echilibrul emoțional (stabil-instabil), tipul de deschidere - introvertit (deschiderea spre sine, spre interior) sau extravertit (deschidere spre lumea externă), *locus of control* (intern sau extem) etc. În funcție de interacțiunea și ponderea diferitelor acestor variabile, voința cunoaște patru tipuri de integrare: a) *tipul simetric puternic* (echilibrat), caracterizat prin dezvoltarea optimă a voinței, atât în raport cu acțiunea asupra situațiilor externe, cât și în raport cu acțiunea asupra foițelor energetice interne (de factură emoțională sau motivațională); b) *tipul asimetric intern,* caracterizat prin dezvoltarea puternică a voinței în raport cu sine și slaba dezvoltare a voinței în raport cu situațiile externe; c) *tipul asimetric extern,* caracterizat prin dezvoltarea puternică a voinței în raport cu situațiile externe și slaba dezvoltare a voinței în raport cu sine; d) *tipul simetric slab,* caracterizat printr-o dezvoltare sub medie, atât a voinței orientate spre sine, cât și a celei orientate spre lumea externă.

15.5. VOINȚA SOCIALĂ

Dintr-o dimensiune individuală, voința, ca formă conștientă și intenționată de autoreglare, poate fi ridicată la rangul de *dimensiune socială",* ea caracterizează modul de relaționare a indivizilor în cadrul grupurilor și comunităților, determinând, în final, orientarea și gradul de coeziune al acestora. Astfel, de existența unei voințe sociale se poate vorbi atunci când vectorii voințelor individuale converg în proporție de ce! puțin 50% spre un obiectiv cu semnificație generală. Esența adaptativă a voinței sociale rezidă în conjugarea eforturilor și energiilor creatoare ale membrilor unei comunități pentru rezolvarea unor probleme specifice de dezvoltare - în plan economic, tehnologic, cultural, juridic-instituțional, relațional-moral etc. - și pentru afirmarea și integrarea în planul atitudinilor, mentalităților și comportamentelor individuale a unui anumit sistem de valori. Fără o asemenea voință, ar fi de neconceput existența unei vieți sociale normale și desfășurarea activităților integrate (economice, culturale, educaționale, militare etc.) care stau la baza progresului social general.

Mecanismul psihologic care permite articularea *vrerilor proprii* la *vrerile celorlalți* constă în conștientizarea la nivel individual a dependenței satisfacerii motivației personale de mijlocirea sau medierea socială (din partea semenilor) și a existenței unor interese generale supraordonate și a unor obligații pe care fiecare trebuie să și le asume, pentru a se integra și trăi în securitate în cadrul societății.

Cel care a ridicat voința socială la rangul de factor esențial al dinamicii vieții sociale a fost marele sociolog român D. Guști. El considera că voința este o detemiinație funcțional-calitativă a societății ca ansamblu (sistem) organizat. „Socialul este activitate, faptă"; „societatea este realitate vie, ea trăiește întrucât se manifestă", arată Guști. Tocmai voința are în constituția sa intimă mișcarea, manifestarea, ea fiind eminamente „activistă". Voința socială are, după cum afirma Guști, uimitoarea calitate de a crea unitatea în cadrul comunităților, îndeplinind prin aceasta o funcție morală primordială. Este temeinic argumentată strânsa împletire dintre voință și conștiință, din care derivă modul specific uman de articulare a motivelor, scopurilor și mijloacelor. Impulsurile determină voința în mod nemijlocit, prin declanșarea și desfășurarea sentimentelor; acestea din urmă generează, în opinia lui Guști, atât calitatea, cât și direcția voinței; o conștiință săracă în sentimente rămâne ineficace, potențială, pe când o conștiință cu o puternică încărcătură afectivă este concretizată prin eficiență și actualitate.

Sunt desprinse trei aspecte fundamentale specifice care exprimă motivarea afectivă a voinței și, corespunzător, trei mobiluri tipice, care constituie motivarea rațională a ei. Ca principale structuri afective direcționatoare ale voinței sociale se specifică *iubirea de sine* și *simpatia,* ca sentimente primare, și *conștiința subordonării,* ca o sinteză creatoare a celor două. Dezvoltarea afectelor tipice este însoțită de apariția succesivă a mobilurilortipice- reprezentări ale scopului și mijloacelor pentru atingerea lui. Caracterul social al voinței este derivat din determinarea ei de către scop și din faptul că ea se manifestă ca intenție, deliberare și acțiune telconomică.

Iar scopul nu este niciodată izolat, ci întotdeauna condiționat în context social-național, religios, economic, el integrându-se în constelația altor scopuri și valori, care se raportează la familie, comunitate socială, epoci istorice, la umanitatea însăși.

După raportul dintre scop şi mijloc, Guşti a stabilit trei trepte de evoluţie a voinţei sociale: *mobilurile percepţiei, mobilurile intelectului* şi *mobilurile raţiunii.* Motivele percepţiei ţin de o voinţă neevoluată, instinctivă, scopul nu atinge nivelul unei reprezentări clare, individul recurgând la mijloacele pe care le are la îndemână; acest stadiu caracterizează omul natural, lipsit de griji. Motivele intelectului şi raţiunii sunt dirijate de conştiinţa scopului. Astfel, inteligenţa apare ca o capacitate de a căuta cu perspicacitate mijloacele cele mai potrivite scopului şi de a cuprinde cu mintea şi de a stăpâni scopurile, asigurând posibilitatea evaluării şi alegerii lor. în funcţie de reprezentarea scopurilor şi mijloacelor se schimbă şi caracterul voinţei sociale. Dimitrie Guşti a evidenţiat trei grade de evoluţie a acesteia: *voinţa scurtă* (embrionară), proprie omului natural, care este dominat de impulsurile inconştiente, de moment, *voinţa slabă,* proprie celor ce ştiu să aleagă mijloacele, dar nu stăpânesc universul scopurilor, *voinţa deplin realizată sau lungă,* ce caracterizează pe cei ce stăpânesc perspectiva scopurilor şi mijloacelor adecvate. In interpretarea pe care o dă, Guşti reuşeşte să realizeze acea unitate dinamică şi contradictorie a psihologicului şi socialului, în afara căreia nu pot fi corect înţelese nici societatea ca relaţie umană vie, nici personalitatea individuală.

Capitolul XVI

ACTIVITATEA UMANĂ

16.1. CONSIDERAȚII GENERALE

Una din cuceririle cele mai importante pe care psihologia le-a dobândit în plan metodologic, de-a lungul evoluției sale istorice, o constituie elaborarea conceptului de activitate și aplicarea lui în analiza și explicarea funcțiilor și proceselor psihice particulare. Pe această bază, pe de o parte, au avut loc formularea și introducerea principiului acțiunii și al unității dialectice dintre conștiință și activitate în explicarea genezei psihicului uman ca organizare internă, subiectivă, ideală, iar pe de altă parte, elaborarea metodei „analiza produselor activității", ca modalitate specifică și obiectivă de cunoaștere și evaluare a personalității. Astăzi, semnificația metodologică a conceptului și principiului activității trece ca un fir roșu prin toate analizele și interpretările teoretice ale diferitelor entități psihice, începând cu percepția și terminând cu aptitudinile.

în lumina acestui concept:

a) nici o funcție psihică nu este un dat imanent și nici nu apare instantaneu din interiorul subiectului, ci se formează treptat, stadial în relația subiectului cu lumea externă, pe baza acțiunii sale directe a lui cu lucrurile și obiectele concrete din jur;

b) forma primordială de manifestare a vieții psihice este aceea a acțiunilor concrete pe care copilul le desfășoară *cu* și *asupra* obiectelor din jur;

c) constituirea structurilor psihice interne are la bază mecanismul interiorizării conținuturilor și schemelor operatorii ale acțiunilor externe;

d) nici o funcție psihică nu există și nu se manifestă *în sine,* ci, întotdeauna integrată unei acțiuni sau activități, mediind într-un mod specific rezolvarea unei sarcini, satisfacerea unei stări de necesitate, atingerea unui scop.

Conceptul de activitate impune considerarea și abordarea personalității umane nu ca pe un simplu robot care doar răspunde automat la stimulii externi, ci ca pe un *subiect* capabil de a se opune acestor „stimulări", de a le filtra și prelucra prin prisma propriilor stări de motivație, de a întreprinde, *independent,* acțiuni de modificare-transformare a situațiilor externe, de a-și afirma și impune identitatea sa în lume. în mod corespunzător, activitatea devine un atribut constitutiv al ființei umane; modul esențial de a ti al omului este acela de a desfășura o activitate; *activitatea* reprezintă modalitatea cea mai naturală și veridică de exteriorizare și obiectivare a organizării psihice interne a omului, de atestare a valențelor instrumental-creative, temperamentale și caracteriale ale profilului personalității sale.

lată de ce, psihologia este obligată să facă din activitate un cadru fundamental de referință în orice demers al său, fie el experimental/aplicativ sau teoretic. Delimitarea și precizarea sensului termenului de activitate trebuie realizate, în primul rând, în raport

cu alți doi termeni, care au aceeași frecvența în comunicarea cotidiană, anume, termenul de *comportament* și termenul de *conduită.*

Din punct de vedere al sferei, termenul cu sensul cel mai larg este cel de comportament. în elaborarea behavioristă, el era definit ca ansamblu al reacțiilor de răspuns ale organismului, deopotrivă animal și uman. la acțiunea stimulilor fizici din afară. Ulterior, în cadrul teoriei generale a reglării, sensul noțiunii a fost redefinit, prin ea înțelegându-se „orice schimbare ce apare în profilul de stare ai unui sistem la acțiunea unui factor extern". în această accepțiune, conceptul de comportament devine universal aplicabil în studiul tuturor tipurilor de sisteme, biologice și fizice.

Termenul de *conduită* a fost introdus în psihologie de P. Janet (1889), pentru a lega psihologia mai direct de realitatea cotidiană a existenței umane, respectiv, pentru a articula conținuturile interne ale conștiinței, transformate de introspecționism în datum-uri pure *sui generis,* cu dispozițiile și acțiunile externe ale subiectului. Astfel, Janet definea conduita ca totalitate a manifestărilor vizibile orientate către „afară", cât și totalitatea proceselor invizibile de organizare și reglare. Cu alte cuvinte, conduita unifică și sincronizează într-un ansamblu coerent și finalist comportamentul și viața subiectivă interioară. în această accepțiune, conceptul de conduită este aplicabil în studiul modului de interacțiune și echilibrare cu mediul, atât al animalelor, cât și al omului, delimitându-se *conduitele inferioare* (reflexe inconștiente) și cele *superioare* (conștiente, reflexive).

Ulterior, Daniel Lagache (1979) a completat definiția lui Janet, descriind conduita ca „ ansamblul operațiilor materiale sau simbolice, prin care organismul aflat în situație tinde să-și realizeze propriile sale posibilități și să-și reducă tensiunile care îi amenință unitatea și le motivează"\Lagache, 1979, p.311). Unele oscilații în echilibrul organismului sunt reduse, în mod automat, prin mecanisme somatice sau fiziologice *(acțiuni interofective),* altele reclamă o intervenție asupra situațiilor externe *(acțiuni exterofective).* Acțiunea simbolică ocupă o poziție intermediară între stimul și răspuns sau între starea internă de necesitate și răspuns, pregătind astfel acțiunea reală. în funcție de efectele produse la nivelul obiectului asupra căruia se aplică, acțiunile au fost împărțite de Lagache în *autoplastice,* care determină modificări în propriul organism (sistem), și *alloplastice,* care introduc modificări la nivelul ambianței. De exemplu, o acțiune agresivă îndreptată împotriva altei persoane este alloplastică, iar aceeași acțiune reprimată, determinând modificări viscerale și de tonus muscular în propriul organism, devine autoplastică. Conduitele apar drept combinări și relații între acțiunile de cele două tipuri, alloplastice și autoplastice.

întrucât, prin conduită, se satisfac aumite stări de necesitate și se integrează motivații, ea capătă o *semnificație, o valoare.* La om, această semnificație se determină prin raportare la anumite criterii și etaloane de ordin socio-cultural. Ca urmare, conduita devine socializată și dobândește o conotație morală. în acest caz, sfera noțiunii se îngustează, conduita exprimând modul de orgnizare a comportamentului la nivel uman.

Astfel, în mod curent, prin conduită se înțelege specificul integrării și derulării *generalizate* a reacțiilor și acțiunilor prin raportare la criterii și semnificații socio-culturale. Ca urmare și termenul de conduită se folosește preponderent în sfera psihologiei umane, în vreme ce termenul de comportament, care nu este legat de atâtea diferențieri și delimitări calitative specifice, se folosește, mai cu seamă, în psihologia animală.

în acelaşi timp. termenul de comportament, având un caracter mai operaţional, iar conduita fiind un *continuum* ce nu poate fi cuprins într-o cercetare ca atare, studiul ei presupune recursul la fragmentare în „episoade comportamentale" sau „evenimente".

Conceptul de activitate nu are nici el o determinaţie semantică univocă. Se întâlneşte în psihologie, dar şi în biologie şi fiziologie — ca activitate celulară, activitate nervoasă (interioară şi superioară), activitate circulatorie, etc.

Se impune astfel necesitatea admiterii a două accepţiuni: una *lârgitâ* şi slab specifică, în care ca element definitoriu se ia modificarea *sau juncţia* proprie unei entităţi anatomice - de la celulă până la organism — care legitimează utilizarea termenului în biologie şi fiziologie şi, alta *restrânsă* şi înalt specifică, ce are ca element definitoriu esenţial modul de relaţionare a omului, ca fiinţă socială şi subiect conştient, cu lumea externă şi care limitează aplicarea conceptului numai la psihilogie şi sociologie.

In psihologia românească, conceptul de activitate şi principiul acţiunii s-au impus ferm ca repere metodologice esenţiale în analiza şi interpretarea vieţii psihice a omului, la acest nivel noţiunea de psihic devenind sinonimă cu cea de activitate psihică, (n lucrări de referinţă ale psihologilor români, activitatea este considerată problemă centrală, lată câteva din asemenea consideraţii asupra acestei idei: „ ...psihologia ori este ştiinţa activităţii ori nu este nimic" (V. Ceauşu, 1978, pag.52); ,. ... aşa cum în fizică unitatea de bază este atomul sau cuanta, în chimie - molecula, în biologie — celula, în ordinea psiho-comportamentală unitatea reprezentativă este acţiunea" (P. Popescu-Noveanu, 1987, pag. 8); „... aşa cum mişcarea reprezintă forma esen-ţială de existenţă a materiei, tot aşa şi activitatea este modul fundamental de existenţă al psihicului. Psihicul uman nu există decât *în* şi *prin* activitate "(M Zlate, 1994, pag. 80).

16 2 DEFINIREA ŞI STRUCTURA PSIHOLOGICĂ A ACTIVITĂŢII

Aşa cum am arătat mai sus, vom aborda *activitatea* ca determinaţie şi atribut al omului ca *subiect* (sistem teleonomic integral), nu ca funcţie particulară a unui organ sau altul. în funcţie de natura motivelor şi scopurilor, activitatea poate avea o destinaţie individuală, servind Ia satisfacerea unor motive şi la atingerea unor scopuri proprii individului, sau una socială, servind la satisfacerea unor motive şi la atingerea unor scopuri generale, supraordonate.

Din punct de vedere psihologic, este important de subliniat şi de reţinut că. în activitate, are loc interacţiunea şi integrarea specifică şi naturală a proceselor psihice cognitive, afective, volitive, a atenţiei şi a limbajului. Activitatea pune în evidenţă două planuri de organizare-integrare: *unul global, supraordonat*\ care determină diferen-ţierea şi individualizarea formelor şi modalităţilor ei generice de fiinţare şi manifestare, *altul, operativ-situaţional,* care asigură actualizarea şi desfăşurarea curentă, în situaţii şi sarcini concrete, a unei forme modale sau a alteia.

Integrarea la nivel global se realizează pe baza ierarhizării, organizării şi articulării funcţionale, după o schemă logică bine definită, a claselor de entităţi psihice (cognitive, afective, motiviţionale), şi motorii (sisteme de mişcări, operaţii şi deprinderi). In acest fel se obţin schemele logice de realizare a diverselor activităţi: schema logică globală a activităţilor de *loisir* (de joc, de distracţie, de relaxare), care vor ocupa un anumit loc, o anumită pondere şi anumite condiţii de actuali-

zare-perfbrmare; schema logică globală a activităţii de *învăţare,* cu eşalonarea ei temporară (ciclul primar, ciclul gimnazial, ciclul liceal, etc.) şi în care este cuprinsă dinamica devenirii personalităţii pe termen lung; schema activităţii de *muncă,* diferenţiată pe profesii, în virtutea căreia omul îşi conştientizează şi îşi menţine, ca pe o constantă a personalităţii sale, statutul de *subiect transformator şi creator.* Integrarea în plan global a activităţii asigură consistenţa şi linia de perspectivă a sistemului personalităţii, indicându-ne la ce ne-am putea aştepta. în principiu, de la un subiect sau altul în sfera sau domeniul categorial dat, în vreme ce integrarea în plan operativ-situaţional determină nivelul efectiv de realizare a subiectului în cadnil unor sarcini şi situaţii particulare din sfera acivităţii categoriale specifice.

Activitatea reflectă modul de organizare şi manifestare a personalităţii reale. Ha este mult mai specifică şi mai relevantă pentru definirea şi evaluarea esenţei teleonomice a personalităţii, decât orice trăsătură sau factori pe care ni-i dezvăluie cunoscutele chestionare, inventare sau probe proiective. Trebuie să recunoaştem că personalitatea pe care ne-o oferă activitatea dominantă a individului este diferită şi incomparabil mai autentică decât cea pe care o obţinem prin măsurătorile psihometrice.

După cum am menţionat, activitatea trebuie privită, în primul rând, ca *mod fundamental de relaţionare şi echilibrare a omului cu mediul său specific de viaţă sau de existenţă.* în această accepţiune, ea presupune un anumit consum de energie fizică şi neuropsihică din partea subiectului şi recurgerea la crearea şi utilizarea unor mijloace adecvate situaţiilor şi scopurilor.

în al doilea rând, activitatea poate fi definită ca modalitate specifică de alternare şi combinare la nivelul omului-subiect a celor două verigi ale adaptării: *asimilarea* şi *acomodarea.*

Asimilarea înseamnă luarea în stăpânire de către subiect a unei situaţii şi atingerea scopului propus pe baza organizării sale interne actuale, fără a fi obligat să se pregătească dinainte, să înveţe lucruri noi sau să-şi modifice vechile sisteme de operaţii şi deprinderi. Sfera ei este proporţională cu complexitatea şi calitatea organizării dobândite până la momentul dat: cu cât o persoană a atins. în cursul evoluţiei ontogenetice anterioare, cu nivel mai înalt de organizare, cu atât, în relaţionarea sa cu mediul, asimilarea se va manifesta mai frecvent şi în contextul unui volum mai mare şi mai eterogen de sarcini, şi invers.

Acomodarea constă în realizarea echilibrării cu mediul şi atingerea scopului propus prin introducerea unor modificări mai mult sau mai puţin semnificative la nivelul unor subsisteme ale personalităţii, modificări impuse de noutatea şi complexitatea situaţiilor actuale.

Aşa cum arăta J. Piaget (1967), asimilarea şi acomodarea sunt verigile de bază, indispensabile, indisociabile ale oricărui proces de adaptare, pe schema lor de principiu structurându-se orice comportament şi activitate.

În al treilea rând — activitatea ca formă superioară de relaţionare cu mediul, specifică şi definitorie pentru om - implică stabilirea şi formularea anticipată a obiectivelor care, în acest caz, devin *scopuri,* şi prin o complexă mediere/pregătire psihică internă (mentală), în care ponderea principală revine proceselor cognitive de informare, prelucrare, interpretare şi decizie. Cu alte cuvinte, spre deosebire de

comportamentele de tip reactiv, imediat, ce apar la incitarea sau sub presiunea unor stimul i sau situaţii, activitatea devine o relaţionarc *multiplu mijlocită şi condiţionată,* caracterizată prin *planificare şi programare.* Omul ajunge la un astfel de nivel al organizării modului său de relaţionare cu mediul, încât. îşi formulează anticipat scopuri şi, înainte de a întreprinde efectiv acţiunile corespunzătoare atingerii lor, efectuează aceste acţiuni *în minte* şi le probează eficienţa. Caracterul mediat şi planificat al activităţii este unanim acceptat în psihologie. G.Miller, E. Galanter şi *K.* Pribram, în lucrarea devenită clasică *Plans and the structure of behaviour* (1967), analizează în mod sistematic acest aspect, elaborând cunoscutul model TOTE (Test - Operate - Test - Exif). Reflectând organizarea comportamentului pe baze cibernetice, ca intercondiţionare dinamică între legăturile directe şi cele inverse, între comandă şi execuţie, modelul TOTE are următoarea schemă funcţională: se începe cu examinarea şi interpretarea, pe baza informaţiilor, a situaţiei *(Test);* se trece la identificarea şi efectuarea acţiunii pe plan mental *(Operate);* se analizează şi se evaluează rezultatul *(Test);* în funcţie de datele acestei etape se decide caracterul fazei finale *(Exit);* care poate consta în punerea în aplicare a programului stabilit (finalizare pozitivă) sau în blocarea lui şi trecerea ia elaborarea altuia (finalizare negativă). Programul se integrează şi se subordonează planului, el având o determinare şi o finalitate precise, cu o succesiune riguroasă a operaţiilor, condiţiilor şi verificărilor. Pianul reprezintă o *schemă logică de principiu* care include: imaginea-reprezentare despre motiv ca stare potenţială, generică de necesitate; reprezentarea despre scop, ca ceva ce trebuie să asigure satisfacerea stării de necesitate şi reprezentarea despre mijloc, ca despre ceva ce trebuie pus în funcţiune sau utilizat (unealta, instrumentul) pentru atingerea scopului. Schema planului mai include şi reprezentarea despre contextul activităţii, despre condiţiile restrictive şi permisive ale desfăşurării ei. Planul apare astfel ca o construcţie de tip *serial-discursiv,* delimitat de *un moment iniţial* (începutul activităţii) şi de *unul final* (sfârşitul activităţii), între care se inserează succesiunea fazelor, acţiunilor, operaţiilor. Momentul iniţial, este reprezentat de *motiv,* iar cel final de *scop.*

După sfera de cuprindere şi întindere în timp (distanţa temporară dintre motiv şi scop), planurile sunt: *generale* şi *particulare; pe termen scurt, mediu şi pe termen lung.*

între ele există legături de condiţionare: un plan general se realizează prin succesiunea unor planuri particulare sau în interiorul său se pot realiza planuri derivate (subordonate) cu scopuri diferite; la rândul său, un plan pe termen lung se realizează ca o succesiune de planuri pe termen scurt şi mediu.

Activitatea se leagă cu precădere de nivelul conştient al integrării sistemului psihic, fiind bazată pe *dominanţa funcţionala a mecanismelor reglajului voluntar.*

în sensul real al termenului, de activitate se poate vorbi numai atunci când verigile sale esenţiale - *motivul, scopul* şi *mijlocul* — se diferenţiază, se delimitează structural şi se individualizează, devenind fiecare obiect de analiză critică şi de evaluare. Or, acest fapt devine posibil numai în cadrul organizării psihice de tip conştient. Funcţiile conştiinţei (pe care le-am analizat într-un capitol anterior), se structurează şi se manifestă ca în contextul şi în dinamica formelor modale ale activităţii.

Datorită integrării conştiente a schemelor logice de organizare, activitatea umană dobândeşte dimensiunea *proiectMtăţii,* concretizată în formularea unor sepouri şi în elaborarea unor planuri şi programe care să permită nu numai adaptarea la o situaţie

dată, ci şi transformarea situaţiilor existente şi crearea unei noi realităţi obiectuale, a unui mediu umanizat. Cu alte cuvinte, activitatea umană ne apare ca *transformare deliberată* a naturii în concordanţă cu nevoile, scopurile individuale şi generale.

Presupunând stabilirea unor raporturi specifice între indivizi şi grupuri, activitatea dobândeşte o condiţionare socială, esenţa ei fiind *determinată social-istoric*. Aceasta înseamnă că ea nu este o entitate statică, invariantă, ci una dinamică, evoluând şi diferenţiindu-se permanent în cursul istoriei, o dată cu evoluţia şi diferenţierea nevoilor şi scopurilor societetăţii.

Prin conţinutul, finalităţile şi instrumentarea sa, activitatea devine, la rândul ei, un indicator obiectiv fundamental de apreciere a nivelului de dezvoltare a societăţii: cu cât avem de-a face cu un grad mai ridicat de structurare, diferenţiere şi perfecţionare a formelor de activitate, în cadrul unei societăţi, cu atât societatea dată se situează pe o treaptă mai înaltă pe scara evoluţiei istorice, şi invers.

Diferenţierea şi creşterea gradului de complexitate a sarcinilor spre care se orientează activitatea impun în mod necesar transformări şi reorganizări evolutive în plan psihologic individual, în structura profilului de personalitate şi în actele valorice ale diferitelor componente psihice particulare. Putem, astfel, spune că omul nu se integrează şi nu se manifestă într-o activitate de tip individual, ci într-una de factură socială, cu coduri şi etaloane de organizare specifice.

Din punct de vedere *structural,* activitatea se cere a fi analizată sub două aspecte principale: primul, legat de conexiunea şi condiţionarea dintre cele trei verigi funcţionale bazale - *motivul, scopul* şi *mijlocul ;* cel de-al doilea, legat de modul de articulare şi implicare a diferitelor funcţii, procese şi trăsături psihice particulare <fig. 46).

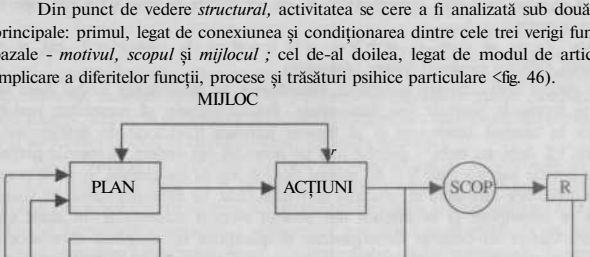

Fig. 46. Schema bloc a structurii activităţii

Primul aspect pune în evidenţă faptul că activitatea are întotdeauna o schemă sau o matrice logică pe care se organizează şi se structurează. Această matrice presupune conectarea serial-orientată a *motivului, scopului* şi *mijlocului.* Potrivit acestei scheme, orice formă de activitate izvorăşte şi corespunde unei anumite stări de necesitate - care poate fi internă, proprie individului, sau extemă. proprie grupului, comunităţii sau

societății căreia le aparține individul. Starea de necesitate este factorul care declanșează, orientează și susține activitatea). Prezența ei este obligatorie și indinspensabilă pentru a putea efectiv vorbi de activitate. Raportată la formele modale ale activității, starea generică de necesitate se diversifică și se multiplică, organizându-se într-un complex sistem dinamic, în cadrul căruia. în plan psihologic individual, se realizează o combinare și ierarhizare specifice a primarului și secundarului, a intrinsecului și extrinsecului, a particularului și generalului. În cursul desfășurării concrete a unei forme sau alteia de activitate, din sistemul motivațional global se desprind și se individualizează motivele *operante* sau *eficiente* care acționează ca mobil sau cauze actuale. Astfel, sarcinile ce intră în sfera unei activități modale (de bază) vor fi abordate și rezolvate sub impulsul unor motive diferite și, în cazul uncia, de exemplu, predomină motivele intrinseci, iar în cazul alteia - motivele extrinseci, în cazul uneia apar în prim plan motivele personale, în cazul alteia — motivele generale, supraordonate, ș. a. m. d.

Alternarea și actualizarea periodic-ciclică a motivelor determină alternarea și succesiunea activităților în perfoimarea cărora se angajează subiectul. De aceea, în analiza desfășurării oricărei activități concrete, trebuie să urmărim, de fiecare dată, dezvăluirea și identificarea motivului specific.

Scopul reprezintă imaginea mentală și proiectată în timp a rezultatului sau produsului ce urmează să fie obținut în urma efectuării activității. Atingerea lui înseamnă satisfacerea stării corespunzătoare de necesitate și generează semnale de stopare a activității.

între motiv și scop se stabilesc, atât raporturi de coincidență, cât și de discordanță. (Vezi și capitolul despre *Motivație).*

în cadrul unei activități complexe, multifazice, se delimitează *scopul final* sau global și *scopurile parțiale* sau secvențiale. Primul trebuie să reprezinte punctul dominant în câmpul conștiinței și să traseze întreaga traiectorie de desfășurare a activității. El, deci, nu trebuie pierdut nici un moment din vedere. Scopurile parțiale ocupă o poziție subordonată față de scopul final și ele se încadrează în succesiunea logică a acțiunilor care intră în structura activității date. Se întâmplă uneori ca scopul fina! să se estompeze și să dispară din centrul atenției subiectului. în acest caz, activitatea capătă un caracter dezorganizat, disipându-se în atingerea unor scopuri parțiale fără a se realiza legătura logică între ele. Forma cea mai gravă a acestui fenomen se întâlnește în tulburările psihice de tip dementiał și în sindromul de lob frontal, determinat de focare organice ale creierului. Pacienții respectivi devin incapabili de a urmări un obiectiv în perspectivă mai îndepărtată și a-și organiza eforturile în mod adecvat pentru atingerea lui. Ei se opresc întotdeauna la rezultatul unei acțiuni sau operații concrete, declarând „gata, am terminal", și trec la altceva; se apucă de mai multe lucruri, fără a duce la capăt vreunul.

Mijlocul reprezintă tot ceea ce trebuie făcut, întreprins și tot ceea ce trebuie folosit în calitate de instrument sau unealtă *{în sensul larg al termenului)* pentru rezolvarea sarcinilor și realizarea scopurilor. Mijlocul apare ca verigă intermediară între motiv și scop, și, structural, cuprinde două categorii de elemente: interne, subiective și externe, obiective.

Elementele interne, subiective, constau din: informații, cunoștințe despre caracteristicile scopului, ale contextului și despre condițiile în care urmează să se

desfăşoare activitatea; procese mnezice care oferă datele necesare din experienţa anterioară; procese cognitiv-rezolutive (percepţie, reprezentare, imaginaţie, gândire), care asigură elaborarea soluţiilor la diferitele secvenţe şi sarcini particulare ale activităţii; atenţia, care optimizează desfăşurarea şi eficienţa operaţiilor şi acţiunilor; mecanismele reglajului voluntar, care asigură mobilizarea resurselor energetice şi canalizarea lor pe direcţia scopului; operaţiile şi acţiunile - mentale şi motorii, prin intermediul cărora se realizează efectiv transformările necesare la nivelul situaţiei.

Elementele externe, obiective sunt reprezentate de mulţimea lucrurilor şi a instrumentelor la care se recurge şi care se folosesc pentru realizarea transformărilor reclamate de rezolvarea situaţiilor problematice şi împlinirea sarcinilor.

Mijloacele se aleg după formularea scopului şi în funcţie de natura activităţii şi de condiţiile de desfăşurare a ei. Ele nu sunt însă absolut neutre din punct de vedere axiologic, ci intră sub incidenţa principiilor şi normelor etico-morale impuse de societate.

Ca urmare, se împart în *acceptabile* sau licite şi *inacceptabile* sau ilicite. Pentru a se încadra în limitele moralităţii, realizarea scopurilor propuse trebuie să se bazeze pe mijloace admise, licite. Dictonul „scopul scuză mijloacele" intră în contradicţie cu etaloanele morale şi nu poate fi luat drept far călăuzitor în activitate.

Cel de al doilea aspect al structurii activităţii ne trimite la modul de articulare şi combinare a componentelor psihice şi psihofizice ale sistemului personalităţii în structura diferitelor forme modale şi particulare de activitate. în principiu, se poate afirma că în fiecare formă modală (de activitate) sunt incluse şi participă toate funcţiile şi procesele psihice, de la cele cognitive - percepţie, reprezentare, imaginaţie, gândire —, până la cele voliţionale, precum şi toate cele trei subsisteme ale personalităţii — temperament caracter, aptitudini. Dar ponderile şi raporturile dintre acestea variază semnificativ, atât de Ia o formă de activitate la alta, pentru unul şi acelaşi subiect, cât şi de la un subiect la altul, în cadrul aceleaşi forme de activitate.

Dacă funcţiile şi procesele psihice se structurează şi se dezvoltă în şi prin activitate, activitatea însăşi va fi, la rândul ei, condiţionată, în planul performanţei şi al eficienţei, de nivelul de dezvoltare şi integrare al funcţiilor şi proceselor psihice interne. Astfel, o dezvoltare superioară a structurilor gândirii formal-abstracte va stimula şi favoriza orientarea subiectului călre o activitate de tip intelectual teoretic, în vreme ce o dezvoltare înaltă a structurilor gândirii concret-figurale va favoriza orientarea către o activitate intelectuală de tip tehnic sau experimental-apiicativ, etc.

Din punct de vedere cibernetic, ansamblul componentelor psihice interne formează blocul de *comandai reglare* al activităţii. Corespunzător, trebuie să existe şi un bloc de *execuţie,* prin care să se finalizeze şi, mai ales, să se obiectiveze rezultatele activităţii. Acesta este alcătuit din ansamblul componentelor motorii şi verbo-motorii, respectiv, *mişcări* (unităţile cele mai mici), *operaţii* (combinaţii de operaţii). Caracteristicile acestor componente, respectiv, viteza, forma sau traiectoria, amplitudinea, forţa, ritmul, tempoul, ele, se modulează în funcţie de specificul situaţiilor de rezolvat şi de tipul instrumentelor (uneltelor) folosite în acest scop.

Eficienţa activităţii va depinde, atât de nivelul de elaborare a! blocului intern de comandă, cât şi de calitatea articulării şi funcţionării blocului de execuţie. Astfel, pentru a deveni performante, mişcările, operaţiile şi acţiunile trebuie să atingă stadiul deprinderilor.

întrucât activitatea este structurată la nivel conştient, ea devine, implicit un sistem cu autoreglare. Ca urmare, este firesc ca blocul de execuţie să fie legat şi în sens invers cu cel de comandă. Prin intermediul conexiunii inverse se realizează două tipuri de control: controlul *asupra rezultatului,* comparându-se informaţia despre ceea ce s-a obţinut cu ceea ce s-a propus să se obţină, şi controlul asupra desfăşurării acţiunilor executive externe, asigurându-se menţinerea lor pe traiectoria şi succesiunea corespunzătoare situaţiei şi scopului urmărit (fig. 47).

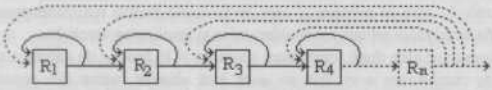

Fig. 47. Schema-bloc a autoreglării activităţii

16.3. **FORMELE ACTIVITĂŢII**

Aşa cum am arătat, activitatea umană nu este o categorie omogenă, monomodală, ci una eterogenă, plurimodală, punând în evidenţă o diversitate de forme şi variante. Criteriile de delimitare şi clasificare a acestora sunt diferite:

a) *natura produsului,* în funcţie de care se disting două forme principale de activitate: materială şi spirituală;

b) *conţinutul şi scopul,* după care se delimitează activitatea de cunoaştere, activitatea de producţie, activitatea de comunicare, activitatea de distracţie, activitatea de instruire, activitatea de conducere, etc;

c) *succesiunea in evoluţia ontogeneticâ a personalităţii,* pe baza căriea se disting formele categoriale modale -*jocul, învăţarea şi munca.*

Criteriul succesiunii ontogenetice este cel mai important şi ne vom opri pe scurt la analiza formelor de activitate desprinse prin aplicarea lui.

Jocul este prima formă sub care începe să se manifeste şi să se afirme într-o manieră structurată activismul intrinsec al fiinţei umane. Acesta se impune ca activitate *dominantă* la vârsta copilăriei şi mai ales în perioada preşcolară. Trăsăturile sale definitorii sunt:

a) caracterul integral intrinsec al motivaţiei care-l generează şi-l susţine (copilul simte în mod acut nevoia de a se juca);

b) corespondenţa permanentă a motivului cu scopul (motivul rezidă în obţinerea unei plăceri sau satiafacţii prin joc, iar scopul — în a se juca de dragul de a se juca, din plăcere);

c) absenţa centrării pe obţinerea unui produs concret sau importanţa scăzută, minimală acordată rezultatului de către subiect (copil);

d) absenţa legăturii cu problemele asigurării existenţei, jocul neducând la satisfacerea nici a trebuinţei de foame, nici a celei de adăpost sau îmbrăcăminte;

e) absenţa coerciţiilor şi constrângerilor privind angajarea în joc, aceasta fiind complet liberă şi benevolă;

f) absenţa relativă a obligaţiilor şi răspunderilor sociale.

Dintre toate cele trei forme modale menționate, jocul este activitatea cea mai liberă, ea stând exclusiv sub semnul dorinței și voinței copilului: acesta o începe când dorește și când vrea, și o termină când nu mai are poftă să continue.

Asupra genezei și rostului jocului au fost formulate diferite ipoteze și teorii, printre cele mai cunoscute fiind: • *teoria instinctualistă,* formulată de filosoful și esteticianul german Karl Gross(1861-1944); • *teoria surplusului energetic,* dezvoltată de psihologul austriac Karl Biihler(1879-1963); • *teoria reiterării istoriei speciei,* susținută de J. Piaget (1896-1980); • *teoria hedonică,* dezvoltată în cadrul psihanalizei.

Potrivit teoriei instinctualiste, jocul este expresia reactualizării unor *pattem-an* comportamentale înscrise în inconștient. Aceste *pattern-uri* prefigurează și pregătesc comportamentele finalist-adaptative de mai târziu. Copilul este, așadar, predispus și predeterminat să se manifeste jucându-se. El este simultan subiectul care întreprinde și controlează jocul, și factorul declanșării automate a unor structuri instinctive.

Teoria surplusului de energie interpretează jocul ca o simplă eliberare tensională. Energia antrenată de procesele biologice interne atinge un nivel care depășește limita de stăpânire (control) și, generând modificări de tonus muscular și de echilibru natural, pune copilul în mișcare în mod irezistibil. Mișcarea, componenta de bază a jocului, devine o supapă de eliberare a surplusului de energie și de relaxare.

Teoria lui Piaget se bazează pe principiul din biologie, potrivit căruia „ontogenia repetă filogenia'\ Astfel, în planul evoluției psihocomportamentale, jocul reproduce stările și modurile de manifestare ancestrale, proprii stărilor timpurii ale existenței omului.

în fine, teoria hedonică vede în joc doar o modalitate prin care copilul caută să obțină plăcerea și să scape de încorsetare și tensiune.

După cum se poate observa, teoriile enumerate nu includ jocul în categoria formelor de *activitate* și nu-i dezvăluie rolul formativ în sfera vieții psihice generale a copilului.

Indiferent ce punct de vedere se împărtășește, este unanim admis că jocul ocupă un loc esențial în ontogeneza umană, în viața copilului. Ca formă dominantă de activitate, jocul devine factorul esențial al dezvoltării psihice generale a copilului. El pune în evidență o mulțime de variante, de la cele mai simple, nestructurate, cum sunt alergatul, cățăratul, aruncarea obiectelor etc, până la cele complexe, bazate pe diviziunea sarcinilor și rolurilor și pe imitarea unor activități sociale. Copilul trece gradat de la jocurile simple la cele complexe, de la jocurile nestructurate la cele structurate pe atribuțiuni și roluri, de la jocurile individuale, egocentrice, la jocurile colective, allocentrice.

Fiecare fonnă genetică de joc exprimă un anumit nivel al dezvoltării psihice a copilului. Se poate stabili o succesiune legică a implicării în conținutul și structura jocului a diferitelor componente și procese motorii și psihice. Astfel, în perioada 1-3 ani, predomină componentele motorii și senzoriale; între 3-7 ani, veriga motorie a jocului va fi tot mai mult supusă reglării și medierii din partea proceselor reprezentării și imaginației; concomitent, se conectează memoria (reclamată de necesitatea reținerii regulilor și condițiilor specifice diferitelor tipuri de joc) și gândirea (reclamată de necesitatea înțelegerii regulilor și a planificării acțiunilor). În majoritatea jocurilor sunt solicitate atenția și voința, copilul trebuind să-și impună o anumită concentrare, o anumită răbdare, o anumită stare de așteptare, un anumit efort fizic sau nervos.

Condiționarea socio-culturală a dus la constituirea unor categorii speciale de jocuri, prin intermediul cărora copilul dobândește acces la structurile și conținuturile vieții sociale. Este vorba *de jocurile imitative profesionale* (de-a soldații, de-a doctorul, de-a constructorul, de-a profesorul, etc.) și *jocurile didactice,* cu o mare pondere în perioada grădiniței, prin intermediul cărora copilul se familiarizează cu sarcinile specifice ale activității școlare viitoare. De asemenea, tot în cadrul unor jocuri, copilul este introdus în atmosfera unor sarcini și situații de muncă. De la cea mai fragedă vârstă el manifestă o vie curiozitate și un interes deosebit pentru preocupările și activitățile adulților, în primul rând ale părinților, încercând să le îndeplinească, fie împreună cu părinții, fie de unul singur sau cu alți copii în forma jocurilor imitative.

Se dovedește că preșcolarul poate îndeplini cu multă sârguință sarcini proprii activității de învățare și celei de muncă, dacă acestea sunt transpuse într-o schemă de joc și dacă sunt codificate într-o formă intuitiv-concretă.

Dominant la vârsta copilăriei preșcolare, jocul va continua să rămână o componentă importantă în structura de ansamblu a sistemului personalității, chiar la vârste înaintate, prin aceasta omul dobândind atributul de *ființă litdică.*

Firește, pe măsura înaintării spre vârsta adultă, avem de-a face cu jocuri mereu mai complexe și cu o conotație socio-culturală mult mai pronunțată.

Potrivit principiului *regresiei funcționale,* esențial în cadrul mecanismelor psihologice de autoreglare, omul simte periodic nevoia de a trece de la o muncă încordată, care reclamă un mare consum energetic, la activitatea ludică, în vederea relaxării, a refacerii forțelor fizice și intelectuale.

Învățarea. Așa cum am arătat, activitatea este, în ultima instanță, modalitatea principală de adaptare a omului la mediu. Faza de acomodare a procesului adaptării, care presupune introducerea unor modificări mai mult sau mai puțin radicale în organizarea internă anterioară a personalității, se realizează pe baza învățării. Proprie întregului regn animal, învățarea devine o formă sistematică și specifică de activitate la nivelul omului, în cadrul societății.

întrucât, spre deosebire de animal, omul se caracterizează printr-o adaptare de tip *individual,* învățarea dobândește la el un rol primordial pentru o dezvoltare psihică optimă.

Genetic, creierul uman este dotat cu cea mai înaltă capacitate de condiționare și învățare, aceasta impunându-se ca una dintre aptitudinile generale cele mai importante.

în sens larg, prin învățare se înțelege trecerea unui *sistem instruibil* dintr-o stare inițială A_o, de neinstruire (slabă organizare, absența experienței necesare pentru abordarea eficientă a „situațiilor problematice", absența unor informații, a unor operații, etc), într-o stare finală A „, de instruire (pregătire), care permite realizarea unor obiective specifice de reglare.

Pentru a determina starea în care se află sistemul, procedăm la confruntarea lui cu diferite categorii de sarcini: dacă nu le rezolvă, vom spune că. în raport cu acele sarcini, se află într-o stare de totală neinstruire; atunci se trece la clapa de instruire, furnizând sistemului respectiv *informații, algoritmi și euristici* de abordare-rezolvare etc.; apoi, se trece din nou la testare, punând iarăși sistemul în fața categoriilor inițiale de situații; dacă sistemul le rezolvă integral, vom spune că el a trecut în starea de

instruire completă: dacă sistemul rezolvă doar o anumită parte din ele, spunem că sistemul a trecut într-o stare de instruire parțială; în fine, dacă nu rezolvă nici una. conchidem că învățarea, în condițiile date, a fost nulă.

în sens restrâns, prin învățare înțelegem activitatea pe care individul uman o desfășoară sistematic, într-un cadru socialmente organizat. în vederea asimilării de informații în forma cunoștințelor, a elaborării unor ansambluri de operații și deprinderi, precum și a unor capacități de înțelegere, interpretare și explicare a fenomenelor din natură și societate.

Toate acestea se constituie în ceea ce se cheamă fond sau *tezaur de experiența* — de ordin teoretic și practic -, grație căruia devine posibilă echilibrarea optimă, eficientă cu mulțimea situațiilor și solicitărilor externe. Ca urmare, învățarea poate fi definită și ca proces de achiziție a unor experiențe noi.

Pentru omul contemporan din societățile civilizate, învățarea se desfășoară înlr-un sistem instituționalizat - sistemul de învățământ - și poartă denumirea de învățare școlară sau academică. Ea devine formă dominantă de activitate pe durata învățământului general obligatoriu, care, de obicei, este cuprinsă între 6-7 și 16-17 ani. Pentru cei care continuă cu formele învățământului de profesionalizare, învățarea rămâne activitate dominantă până la vârste și mai înaintate - 23/25 de ani.

Fiind organizată gradual și diferențiat pe cicluri și profile, învățarea școlară joacă rolul principal în formarea și dezvoltarea pesonalității, mai ales în plan intelectual și profesional.

Structura psihologică a **învățării** în psihologia tradițională, învățarea era redusă cu precădere la fixarea (întipărirea), păstrarea și reproducerea informațiilor sau cunoștințelor în forma în care erau ele structurate și prezentate din afară de către subiectul-instructor. Aceasta genera un fel de echivalență: a învăța = a memora. Drept condiție obiectivă necesară și suficientă se considera repetiția („Repetiția este mama învățării"). Subiectul destinatar sau elevul era situat în relația de învățare pe o poziție pasivă, de simplu recipient, fără a manifesta vreo inițiativă sau intervenție personală în fluxul cunoștințelor furnizate de profesor. Cunoștințele însele erau privite și vehiculate ca *datum-ur*\ infailibile, închise, care trebuiau receptate, fixate și reproduse ca atare (învățare dogmatică).

O dată cu începutul celei de a doua jumătăți a secolului XX, ca urmare a afirmării cu putere a spiritului revoluției științifico-tehnice și a metodologiei sistematico-cibernetice, optica psihologiei asupra învățării s-a schimbat radical. Explozia informațională a pus în discuție statutul și stabilitatea în timp a întregului sistem de cunoștințe. Faptul că în decursul unui interval scurt de timp (aproximat la 10 ani) volumul informației în diferitele domenii ale cunoașterii se dublează, iar aproape jumătate din volumul cunoștințelor acumulate se perimează, a dus în mod necesar și la reconsiderarea structurii psihologice a învățăturii.

Aceasta va fi considerată ca o *activitate* cu structură psihologică eterogenă și complexă, ireductibilă la procesele memoriei.Asemenea procese, nu pot epuiza învățarea și se includ doar ca elemente componente ale ei, firește necesare și indinspensabile. S-a demonstrat că înseși schemele operatorii ale memoriei logice (verbale, simbolice) și ansamblul procedeelor mnemotehnice sunt rezultatul activității de învățare.

Având caracter sistemic, de integralitate. învățarea, include în structura sa, pe lângă memorie, toate celelalte procese psihice, la nivelul lor de dezvoltare-integrare în momentul dat. Se stabilește astfel o relație circulară, de dependență și condiționare reciprocă, între învățare și dezvoltare: învățarea este principalul factor și mecanism al dezvoltării, calitatea și eficiența ei determinând ritmul și nivelul de elaborare al diferitelor componente psihice particulare. La rândul său, dezvoltarea se transformă în factor mediator intern al învățării: cu cât ea se ridică pe trepte mai înalte, cu atât învățarea devine mai rapidă și mai eficientă, și invers.

Revenind acum la structura psihologică a învățării, putem spune că ea presupune participarea și interacțiunea următoarelor procese psihice (bineînțeles, fără a exclude memoria): a) percepția; b) reprezentarea; c) gândirea; d) atenția; e) voința; f) motivația.

a) Orice activitate sau acțiune de învățare începe cu *perceperea* materialului ce se urmărește a fi luat în stăpânire de către subiect. Prima condiție ca materialul respectiv să fie reținut și integrat în fondul experienței anterioare este aceea ca el să fie perceput integral și corect, fără omisiuni sau deformări. Ca urmare, instructorul trebuie să codifice și să prezinte materialul de învățare pe porții sau secvențe adecvate particularităților și capacității senzorial-perceptive a subiectului-destinatar. Este recomandabil ca, în acest caz, efortul de detecție, discriminare și identificare să fie minim, pentru a-l economisi în favoarea proceselor ulterioare de prelucrare/înțelegere și integrare. Datele realității școlare arată că numeroase erori și dificultăți ale elevilor, din toate ciclurile, în asimilarea cunoștințelor la diferite obiecte de învățământ, sunt de natură perceptivă, având la origine false discriminări și false identificări. Cunoașterea de către instructor (profesor) a mecanismelor și legilor percepției este o cerință psihologică importantă pentru organizarea și prezentarea optimă a materialului de învățare. Aici trebuie reținut că dificultățile de percepție sunt cu atât mai mari, cu cât învățarea se desfășoară la o vârstă mai mică sau la un ciclu de instruire inferior.

b) Reprezentarea însoțește și se manifestă în paralel cu percepția. Diferitele secvențe și elemente ale materialului de învățare, pe măsură ce sunt receptate, activează sau generează reprezentări suplimentare, de tip asociativ — prin asemănare, prin contrast sau contiguitate spațio-temporală. Acestea, de regulă, facilitează asimilarea noilor informații (cunoștințe) și asigură o bază mai largă de integrare a lor. De aceea, se poate afirma că un proces de învățare se va desfășura cu atât mai bine, cu cât, pe baza materialului prezentat, pot apărea reprezentări mai bogate și mai variate. în generarea reprezentărilor suplimentare care acompaniază procesul de percepere a materialului de învățare, se implică și imaginația, atât în forma sa reproductivă, cât și în cea creatoare. Ca urmare, atât diferitele secvențe și elemente componente, cât și materialul, în ansamblu, sunt puse în relații și combinații noi, sporindu-le valențele cognitiv-instrumentale. De aceea, se recomandă ca, prin modul de prezentare a materialului, să se incite și să se stimuleze cât mai mult imaginația destinatarilor.

c) O dată trecut de barierele percepției, materialul de învățare este supus unor prelucrări ample din partea *procesului gândirii*. Gândirea asigură *înțelegerea* a ceea ce se învață, respectiv: semnificația entităților informaționale codificate imagistic-figural, verbal sau simbolic; relațiile logice dintre secvențele și elementele prezentate serial-succesiv sau simultan-configurațional; valoarea cognitivă și instrumental-aplicativă, a

informațiilor recepționate. Apoi, în învățare, sunt implicate formarea și operarea cu noțiuni, formularea și operarea cu principii și legi de diferite grade de generalitate; raționamentul în principalele sale forme - inductivă, deductivă și analogică; rezolvarea de problemele care implică relaționarea transformărilor de tip algoritmic și euristic, a celor de tip convergent și divergent, etc. în concepția actuală, sub aspectul său calitativ, de conținut, învățarea trebuie să fie dominată de către gândire și nu de către memorie, cum se credea anterior. Dar pentru aceasta, procesul învățării se cere a fi organizat și realizat pe baza principiilor esențializării, problematizării și instrumentalizării. Potrivit acestor principii, cunoștințele nu trebuie prezentate ca entități finite rigide, ci ca entități vii, evolutive, variabile, relative, la care subiectul supus instruirii poate ajunge pe cont propriu, pornind de la anumite repere și criterii oferite de instructor. Totodată, noțiunile, schemele operatorii, formulele, nu trebuie privite *in sine,* în legătură cu diferite sarcini, situații, care urinează să fie abordate și rezolvate, în plan teoretic sau practic. Astfel, procesul învățării va include, obligatoriu, veriga *aplicării,* fiecărei noțiuni fiindu-i dezvăluită dimensiunea sa instrumentală: ce anume se poate face cu ea și pe baza ei, în cadrul interacțiunii generale a subiectului cu lumea externă. Drept criteriu esențial de evaluare a nivelului de instruire se impune a fi luat nu atât volumul, în sine, de informații și cunoștințe, cât, mai ales, instrumentalitatea lor, ce poate realiza subiectul, în planul aplicațiilor teoretice și practice, cu o anumită noțiune. Or, valoarea aplicativă a unei cunoștințe este cu atât mai mare, cu cât ea este mai bine asimilată și integrată în structurile operatorii ale gândirii.

d) *Atenția* este o premisă și o condiție absolut necesară a desfășurării optime a învățării. Participarea ei trebuie să fie permanentă, pe toată durata și în toate fazele învățării, de la receptarea materialului și până la integrarea lui în tezaurul memoriei. Scăderea nivelului de concentrare și fluctuațiile atenției figurează printre cei mai serioși factori perturbatori ai învățării, generând atât lacune și erori, cât și superficialitate în fixarea-integrarea materialului. Durata ședințelor de învățare trebuie stabilită în funcție de durata concentrării în sfera atenției voluntare, care, după cum se știe, depinde de vârstă și de starea fiziologică a creierului. Condiționând esențial calitatea învățării, atenția voluntară este influențată și dezvoltată prin învățare. Sarcinile de învățare școlară și academică fac permanent apel și solicită atenția. În clasele mici (I-IV), fixarea, concentrarea și comutarea atenției sunt susținute de întăririle verbale periodice ale învățătorului. Se recurge, de asemenea, la jocuri didactice speciale „de atenție", care - nesolicitând atât de intens procesele intelectuale și neducând la un consum mare de energie nervoasă — creează condiții interne mai propice pentru exersarea și consolidarea mecanismelor voluntare ale concentrării și stabilității atenției.

e) *Motivația* reprezintă o componentă de importanță majoră în structura activității de învățare. Ca și în cadrul activității în general, ea se include ca factor *declanșator, direcționator* (de orientare) și *susținător-potențator.* Ca formă de activitate integrală, învățarea este funciarmente motivată, ea izvorând sau corespunzând unor stări de necesitate, unor sarcini de adaptare a individului la mediu și de autoreglare. Tot ceea ce învață un individ trebuie să-i servească în rezolvarea diferitelor probleme profesionale și de viață. Forma primară de motivație, din care își trage obârșia învățarea, este instinctul curiozității, care se manifestă prin intermediul comportamentului reflex-necondiționat de

orientare-investigare (explorare) a ambianței. Acest comportament este cu atât mai frecvent și mai complex, cu cât organismul animal se situează pe o treaptă mai înaltă a evoluției fllogenetice. La om. el se restructurează prin comutarea mecanismelor lui de reglare la nivel cortieal, conștient. Curiozitatea acționează ca impuls intem, care detemiină individul să se deschidă față de influențele externe și sd caute noul.

Cea mai puternică formă de manifestare a curiozității se înregistrează în perioada copilăriei și adolescenței. La această vârstă, individul este cel mai dornic de a ști, de a afla lucruri noi despre tot ceea ce-l înconjoară. Prin acest impuls al curiozității, copilul se lasă cu plăcere antrenat în situațiile de învățare menite să-i furnizeze răspunsuri la numeroasele întrebări pe care și le pune. Dacă motivele curiozității sunt satisfăcute în mod adecvat evitându-se fenomenele de saturație și plictiseală, ele se structurează ca interese și trebuințe intriseci de cunoaștere.

Activitatea de învățare se întemeiază, atât pe o motivație *intrinsecă* integrată în însăși structura ei (de exemplu, interesul și trebuința de a cunoaște, de a ști, vocația pentru o anumită profesiune etc), cât și pe o motivație *extrinsecă* (întăriri administrate din afară, în formă de recompense — materiale sau psihologice — și pedepse). Diferența dintre eficiența învățării concret motivate și a celei vag motivate a fost demonstrată experimental. În cazul în care un material se prezintă pentru învățare în mod neutru, rezultatul va fi mediocru sau slab; în schimb, dacă înainte de prezentarea materialului, subiecților li se dă un set de întrebări sau de probleme la care ei nu pot răspunde, iar după aceea li se prezintă materialul a cărui însușire permite găsirea răspunsurilor corecte, rezultatele devin considerabil mai bune. Astfel, s-a introdus conceptul de „set motivațional'Xmoriwjfwna/ *set),* alături de cel de „ set de *imi&ție"(learning set).*

O importanță deosebită în formarea bazei molivaționale proprii a activității de învățare o are metoda folosită de instructor. O metodă rigid-dogmatică, în cadrul căreia elevul nu are o libertate de inițiativă și de gândire, trebuind doar să recepteze și să memoreze ceea ce i se prezintă, duce treptat la dezvoltarea unei motivații negative, care determină o reacție aversivă față de obiectul învățării. Dimpotrivă, o metodă care stimulează inițiativa și imaginția sau gândirea proprie duce treptat la structurarea unui interes autentic pentru domeniul dat.

Mecanismele și legile învățării Problema mecanismelor care stau la baza învățării a fost mult controversată în psihologie și psihofiziologie. Trebuie spus că această problemă nu s-a pus în toate orientările psihologice, ci numai în cele care recunoșteau caracterul evolutiv al psihicului, respectiv, în asociaționism, în behaviorism, în structuralismul genetic, în funcționalism, în interacționismul sistemic.

Totodată, se impune precizarea că elementele care se puneau la baza rezolvării acestei probleme au variat atât în timp, cât și de la o orientare la alta. Astfel, s-au elaborat mai multe teorii, cele mai importante fiind: *teoria urmelor, teoria imprimării, teoria plasticității cerebrale, teoria condiționării, teoria ansamblurilor celulare și teoria conexiom'slă.*

Teoria urmelor este cea mai veche, ea fiind enunțată prima dală în sec.XVII, de către cercetătorii englezi Prestley și Hartley, precursorii asociaționismului. în esență, această teorie se bazează pe fenomenul de postefect al undei de excitație pe traseele nervoase. Acțiunea oricărui stimul generează, în interiorul rețelelor neuronale,

potenţiale bioelectrice, care se menţin un anumit timp şi după încetarea ei. Aceste potenţiale reziduale se constituie în „urme" sau „peceţi" ale stimulilor externi şi ele pot fi întărite atât prin repetarea în timp, la diferite intervale, a stimulilor respectivi, cât şi prin reiterarea circulară în interiorul reţelelor reverberante. Prin intermediul acestor „urme", materialul de învăţare se transformă în „dat" de memorie, devenind recognoscibil (la reapariţie) sau reproductibii (în absenţă).

Teoria imprimării are la bază ideea reflectării pasive, de tip fotografic, susţinută de J. Miiller, Helmholltz, G. Fechner, presupunând că receptorii îndeplinesc rol de selectori şi filtre ale fluxurilor energetice emise de acţiunea stimulilor externi (materialul de învăţare), iar structurile cerebrale îndeplinesc rolul de peliculă sau placă fotosensibilă, vibro sau acustico-sensibilă, mecano-sensibilă, termo-sensibilă care imprimă şi păstrează, prin intermediul unor fixatori proprii, elementele materialului prezentat. Imprimarea se deosebeşte de potenţialul bioelectric de urmă prin legătura ei intimă cu structura substanţială a creierului, căreia i se atribuie proprietatea impresionabilităţii.

în prezent, în sprijinul acestei teorii se aduc argumente furnizate de cercetările asupra bazei biochimice a memoriei de lungă durată. Din infrastructura neuronală, în calitate de elemente care fixează şi conservă „imprimatele" stimulărilor externe fac parte aminoacizii, respectiv, ADN şi ARN,

Teoria plasticităţii cerebrale, enunţată iniţial de H.Jackson, a fost dezvoltată ulterior în lucrările lui Lashley (1929, 1950), Luria (1947, 1958), Kaas (1991, 1995), Kolb (1995) ş.a. Ea se întemeiază pe date clinice (compensarea şi reconstrucţia funcţiilor psihice destructurate sau abolite în urma leziunilor localizate, în focar, ale scoarţei cerebrale) şi pe date experimentale obţinute cu ajutorai imageriei reomagnetice (IRMN). Ideea sa de bază rezidă în aceea că, în timpul procesului de învăţare, în funcţie de natura modală (imagistico-figurală, verbal-simbolică, alfanumerică) a codificării informaţiei de la intrare, precum şi de gradul sau nivelul la care se face prelucrarea informaţiei recepţionate, au loc modificări spaţial-topografice diferenţiate în cadrul structurilor cerebrale, care se constituie în „modele" sau „hărţi" cu funcţie de reproducere/reprezentare, în raport cu clementele materialului dat. Pe măsură ce conturile acestor modele devin mai clare şi mai stabile, materialul învăţat se păstrează mai bine şi se reactualizează mai uşor. între gradul de consolidare a modelelor şi frecvenţa aplicării sau utilizării materialului învăţat în activitatea cotidiană există o relaţie de dependenţă logaritmică: Mi ≃ klogF, unde Mi = gradul de pregnanţă al modelului intern, k = o constantă care depinde de pragurile diferitelor straturi corticale, iar F = frecvenţa folosirii materialului învăţat anterior.

Teoria plasticităţii conferă un caracter dinamic, variabil configuraţiei spaţio-topografice a creierului, postulând posibilitatea modulării ei în concordanţă cu distribuţia evenimentelor externe.

Teoria condiţionării, formulată de 1. Pavlov şi dezvoltată de Ivanov Smolenski, Skinner, Konorski, Huli, Ililgard, Bruner ş.a. , pune la baza învăţării principiul semnalizării şi formarea prin întărire (motivaţie) a legăturilor temporare între stimuli (situaţii) şi răspunsuri (acte comportamentale). Legătura temporară este descrisă sub forma unui *traseu selectiv* de transmitere şi circulaţie a excitaţiei între două sau mai multe zone centrale (corticale) corespunzătoare fie acţiunii unor stimuli necondiţionaţi (biologiceşte necesari - hrană, sex, apărare) şi condiţionaţi (asociaţi), atunci când cel din urmă îi preced pe cei dintâi semnalizându-le apariţia, fie acţiunii doar a stimulilor

în sine neutri, dar integrați într-o situație cu valoare adaptativă. Prin intermediul semnificației adaptative a stimulilor (situațiilor) și al întăririi, teoria condiționării reușește să introducă o distincție importantă între învățare și memorie: învățarea este privită prin prisma necesităților adaptării la mediu, implicând obligatoriu achiziția sau formarea de acte comportamentale noi cu valoare instrumental-adaptativă; în schimb, memoria este considerată ca proces de depozitare, păstrare și actualizare a evenimentelor în sine, fără a fi obligatoriu ca acestea să fie integrate sau subsumate unor acte instrumentale specifice. Esențial pentru învățare devine sistemul de transformări și operații pe care subiectul reușește să le aplice conținuturilor informaționale stocate.

Așa cum sublinia C.Huli (1953), în condiționare accentul se pune pe formarea unor *pattem-un* comportamentale adecvate situațiilor concret-individuale, cu posibilitatea categorializării treptate, adică a extinderii aplicabilității lor la alte situații asemănătoare.

Teoria condiționării subordonează apoi învățarea principiului încercărilor și erorilor, și principiului întăririi (recompensă - pedeapsă). Aceasta dovedește încă o dată faptul că accentul se pune pe latura instrumental-executivă, adică pe elaborarea unor sisteme de operații și deprinderi intelectuale și motorii.

Teoria ansamblurilor celulare a fost elaborată de D.O. Hebb (1948) și împărtășită de numeroși cercetători (Hubel șiWiesel, 1965; Kandel și Spencer, 1968; Eccles, 1980). În lumina acestei teorii, mecanismul învățării constă în formarea unor serii sau ansambluri funcțional omogene de neuroni, atât pe orizontală, corespunzător diversității modale a fluxurilor informaționale, cât și pe verticală, corespunzător gradului sau nivelului de generalitate la care se produce integrarea modală și plurimodală. Fiecare clasă a sarcinilor sau seturilor de învățare se leagă de câte un asemenea ansamblu celular. Comunicarea dintre ansamblurile celulare individuale asigură sistematizarea și unificarea în timp — succesiv sau simultan - a secvențelor de informație sau de execuție, precum și transferul de experiență de la o situație la alta, de la un domeniu la altul.

Teoria conexionistă, lansată în circuitul științific după anii'80, din direcția științelor cognitive (P'. Sutherland), interpretează mecanismul învățării pe baza logicii interne a creierului, care pune în funcțiune operatori specifici de selectare și conectare a elementelor neuronale. Conexiunile interaeuronale stabilite pe baza operatorilor logici duc în final la formarea unor sisteme funcționale de tip *computer,* care procesează și sistematizează materialul de învățare în conformitate cu anumite criterii de ordin semantic-cognitiv și pragmatic-instrumental.

A învăța devine, în acest caz, sinonim cu a stabili conexiuni logice, inteligibile și adaptative, între neuroni și grupe de neuroni, la nivelul creierului ca sistem integral. Calitatea conexiunilor interneuronale depinde de gradul de organizare, (incluzând aici și parametrul accesibilității), de metoda de prezentare și testare-aplicare, precum și de caracteristicile individuale ale creierului - capacitatea de admisie, capacitatea de procesare/rezoluție și capacitatea de engramare-integrare.

Sistemele de conexiuni interneuronale se diferențiază și se specializează în concordanța cu natura conținutului și caracteristicile codificării materialului de învățare. Formarea lor se subordonează principiului *input-output,* incluzând o legătură cu zonele receptoare periferice, un set de legături intermediare, la nivelul centrilor subcorticali, o legătură descendentă cu blocul de execuție (reacțiilor de răspuns) și în fine, o legătură inversă , între blocul de execuție și blocul de comandă. Astfel, la nivelul

creierului, învățarea își găsește atât concretizarea cât și suportul material în *pattem-xm* specifice de conexiuni interneuronale, care, la rândul lor, se articulea2ă unele cu altele, potrivit operatorilor logici care structurează elementele într-un domeniu al cunoașterii (ex., în domeniul fizicii sau matematicii) sau al unei activități (profesiuni) practice.

Legile învățării. Ca activitate cu caracter fbrmativ-structurant, învățarea se subordonează, *legii generale a dezvoltării.* Aceasta înseamnă că desfășurarea ei are un caracter ascendent și gradual, mergând de la inferior la superior, de la simplu la complex, de la ușor la greu. de la concret la abstract, de la individual (particular) la general (universal).

Întinzându-se pe o lungă perioadă de timp, conținutul activității de învățare se împarte logic în cicluri, etape și secvențe organizate serial, într-o succesiune legică, bine determinată. Caracterul gradual al desfășurării învățării reflectă și respectă stadialitatea dezvoltării psihice a omului: trecerea la o etapă următoare, considerată superioară, nu se poate tace fără parcurgerea etapelor anterioare, considerate inferioare. De aici, rezultă necesitatea unei riguroase selecții și planificări a materialului și sarcinilor de învățare.

Pe lângă legea generală a dezvoltării, învățarea se întemeiază și este guvernată de acțiunea unor legi proprii. La cele mai importante dintre aceste legi ne vom opri în cele ce urmează.

Legea receptivității optime susține că diferitele conținuturi informațional-cognitive, procedee instrumentale intelectuale, deprinderi senzorio-motorii etc, pentru a fi asimilate și integrate ca .. bunuri" interne proprii ale subiectului, trebuie să fie prezentate la momentul prielnic, potrivit. Acesta constă în disponibilitatea psihofiziologică cea mai bună a subiectului, care depinde de vârstă și de evoluția ontogenetică anterioară.

Dacă o anumită sarcină de învățare se prezintă înainte de momentul receptivității optime, rezolvarea ei este împiedicată de ineficienta pregătire psihofiziologică internă a subiectului; dacă se prezintă mai târziu de acest moment, rezultatele vor fi de asemenea slabe, datorită tocirii sensibilității față de ea. Acest fapt, îndelung observat și verificat în cadrul experienței cotidiene, a dus la formularea dictonului: „ Ceea ce Ionel nu a învățat. Ion nu va mai învăța niciodată". Concluzia ce se degajă din legea receptivității optime este aceea că învățarea trebuie începută încă din primele zile după naștere și strict corelată cu transformările evolutive care se produc succesiv în plan psihofiziologjc general.

Legea semnificației și selectivității exprimă dependența curbei învățării diferitelor materiale și conținuturi de importanța pe care o prezintă ele pentru subiect și de seturile motivaționale, de întâmpinare și de anticipare ale acestuia. Atât observațiile cotidiene, cât și datele cercetărilor experimentale atestă că subiectul uman, indiferent de sex și vârstă, se implică cu atât mai profund într-o sarcină de învățare și obține rezultate cu atât mai bune, cu cât sarcina respectivă prezintă o importanță mai mare pentru el, și invers. Iar importanța derivă atât din natura și conținutul sarcinilor de învățare, cât și din particularitățile structurii psihice interne a indivizilor. Astfel, în fața aceluiași material de învățare, diferiți subiecți vor avea grade de implicare afectiv-motivaționale diferite și selectivități diferite în raport cu o parte sau alta, cu un element sau altul al materialului respectiv.

În cadrul învățării școlare, legea semnificației și selectivității se va manifesta prin intermediul structurării intereselor de cunoaștere și a aspirațiilor profesionale. Ea va

determina în plan individual fenomenul de ierarhizare a valorilor pragurilor de admisie-stocare-integrare în raport cu diferitele obiecte din planul general de învăţământ: scăzute pentru anumite discipline (preferate), valori medii pentru altele (tolerabile) şi valori crescute pentru celelalte (rejectabile). Efectul diferenţial al acţiunii legii semnificaţiei selectivităţii se amplifică progresiv dinspre vârsta şcolară mică spre vârstele şcolare mari şi ei se concretizează în constituirea modelului *evantai* al orientărilor şi opţiunilor profesionale.

Legea efectului a fost desprinsă pe bază experimentală şi formulată de Thorndicke (1932). Ea postulează că, în cursul învăţării, selectarea reacţiilor de răspuns, a actelor comportamentale finaliste se face în virtutea efectului lor; *pozitiv* sau *negativ*. Se constată astfel că, pe fondul acţiunii generale a principiului *încercărilor şi erorilor,* tinde în mod constant să crească frecvenţa reacţiilor şi acţiunilor corecte şi, corespuzător, să descrească frecvenţa răspunsurilor şi acţiunilor eronate. în primul caz, efectul acţionează ca întărire pozitivă, fixând şi consolidând răspunsurile care l-au generat; în cazul at doilea, efectul acţionează ca întărire negativă, slăbind şi, în final, anulând răspunsurile care l-au produs.

În urma experimentelor pe animale, Thorndicke a conferit legii efectului un caracter automat şi necondiţionat, ea singură „ducând pe umerii săi" întregul proces al învăţării . La nivelul fiinţei umane legea suferă însă o restructurare esenţială: ea îşi pierde caracterul automat, realizându-se pe baza analizei şi evaluării conştiente, critice a rezultatelor unei secvenţe de învăţare şi a desprinderii unor criterii obiective de verificare şi disociere între *corect* şi *eronat*.

Legea transferului exprimă legătura pozitivă, de facilitare reciprocă, ce se stabileşte între diferitele conţinuturi şi secvenţe ale învăţării. De exemplu: învăţarea algoritmului adunării facilitează învăţarea ulterioară a algoritmului înmulţirii, după cum învăţarea algoritmului scăderii facilitează asimilarea algoritmului împărţirii; învăţarea unei limbi romanice facilitează însuşirea unei alte limbi romanice; efectul de facilitare este cu atât mai mare, cu cât domeniile abordate sunt mai apropiate; învăţarea mersului pe bicicletă înlesneşte învăţarea mersului pe motocicletă; învăţarea şotatului uşurează învăţarea pilotajului. În exemplele de mai sus se constată că transferul se realizează între conţinuturi şi secvenţe de învăţare apropiate, care au scheme sau note definitorii, asemănătoare. Acesta este tipul de transfer cel mai frecvent, pe care-l numim *specific*. Există însă şi un al doilea tip de transfer, care are la bază relaţia de analogie şi schema raţionamentului analogic şi pe care îl numim *nespecific*. Prin intermediul său. la nivelul mecanismelor interne ale învăţării, se creează un amplu spaţiu conexional-combinatoric, care permite găsirea de apropieri şi similitudini între domenii îndepărtate, care. aparent, nu au nimic comun unele cu altele.

În plan obiectiv-extern. legea transferului impune necesitatea organizării şi realizării învăţării pe relevarea şi conştientizarea de către cel care învaţă a unor criterii de stabilire a asemănării şi analogiei între fenomene şi evenimente.

Legea interferenţei exprimă influenţa negativă, perturbatoare pe care un anumit conţinut sau tip de material de învăţare o exercită asupra însuşirii unui alt conţinut sau material. O cantonare excesivă în sfera învăţării intuitiv-eoncretc sau senzorio-motorii, de pildă, duce la îngreunarea desfăşurării învăţării conceptuale, simbolic-abstracte.

Cel mai puternic însă, interferenţa în învăţare se concretizează în tendinţa cunoştinţelor şi experienţelor mai vechi de a îngusta sau închide calea asimilării cunoştinţelor şi experienţelor noi (rigiditatea şi conservatorismul structurilor funcţionale).

De aici necesitatea să se renunțe la procedeele dogmatice în învățare, aceasta trebuind să se realizeze pe baza principiilor flexibilizării structurilor și relativizării cunoștințelor.

Legea sistemicității derivă din modul de organizare funcțională internă a însuși creierului uman. care se cartacterizează prin conexiuni și interdependențe între toate elementele neuronale și între toate formațiunile nervoase constituente. Caracterul intrinsec al acestei legi este dovedit și de faptul că, chiar în condițiile prezentării unui material slab structurat, fragmentat, dispersat, fiecare subiect tinde să-i dezvăluie legăturile logico-semantice între elemente și să-l închege într-o unitate sistemică. Cu alte cuvinte. învățarea unui material devine cu atât mai ușoară și mai eficientă, cu cât aceasta are un caracter mai bine organizat și sistematizat și invers.

Formele sau tipurile învățării. în literatura psihologică se întâlnesc clasificări diferite ale formelor de învățare, cele mai multe având la bază criterii de conținut (Hilgard și Montpellier) sau criterii legate de volumul și importanța achizițiilor în structurarea și reglarea comportamentului (R.Gagnè).

Prin aplicarea criteriilor de conținut au fost desprinse și identificate următoarele tipuri de învățare:

• *habituare sau învățarea* prin obișnuire. care se manifestă, fie în cadrul adaptării senzoriale, fie în plan psiho-afectiv, ca atenuare sau estompare treptată a efectului inițial - pozitiv sau negativ - al unui stimul, ca urmare a prelungirii în timp a acțiunii lui sau a creșterii frecvenței lui în câmpul nostru perceptiv;

• *învățare prin condiționare de tip clasic (pavlovian),* care se realizează, fie în planul *primului sistem de semnalizare* (legătură temporară între doi stimuli fizici - unul necondiționat biologicește necesar, și altul condiționat, lipsit de importanță biologică intrinsecă, dar pe care o dobândește prin asocierea cu cel necondiționat), fie în planul celui de-al *doilea sistem de semnalizare* (legătură între stimulii fizici concreți și denumirile lor verbale, așa cum se întâmplă în formarea conceptelor sau în învățarea discriminatorie a formelor, sau legătură înlre doi stimuli verbali - verbo-verbală -, pe baza căreia se stabilesc raporturi semantice între cuvinte);

• *învățarea prin condiționare instrumentală sau de tip skinnerian,* care constă în stabilirea unei legături adaptative între secvențele comportamentale și elementele situației externe (problematice) potrivit distribuției întăririlor — recompensă sau pedeapsă);

• *învățarea perceptivă,* extrem de importantă atât sub aspect cognitiv, ea fiind implicată în însușirea sistemelor de semne, simboluri și forme, care se utilizează în diferitele științe, cât și comportamental, prin identificarea și interpretarea stimulilor și codurilor figurale prin prisma stărilor de necesitate și a sarcinilor de reglare aflate în fața subiectului;

• *învățarea motorie,* care constă în articularea mișcărilor simple, singulare în sisteme funcționale unitare, integrate, fie cu valoare instrumentală, subordonate rezolvării unor sarcini de muncă, de pildă, fie cu valoare finalistă în sine, cum este cazul sistemelor motorii din activitatea sportivă și din balet. învățarea motorie stă la baza formării deprinderilor, ca verigi executive esențiale ale activității de muncă. Caracteristicile definitorii ale unei asemenea deprinderi sunt: • legătura selectivă și stabilă cu anumite categorii de sarcini și de obiective (scopuri); • înalta diferențiere, individualizare și specializare a schemelor logice interne pe care se bazează organizarea lor; • gradul înalt de consolidare și automatizare și trecerea desfășurării lor de la nivelul reglajului voluntar, la nivelul celui involuntar; • eficiența performanțială în

condițiile date; • relativa rigiditate și rezistență la schimbare (restructurarea oricărui sistem de deprinderi se realizează cu dificultate și anevoie).

• *învățarea verbală* , care, pe de o parte, înlesnește formarea și îmbogățirea în timp a vocabularului intern, iar pe de altă parte, asigură dezvăluirea și fixarea legăturilor semantice și sintactice (logico-gramaticale) între cuvinte. Ea se poate realiza prin diferite modalități: condiționare, asociere, definiție, comparație, combinație, derivație etc. Datorită faptului că limba și, respectiv, limbajul este principalul instrument de codificare (fixare) și transmitere a conținuturi lor intbrmațional-cognitive și a sistemelor de valori, principii și norme, învățarea verbală dobândește o importanță excepțională pentru dezvoltarea psihică de nivel superior, specific uman.

Aplicarea criteriilor privitoare la volumul și importanța achizițiilor în structurarea și reglarea comportamentului a permis diferențierea următoarelor tipuri principale de învățare:

• *învățarea de semnale,* pe baza căreia se stabilește valoarea social-convențională de semnalizare, atât a unor stimuli fizici concreți, cât și a unor forme artificial create pentru reglarea comportamentelor în anumite situații (ex. semnale de circulație).

• *învățarea legăturilor între semnificația stimulilor de orice gen și răspunsuri* (se realizează, atât în mod individual, pe baza încercărilor și erorilor, cât și în mod organizat, în cadru social specific, prin intermediul unor instructaje și reguli; exemplul cel mai concludent al acestui din urmă tip de învățare îl constituie^/rawtf/e *condiționate,* în schema cărora, semnificația stimulului se modifică în funcție de contextul în care este inclus: într-un anumit context, stimulul este urmat de răspuns sau acțiune din partea subiectului, în alt anumit context, răspunsul la el trebuie reținut, inhibat);

• *învățarea discriminantă,* în cazul căreia subiectul conștientizează și-și însușește diferite seturi de criterii și etaloane de comparare-evaluare a dimensiunilor și obiectelor din jur,

• *învățarea de concepte,* care asigură înțelegerea, interpretarea și aplicarea conținutului noțiunilor științifice din diferite domenii ale cunoașterii; ea duce la structurarea piramidei noțiunilor, care formează axul central al gândirii logice;

• *învățarea de principii, reguli și legi,* prin intermediul cărora se asigură trecerea de la gândirea descriptiv-constatativă la gândirea interpretativ-explicativă, generatoare de ipoteze și teorii;

• *învățarea de tip rezolutiv,* care constă în însușirea și formarea unor seturi de algoritmi, euristici și strategii adecvate abordării și rezolvării diferitelor clase de probleme. Ea se poate desfășura, fie conform principiului încercare-eroare, fie principiului inductiv, din aproape în aproape spre a se ajunge la descoperirea unui mod de operare generalizat, fie pe bază de reguli date la început și deductiv, aplicând succesiv regula generală la probleme particulare. Important în cadrul acestei forme de învățare este să se releve și să se însușească criterii de clasificare a tipurilor de probleme și de recunoaștere a apartenenței problemelor ce vor fi întâlnite ulterior la o anumită categorie.

în prezentarea formelor învățării, s-a recurs la modelul piramidal (Gagne, Ball). Aceasta permite să se facă o serie de constatări și interpretări interesante, ca de pildă:

• Formele mai simple, dispuse la baza piramidei (ex., învățarea prin condiționare clasică și instrumentală), au frecvență mai mare în comportamentul cotidian decât cele complexe;

• Formele complexe, situate la niveluri superioare ale piramidei, se constituie pe baza celor simple și le integrează;

• în elaborarea diferitelor forme de învățare există o anumită continuitate, ceea ce presupune o succesiune logică de etape și stadii;

• Componentele unei forme specifice de învățare se conectează între ele după criterii logice (asemănare, contrast, grad de generalitate etc), alcătuind o organizare sistematică (T. Podar, 1993).

In condițiile exploziei informaționale actuale, în organizarea învățării accentul principal se comută tot mai mult de la conținuturi - respectiv, cunoștințe - la procedee și modalități de orientare și dobândire independentă a informațiilor necesare într-o situație sau alta. Accentul trece de la *ce* (ce să învățăm), la *cum* (cum să învățăm), învățarea trebuind să ducă nu la simple acumulări de informații, ci la formarea unor capacități de orientare, de gândire și creativitate, la flexibilizarea structurilor cognitive și atitudinale, pentru a permite adaptarea optimă la rapiditatea schimbărilor în lumea în care trăim.

Activitatea de muncă. Activitatea de muncă reprezintă, în plan evolutiv, ontogenetic, forma finală și superioară de structurare și desfășurare a relației dintre om și natură. Ea se impune ca dominantă la vârsta adultă, devenind cadrul obiectiv principal în care se probează și se validează potentele și capacitățile reale ale indivizilor, prin raportarea la anumite exigențe, criterii și etaloane de performanță stabilite social.

Spre deosebire de joc și învățare, care doar în mod indirect sunt legate și răspund la o motivație de tip existențial, munca izvorăște tocmai dintr-o asemenea motivație și vine nemijlocit în întâmpinarea ei. Mediul în care a trebuit să trăiască și să se adapteze omul încă de la apariția sa nu a oferit și nu oferă de-a gata nici hrana și apa necesare vieții, nici adăpost, nici îmbrăcăminte. Toate acestea trebuiau căutate și dobândite încă de la început printr-un efort și consum de energie, într-un timp mai scurt sau mai îndelungat, cu mijloace (unelte) mai simple sau mai complexe, individual sau în grup, prin conjugarea eforturilor sau prin repartiția acestora, în vederea atingerii unui scop sau altul.

Astfel, într-o primă definiție, putem spune că activitatea de muncă este un raport între om și natură (mediul ambiant), determinat și subordonat satisfacerii nevoilor biologice și materiale vitale, de care depinde supraviețuirea și perpetuarea speciei.

In etapa inițială a existenței umane, activitatea de muncă se reducea esențialmente la a descoperi „bunurile" de consum și de a le utiliza în forma lor naturală. Treptat, pe măsura dezvoltării psihice, omul a început să-și dea seama de capacitățile sale creatoare, pe baza cărora să treacă de la simpla descoperire a darurilor naturii la producerea activă a celor necesare traiului. Aceasta avea să-și găsească mai întâi expresia în preocupări pentru crearea și perfecționarea uneltelor, iar, apoi, în cristalizarea înțelegerii necesității de organizare a muncii, prin diviziunea și specializarea sarcinilor și rolurilor.

Munca și-a adăugat astfel o dimensiune nouă — cea *transformativă* . Pe baza ei, omul întreprinde asupra „obiectelor" și „datum-urilor" din natură anumite transformări, menite a le adapta și a le face să corespundă mai bine necesităților și dorințelor sale. Corespunzător, definiția formulată mai sus se va completa : *munca este un raport între om și natură,* în cadrul căruia omul dobândește și utilizează produsele naturii în forma în care sunt date sau le supune unor transformări și adaptări pentru a satisface mai bine nevoile și scopurile sale.

în fine, raportul om-natură evoluează către cel de-al treilea stadiu, în care omul treace la *imaginarea* și *crearea* unor obiecte și produse cu totul noi, inexistente ca atare în natură și care, istoricește, se vor constitui într-o „natură" paralelă, pe care o numim cultură materială și care va tinde să dețină rolul principal în determinismul psihicului uman.

Luând în considerație și dimensiunea creativității, ajungem la definiția completă a activității de muncă: activitatea de muncă este o formă fundamentală de relaționare a omului cu mediul ambiant, subordonată rezolvării problemelor existențiale individuale și colective și concretizată în descoperirea în natură a bunurilor biologicește necesare, transformarea *„obiectelor"* naturale în concordanță cu nevoile și scopurile urmărite, crearea de noi obiecte și bunuri, inexistente ca atare în natură.

Din punct de vedere structural, activitatea de muncă ne dezvăluie două laturi strâns corelate: una *obiectivă* și alta *subiectivă*

Imatura obiectivă rezidă în existența unor categorii de sarcini ce trebuie îndeplinite într-un anume fel, la un anumit standard cantitativ și calitativ, anumite obiective ce trebuie atinse. Latura obiectivă este structurată și impusă social-istoric și se prezintă ca o realitate independentă de indivizi și se diferențiază și se individualizează pe domenii și specializări. În interiorul fiecărui domeniu și specializări, sarcinile se diferențiază și se organizează ierarhic în funcție de nivelul de complexitate și dificultate, fiecare reclamând niveluri de competență diferite. După conținutul și natura lor, sarcinile obiective impun delimitarea a două forme de muncă: *munca centrată pe sarcini și produse de ordin material (fizic)ș\ munca centrată pe sarcini și produse de ordin spiritual* împărțirea trebuie considerată relativă, pentru că elemente ale muncii fizice se implică în munca intelectuală, după cum și invers.

Latura subiectivă constă și dintr-un ansamblu unitar și integrat de disponibilități, abilități și capacități, pe care un individ trebuie să le posede la momentul dat pentru a se putea angaja într-un domeniu specific de sarcini și solicitări.

În raport cu diferitele domenii existente în plan obiectiv există anumite înclinații și predispoziții înnăscute, care fac ca, în plan individual, să se manifeste tendințe și orientări diferite în raport cu una și aceeași profesiune. Ponderea principală în structura psihologică internă proprie unei profesiuni sau alteia revine însă contribuției procesului educațional, instruirii și calificării profesionale.

Importanța profesionalizării, ca modalitate specifică de implicare și efectuare a activității de muncă este atât de mare, încât nivelul de realizare profesională se impune ca un vector central, cu influență decisivă asupra dinamicii și echilibrului personalității umane.

Datele observației sociologice și ale clinicii psihiatrice ne arată că, printre factorii generatori de tulburări nevrotice, pe primul loc, la bărbați, se află neîmplinirea și nerealizarea în plan profesional (la femei, pe același loc, apare nerealizarea și neîmplinirea material-familială).

Dacă învățarea se consideră a fi o disponibilitate și o aptitudine generală, activitatea de muncă, în forma sa actuală de realizare, are la bază abilități și aptitudini speciale - manuale, fizice, sau intelectuale, tehnice sau simbolic-abstracte, științifice sau artistice ete.

Oricât ar fi cineva de dotat, nu reușește totuși să-și aproprie și să-și integreze la nivel optim toate tipurile de profesii și cu atât mai puțin să le și exercite. In mod obiectiv, suntem nevoiți să admitem conceptul de *specializare,* pentru a exprima faptul că fiecare dintre noi putem să ne însușim și să desfășurăm la nivelul de performanță cerut, doar o singură profesiune. Se vorbește desigur și de policalificare și poliprotesionalizare. Firește, noțiunile care exprimă asemenea preocupări nu sunt superflue, dar sfera lor poate fi extinsă asupra unui procent relativ mic de persoane și pentru profesii apropiate ca structură și, în general, simple. în cazul profesiilor complexe, care reclamă o calificare superioară, chiar dacă cineva absolvă două-trei

facultăţi, în final se consacră tot unei singure profesiuni, pentru care simte o atracţie sau o vocaţie mai mare.

Activitatea de muncă, diferenţiată şi structurată sub forma unei profesii, devine componenta sau blocul funcţional central al sistemului personalităţii şi, aşa cum am mai afirmat, dă măsura valorii reale a unui individ în plan social. În unele manuale sau compendii de psihologie româneşti, activitatea de muncă este separată arbitrar şi într-un fel apare a fiind opusă activităţii de creaţie, considerată o formă de activitate de sine stătătoare. Noi nu împărtăşim acest punct de vedere.

Creaţia este o dimensiune generală, pe care o întâlnim şi în celelalte două forme modale de activitate — jocul şi învăţarea. Ea se amplifică şi dobândeşte semnificaţii deosebite în cadrul activităţii de muncă. Prezenţa şi modul ei de implicare, fac necesară împărţirea activităţii de muncă în două variante: activitatea de muncă executiv-reproductivă şi activitatea de muncă novator-creatoare.

Pentru cea dintâi este definitorie producerea unor lucruri sau obiecte după un prototip sau un model dat. Succesiunea şi conţinutul acţiunilor şi transformărilor pe care le întreprinde subiectul rămân relativ aceleaşi pe tot parcursul exercitării activităţii, în fiecare zi, subiectul face acelaşi lucru - execută aceleaşi mişcări, operaţii, acţiuni şi obţine acelaşi produs. Cu cât cerinţele externe se menţin mai mult timp la acelaşi standard şi cu cât efectul compoziţiei şi al concurenţei este mai slab, cu atât latura executiv-reproductivă a muncii domină mai puternic asupra celei creatoare. Pe măsură ce influenţa factorilor menţionaţi se face mai puternic resimţită, latura creatoare tinde să se afirme în proporţie din ce în ce mai mare.

Munca novator-creatoare este orientată şi centrată în permanenţă, fie pe introducerea unor modificări optimizatoare la nivelul produselor existente, fie pe realizarea unor produse cu totul noi. În condiţiile societăţii contemporane, caracterizată prin ritmuri accelerate de schimbare, perfecţionare, diversificare, modernizare etc, orientarea creatoare în activitatea de muncă este în mod deosebit solicitată şi stimulată. Aceasta face ca şi în abordarea psihologică a personalităţii umane, să fie adusă în prim plan dimensiunea creativităţii. A crescut considerabil şi interesul şi volumul cercetărilor consacrate acestei dimensiuni.

Spre deosebire de psihologia tradiţională, care considera creativitatea un atribut al unui număr redus de persoane „alese"(talente, genii), psihologia contemporană o interpretează sub forma unui *continuum,* în interiorul căruia se distribuie toţi indivizii (între polul inferior şi polul superior). De asemenea, în timp ce în psihologia tradiţională prototipul creativităţii specifice, pure era socotită creativitatea artistică, în psihologia contemporană un loc de seamă îl ocupă creativitatea ştiinţifică şi cea tehnică.

Conceptul de creativitate nu este un construct teoretic riguros, ci unul cumulativ-descriptiv, care subsumează mai multe realităţi: 1. produsul; 2. procesul de creaţie; 3.personalitatea creativă; 4.climatul creativ (M. Miclea, 1993).

Produsul reprezintă concretizarea în formă ideală (proiecte, concepte, teorii) sau substanţial-obiectuală a actului sau procesului de creaţie. El devine indicatorul şi măsura obiectivă de estimare-evaluare a capacităţii creatoare a personalităţii şi, respectiv, a calităţii procesului de creaţie. Valoarea produsului se determină după gradul de originalitate şi noutate (prin raportarea şi compararea cu produsele existente în domeniul dat) şi după importanţa impactului pe care îl determină asupra ramurii economice, tehnice, ştiinţifice sau artistice căreia îi aparţine. Cu cât o persoană reuşeşte

să dea un număr mai mare de produse originale şi cu impact major asupra domeniului, cu atât este considerată mai creatoare.

Procesul de creaţie este angrenarea componentelor psihice şi psihofizice ale creativităţii în vederea realizării proiectului mental şi obţinerii produsului nou. El are o organizare complexă şi o desfăşurare fazică, în forma unei succesiuni de etape. Noi considerăm ca esenţiale următoarele verigi (faze): a) conştientizarea şi formularea problemei (a întrebării, a ipotezei); b) pregătirea (recoltarea datelor, documentarea etc); c) elaborarea (montajului) creativ care direcţionează, din interior, căutările, combinaţiile şi transformările; d) gestaţia sau incubaţia (sedimentarea, filtrarea, decantarea datelor şi conexiunilor la nivel subconştient sau inconştient sub influenţa dominantei realizate de setul creativ);e) iluminarea (găsirea în minte a căii de urmat pentru finalizarea proiectului sau a soluţiei la problema formulată; f) finalizarea (prin conectarea aparatului operaţional-executiv, în plan intern sau extern); g) verificarea şi validarea (esenţială, mai ales în creaţia ştiinţifică şi tehnică).Traiectoria ca atare a procesului de creaţie dobândeşte un caracter individual, raporturile dintre fazele menţionate şi duratele lor variind semnificativ de la un subiect la altul.

Personalitatea creativă exprimă acea organizare psihică internă care predispune şi favorizează performarea unui act de creaţie, într-un domeniu specific.

Indiferent de domeniul de afirmare, personalitalitatea creativă se caracterizează prin valori pozitive ale unor factori, precum: flexibilitate, fluiditate, combinativitate, imaginaţie, deschidere şi sensibilitate la nou, nonconformism, independenţă în gândire, spirit critic şi disponibilitate intelectuală constructivă, perspicacitate, inteligenţă.

Climatul creativ rezultă din particularităţile structurării şi funcţionării relaţiilor interpersonale în cadrul scopurilor profesionale şi din modul în care, la nivel social global, se preţuiesc şi se recompensează eforturile creatoare ale indivizilor şi grupurilor. După sfera de aplicabilitate, se vorbeşte de o creativitate generală şi de una specifică. Prima se evidenţiază prin disponibilitatea subiectului de a se manifesta novator, creator, în raport cu mediul în ansamblul său; cea de a doua constă în manifestarea activ-transformatoare într-un domeniu concret: artistic, tehnic, ştiinţific.

După agentul de la care emană, se distinge o creativitate individuală şi una socială. Prima se defineşte prin raportarea noului la sfera experienţelor (trăirilor personale), iar cea de a doua, prin raportarea noului la cultură şi la nevoile sociale supraordonate.

Deşi pare paradoxal, totuşi, în realitate, activitatea de creaţie include în structura şi dinamica ei şi reproducerea, repetitivitatea: un poet, ori un muzician realizează mai multe variaţiuni pe aceeaşi temă sau reia aceeaşi schemă combinatorică în mai multe compoziţii; un inginer-inovator repetă acelaşi produs în variante mai mult sau mai puţin distanţate calitativ.

Activitatea de muncă, în ipostaza sa de formă dominantă de relaţionare şi adaptare a omului şi a societăţii la mediu, trebuie considerată şi abordată ca unitate a celor două structuri: executiv-reproductivă şi transformator-creatoare.

SECȚIUNEA alll-a

Capitolul XVH

PERSONALITATEA

17.1. ASPECTE TEORETICE ŞI METODOLOGICE

Termenul *personalitate* - cu rădăcina în *persona* -, în pofida faptului că are un caracter foarte abstract, a intrat în circuitul comunicării din cele mai vechi timpuri. în latina clasică se folosea numai cuvântul *persona,* care, iniţial, însemna mască, aparenţă. Treptat, sensul termenului s-a întregit, conferindu-i-se o funcţie designativă nouă — aceea de a reprezenta şi *actorul* din spatele măştii. Astfel, *persona* a ajuns să exprime reunirea trăsăturilor psihomorale interne şi psihofizice externe. Termenul a fost apoi asociat şi cu aspectele diferenţiale, folosindu-se pentru a desemna un om important (personaj, paroh). De asemenea, biserica l-a introdus în limbajul religios pentru a distinge şi nominaliza cele trei entităţi ale Sfintei Treimi.

După aprecierea lui G. Allport, cea mai relevantă definiţie a termenului *persona* a fost formulată de Boethius (sec. VI): *Persona est substantia individua rationalis naturae* (persoana este o substanţă individuală de natură raţională).

în prezent, dificultăţile semantice sunt şi mai mari, deoarece suntem în posesia a trei termeni: *individ, persoană, personalitate.* în comunicarea comună, ei se folosesc ca sinonimi, dar în cea ştiinţifică se recunoaşte necesitatea de a opera o distincţie. în lucrarea *Introducere în psihologie* (1972), noi am încercat să găsim anumite criterii şi repere pentru o asemenea distincţie.

Astfel, termenul de *individ* desemnează „acea *totalitate* a elementelor şi însuşirilor fizice, biochimice, biologice şi psihofiziologice — înnăscute sau dobândite — care se integrează într-un sistem pe baza mecanismului adaptării la mediu" (M. Golu, A. Dicu, 1972, p. 239).

Desemnând unitatea integrativă indivizibilă rezultată în virtutea procesului vieţii şi a acţiunii legilor evoluţiei biologice, termenul *individ* se aplică tuturor organismelor vii. Fiind o entitate biologică şi o unitate structural şi funcţional indivizibilă, *omul* este, primordial, *un individ.*

Persoana am legat-o de manifestarea actuală a omului într-o situaţie socială **dată,** manifestare care se subordonează unui anumit rol.

Personalitatea am asociat-o cu mecanismul şi logica generală de organizare şi integrare în *sistem generic supraordonat* a componentelor bioconstituţionale, psihice şi socioculturale. Persoana şi personalitatea sunt determinaţii pe care le atribuim exclusiv omului.

Prezenţa capitolului despre *Personalitate* în structura unui curs de **Fundamente ale psihologiei** este impusă şi justificată de logica demersului epistemic al acestei discipline.

Acest demers include trei secvenţe interdependente, şi anume: *secvenţa general-abstractă, secvenţa analitic-concretă* şi *secvenţa sintetic-integrativă*. Aceste secvenţe se succed strict în această ordine, pentru că: a) nu se pot efectua operaţii de cercetare şi analiză intensională asupra unui domeniu (obiect), înainte de a-l defini şi circumscrise în plan general, în raport cu alte domenii; b) o cercetare ştiinţifică nu se poate limita la descrierea şi relevarea unor caracteristici de ordin general ale temei abordate, nesprijinite pe date experimentale verificate obiectiv; c) şi, de asemenea, nu se poate opri la prezentarea şi descrierea elementelor şi părţilor componente *în sine* ale obiectului studiat, fiind imperios necesară o operaţie de asamblare şi reconstituire a întregului iniţial; operaţia de sinteză va reflecta datele semnificative şi relevante oferite de secvenţa analitic-concretă, în care obiectul va fi privit şi interpretat prin prisma tuturor determinaţii lor sale esenţiale şi necesare.

în cazul nostru, cele trei secvenţe se prezintă astfel: *secvenţa general-abstractă* s-a referit la definirea şi prezentarea psihicului în general, a conştiinţei în general, din perspectivă pur teoretică, metodologică, fără a dezvălui structura şi organizarea lor internă, fără a avea cunoştinţă despre conţinuturile şi caracteristicile diferitelor funcţii şi procese psihice particulare; *secvenţa analitic-concretă* a constat în trecerea la dezvăluirea structurii interne a vieţii psihice a omului, la diferenţierea şi identificarea unor funcţii şi procese psihice specifice - senzaţii, percepţii, reprezentări, memorie, gândire, afectivitate, motivaţie, voinţă etc. - şi la investigare lor în profunzime, ajungând astfel la constatarea că psihicul uman este o realitate extrem de complexă, cu structură eterogenă; *secvenţa sintetic-integrativă* trebuie să constea în refacerea unităţii iniţiale a psihicului, prin relevarea interacţiunilor şi conexiunilor dintre părţile componente şi prin desprinderea unor entităţi integrative supraordonate faţă de funcţiile şi procesele individuale. Această din urmă secvenţă se realizează în secţiunea despre *personalitate*.

17.1.1. **Accepţiuni ale termenului** de **personalitate**

În lumina consideraţiilor de mai sus, conceptul de personalitate apare ca *integrator semantic* de ordin superior, el coordonând şi corelând funcţional-dinamic conţinuturile noţiunilor referitoare la multitudinea componentelor bioconstituţionale, a proceselor, stărilor şi condiţiilor psihice particulare, pe care le-am prezentat în secţiunea a Ii-a, analitică, a lucrării de faţă, şi a componentelor socio-culturale. Sinteza conceptuală ne obligă astfel să nu hipostaziem percepţia, memoria, gândirea etc, transformându-le în realităţi *sui generis,* de sine stătătoare, ci să le considerăm permanent ca manifestări şi dimensiuni ale unui sistem integral supraordonat - *personalitatea*. Cu toate că acest aspect este suficient de evident pentru a fi (aproape) unanim acceptat, în comunicarea cotidiană, ca şi în domeniul cunoaşterii ştiinţifice, termenul ca atare de personalitate se foloseşte în accepţiuni foarte diferite, dobândind astfel un caracter înalt polisemie.

Deosebirile semantice se evidenţiază în cadrul principalelor discipline socio-umane care şi-l includ în sistemul lor conceptual: sociologia, politologia, etica, istoria, pedagogia, psihologia. Să luăm, de pildă, sociologia şi psihologia: prima foloseşte termenul respectiv în sens diferenţial-restrictiv, atribuindu-l indivizilor care, prin contribuţia adusă într-un sector sau altul al culturii materiale şi spirituale se ridică

deasupra celorlalți; cea de a doua, dimpotrivă, folosește acest termen în sens larg, pentru a desemna orice om normal ca membru al unei comunități sociale (personalitatea exprimând, în acest caz, modul specific de organizare psiho-comportamentală a omului în contextul vieții sociale, al culturii și istoriei).

Reținem, așadar, că psihologia operează cu termenul de personalitate în referirea sa la orice om normal: fiecăruia dintre noi, ea ne atribuie calificativul „personalitate". Dar, deși există un consens în ceea ce privește sfera noțiunii, în cadrul psihologiei și al lucrărilor din acest domeniu întâlnim mari diferențe între autori în ceea ce privește conținutul care se introduce în sfera astfel acceptată.

Diferențele sunt generate atât de perspectiva metodologică din care se abordează personalitatea ca „obiect" de investigație științifică și de explicare/interpretare teoretică generalizatoare, cât și de natura conținuturilor după care, și prin intermediul cărora, se definește noțiunea ca atare.

Diferențe metodologice. Fondatorul psihologiei personalității, ca domeniu relativ distinct de cercetare și cunoaștere, trebuie socotit psihologul german W. Stern, prin lucrarea *Die menschliche Persânalichkeit* (1923). De atunci, asistăm la creșterea continuă a interesului și preocupărilor pentru studiul personalității în cadrul unei ramuri speciale a psihologiei - *psihologia personalității.* Dar, ca și în cazul psihologiei generale, și în psihologia personalității s-au făcut și se fac puternic resimțite divergențele de ordin metodologic.

O primă divergență a fost generată de modul de înțelegere și rezolvare a problemei raportului particular (individual, concret)/general (universal). Astfel, rămânând sub influența principiului „ori-ori", „sau-sau", gândirea psihologică a operat prin opunerea particularului - generalului, sau invers, și prin direcționarea cercetărilor fie către un pol, fie către celălalt. Apare, ca urmare, marea divergență metodologică dintre *orientarea idiografică (idios* - propriu, specific), potrivit căreia cercetarea personalității trebuie să se centreze pe evidențierea, analiza și explicarea individualului, a „omului concret în situații concrete" (G. Politzer, 1947), și *orientarea nomotelică (nomos* - lege, normă, *nomothetikos* ~ promulgare de legi), potrivit căreia psihologia personalității, dacă se dorește a intra în categoria științelor autentice, trebuie să se ocupe exclusiv de dezvăluirea generalului și de formularea unor legi cu aplicabilitate generală.

Dilema știință-unicitate (nomotetic-idiografic) a dus la formularea a două soluții diferite.

Soluția cea mai tranșantă este aceea care propune ca generalul să aparțină științei, iar individualul artei. Ea vizează, de fapt, admiterea unor limite ale științei și ne apare ca o soluție disperată. Normal este ca psihologia să tindă spre stăpânirea completă a fenomenelor, atât abstracte, cât și concrete.

O altă soluție, susținută îndeosebi de autori germani (E. Spranger, 1927; O. Dilthey, 1928), este aceea de a admite existența a două psihologii distincte: una *nomotetică,* și alta *ideografică.* Prima a fost declarată o știință a „elementelor", iar cea de a doua - o psihologie a „structurii", prima bazându-se pe metoda analizei și explicației cauzale, a doua - pe metoda „înțelegerii" a „comprehensiunii".

Este în afara oricărei îndoieli că individul întruchipează un sistem al unității structurate. De asemenea, este indiscutabil că știința vizează și tinde spre universal și

nu spre particular. Dar nu este mai puțin evident faptul că personalitatea este o unitate indisociabilă a individualului (unicului), particularului (tipicului) și generalului.

Individualul luat în sine și absolutizat nu poate fi înțeles și explicat; înțelegerea și explicarea oricărui lucru presupune raportarea lui la un cadru de referință, la un etalon. La rândul său, generalul personalității nu există decât în forme individuale. Particularul este ceea ce este în virtutea faptului că reprezintă o combinație complexă de universale.

în consecință, soluția pe care trebuie s-o adopte psihologia personalității, ca de altfel și psihologia generală, este cea a împletirii demersului individuai-concret cu cel general.

Această direcție s-a conturat și tinde să se impună în prezent sub denumirea de *ideografică (ideo* - ceea ce este văzut, formă, unitate complexă).

Admițând că toți oamenii sunt alcătuiți din aceleași trăsături sau componente (universale), combinația acestora se realizează într-o formulă unică (sau aproape unică). Luând universalele (trăsăturile) în sine, ele nu permit să prevedem în mod absolut comportamentul în plan individual (structura emergentă).

Chiar dacă trăsătura este definită ca ceea ce predispune și condiționează din interior o persoană să se comporte într-un anume fel, interacțiunea ei cu altele poate să modifice semnificativ dependența inițială. Dar nu este mai puțin important de subliniat că, în virtutea universalității trăsăturilor, investigând un număr mare de persoane, reușim să punem în evidență anumite apropieri și asemănări între ele și să le grupăm în tipuri sau clase. Unicitatea este expresia combinării unor componente și trăsături generale.

Referindu-se la aceasta, G. Allport vine cu un exemplu edificator. El ia doar două dimensiuni generale - *inteligenței* și *dumnanța,* urmărind modul lor de reprezentare și combinare la două persoane concrete:

persoane	*Dimensiunea A Inteligența*	*Dimensiunea B Dominanța*
X	90%	10%
Y	10%	90%

Observând tabloul de mai sus. putem spune: persoana X este foarte inteligentă, dar obedientă, iar persoana Y este proastă, dar dominatoare. Până aici totul pare a fi în regulă. Dar să ne întrebăm: nu poate dimensiunea A să interacționeze cu dimensiunea B, în așa fel încât să se formeze un nou element (efect)? De pildă, nu poate fi X un discipol inteligent, iar Y un agresor stupid? Iar specificul conduitei lor va fi modificat ulterior de alte trăsături (dimensiuni) care le aparțin, în așa fel, încât, structura emergentă să nu poată fi predictibilă pornind de la universale?

Problema individualității nu va consta atunci în modul în care se compară inteligența sau dominanța persoanei X cu aceleași trăsături abstracte de la alte persoane, ci în modul în care inteligența lui X este legată de dominanța sa, de valorile sale, de conștiința sa și de restul personalității sale. Acest mod intern de structurare/organizare este cel care răstoarnă știința convențională a universalelor (G. Allport, 1981, p. 21). Știința convențională este derutată de faptul că nu poate vedea modul în care organizarea internă a individului s-ar putea insera în paradigma nomotetică a legilor generale. Dar, cum, pe bună dreptate, subliniază G. Allport, o afirmație universal adevărată și, de aceea, cu putere de lege, este aceea că *structurile personale ale individualității sunt unice.* Această afirmație ar trebui admisă ca *primă*

lege a psihologiei personalității. (G. Allport, *op. cit.).* Apoi, devine metodologic fertilă căutarea printre principiile generale ale biologiei și psihologiei dinamice a acelor procese care generează unicitatea. Genetica, mai ales, ne oferă din plin asemenea legi generale care generează unicitatea.

în fine, nu trebuie pierdut din vedere nici faptul că organizarea în plan individual a comportamentului își are propriile sale legi. Nu este nevoie să studiem fiecare caz individual în parte pentru a ne da seama de existența unor regularități legice ale vieții și comportamentului. Acestea caracterizează fiecare existență individuală și pot fi surprinse printr-o cunoaștere mai mult sau mai puțin aprofundată: cu cât suntem mai mult timp alături de cineva și mai apropiați, cu atât reușim să ne formăm, niște expectații mai veridice și să emitem predicții mai realiste în legătură cu modul său de reacție și comportare în diferite situații (și, pentru aceasta, nu avem neapărat nevoie de cunoașterea naturii umane în general).

în acest punct, ne confruntăm cu problema raportului dintre *regulurilUile statistice* și cele *legice* (în sensul legii dinamice) ale personalității individuale. Orientarea nomotetică tinde să favorizeze pe cele dintâi și să le neglijeze pe celelalte, deoarece măsurătorile sale cu semnificație statistică sunt raportabile la o populație mare și nu la un caz individual luat separat.

C. Kluckhohn, H.A. Murray și D.M. Schneider (1953) au propus o altă cale pentru ieșirea din dilema general-particular. Ei au pornit de la întrebarea „cum cunoaștem o persoană?". Răspunsul, parțial, cel puțin, este dat comparând-o sau raportând-o la trei serii de norme. Astfel, fiecare om este sub anumite aspecte:

1. ca toți ceilalți oameni (norme generale);
2. ca unii oameni (norme de grup);
3. ca nici un alt om (norme idiosincratice). *(Apud* G. AUport, 1981).

Este adevărat că psihologia personalității trebuie să opereze cu toate aceste **trei** categorii de norme, dar și formula de mai sus ascunde o capcană metodologică, întrucât ctaloanele de referință (generale, de grup, idiosincratice) au o semnificație relativă, determinările (măsurătorile) fiind limitate situațional. (De exemplu, norma generală se desprinde și se formulează pe baza evaluării nu a tuturor persoanelor individuale, ci doar a unui eșantion restrâns dintr-o populație actuală). în plus. formula respectivă poate lăsa să se înțeleagă că cele trei determinații - generalul, grupalul (tipicul) și individualul se află în relație de simplă juxtapunere și că fiecare din ele reprezintă ceea ce rămâne după înlăturarea (scăderea) celorlalte două. Or, am arătat deja, lucrurile stau cu totul altfel: într-o personalitate concretă nu există trei sisteme distincte (general, tipic, individual), ci unul singur, care integrează în manieră emergentă toate cele trei genuri de determinații.

Psihologia personalității trebuie să accepte și existența psihologiei diferențiale în calitate de cadru de referință, deoarece diferențele interindividuale (respectiv, variabilitatea intragrupaiă) au un caracter la fel de obiectiv și legic ca și universalele și ele constituie veriga de legătură dintre unicitate și generalitate.

O a doua divergență importantă de ordin metodologic a fost generată de modul de abordare și rezolvare a raportului de determinare, condiționare în cadrul

sistemului personalității dintre factorii biologici (primari, naturali) și cei sociali și istorici (secundari, culturali).

Astfel, în psihologia personalității, s-au delimitat și s-au confruntat în mod direct *orientarea hhhgistă,* care atribuie rolul determinant atât în structurarea personalității, cât și în desfășurarea activității și comportamentului factorilor biologici (trebuințelor biologice primare, instinctelor), și *orientarea sociologist-culturologică,* potrivit căreia personalitatea trebuie considerată exclusiv produsul acțiunii sau moștenirii condițiilor și factorilor socio-culturali generați istoricește.

Orientarea biologistă este reprezentată cel mai bine de freudism (psihanaliză), prin conceptele și teoria despre inconștient și despre sine, în opoziție cu supraEul, și, ulterior, de biopsihologie, care încearcă să derive în mod direct trăsăturile de personalitate din gene (așa cum, în plan biologic, atât funcționările normale, cât și diferitele maladii au la bază anumite gene, tot astfel, în plan psihologic, diferitelor capacități și trăsături trebuie să le corespundă anumite gene specifice. Depistarea acestor gene ar oferi răspunsul complet la întreaga problematică a psihologiei personalității). (J. R. Williams, 1956, 1960).

Orientarea sociologist-culturologică își are originea în psihologia mulțimilor (Le Bonne, E. Durkheim), care postula existența unor *pattem-uri* psihocomportamentale ancestrale, tipice comunităților umane, și în studiile de antropologie culturală comparativă (A. Kardiner, 1945, R. Linton, 1945, G. Mead, 1934, M. Mead, 1970).

Ambele orientări păcătuiesc prin absolutizare și exclusivism, ceea ce impune găsirea unei noi paradigme în care să se considere la fel de necesare și legice atât determinațiile biologice, cât și cele socio-culturale și istorice. O asemenea paradigmă o oferă metodologia *interacționixt-sisteniicâ.* Aceasta exclude din start hipostazierea și absolutizarea unor componente sau determinații în detrimentul celorlalte, punând în prim plan relația de interacțiune și condiționare reciprocă nonlineară. în același timp, sub aspect dinamic evolutiv, paradigma interacționist-sistemică reclamă admiterea caracterului stadial și ierarhic al procesului de devenire și integrare a personalității, cu modificarea periodica a raporturilor de pondere și de dominanță dintre factorii biologici și cei socio-culturali. în orice moment, însă, personalitatea rămâne o *unitate bio-psiho-socială* (culturală). Influența exercitată de mediul socio-cultural se filtrează și se decantează întotdeauna prin mecanismele și structurile biologice; la rândul său, influența —* organizării —* biologice —* interne —• asupra —> formării —> funcțiilor psihocomportamentale de relație, începând cu percepția și terminând cu atitudinile, este mediată și decantată prin normele, modelele și etaloanele socio-culturale interiorizate și integrate până la momentul dat sau existente în plan obiectiv extern. Dar, în virtutea principiului subordonării și integrării inferiorului de către superior (în plan evolutiv), în evoluția istorică și ontogenetică a personalității trebuie să admitem introducerea treptată a controlului legilor socio-culturale asupra legilor biologice. Aceasta înseamnă că, în ultimă instanță, explicarea adevăratei esențe a personalității umane trebuie făcută prin prisma legilor istorico-socio-culturale.

A treia divergență importantă în modul principial de abordare a personalității o consemnăm între *orientarea atomar-descriptivistă* și cea *sintetic structuralistă.* Prima derivă și se subordonează paradigmei asociaționiste, potrivit căreia explicarea unei

organizări psihice de nivel superior trebuie să constea în descompunerea ei în elemente și în studiul acestora separat; cea de a doua își are originea și se subordonează paradigmei gestaltiste, potrivit căreia orice organizare are un caracter predeterminat (imanent) și integral, studiul ei trebuind să dezvăluie specificul acestei integralități și legile interne de stnictură. întrucât cele două orientări s-au delimitat prin separarea și absolutizarea termenilor raportului „parte-întreg". nici una nu poate fi acceptată ca atare. Corectă, din punct de vedere metodologic, nu poate fi decât tot o paradigmă interacționist-sistemică, în care se recunoaște și se operează atât cu partea, cât și cu întregul, fără a reduce partea la întreg (ceea ce ar însemna negarea existenței ei) sau întregul la parte (ceea ce ar însemna reducerea întregului la o simplă sumă aritmetică de părți în sine independente).

Ca organizare sistemică, personalitatea se subordonează definiției generale a sistemului: „un ansamblu de elemente distincte aflate într-o relație nonîntâmplătoare (legică), din care derivă o emergență de structură ireductibilă".

A patra divergență metodologică derivă din modul de a concepe și prezenta organizarea internă a personalității.

S-au constituit astfel două tendințe: *tendința plană* și *tendința ierarhică.* Prima concepe organizarea internă a personalității în mod liniar, echipotențial, toate elementele componente fiind la fel de importante și înșirându-se unele lângă altele precum mărgelele pe ață. Accentele diferențiatoare le pune cercetătorul, în funcție de ipoteza și obiectivul pe care și-l stabilește. în principiu, sarcina psihologiei rezidă în a identifica și a lua sub lupa analizei cât mai multe asemenea elemente. Tendința plană și-a găsit concretizarea în elaborarea teoriei și a modelului trăsăturilor (G. Allport, Cattell, Murray). Inventarul liniar al trăsăturilor, fără determinarea ponderilor sau a gradului lor de intensitate, reprezintă imaginea fidelă și suficientă a organizării interne a personalității.

Tendința ierarhică se bazează pe admiterea raportului inferior-superior și a principiului subordonării, pe verticală. Ca urmare, ea concepe și prezintă organizarea internă a personalității printr-un model multinivelar, supraetajat: niveluri bazale, niveluri intermediare, niveluri terminale sau supraordonate. între niveluri se instituie diferențieri de ordin genetic și funcțional.

Astfel, se delimitează nivelurile de natură ereditară, înnăscută, și nivelurile de natură secundară, dobândite; apoi, după importanță funcțională, se disting niveluri inferioare și niveluri superioare sau niveluri auxiliare și niveluri principale (determinante).

Observăm că, și în acest caz, se procedează de o manieră dihotomică, luându-se o singură dimensiune a organizării - orizontală sau verticală - și absolutizându-le.

în realitate, procesul integrării sistemice a personalității se realizează atât pe orizontală (în plan), obținându-se structurile monomodale, cât și pe verticală (ierarhic), rezultând structurile *plurimodale* și *transmodale* înglobante (unitatea în diversitate).

în sfârșit, trebuie să mai menționăm și o *a cincea divergență,* legată de dimensiunea temporală a personalității, care a delimitat și opus *orientarea statică* și *orientarea dinamică.*

Orientarea statică își are rădăcinile în concepția nativistă și frenologică (Franz Gali 1758-1828), care considera funcțiile și capacitățile psihice ca *datum-uri* înnăscute, predeterminate, care rămân ca atare invariante de-a lungul timpului. Un punct de

vedere similar îl găsim şi la şcoala gestaltistă, care considera structura ca fiind o entitate imanentă şi invariantă, lipsită de geneză şi de evoluţie. Preocuparea principală a orientării statice va fi aceea de a dezvălui constantele organizării interne a personalităţii şi de a demonstra că aceasta rămâne identică, egală cu sine însăşi, de-a lungul întregii succesiuni a momentelor temporare.

Orientarea dinamică se întemeiază pe admiterea caracterului devenit şi evolutiv al organizării interne a personalităţii şi a principiului variabilităţii temporare intraindividuale. Esenţial pentru psihologie este să pună în evidenţă şi să caute să descopere legităţile dinamicii situaţionale şi temporale a comportamentului.

Spre deosebire de cea statică, orientarea dinamică nu este omogenă, în cadrul ei delimitându-se cel puţin trei variante: *una internalistă,* una *proiectiv-externalistă* şi cea de a treia, impusă de teoria sistemelor, *interacţionistă.*

Varianta internalistă porneşte de la teoria instinctualistă a lui W.Mc Dougall (1908) şi este amplu reprezentată de psihanaliză. Caracteristica sa definitorie rezidă în localizarea sursei dinamicii personalităţii exclusiv în descărcările energetice spontane, care se produc în interiorul inconştientului.

Acestea fac să se actualizeze pulsiuni, tendinţe şi trebuinţe diferite, care modifică orientarea comportamentamentală actuală a sistemului personalităţii. Nucleul dinamogen cel mai important este, după S. Freud, instinctul erotico-sexual (complexul libidoului). Dinamica personalităţii apare totuşi ca o determinaţie secundară, de vreme ce ni se spune că de-a lungul întregii vieţi, inconştientul, întruchipat în cele două instanţe ale personalităţii — *şinele şi supraeul* -, rămâne neschimbat, nefiind expus evoluţiei ulterioare.

Varianta *proiectiv-externalistă* a fost formulată şi dezvoltată de către K. Lewin, pe baza teoriei câmpurilor. Dinamica personalităţii este imprimată din afară de acţiunea forţelor câmpului extern, în care individul poate să-şi identifice anumite obiecte-scop, asupra cărora să-şi proiecteze tendinţa determinantă actualizată. în interiorul spaţiului fizic, se delimitează şi se individualizează spaţiul psihologic, care se măsoară în intensitatea tensionării interioare, care, la rândul ei, este proporţională cu dificultatea sau cu numărul sau complexitatea obstacolelor (barierelor) ce trebuie surmontate pentru atingerea obiectivului.

Ca şi în cazul variantei internaliste, dinamica personalităţii este o manifestare pur fenomenologică, experienţială. ea neafectând structura de fond care rămâne constantă.

Depăşirea unilateralităţii celor două variante o realizează cea de a treia, varianta *interacţionistă.* Aceasta pune problema dinamicii personalităţii în cu totul alţi termeni decât cele dintâi. Anume, dinamica unui sistem, indiferent de natura lui substanţial-calitativă, este o funcţie de timp [f(t)]. Ea rezultă din dependenţa fundamentală, bazală, a oricărui sistem de acţiune a legii timpului: sistemul îşi modifică starea sa iniţială ca simplu răspuns sau efect al scurgerii ireversibile a timpului. Din acest punct de vedere, aşa cum am arătat în partea introductivă a cursului nostru, toate sistemele reale sunt dinamice, mulţimea sistemelor statice (independente de timp) fiind vidă.

Chestiunea care se pune în acest caz este aceea de a stabili cu ce fel de sistem dinamic avem de a face. Iar în interiorul clasei sistemelor dinamice, se delimitează două subclase: a) subclasa sistemelor cu organizare dată, neevolutive (ex. sistemele maşiniste, sistemele neînsufleţite) şi b) subclasa sistemelor cu autoorganizare, evolutive

(toate organismele vii). Rezultă că personalitatea este un sistem dinamic cu autoorganizare, evolutiv. Ca atare, analiza ei reclamă, în primul rând. situarea în interiorul unuia din cele trei segmente care compun traiectoria dinamicii generale: *ascendent* (evolutiv), *staționar* (relativă stabilitate în planul organizării interne și al manifestării comportamentale) sau *descendent* (involutiv).

Dinamica devine astfel o determinație bazală absolută, ea implicând și organizarea sau structura internă, iar statica - o determinație relativă. în abordarea personalității trebuie să luăm în considerație ambele determinații, explicația constând în relaționarea adecvată a dinamicii și staticii funcționale a sistemului. Aici, ne vine în ajutor metodologia sistemico-cibernetică prin procedeele *profilului de stare* și *portretuluifazic,* pe care le-am prezentat în partea introductivă.

Cea de a doua categorie de dispute și divergențe ține de conținutul care se introduce în sfera noțiunii de personalitate și de modul de a defini propriu-zis personalitatea. Trebuie să remarcăm, de la început, existența unui număr foarte mare de definiții. încă în 1937, G. Allport indica nu mai puțin de 50 de definiții diferite ale noțiunii de personalitate, iar în 1951 Mc Cleland inventaria peste 100. Aceasta arată, o dată în plus, complexitatea extraordinară a ceea ce vrem să definim, adică a realității pe care o desemnăm prin termenul de personalitate.

Din capul locului este clar că o definiție prin gen proxim și diferență specifică este practic imposibilă. De aceea, suntem obligați să recurgem la alte procedee — de tip enumerativ, descriptiv, funcțional, valoric (axiologic), cumulativ, corelativ, structuralist, sistemic etc.

Rezultazul va fi, inevitabil, o definiție în sine corectă, dar fragmentară și cu aplicabilitate limitată, parțială.

în lucrarea sa *Structura și dezvoltarea personalității* (ed. 1961, trad. Ib. română, 1981), G. Allport întreprinde un lăudabil efort de sistematizare a definițiilor care se confruntă pe scena științifică. în esență, el împarte aceste definiții în trei grupe: definiții prin efect extern, definiții prin structură internă și definiții pozitiviste sau formale.

Definițiile din prima grupă se centrează pe latura fenomenologică a personalității, identificând și reținând acele calități și trăsături prin care o persoană concretă oarecare determină o anumită impresie sau un anumit efect (pozitiv sau negativ) asupra celor din jur. Corespunzător, personalitatea este definită ca: • suma totală a efectului produs de un individ asupra societății; • deprinderi sau acțiuni care influențează cu succes alți oameni; • răspunsuri date de alții la un individ considerat ca stimul; • ce cred alții despre tine.

Sâmburele relațional al acestui gen de definiții rezidă în faptul că numai prin judecățile altora despre noi personalitatea noastră este cunoscută ca atare. Dacă prin modul nostru de a fi și de a ne manifesta nu producem nici o influență asupra celor din jur, atunci, pe bună dreptate, se întreabă Allport: cum am putea fi cunoscuți? Dar dacă influențăm oameni diferiți în moduri diferite, înseamnă oare că avem mai multe personalități? Mai curând, aceasta înseamnă că un observator poate să-și formeze despre noi o părere corectă, iar altul - una eronată. Rezultă de aici că în interiorul ființei noastre trebuie să existe ceva care să constituie adevărata noastră „natură" (chiar dacă aceasta poate fi și variabilă).

Allport observă că definițiile prin efect extern confundă personalitatea cu reputația și cineva poate avea mai multe reputații (în contacte relaționale diferite).

Defmi(iik Jiu cea de a doua grupă se întemeiază pe considerația de principiu că personalitatea trebuie sâ fie o *entitate obiectivă,* existentă cu adevărat, indiferent de modul în care influențează sau este percepută de alții. Deși este deschisă spre lume și suferă influențele acesteia, personalitatea are o consistență proprie, o structură internă specifică. Ea nu trebuie confundată cu societatea și nici cu percepțiile pe care alți oameni le au despre ea.

W. Stern este menționat, în lucrarea amintită, ca primul autor care încearcă a defini personalitatea prin trimitere la structura internă; el afirmând că personalitatea este „o unitate multiformă dinamică" (W. Stern, *op.cit-,* pag. 4; 20).

Unii adaugă acestui tip de definiție o undă de „valoare": personalitatea este ceva ce trebuie apreciat (Goethe, Kant): personalitatea este singurul lucru din lume care are o „valoare supremă", fiind astfel impusă necesitatea respectării integralității și demnității umane.

Psihologii occidentali renunță însă la scoaterea în prim plan a dimensiunii integralității și demnității, preferând definiții mai sobre și descriptiviste, de genul: personalitatea este: „suma totală a tuturor dispozițiilor, impulsurilor, tendințelor, dorințelor și instinctelor biologice înnăscute ale individului, precum și a dispozițiilor și a tendințelor dobândite prin experiență"(M.Prince, 1924, p. 532; apud G.AIIport, *op.cit.)*

După cum se poate observa cu ușurință, definiția de mai sus ne prezintă personalitatea ca o realitate obiectivă accesibilă studiului, dar ea nu reușește să surprindă integrarea în structură a componentelor specificate.

O definiție mai structurală este cea propusă de H.C. Warren și L. Carmichael (1930) : *„Personalitatea este întreaga organizare mentală a ființei umane in orice stadiu al dezvoltării sale. Ea îmbrățișează fiecare aspect al caracterului uman: intelect, temperament, abilitate, moralitate și fiecare atitudine care s-aformat în cursul vieții cuiva"* (p.333).

De aceeași factură poate fi considerată și definiția lui R. Linton: *personalitatea este ansamblul organizat al proceselor și stărilor psihofiziologice aparținând individului" (\945,p.* 84).

Menționăm și definiția propusă de P. Lecky (1945) care subliniază rolul factorului cognitiv subiectiv în organizarea internă: *personalitatea este o schemă unificată a experienței, o organizare de valori care sunt compatibile între ele"* (p.90).

încheiem seria definițiilor prin structura internă cu formularea pe care ne-o propune însuși G.AIIport, la a cărui clasificare ne referim în acest paragraf: *.personalitatea este organizarea dinamică în cadrul individului a acelor sisteme psihofizice care determină gândirea și comportamentul său caracteristic"* (1981, p.40).

Această formulare pune în evidență următoarele aspecte esențiale care nu pot lipsi dintr-o teorie generalizată a personalității: a) personalitatea nu este nici un conglomerat, nici o suma statică de elemente în sine independente, ci o organizare dinamică emergentă; b) personalitatea nu este nici pur psihică, nici pur biologică (nervoasă), ci o unitate complexă psihofizică; c) ca organizare sistemică supraordonată, personalitatea include sisteme particulare, diferențiate și la rândul lor integrate - deprinderi, sentimente, concepte, stări de motivație etc. d) personalitatea se manifestă, se dezvăluie în ceea ce gândește, simte și face omul.

Definițiile pozitiviste au la bază convingerea autorilor lor că „structura internă" este inaccesibilă științei. Nu putem cunoaște „unitatea multiformă dinamică" existentă

cu adevărat „acolo". Chiar dacă există, structura internă pur şi simplu nu poate fi studiată direct. Cele ce ştim despre personalitate sunt numai „operaţiile" noastre. Cel mai bun lucru pe care putem să-l facem este să formulăm ipoteze şi să conceptualizăm rezultatele măsurătorilor efectuate. Iar conceptualizarea nu trebuie să treacă dincolo de limitele metodelor ştiinţifice pe care le folosim.

Printre reprezentanţii recunoscuţi ai orientării pozitiviste se numără D. Mc Clelland, care dă următoarea definiţie: „Personalitatea este conceptualizarea cea mai adecvată a comportamentului unei persoane în toate detaliile sale, pe care omul de ştiinţă o poate da la o un moment dat" (Mc Clelland, 1951. p. 69).

Personalitatea este redusă la un „costruct", la ceva ce poate fi gândit, dar nu există ca atare „acolo undeva".

Mergând mai departe pe această linie, unii psihologi behavioriştii susţin că nici n-ar trebui să apelăm la termenul de personalitate, fiindcă, în cazul în care nu cunoaştem destul despre „stimul" şi despre „răspuns", nu ar trebui să ne mai complicăm cu o „variabilă intermediară" ca personalitatea.

Pe lângă clasificarea lui G. Allport, care are la bază criteriul conţinutului, se impune să luăm în seamă şi pe aceea realizată după criteriul sferei. Se delimitează astfel încă două categorii de definiţii: *reducţionist-unidimemionale* şi *multidimensional-globale.*

Definiţiile reducţionist-unidimensionale reduc personalitatea la una din componente, de cele mai multe ori la componenta dispoziţională (afectiv-motivaţională), la temperament sau la caracter (atunci când se face distincţie între acestea două). Majoritatea chestionarelor şi probelor proiective care se folosesc pentru investigarea şi diagnosticarea personalităţii sunt axate pe evidenţierea factorilor dispoziţionali sau temperamental-caracteriali.

De pildă, în teoria lui H. Eysenck, întreaga personalitate este redusă la interacţiunea şi jocul a două dimensiuni temperamentale polare: introversie-extraversie şi stabilitate-instabilitate.

Definiţiile multidimensional-globale prezintă personalitatea ca entitate complexă, eterogenă, după natura substanţial-calitativă a „elementelor" care o compun. Un exemplu de acest gen este definiţia propusă de G.AIIport şi comentată de noi mai sus. Şi mai relevante sunt următoarele două definiţii: „Personalitatea este unitatea bio-psiho-socială constituită în procesul adaptării individului la mediu şi care determină un mod specific, caracteristic şi unic de comportare în diversitatea situaţiilor externe" (Mischel, 1968; Wiggins , 1971) şi: „ Personalitatea este un sistem hipercomplex, cu autoorganizare, teleonomic, determinat biologic şi socio-cultural, cu o dinamică specifică, individualizată"(M. Golu, 1972, 1993).

Considerăm că, din punct de vedere metodologic, definiţiile de tip global sunt mai adecvate decât cele reducţioniste, ele reflectând mai veridic rolul integrator supraordonat al conceptului de *personalitate,* în raport cu celelalte concepte prin care se desemnează diferitele componente particulare.

Definiţia globală, apţă să îndeplinească ulterior, pentru abordările concrete, funcţia de cadru de referinţă şi să oblige la corelarea şi integrarea datelor particulare, nu poate fi decât cea care prezervă realitatea integrală a fiinţei umane, în unitatea şi

intercondiționarea complexă, nonliniară a celor trei determinații și ..subansamble" esențiale - *biologic, psihic* și *socio-cultural* (fig. 48).

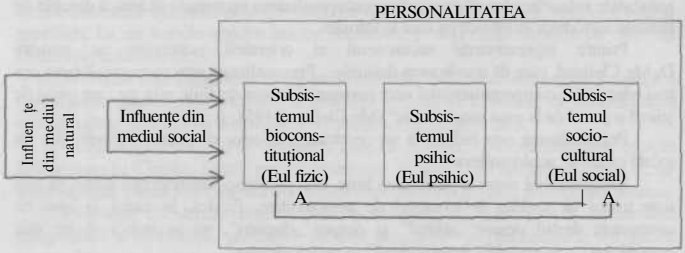

Fig. 48. Schema-bloc a sistemului personalității

Acceptând o asemenea definiție de lucru, vom observa imediat că pesonalitatea este o realitate complexă și eterogenă din punct de vedere substanțial-calitativ. care nu poate fi studiată și epuizată de o singură știință. E mai mult decât evident faptul că ea trebuie să facă obiectul a cel puțin trei grupe de științe: biologice, psihologice și socio-culturologice.

Ca urmare, Personologia sau știința personalității nu poate fi decât *o construcție interdisciplinară* integrată. în care să se articuleze, într-o structură teoretico-explicativă unitară, datele celor trei grupe de discipline.

Operația de corelare și integrare interdisciplinară este cu atât mai ușoară, cu cât disciplinele particulare implicate nu-și absolutizează propria abordare, pe care o consideră din capul locului complementară celorlalte.

Din cele de mai sus, rezultă că psihologia nu-și poate revendica dreptul de monopol sau de exclusivitate în studiul personalității. Domeniul său de competență îl reprezintă doar componenta psihică.

În acest caz, psihologia personalității trebuie să-și focalizeze atenția asupra modului în care procesele, funcțiile și stările psihice individuale se integrează pe cele trei coordonate principale: *dinamico-energetică, relațional-socia/â și instrumental perfurmanțională*

Procesul integrării pe cele trei coordonate duce la elaborarea a trei subsisteme funcționale interdependente, care definesc domeniul de studiu al psihologiei personalității, și anume: *temperamentul, caracterul și aptitudinile.*

17.2 TEMPERAMENTUL

17.2.1. Definiție și caracterizare generală

Integrarea însușirilor și trăsăturilor de ordin dinamico-cnergetic ale proceselor psihice și actelor motorii, precum intensitatea, pregnanța, acuitatea, modalitatea, echilibrul etc, dă structura temperamentală a personalității. Dacă însușirile dinamico-

energetice ca atare sunt înnăscute, determinate genetic, integrarea lor în plan psiho-comportamental, adică în dinamica proceselor psihice şi a actelor motorii, se realizează în ontogeneză. întrucât, însă, aceste însuşiri bioenergetice seimprimă ca atare pe tabloul comportamental, ce se elaborează stadial în cursul vieţii individului, structura *temperamentala* şi. respectiv, tipul temperamental este înnăscut reprezentând astfel, alături de predispoziţii, „elementul"' ereditar în organizarea internă a personalităţii.

Astfel, de pildă, N.Sillamy, în al său *Dicţionar de psihologie* (1995, trad.lb.română, 1996). defineşte fără rezerve temperamentul ca .. un ansamblu de elemente biologice, care, împreună cu factorii psihologici, constituie personalitatea".

Probabil, cel mai corect este să considerăm că temperamentul reprezintă modul în care variabilele bioconstituţionale şi bioenergetice se *psihizează* (adică, se implică în organizarea şi desfăşurarea proceselor psihice - percepţie, memorie, gândire, afectivitate) şi se reflectă în comportament. Astfel înţeles, temperamentul dobândeşte obligatoriu un conţinut şi o conotaţie psihologică, devenind obiect de studiu al psihologiei.

Când vorbim de temperament în plan psihologic, noi nu ne gândim direct la constituţia fizică sau la procesele neuroendocrine sau metabolice care au loc în organism, ci la modul cum reacţionează şi se manifestă individul, sub aspect dinamico-energetic, în diferite situaţii externe: rapiditatea percepţiei, a răspunsurilor verbale la întrebări, a reacţiilor motorii; intensitatea trăirilor emoţionale şi durata lor; intensitatea sau forţa acţiunilor voluntare; echilibrul sau impulsivitatea derulării răspunsurilor la succesiunea stimulării externe; gradul de impresionabilitate la semnificaţia stimulilor; direcţia orientării dominante - spre lumea externă (extraversie) sau spre lumea interioară (introversie); locul controlului (dependenţa de stimularea externă sau dependenţa de activismul intern propriu); disponibilitatea la comunicare interpersonală; ascendenţa sau obedienţa relaţională; capacitatea generală de lucru şi rezistenţa la solicitări puternice şi de lungă durată; rezistenţa la frustraţii, la stres, la situaţii afectogene şi conflictuale.

Toate aceste trăsături se exprimă şi se concretizează numai la persoana care se manifestă, se comportă şi acţionează într-o împrejurare de viaţă sau alta; ele nu pot fi observate în stare pasivă, în somn sau în comă. De aceea, temperamentul, deşi are o condiţionare biologică directă şi ereditară, dobândeşte valenţe şi sens real numai în plan psihocomportamental. El reprezintă, astfel, *pecetea fi dimensiunea* dinamico-energetică a oricărei unităţi psihocomportamentale. Temperamentul se regăseşte şi începe să-şi dezvăluie trăsăturile sale specifice de îndată omul începe să deschidă gura, să ridice mâna, să gesticuleze. De aceea, spunem, că temperamentul se manifestă în *orice situaţie,* în orice împrejurare, fiind prima determinaţie a personalităţii care se impune nemijlocit observaţiei. Aşa se şi explică de ce, primele descrieri şi clasificări ale lui datează încă din antichitate (Hippocrate, Gallenus).

Depinzând direct de structura biologică, temperamentul este propriu nu numai omului, ci şi animalelor. Se ştie că l.P.Pavlov şi-a elaborat teoria sa despre temperamente prin cercetări efectuate pe animale.

Am putea spune că temperamentul ţine de latura formală, de suprafaţă, a personalităţii, iar nu de cea internă, de conţinut. El nu are o semnificaţie axiologică,, nereclamând o împărţire a oamenilor în buni sau răi, în superiori sau inferiori. Întrebarea la care ne răspunde temperamentul este una de ordin pur fenomenologic,

dinamico-energetic: cum se exteriorizează şi se manifestă o persoană, într-o situaţie concretă sau alta, sub aspectul intensităţii sau forţei, al mobilităţii şi echilibrului diferitelor tendinţe, pulsiuni şi procese biologice de semn contrar (forţă-slăbiciune, labilitate-inerţie, excitaţie-inhibiţie, control-impulsivitate, impresionabilitate etc).

Din punct de vedere biomedical, se poate afirma doar că o formulă temperamentală este mai avantajoasă decât alta în ceea ce priveşte rezistenţa la stresuri şi gradul de predispunere la anumite tulburări de ordin psihiatric-nevrotic sau psihotic. Dar. din punct de vedere educaţional, nu se poate evidenţia un temperament ca fiind absolut favorabil sau superior, iar altul, ca fiind total nefavorabil, inferior. în principiu, tipurile temperamentale sunt echipotenţiale: pe fondul unor scheme temperamentale diferite, în ontogeneză, se pot edifica profiluri de personalitate asemănătoare din punct de vedere aptitudinal şi caracterial, după cum pe fondul aceleiaşi formule temperamentale se elaborează profiluri de personalitate diferite.

Din cele de mai sus, decurge concluzia că temperamentul nu este o variabilă neutră din punct de vedere adaptativ. Dimpotrivă, aşa cum am menţionat, structura comportamentală este o interfaţă între persoană şi lume şi îndeplineşte rol de mediator între intensitatea, durata şi semnificaţia influenţelor externe şi efectele în sfera psihocomportamentală. O importanţă specială dobândesc trăsăturile temperamentale în cadrul relaţiilor interpersonale, atracţiile şi respingerile, simpatiile şi antipatiile dintre membrii unui grup fiind condiţionate de ele.

17.2.2. Clasificarea temperamentelor

În pofida faptului că temperamentul a fost cea dintâi componentă a personalităţii care s-a impus atenţiei, observaţiei şi evaluării, identificarea şi clasificarea tipurilor temperamentale s-au dovedit a fi o problemă complicată şi controversată. Disputele au fost generate de înţelegerea diferită, atât a naturii criteriilor de clasificare, cât şi a numărului de dimensiuni după care trebuie făcută descrierea calitativă, modală, a temperamentelor.

în ceea ce priveşte criteriile care, în decursul timpului, au stat la baza schemelor de clasificare, ele pot fi împărţite în trei categorii: a) criterii morfologice sau bioconstituţionale; b) criterii fiziologice şi c) criterii psihologice. La rândul său, criteriul legat de numărul dimensiunilor după care se delimitează şi se identifică tipurile temperamentale permite două genuri de clasificări: a) multidimensionale, care operează cu un număr mai mare de două dimensiuni şi binare sau dihotomice, care se limitează la doar două dimensiuni, de regulă, polare sau antagonice.

A. Tipologiile morfologice sau bioconstituţionale

Criteriile de ordin morfologic, bioconstituţional au fost de multă vreme luate în atenţie pentru explicarea lor. Asemenea criterii au fost identificate şi utilizate pentru prima dată de către Hippocrate. Acesta a folosit noţiunea de *tip corporal,* determinat de aspectul constituţional exterior, de raportul dintre ţesutul muscular şi cel osos, precum şi de cel dintre cutia toracică şi abdomen. Hippocrate a delimitat *tipul corporal ftizie,* caracterizat prin aspect scheletic, fragil, alungit, temperamental rece, calculat, tăcut, reflexiv; medical, predispus la tuberculoză, şi *tipul apoplectic,* caracterizat prin aspect musculos-obez, abdomen dezvoltat, statură mijlocie sau mică, temperamental jovial,

afectuos, impulsiv, instabil, emoţional, necontrolat; medical, predispus la tulburări circulatorii şi digestive.

Criteriile de ordin morfo-costituţional au revenit puternic în actualitate spre finele secolului XIX şi în primele trei decenii ale secolului XX, graţie dezvoltării antropologiei fizice şi a cercetărilor asupra raselor. S-a pus în evidenţă faptul că, în interiorul unui tip rasial, există o variabilitate notabilă a indivizilor, de unde s-a dedus posibilitatea de a determina, în ordine secundă, *morfotipuri.* Factorii cei mai evidenţi şi capabili de a genera variaţie sunt vârsta şi sexul. Dar, chiar după luarea sub control a lor (respectiv, după neutralizare), prezintă diferenţe individuale considerabile. Tocmai cu inventarierea şi sistematizarea lor se ocupă *morfotipologia.*

Dar lucrurile nu s-au oprit la simpla identificare şi clasificare a tipurilor morfologice, bioconstituţionale.

Aşa cum a procedat la timpul său Hippocrate, autorii din perioada contemporană au procedat la stabilirea unei legături corelative şi chiar cauzale între aceste morfotipuri şi trăsăturile (temperamentale) de personalitate, realizându-se astfel clasificarea temperamentelor după criterii bioconstituţionale.

Punctul de plecare al unor asemenea tipologii a fost observaţia sistematică efectuată asupra subiecţilor adulţi sănătoşi, iar uneori şi asupra celor care prezentau diferite tulburări patologice. În acest din urmă caz, s-a pornit de la ipoteza că maladia realiza o exagerare. într-un anume tel caricaturală, a tipologiei normale şi oferea posibilităţi de observaţie privilegiate. Tipologiile născute din observarea persoanelor bolnave, dar ale căror concluzii au fost extinse la domeniul normal pot fi nu numai morfologice, ci la fel de bine fiziologice sau psihologice.

Tipologia lui E. Kretscbmer. Medic psihiatru german, E. Kretschmer (1888-1964), desfăşurându-şi activitatea în cadrul clinicii de neurologie a Universităţii din Tübingen (1913-1926), şi studiind bolnavi psihici, a sesizat o corespondenţă frecventă între simptomatologia psihocomportamentală şi aspectul bioconstituţional extem. Astfel, a ajuns la ideea elaborării unei tipologii pe criterii morfologice, idee ce şi-a găsit finalizarea în lucrarea „Structura corpului şi caracterul" (1921).

Limitată iniţial la două tipuri principale, clasificarea lui Kretschmer va ajunge în final să cuprindă *trei tipuri principale* şi *un tip accesoriu,* mai puţin individualizat.

Cele trei tipuri principale sunt: a. *picnic - ciclotim;* b. *leptosom (sau astenic) - schizotim; c. atletic - vâscos.*

a. **Tipul picnic - ciclotim,** din punct de vedere morfologic se caracterizează prin: constituţie orizontală, abdomen voluminos, obezitate, piele întinsă, faţă moale, sistem osos fragil.

b. **Tipul leptosom (astenic)-schizotim** se distinge prin: constituţie verticală, trunchi cilindric, cutie toracică plată(turtită), umeri apropiaţi şi înguşti, cap mic şi rotund, muşchi şi oase subţiri (aspect scheletic), nas lung şi ascuţit, paloarea feţei, trăsături feminine la bărbaţi şi masculine la femei.

c. **Tipul alletic-vâscos** se deosebeşte printr-o constituţie fizică proporţionată, dezvoltare robustă a sistemului osos şi muscular, umeri laţi şi bazin îngust. Ca accesoriu este menţionat *tipul displastic,* care reuneşte numeroase varietăţi dismorfice şi este mai puţin individualizat în plan caracterial (temperamental).

Din punct de vedere medical, tipurile delimitate se asociează cu predispoziţii psihopatologice diferite: tipul picnic-ciclotim predispune la tulburări maniaco-depresive: tipul leptosom (astenic)-schizotim predispune la tulburări de natură schizoidă (schizofrenică); tipul atletic-vâscos şi cel displastic predispune la epilepsie.

Pe baza combinaţiilor în interiorul tipurilor morfologice picnic şi astenic, Kretschmer a obţinut 6 tipuri temperamentale: 3 *ciclotimice* şi 3 *schizotimice.*

Temperamente ciclotimice: 1. *Hipomaniac,* caracterizat prin dispoziţie euforică, mobilitate, sociabilitate, comunicativitate exagerată; 2. *Sintonie,* caracterizat prin spirit realist, pragmatism, simţul umorului, toleranţă; 3. *Greoi,* caracterizat prin lentoare, inerţie, praguri senzoriale ridicate, timpi de reacţie mari.

Temperamente schizotimice: 1. *Hiperestezic,* caracterizat prin nervozitate, iritabilitate. idealism, interiorizare, delicateţe, circumspecţie; 2. *Schizotimic* - intermediar, rece, calm, energic; 3. *Anestezic* - rece, nervos, logic, sistematic, obtuz, leneş, inaccesibil pasiunilor, indolent.

Kretschmer a încercat să arate că tipologia sa — care se definea iniţial prin structura morfologică şi predispoziţia către anumite psihoze - corespundea, de asemenea, diferenţelor fiziologice (în metabolism şi funcţionarea endocrină) şi diferenţelor psihologice în diverse alte sfere decât cea emoţională.

Toate verificările experimentale efectuate au confirmat diferenţele între picnici şi leptosomi, dar au clasat atleticii într-o poziţie intermediară.

Tipologia kretschmeriană continuă să fie folosită pe scară largă în medicină, îndeosebi în ţările de limbă germană.

Constatându-se însă caracterul său impresionist, diverşi autori au încercat să stabilească un indice numeric care să permită clasificarea liniară a subiecţilor într-o manieră simplă, potrivit dimensiunii picnic-leptosom. Cei mai utilizaţi sunt indicele Strömgren şi indicele Eysenck şi Rees, care se exprimă prin formula:

$$\frac{\text{Talie} \times 100}{\text{Diametru transversal toracic} \times 6}$$

valoarea medie fiind în jur de 100.

Biotipologia italiană. Criteriile şi clasificările morfoconstituţionale s-au bucurat de mare atenţie şi în rândul cercetătorilor italieni. începând cu lucrările lui C. Lombroso (1836-1909), renumit medic şi criminolog, şi continuând cu cele ale lui G. Viola, şcoala italiană a reuşit să impună propria biotipologie. Idcea de bază a clasificării elaborate este că biotipurile reprezintă în *sine faze* într-o singură dimensiune, fiind *unimodale, bimodale* şi *trimodale.* Distribuţia frecvenţelor lor se supune legii lui Gauss. Mijlocul suprafeţei de distribuţie $\bar{X} \pm IS$ cuprinde *nonnosplahiiicii* (constituţie normală, proporţionată); la stânga mediei se situează, cu 16%. reprezentând *microsplahnicii* (constituţie redusă submijlocie); la dreapta mediei, se situează tot cu 16% reprezentând *macrosplahnicii* (constituţie înaltă, torace proeminent şi picioare subţiri).

G. Viola nu trece însă mai departe de aspectele biotipologice, pentru a le pune în corespondenţă psihotipuri. Acest lucru îl va face elevul său N. Pende.

La criteriul morfologic, Pende adaugă şi pe cel fiziologic, identificând patru tipuri biopsihice: 1. *longiiin stenic,* cu temperament hipertiroidian armonic, cu o funcţie normală sau exagerată a glandelor genitale, puternic, energic, stăpân pe sine; 2. *longiiin*

astenic, cu temperament hipertiroidian şi hipogenital. fatigabil; 3. *brevilin stenic,* cu temperament hipergenital şi hipersuprarenal. hipotiroidian, euforic, expansiv; 4. brevilin astenic, cu temperament hipotiroidian şi hipohipofizar, lent fatigabil, deprimat.

N. Pende raportează temperamentul numai la gradele de activare, pe care le pune pe seama interacţiunilor din interiorul sistemului endocrin.

Biotipologia franceză. în Franţa, cercetători precum L. Rostan şi C. Sigaud, au elaborat o biotipologie în care se introduce importanţa mediului şi se iau în consideraţie cele patru sisteme ale organismului. După Sigaud, dezvoltarea organismului depinde de funcţiunile pe care le solicită mediul: *digestia, respiraţia, forţa musculară şi activitatea creierului.*

Corespunzător predominării unuia sau altuia din cele patru sisteme, Sigaud delimitează patru biotipuri: I. *tipul respirator,* caracterizat prin dinamism, mobilitate; 2. *tipul digestiv,* caracterizat prin sedentarism, lentoare; 3. *tipul muscular,* caracterizat prin forţă, energie, agresivitate; 4. *tipul cerebral,* caracterizat prin activism intelectual, interiorizare.

Biotipologia lui Sigaud nu s-a bucurat de o prea largă recunoaştere şi aplicare, ea având astăzi mai mult o valoare istorică.

Biotipologia americană. în contextul disputelor dintre susţinătorii biotipologiei lui Kretschmer şi adversarii ei, în S. U. A, W. H. Sheldon (1899-1977), împreună cu S. S. Stevens, întreprinde o cercetare de anvergură, care a permis recoltarea celui mai bogat şi relevant material faptic.

După susţinerea a două doctorate, unul în psihologie şi celălalt în medicină, la universitatea din Chicago, V. Sheldon şi-a continuat studiile de specializare cu Kretschmer şi Jung, intercsându-se şi de cercetările de biotipologie ale şcolii franceze şi italiene, îndeosebi de cele efectuate de Viola. De la acesta din urmă va împrumuta interpretarea biotipurilor în contextul curbei lui Gauss. De la Kretschmer şi Jung va lua descrierea calitativă şi interpretarea logică.

în vederea stabilirii şi descrierii cât mai exacte a tipurilor morfologice, Sheldon procedează la fotografierea a 4.000 de studenţi, pe care îi supune apoi studiului pentru identificarea variabilelor principale. în final, au fost identificate şi reţinute 17 variabile, printre care: înălţimea, greutatea, dezvoltarea toracelui şi a capului, distanţa de ia mărul lui Adam la ombilic şi sex, lungimea mâinilor şi picioarelor, dezvoltarea sistemului muscular şi osos, fineţea pielii, suprafaţa pielii etc.

Ca element de bază pentru delimitarea biotipurilor, Sheldon a luat cele trei membrane embriogenetice (din care derivă organele interne, sistemul muscular şi osos, organele de simţ şi sistemul nervos): *endoderrna, mezoderma* şi *ectoderma,* pe seama cărora au fost delimitate cele trei biotipuri principale: endomorf, mezomorf şi ectomorf. Acestea corespund cu tipurile picnic, atletic şi astenic, descrise de Kretschmer, precum şi cu tipurile brevilin, normal şi longilin, stabilite de Pende. Interpretarea lor nu se supune însă principiului discontinuităţii, ci celui al continuităţii. Ca urmare, cele trei tipuri reprezintă, în sine,yoze de dezvoltare în curba de variaţie, fiind *imunodale.*

Eodomorful se diferenţiază prin modul său de a fi metodic şi prin constituţie dezvoltată pe orizontală, sferică: dezvoltarea sub medie a muşchilor şi oaselor şi un coeficient redus al suprafeţei corporale.

Mezomorful este greu şi rectangular, cu o dezvoltare superioară a oaselor şi a muşchilor: dispune de un echipament adecvat pentru solicitarea efortului fizic. în viaţa cotidiană, dintre reprezentanţii acestui tip se recrutează atleţii, aventurierii, soldaţii de profesie.

Ectomorful se distinge prin predominarea liniei verticale de dezvoltare asupra celei orizontale; este, aşadar, înalt, fragil, cu coşul pieptului turtit, slab, cu muşchii puţin dezvoltaţi; la el întâlnim predominarea greutăţii asupra suprafeţei corporale şi greutatea cea mai mare a creierului în raport cu masa corpului; constituţia sa generală este slabă pentru efortul fizic.

Trebuie să precizăm, în context, că cele 17 variabile, în termenii cărora este realizată determinarea biotipului, sunt, în primul rând, coeficienţi structurali, nu mărimi scalare, cu caracter absolut. Raţia cea mai relevantă este cea dintre greutate şi înălţime.

Inovaţia esenţială pe care a introdus-o Sheldon este aceea că un biotip se determină prin gradul ridicat de dezvoltare a trăsăturilor sale specifice, dar şi prin nivelul scăzut de exprimare al celorlalte trăsături, proprii celorlalte biotipuri. Inovaţia respectivă se întemeiază pe convingerea că biotipul nu este o *entitate pură,* ci el include toate cele trei componete, dar în proporţii diferite. De asemenea, diferenţele apar şi din modul de combinare, conjugare, organizare a acestor componente. Prin urmare, biotipul va ti definit prin: a) precumpănirea trăsăturilor proprii şi slaba exprimare a trăsăturilor nespecifice; b) modul de articulare-organizare structurală a componenţelor, c)gradul de dezvoltare a trăsăturilor corelative celor trei componente.

Pentru evaluarea exactă şi obiectivă a biotipurilor, Sheldon şi Stevens au elaborat o scală de cotare de la 1 la 7 (pe baza notărilor făcute de judecători neutri). Nota I semnifică dezvoltarea minimă a unei trăsături, iar nota 7 - dezvoltarea maximă. Un biotip trebuie să aibă trăsăturile specifice constituţiei sale de la nota 4 în sus, iar pe cele proprii celorlalte două biotipuri - de la 4 în jos.

Diagnosticul final al biotipului este stabilit prin media parametrilor care determină gradul de dezvoltare a endomorfului, mezomorfului şi ectomorfului. Astfel: indicii 1-7—2 arată un tip mezomorf bine individualizat, cu trăsături endo şi ectomorfe slab exprimate; 2-2-6, atestă un tip ectomorf bine determinat, cu trăsături endo şi mezomorfe slabe; 5-3-2 indică un tip endomorf suficient de individualizat, având trăsături mezomorfe aproape de medie şi ectomorfe slabe.

Nutriţia şi boala, precum şi profesiunea pot schimba valorile concrete ale parametrilor biotipului. Efectuând însă estimări pe mai mulţi ani, respectiv 10-20, se va putea constata că raportul dintre diverşii parametri tinde să rămână constant. Aceasta confirmă ipoteza formulată de Kretschmer, potrivit căreia biotipul este precumpănitor *genotip* şi mai puţin *fenotip,* aşa cum considera Sigaud.

Pe lângă cele trei biotipuri, integrate în curba de variaţie, deci unimodale şi cu frecvenţa maximă pentru mezomorf, Sheldon a mai identificat şi o serie de biotipuri care se abat de la acest continuum semimodal al curbei de variaţie. Unul dintre acestea este cel *displastic.* depistat şi de Kretschmer. Altul este cel masculin-feminin, care exprimă întregirea reciprocă a sexelor. Bărbatul este preponderat mezomorf şi apoi ectomorf, în vreme ce femeia este cu precădere endomorfă sau ectomorfă.

Al treilea biotip este cel *hipodezvoltat,* numit şi tip *infantiloid.* (Uneori poate fi vorba de o hipodezvoltare a speciei însăşi, deci pe plan filogenetic).

După determinarea biotipului, Sheldon a procedat, în continuare, la fel ca Kretschmer şi Pende, la stabilirea psihotipului corespunzător. În acest scop, el a apelat la datele psihologiei ştiinţifice, obţinute pe cale experimentală obiectivă şi prin măsurători riguros controlate. Au fost identificate şi reţinute 650 de trăsături pe care le corelează cu fiecare biotip. Au fost luate în seamă numai acele trăsături care corelează pozitiv, la un coeficient de 0,60, cu unul sau altul din cele trei biotipuri şi cele care corelează negativ, la un coeficient de 0,30, cu trăsăturile celorlalte două biotipuri.

în final, s-a ajuns la obţinerea a trei constelaţii psihice, care corelează cu cele biotipologice; fiecare constelaţie cuprinde 22 de trăsături din lista iniţială.

Prima constelaţie cuprinde: dorinţa de odihnă şi relaxare, preferinţa pentru confort, plăcerea digestiei, dependenţa de aprobarea socială, somnul profund, nevoia de consolare la necaz, nevoia de afecţiune şi suport social. Asemenea trăsături corelează cu endomorful (visceroton).

A doua constelaţie include: atitudinea asertivă, siguranţa în afirmare, energia în vorbă şi faptă, nevoia de exerciţiu, maniera deschisă, directă, fără reţineri de a se purta în contextul relaţiilor interpersonale, nevoia de acţiune imediată la necaz, nevoia de a părea mai în vârstă, vocea sigură, neinhibată. Aceste trăsături corelează cu mezomorful (somatoton).

A treia constelaţie cuprinde: reţinerea în atitudini, mod nervos de a reacţiona, sociofobia, inhibiţie relaţională, reţinere vocală, persistenţa în maniere şi deprinderi, somn nervos, nevoia de singurătate, proiecţii şi reverii tinereşti de compensaţie. Trăsăturile respective corelează cu ectomorful (cerebroton)

Cercetând corelaţia dintre biotip şi psihotip pe un eşantion de 200 subiecţi, Sheldon obţine următorii coeficienţi:

1) între endomorfie şi viscerotonie + 0,79;
2) între endomorfie şi somatotonie - 0,29;
3) între endomorfie şi cerebrotonie - 0,32;
4) între mezomorfie şi viscerotonie - 0,23;
5) între mezomorfie şi somatotonie + 0,82;
6) între mezomorfie şi cerebrotonie - 0,58;
7) între ectomorfie şi viscerotonie - 0,40;
8) între ectomorfie şi somatotonie - 0,53;
9) între ectomorfie şi cerebrotonie + 0,83.

în plan medical, biotipurile au dat corelaţii relevante cu anumite tipuri de maladii psihice: endomorfia dă o corelaţie de + 0,54, cu boli afective, de — 0,04, cu tulburări paranoide şi de - 0,32, cu tulburări heboide; mezomorfia dă o corelaţie de + 0,41, cu tulburări afective, de + 0,57, cu tulburări paranoide şi de - 0,68, cu tulburări heboide; ectomorfia dă o corelaţie de - 0,59. cu tulburări afective, de - 0,34, cu tulburări paranoide şi de + 0,64, cu tulburări heboide.

Noutatea care apare aici în raport cu datele lui Kretschmer şi Pende o constituie corelaţia pozitivă a mezomorfului cu schizofrenia paranoidă şi paranoia.

Displasticul predispune la complexul de inferioritate şi reacţii isterice în cazuri uşoare, şi la schizofrenie, în cazuri grave.

Inversiunea masculinității și feminității sau gynandromorfia inversată dă predispoziție la homosexualitate.

încercând acum să facem o apreciere globală asupra biotipologiei, putem formula următoarele idei principale:

1. Legătura dintre soma (respectiv, constituția fizică) și structura psiho-comportamentală nu poate fi pusă la îndoială. Această legătură nu este însă de natură cauzală sau genetică, ci de natură corelativă: cele două variabile - constituția fizică și structura psihică — covariază împreună, variațiile uneia putând fi puse în corespondență directă (pozitivă) sau indirectă (negativă) cu variațiile celeilalte. Aceste covariații au o cauză comună, profundă, pe care nu o cunoaștem încă.

Corelația cea mai semnificativă este între biotip și firea veselă și deschisă *versus* tristă și introvertită, pe de o parte, și gradele de activare - accelerare *versus* domolire - încetinire, pe de altă parte. Această legătură este precumpănitor genotipică.

2. în ceea ce privește temperamentul, trebuie să ne limităm numai la corelațiile și trăsăturile genotipice. cele fenotipice (care presupun influența factorilor externi, inclusiv a celor educaționali) ținând de structura caracterului;

3. încadrarea biotipului pe o curbă de variație unimodală reprezintă o simplificare, ce lasă în umbră multe aspecte esențiale ale integrării componentelor dinamico - energetice ale personalității. în realitate, biotipul nu este o mărime scalară, ci o configurație complexă, plurimodală, a cărei variație se petrece într-un spațiu n-dimensional. Aceasta face ca întinderea combinațiilor între parametrii individuali ai biotipului să ia valori mult mai mari decât cele oferite de variația unimodală.

4. Determinarea și interpretarea matematică a biotipurilor nu ne oferă nici o informație despre semnificația și direcția de evoluție. în plan individual, a diverșilor parametri. Ca urmare, psihologia personalității care trebuie să se intereseze și de individualul concret, este obligată să apeleze și la analiza logic funcțională (calitativă);

5. Legătura dintre biotip și psihotip fiind condiționată și mediată atât genetic, cât și onto și sociogenetic, devine necesară introducerea unor criterii suplimentare pentru identificarea și evaluarea trăsăturilor temperamentale.

B. Tipologiile fiziologice și psihofiziologice

Limitele biotipologiilor au determinat orientarea către criterii mai relevante și mai credibile pentru descrierea și clasificarea temperamentelor ca entități psihologice. Asemenea criterii au fost stabilite în plan fiziologic și psihofiziologic.

Cea mai cunoscută tipologie fundamentată fiziologic se leagă de numele lui I. P. Paviov. în elaborarea schemei sale de clasificare, Pavlov a pornit de la principiul nevrismului, potrivit căruia rolul principal în reglarea raporturilor organismului cu mediul extern și a funcționării organelor interne, inclusiv a sistemului endocrin, îl joacă creierul, precum și de la teza de bază a neuropsihologiei și psihologiei științifice, potrivit căreia psihicul, în toate componentele și laturile sale, inclusiv cea temperamentală, dinamico-energetică, este funcție a creierului.

în lumina acestor considerații, devine logic să se presupună că funcționarea creierului, respectiv, proprietățile naturale înnăscute ale celor două procese nervoase

fundamentale — excitația și inhibiția — reprezintă principalii factori care condiționează tipul temperamental.

Pe baza datelor experimentale de laborator, obținute prin metoda reflexelor condiționate, Pavlov a reușit să desprindă și să evalueze, prin indicatori cuantificabili, trei proprietăți naturale, care împreună alcătuiesc ceea ce el a numit *tip general de sistem nervos* sau *tip general de activitate nervoasă superioară* (tip a. n. s). Acestea sunt: *forța, mobilitatea* și *echilibrul.*

Forța este considerată proprietatea primordială și determinantă, ea reflectând încărcătura energetică a neuronului. Aceasta este determinată genetic și definește atât excitația cât și inhibiția. La diferiți indivizi ia valori diferite, ceea ce face ca forța să varieze pe un continuum foarte întins.

Indicatorii comportamentali după care putem evalua forța sistemului nervos sunt: capacitatea generală de lucru, exprimată ca funcție de durată și de gradul de dificultate și complexitate a sarcinilor; rezistența la acțiunea factorilor stresanți și afectogeni; rezistența obiectivă la experiențele dure și dramatice ale vieții; nivel ridicat al pragurilor senzoriale (sensibilitate scăzută); rezistență la acțiunea alcoolului și substanțelor farmacodinamice. în funcție de valorile pe care le iau acești indicatori, se delimitează două tipuri generale de sistem nervos: *tipul puternic* și *tipul slab.*

Mobilitatea definește dinamica proceselor nervoase fundamentale, respectiv viteza și durata instalării lor, rapiditatea trecerii de la unul la celălalt. Ca atare, cantitativ, ea se va exprima în unități de timp și va fi evaluată pe baza unor indicatori, precum: rapiditatea formării noilor legături temporare; rapiditatea formării frânelor condiționate; rapiditatea trecerii de la o activitate la alta; rapiditatea restructurării vechilor sisteme de legături temporare și stereotipii; rapiditatea și ușurința adaptării la schimbare.

După valorile acestor indicatori, au fost delimitate două tipuri de sistem nervos: *mobil* și *inert.*

Echilibrul este proprietatea care rezultă din raportul de forță dintre excitație și inhibiție și se obiectivează în trei tendințe: tendința spre impulsivitate (predominarea forței excitației asupra forței inhibiției), tendința spre inhibare (predominarea forței inhibiției asupra forței excitației) și tendința spre echilibru (forța excitației aproximativ egală cu cea a excitației, și invers). Tipul de probe prin care se testează echilibrul este următorul: stimularea la răspuns sau ripostă într-o situație în care consemnul sau regula este „abținerea de la orice răspuns"; crearea unei situații antagonice, dilematice, în care subiectul trebuie să ia o decizie în timp dat; expunerea la situații frustrante și înregistrarea raportului dintre calm și irascibilitate.

După cum a remarcat I. P. Pavlov, echilibrul este cea dintâi însușire care ni se impune observației în plan comportamental, impulsivitatea sau calmul punându-și amprenta pe orice răspuns motor, verbomotor sau emoțional. Pe baza acestei însușiri, au fost delimitate două tipuri de sistem nervos: *echilibrat* și *neechilibrat;* în cadrul celui neechilibrat, există două subtipuri: *neechilibrat excitabil* și *neechilibrat inhibabil.* (Pavlov considera că, în condiții normale, o existență reală o posedă numai subtipul neechilibrat excitabil).

Cele trei însușiri naturale menționate mai sus interacționează și se combină între ele, formând patru tipuri generale de activitate nervoasă superioară:

I. *tipul puternic-echilibrat-mobil,* caracterizat prin valori ridicate ale tuturor celor trei însuşiri;

n. *tipul putemic-echilibrat-inert,* caracterizat prin valori ridicate ale forţei şi echilibrului şi prin valori scăzute ale mobilităţii,

III. *tipul putemk-neechilibrat-excitabil,* caracterizat prin valori ridicate ale forţei şi prin valori scăzute ale echilibrului, cu predominarea excitaţiei asupra inhibiţiei;

IV. *tipul slab,* caracterizat prin valori scăzute ale forţei şi insuficienta individualizare a mobilităţii şi echilibrului: sensibilitate emoţională crescută, emotivitate, tensiune prelungită (inerţie tensională), prudenţă, rezistenţă scăzută la stres şi fustraţie etc.

Pavlov a pus în corespondenţă tipurile generale de sistem nervos, comune omului şi animalelor, cu cele patru temperamente stabilite în antichitate. Astfel:

a) *tipul putemic-echilibrat-mobil* are drept corespondent temperamentul sangvinic: vioi, comunicativ, sociabil, adaptabil, controlat;

b) *tipul puternic-echilibrat—inert* are corespondent temperamentul flegmatic: calm, tăcut, nesociabil, lent, greu adaptabil la situaţii noi, puţin impresionabil, rezistent la stres şi frustraţii;

c) *tipul puternic-neechilibrat-excitabil* are corespondent temperamentul coleric: rezistent, vioi, hiperactiv, irascibil, impulsiv, imprudent, trăiri emoţionale explozive, instabilitate comportamentală, tendinţă de dominare în relaţiile interpersonale, saturaţie şi plictiseală rapidă la monotonie.

d) *tipul slab* are drept corespondent temperamentul melancolic: interiorizat, retras, sensibil, delicat.

Pavlov a demonstrat că cele patru tipuri considerate „pure" se combină între ele, dând 16 tipuri mixte, singurele care se întâlnesc în realitate, „tipul pur" fiind o entitate mai mult teoretică.

Rămânând tot pe terenul neurofiziologiei, I. P. Pavlov a elaborat o tipologie valabilă numai pentru om. Drept criteriu în acest scop a ales raportul dintre cele două sisteme de semnalizare: predominarea funcţională a primului sistem (legături temporare bazate pe stimulii fizici, obiectuali) s-a asociat cu diferenţierea şi afirmarea *tipului special artistic* (impresionabil, imagistic, intuitiv, afectiv), iar predominarea funcţională a celui de al doilea sistem de semnalizare (sistemul legăturilor temporare formate pe baza cuvântului) s-a asociat cu diferenţierea şi afirmarea *tipului special gânditor* (abstract, critic, obiectiv, calculat, neimplicat afectiv). între ele a introdus *tipul intermediar,* caracterizat printr-un echilibru funcţional al ambelor.

Cercetările postpavloviene (V. Merlin, B.M. Teplov,V. D.Nebâliţin ş.a) au dus la îmbogăţirea tabloului posibil al criteriilor şi dimensiunilor de ordin neuro şi psihofiziologic de descriere şi clasificare. Printre altele, merită a fi menţionate: introducerea unei a patra dimensiuni a tipului de sistem nervos, anume: *dinamismul,* care se distinge de mobilitate, el definind viteza cu care celulele nervoase generează procesele de excitaţie sau inhibiţie; *tipul parţial de sistem nervos,* care stabileşte tabloul neurodinamicii corticale în cadrul unor subsisteme funcţionale individuale, ca de pildă, auditiv, vizual, chinestezic; *reactivitatea,* distinctă de forţă, este exprimată de nivelul pragurilor senzoriale şi se află în raport invers proporţional cu forţa: forţă mare - reactivitate scăzută; forţă redusă - reactivitate crescută.

Pornind de la aceleași relații, J. Strelau (1984) a elaborat o tipologie temperamentală bazată pe cuplul reactivitate/activitate.

în concepția acestui autor, reactivitatea reprezintă o dimensiune corelativă **a** sensibilității și responsivității neurosenamale și se estimează prin pragul senzorial și **prin** capacitatea de rezistență a subiectului la stimuli puternici sau de lungă durată. La persoanele cu reactivitatea mare, valorile pragului senzorial absolut și ale rezistenței la stimuli puternici sau de lungă durată sunt, proporțional, mai scăzute, și viceversa. De asemenea, reactivitatea se pune în relație și cu nivelul sau „indicele" de procesare **a** stimulilor: persoanele cu reactivitate crescută au și un indice, de procesare mai **ridicat,** iar cele cu reactivitate scăzută au un indice de procesare mai redus.

Activitatea este definită prin volumul și întinderea acțiunilor (operațiilor) întreprinse în raport cu un stimul dat. Se face distincția între *acțiuni de bază,* care **duc** nemijlocit și pe o cale scurtă la atingerea obiectivului, și acțiuni auxiliare, care completează schema *acțiunii de bază* și susțin desfășurarea generală a activității, în funcție de specificul situației. Ponderea acțiunilor auxiliare în tabloul de ansamblu al activității crește proporțional cu nivelul reactivității: este mare la persoanele **cu** reactivitate crescută și mică la persoanele cu reactivitate scăzută.

Clasificarea potrivit grupelor sanguine. Pornind de la lucrările compatriotului său Iione Bourdel (1960, 1961), medicul francez Bemard Montain (1992) a elaborat **o** nouă tipologie fiziologică a temperamentelor, bazată pe grupele sanguine. Clasificarea pune în corespondență fiecare grupă sanguină cu un tip temperamental distinct, după cum urmează: 1. grupei sanguine A îi corespunde *temperamentul armonic,* 2. grupei sanguine 0 îi corespunde *temperamentul melodic;* 3. grupei sanguine B îi corespunde *temperamentul ritmic,* 4. grupei sanguine AB îi corespunde *temperamentul complex.*

Subiecții aparținând temperamentului armonic se caracterizează prin căutarea permanentă a armoniei cu anturajul lor, neputându-se dezvolta și realiza **decât** în această condiție.

Subiecții aparținând temperamentului melodic se află întotdeauna în „consonanță" cu mediul extern, adaptându-se fără dificultate la situații.

Subiecții aparținând temperamentului ritmic sunt slab sensibili la mediu, trăind și exprimându-se în ritmul lor propriu, rămânând relativ independenți la variațiile ambianței.

Subiecții aparținând temperamentului complex reunesc trăsăturile contradictorii ale celorlalte trei temperamente, având, în consecință, dificultăți în găsirea unui echilibru satisfăcător.

Clasificarea bazată pe asimetria funcțională a emisferelor cerebrale. Pornind de la cercetările lui Mac Lean (1949) și W. Sperry (1974), Ned Hermann (1976) a pus la punct o clasificare a temperamentelor luând drept criteriu gradul de folosire în rezolvarea diferitelor genuri de sarcini a celor două emisfere cerebrale.

Au fost astfel delimitate și identificate patru tipuri cerebrale funcționale, cărora le corespund tablouri temperamentale distincte: 1. tipul cortical stâng (C. S.), organizat, logic, determinat, stabil, conservator; 2. tipul cortical drept (C.D.), ingenios, intuitiv, emoțional, creativ, instabil, deschis; 3. tipul limbic stâng (L.S.), sigur pe sine, rezistent la frustrații, activ; 4. tipul limbic drept (L.D.), serviabil, amabil, comunicativ, afectuos.

Această schemă se bucură deja de o largă recunoaştere în rândul specialiştilor şi în prezent se încearcă introducerea ei în practica psihodiagnosticului.

C. **Tipologiile psihologice**

Cu toate că tipologiile fiziologice oferă mai multe elemente şi deschid posibilităţi mai largi pentru analiza psihologică a temperamentului decât cele mortb-constituţionale, nici ele nu satisfac toate exigenţele. Obiecţia principală care se invocă este de ordin metodologic: descrierea şi clasificarea unui fenomen de o anumită natură calitativă — psihologică — pe baza unor dimensiuni şi criterii deduse dintr-un fenomen de o altă natură - neurofiziologică. Astfel, sub motivul că un fenomen trebuie identificat şi analizat pe baza unor dimensiuni de aceeaşi natură calitativă, s-a trecut la elaborarea unor tipologii temperamentale specific psihologice.

Vom prezenta în continuare pe cele mai importante, care s-au bucurat sau se bucură de o recunoaştere mai largă.

Tipologia olandeză - Heymans şi Wiersma. Este o tipologie cu caracter tranzitoriu, cei doi autori olandezi pornind, în elaborarea ei, de la o ipoteză neurofiziologică, formulată de psihiatrul Otto Gross.

Pentru Gross, orice fenomen psihic (de exemplu, o emoţie) declanşează o activitate a celulelor nervoase care persistă şi după terminarea lui, influenţează inconştient activităţile ulterioare ale spiritului. Ele apar ca şi cum ar fi opuse funcţiei cerebrale primare şi funcţiei cerebrale secundare. Gross opunea astfel subiecţii cu activitate mentală superficială, la care funcţia primară este rapidă, corespunzând unei activităţi psihice de tip reactiv faţă de stimul, subiecţilor cu funcţionare mentală profundă, la care funcţia secundară este mult prelungită, de unde dificultatea de integrare a fenomenelor psihice.

G. Heymans şi E. D. Wiersma, folosind aceste concepte, şi-au propus să descrie personalitatea, sub raport temperamental, pe baza a trei dimensiuni pe care ei le-au identificat cu ajutorul unor scări de evaluare. Cele trei dimensiuni (trăsături) sunt: *emotivitatea* sau instabilitatea emoţională, *activitatea* sau forţa pulsională generală şi *primaritate-secundaritate** determinată după predominarea uneia din cele două funcţii identificate de Gross. Decupând fiecare distribuţie de trăsături în două părţi, autorii de mai sus au stabilit opt tipuri psihologice, corespunzând combinaţiilor posibile ale celor trei trăsături.

Acestea se prezintă ca în tabelul de mai jos:

Emotivitate	*Activitate*	*Primaritate-Secundaritate*	*Tipul*
-	-	P	Amorf
-	-	S	Apatic
+	-	P	Nervos
+	-	S	Sentimental
-	+	P	Sangvin
-	+	S	Flegmatic
+	+	p	Coleric
+	+	S	Pasional

În tabelul de mai sus, semnul „+"semnifică faptul că subiecții se situează deasupra mediei pentru dimensiunea considerată; semnul „—" arată că subiecții se situează sub media pentru dimensiunea considerată, literele P și S indică predominarea funcției primare, respectiv secundare.

Tipologia franceză: R. Le Senne, G. Berger. în Franța, Rene Le Seime (1945) a făcut cunoscute lucrările lui Heymans și Wiersma și școala creată de el, mai ales prin Gaston Berger, a dezvoltat tipologia olandeză. în formularea sa definitivă, clasificarea propusă se bazează pe analiza și evaluarea unui set de nouă trăsături, incluzând, pe lângă cele trei utilizate de Heymans și Wiersma, lărgimea sau întinderea cimpului conștiinței, polaritatea, aviditatea, interesele senzoriale, tandrețea și pasiunea intelectuală.

Acest ansamblu constituie un sistem de referință de la care pornind devine posibilă descrierea unui mare număr de tipuri particulare.

Studiile ulterioare (F. Gauchet și R. Lambert, 1959) au arătat că aceste dimensiuni - cele trei ale lui Heymans și Wiersma sau cele nouă utilizate de Berger- pot fi reduse, prin analiză tactorială, la doi factori independenți - emotivitate și primaritate-secundaritate.

Tipologiile psihanalitice. Adept al determinismului intrapsihic, S. Freud a deschis calea unei abordări în „cerc închis[11] a fenomenelor psihice particulare și a organizării sistemului personalității în ansamblu. în lumina acestei paradigme, orice comparație și orice explicație cauzală trebuie să vehiculeze numai entități psihice nu fiziologice și nici morfoconstituționale. Ca urmare, tipologiile elaborate din această perspectivă au fost denumite „pur psihologice" (J.Delay, P.Pichot, 1990).

Freud a elaborat o atare tipologie, pornind de la stadiile evoluției sexualității. Astfel el a stabilit următoarele tipuri de bază: oral, anai, uretral, falie și genital.

Tipul oral este caracterizat prin „nevoia" de a depinde excesiv de alții pentru a-și putea menține respectul de sine".

Această atitudine fundamental pasiv-dependentă este acompaniată de trăsături care pot fi opuse, dar care se raportează la aspectul „a da - a primi" (generozitate-avariție, volubilitate-tăcere obstinată).

Tipul anal se distinge prin trei trăsături principale: parcimonie, iritabilitate și pedanterie (ordine).

Tipul uretral are ca trăsături esențiale ambiția și dorința de competiție, care se află în raport invers cu rușinea.

Tipul falie are un comportament caracterizat prin temeritate, determinare, siguranță, ceea ce reprezintă în mare măsură realizarea dorinței în raport cu angoasa de castrare.

Tipul genital corespunde „normalității ideale" a personalității. El este întruchipat numai de subiecții care parcurg fără probleme și stări remanente toate stadiile evoluției libidinale.

Pe lângă această tipologie „ortodoxă", în cadrul psihanalizei culturaliste consemnăm numeroase alte încercări, întreprinse de Karen Herney și E.Fromm.

Karen Homey ia ca premise direcțiile principale pe care le poate lua copilul în relațiile sale cu anturajul: de a se apropia de oameni, de a se opune sau de a se îndepărta. De aici, sunt deduse trei tipuri de temperamente: *complezent, agresiv* și *detașat.*

Pentru E.Fromm, într-o perspectivă apropiată, interacțiunea cu părinții determină tipul de orientare specială, de unde derivă cinci tipuri de orientări principale: *orientare receptiva,* în care subiectul așteaptă tot ceea ce dorește de la o sursă externă; *orientare de exploatare,* în care individul încearcă să ia totul de la alții prin forță; *orientare acumulativă,* în care subiectul își fondează securitatea sa pe economisirea și conservarea a ceea ce posedă; *orientare comercială,* în care subiectul își consideră propria persoană ca o marfă care poate fi cumpărată și vândută; în fine, *orientare productivă,* care face ca individul să-și folosească aptitudinile sale și să-și realizeze potențialitățile care-i sunt proprii.

Dacă tipologiile analitice culturaliste iau ca bază de pornire relațiile cu celelalte persoane, altele apelează la orientarea spre lume. Astfel au procedat, de pildă, C.G.Yung și H.Rorschach (sub influența celui dintâi).

Tipologia lui Jung se referă direct la cea a lui Gross. Aspectul ei principal privește tendința pe care o posedă libidoul, respectiv energiile instinctuale ale individului (care pentru Jung nu sunt de natură exclusiv sexuală), de a se orienta preponderent fie spre lumea externă, *spre obiecte (extraversiune),* fie spre lumea interioară, *spre sine (introversiune).*

După Jung, extravertitul corespunde tipului superficial al lui Gross, iar introvertitul - tipului profund, pentru că „introversiunea se caracterizează printr-o funcție primară intensă și, în consecință, printr-o funcție secundară prelungită".

Extravertitul acordă valoare lumii externe (bogăției, prestigiului), el caută aprobarea socială, tinde să fie conformist, este sociabil, iubește activitatea exterioară, schimbarea, variația. Emoțiile sale sunt ușor de activat, dar sunt superficiale, de moment. Are inhibiții puține.

Introvertitul se caracterizează prin trăsături opuse, interesul său esențial situându-se în sfera ideilor.

Trebuie spus că tipologia lui Jung, cu toate că nu operează decât cu o singură trăsătură de personalitate, a fost acceptată pe scară largă. Ea oferă numeroase corespondențe cu tipologia lui Kretschmer, cu care este confundată adesea prin asimilarea ciclotimului cu extravertitul și a schizotimului cu introvertitul.

Tipologia lui Rorschach prezintă un interes particular, întrucât servește ca bază pentru cel mai utilizat test proiectiv de personalitate. Ea se întemeiază pe opoziția între *extratensiv* (corespunzător în mare parte extravertitului) și *introversiv* (corespunzător introvertitului).

La cele două tipuri, Rorschach a adăugat un al treilea - *coariaț,* care corespunde slăbiciunii energiilor instinctuale, în absența unei orientări, fie spre obiecte, fie spre viața interioară. (Astăzi, în medicină, *coariaț* se ia în sens de *retractat).*

O direcție interesantă de analiză tipologică a personalității în plan temperamental este cea care ia ca punct de pornire specificul percepției. Efortul cel mai intens în vederea elaborării unei tipologii perceptive îl datorăm lui E.R.Jaensch și WJaensch. Din păcate, aplicațiile ideologice, deadreptul delirante, deduse de aici, au făcut ca lucrările elaborate de cei doi autori să fie sever repudiate.

Tipologia lui Jaensch are la bază trei trăsături: integrarea variabilă fundamentală, care oscilează între *integrarea absolută și dezintegrare* (care se aseamănă cu noțiunea

de disociație a lui Kretschmer), *diferențierea* (care corespunde sensibil introversiunii-extraversiunii lui Jung) și *polaritatea sentimente-gândire.*

Combinațiile între cele trei trăsături au permis stabilirea a șapte tipuri de personalitate: *patru tipuri zise integrate* (B - exagerat integrat, J] — normal integrat, J_2 - parțial și ocazional integrat, acestea orientate spre lumea exterioară, și Ji - normal integrat, dar orientat spre lumea interioară, un *tip S/vital,* ocupă o poziție intermediară între integrate și neintegrate, *două tipuri „dezintegrate "* și considerate ca „degenerate": (Si - dezintegrat pur și S2) la care există o compensație, inteligența hipertrofiată ocupând locul primordial în raport cu afectivitatea. Această tipologie, prezentată într-un limbaj adesea obscur, se întemeiază pe o serie de experiențe interesante asupra „memoriei eidetice a percepțiilor vizuale". Unii subiecți sunt capabili de a evoca după voie reprezentări vizuale și de a le face să dispară, de asemenea, la comandă.

Acest tip ar avea, după Jaensch, raporturi cu hiperfuncționarea tiroidiană (tip basedowian). La celălalt pol, se situează subiecții dominați de aceste reprezentări vizuale, pe care ei nu le pot evoca voluntar. Acest tip are legătură cu insuficiența paratiroidiană (tipul tetanic).

D. **Tipologiile clinice**

Observația clinică asupra deviațiilor personalității permite să se izoleze în manieră concretă un anumit număr de tipuri empirice, care au fost descrise inițial ca anomalii ale personalității. Prin extensiune, devine posibil să aplicăm această tipologie la personalitatea normală.

Sistemul cel mai cunoscut este cel elaborat de Kurt Schneider și care are avantajul de a include principalele tipuri descrise de majoritatea autorilor.

Sunt delimitate zece tipuri:

Tipul hipertimic, sau hipomaniac, caracterizat printr-o stare permanent deviată spre euforie și hiperactivitate maniacă. Deși este vorba de o stare permanentă, cu hipomanie la limita inferioară, aceasta nu este o psihoză.

Tipul depresiv, caracterizat printr-o umoare permanent deviată spre depresie și durere morală. Ca și în cazul precedent, este vorba de o stare permanentă, prezentând la minimum trăsăturile melancoliei.

Tipul neliniștit. Cuprinde două subtipuri — subtipul *senzitiv* descris de Kretschmer, caracterizat printr-o sensibilitate crescută pentru toate experiențele trăite, fiind incapabil de descărcare, și subtipul *anancastic,* adesea denumit *obsesional* sau *compulsiv,* sinonim dacă nu chiar identic cu tipul anal descris de psihanaliști.

Tipul fanatic, adesea denumit paranoic, caracterizat prin triada rigiditate, hipertrofia Eului (orgoliu), paralogism (raționament hiperlogic pe baza unor premise false, falsitatea spiritului, în limbaj comun).

Tipul isteroid, histrionic sau mtomaniac, caracterizat prin egocentrism, superficialitatea sentimentelor contrastând cu aspectul zgomotos al expresiei lor, tendință spre fabulație și mitomanie.

Tipul instabil, caracterizat prin oscilație emoțională, antrenând de obicei o instabilitate în plan social și ducând frecvent la delincventă minoră. În forma sa patologică, tipul instabil corespunde sensibil *dezechilibrului mintal,* așa cum a fost

descris el în literatura psihiatrică franceză. Oscilațiile umorii instabilului sunt net distincte de cele ale ciclotimului lui Kretschmer.

Tipul exploziv, caracterizat prin reacții emoționale violente, agresive numite „de scurt-circuit" (Kretschmer).

Tipul apatic, care are drept trăsătură fundamentală insensibilitatea și răceala afectivă. El corespunde unor trăsături ale tipului schizoid al lui Kretschmer. în expresia sa patologică, el ar corespunde unor varietăți ale „nebuniei morale" și „perversiunii constituționale".

Tipul abulic, definit prin trăsătura influențabilității și prin „maleabilitatea voinței" (ușor manevrabil de cei din jur).

Tipul astenic, caracterizat prin fragibilitate neuropsihică la influența situațiilor tensionate, afectogene, și prin fatigabilitate.

Concluzii asupra tipologiilor temperamentale. Numărul tipologiilor, diversitatea termenilor folosiți, multiplicitatea abordărilor pot da impresia de confuzie. La o analiză atentă, vom constata, totuși, că există numeroase corespondențe în schemele de clasificare. Fără îndoială, majoritatea tipologiilor existente au tendința de a lua în seamă doar aspecte parțiale ale temperamentului. În acest caz, o tipologie veritabilă ar trebui să ia în considerare, simultan, componentele morfologice, fiziologice și psihologice.

Complexitatea extremă a unui asemenea travaliu de sinteză explică aspectul particular și adesea contradictoriu al datelor existente. Unificarea tipologiilor parțiale, secvențiale, într-o tipologie integratoare, multidimensională, rămâne o sarcină a viitorului.

Oricum, însă, chiar și în forma lor actuală, tipologiile temperamentale își dovedesc valoarea lor teoretică și mai ales practică.

17.3. CARACTERUL

17.3.1. Definiție și descriere generală

Inițial. în greaca veche, termenul „caracter" se asocia cu un semn (de exemplu, un băț) care se folosea pentru a separa două terenuri (mejdină). Ulterior, semnificația lui s-a extins, fiind utilizat pentru a exprima ceea ce distinge un lucru de altul, un organism de altul. Astfel, el va însemna *pecete, marcă.* în biologie, termenul este folosit în sens de însușire sau trăsătură diferențiatoare sau asemănătoare (comună), ereditară sau dobândită, care permite descrierea și clasificarea indivizilor. Culoarea pielii, culoarea ochilor, talia, conformația fizică etc. sunt caractere.

In psihologie, se întâlnesc două curente: unul care include în sfera noțiunii de caracter atât *însușirile genotipice* determinate biologic, cât și pe cele *fenotipice,* dobândite sub influența mediului natural și social; când importanța acestuia din urmă este recunoscută se șterge orice deosebire calitativă dintre caracter și temperament (reprezentanții orientărilor biologizante și fiziologizante) și un altul care raportează noțiunea de caracter numai la personalitatea umană, în care se includ însușirile fenotipice de esență socio-culturală, etico-axiologică, subliniind astfel existența unei deosebiri calitative între caracter și temperament (reprezentanții orientării socio-antropo-culturologice).

Noi considerăm mai adecvat, din punct de vedere metodologic şi ştiinţific, acest al doilea curent şi vom aborda caracterul ca *entitate distinctă* a sistemului personalităţii, ireductibilă la temperament.

într-o primă aproximare, caracterul reprezintă o dimensiune (structura) esenţială care, pe de o parte, defineşte orice personalitate individuală în contextul relaţiilor sociale, iar pe de altă parte, diferenţiază mai mult sau mai puţin semnificativ personalităţile individuale între ele.

în definirea caracterului, se impune operarea cu o *accepţiune lărgită* şi cu una *restrânsă,* prima fiind cadru general de referinţă, iar cea de-a doua, instrument de abordare şi cercetare concretă.

In accepţiune extinsă, caracterul exprimă *schema logică* de organizare a profilului psiho-social al personalităţii, considerai din perspectiva unor norme şi criterii valorice. în acest caz, el include: a) concepţia generală despre lume şi viaţă a subiectului; b) sfera convingerilor şi sentimentelor socio-morale; c) conţinutul şi scopurile activităţilor; d) conţinutul aspiraţiilor şi idealurilor. Toate aceste „elemente" sunt corelate şi integrate într-o structură funcţională unitară, prin intermediul unui mecanism de selecţie, apreciere şi valorizare.

Luată în sens restrânsă, noţiunea de caracter desemnează un *ansamblu închegat de atitudini,* care determină un mod relativ stabil de orientare şi raportare a omului la ceilalţi semeni, la societate în ansamblu şi la sine însuşi.

Spre deosebire de temperament, care se implică şi se manifestă în orice situaţie — naturală sau socială -, caracteml se implică şi se manifestă numai în situaţiile sociale. Astfel, putem spune, că el se structurează numai în interacţiunea individului cu mediul socio-cultural, ca mecanism specific de relaţionare şi adaptare la particularităţile şi exigenţele acestui mediu. Aici se impune a face distincţie între planul psihologic de abordare şi cel etic.

Psihologia trebuie să se ocupe, în mod deosebit, de studiul caracterului sub aspectul mecanismelor, structurii şi rolului adaptativ pentru individ; etica trebuie sâ aibă în prim-planul preocupărilor sale evaluarea caracterului din punctul de vedere al concordanţei sau discordanţei lui cu normele, principiile şi modelele morale proprii mediului socio-cultural în care trăieşte individul.

Făcând această distincţie, înlăturăm şi confuzia pe care o produce experienţa cotidiană a bunului simţ între caracter ca structură psihică reală şi valoarea socială a caracterului; astfel, se afirmă că cineva are sau nu are caracter. în funcţie de criteriul de valoare care se aplică. în fond, una este caracterul ca entitate psihologică şi alta măsura în care el corespunde sau nu aşteptărilor noastre, respectiv codului moral al societăţii.

După ce a dezvăluit şi explicat natura, determinaţiile şi mecanismele caracterului *în sine,* psihologia poate merge mai departe în întâmpinarea eticii, arătând ce şanse de integrare într-un anume mediu .socio-cultural au indivizii cu un profil caracterial sau altul. Nu trebuie, deci, să pierdem din vedere faptul că psihologia este o ştiinţă *explicativă* (şi trebuie să rămână astfel), iar nu una *normativă* (cum este, de pildă, etica). în latura sa aplicativă, de intervenţie optimizatoare, psihologia trebuie să se raporteze la normativitatea socio-culturală (în cazul dat. normativitatea etică) şi să ţină seama de ea. Dar, repetăm, aceasta numai după ce şi-a îndeplinit funcţia sa explicativă.

Din punct de vedere psihologic, orice individ cât de cât normal, născut şi crescut într-un mediu social. în comunicare şi interacţiune cu alţi semeni, — cu membrii familiei, cu colegii de şcoală, cu dascălii, cu cercul de prieteni etc. - îşi structurează pe baza unor complexe transformări în plan cognitiv, afectiv, motivaţional, un anumit mod de raportare şi reacţie la situaţiile sociale, adică un anumit *profil caracterial.* Este cu totul altceva, acum, dacă acest profil va fi etichetat ca „bun" sau„rău", ca „pozitiv" sau „negativ".

Societatea este perfect îndreptăţită să pretindă şi să aştepte de la membrii ei să-i accepte normele şi exigenţele, în lumina acestora, admiţând caracterele „pozitive" şi respingând pe cele „negative"; dar, la rândul său, şi individul este îndreptăţit să aibă şi să manifeste anumite exigenţe şi aşteptări de la societate, formulate din perspectiva concepţiei sale despre lume şi viaţă, a criteriilor şi etaloanelor sale valorice.

Dacă ţinem să evidenţiem latura axiologică a caracterului, atunci trebuie să luăm în consideraţie interacţiunea dintre cele două mulţimi de „solicitări": „mulţimea solicitărilor interne", pe care individul le are faţă de societate, şi „mulţimea solicitărilor externe", pe care societatea le formulează faţă de individ.

Caracterul apare ca mod individual specific de relaţionare şi integrare a celor două mulţimi de solicitări. El poate pune individul în următoarele trei ipostaze: a) *de concordanţă deplină cu societatea* (toate solicitările sociale sunt acceptate şi integrate ca norme proprii de conduită şi toate solicitările proprii se încadrează în limitele normelor şi etaloanelor societăţii); o asemenea situaţie nu se întâlneşte în realitate, ea desemnând o limită ideală, teoretică, spre care se poate tinde; b) *de respingere reciprocă totală* (cele două mulţimi de solicitări nu concordă în nici un punct); şi această situaţie trebuie considerată ca având doar o semnificaţie teoretică, neîntâlnindu-se ca atare în realitate; c. *concordanţă parţială-discordanţâparţială* (cele două mulţimi de solicitări intersectându-se pe o plajă mai îngustă sau mai întinsă); aceasta este situaţia reală, care reflectă natura contradictorie a raportului individ-societate. Atunci când plaja de intersecţie se îngustează până la un anumit *prag,* societatea declară individul ca lipsit de caracter, iar individul declară criteriile şi etaloanele impuse de societate ca inacceptabile, trebuind să fie revizuite (reformate); când plaja de intersecţie se lărgeşte tinzând spre limita superioară de concordanţă, societatea declară individul ca având caracter, iar individul consideră criteriile şi etaloanele societăţii ca fiind şi ale lui.

Caracterul se structurează prin integrarea în plan cognitiv, afectiv, motivaţional şi volitiv a ceea ce este *semnificativ* pentru individ în situaţiile, evenimentele şi experienţele sociale. Ca urmare, al se manifestă numai în asemenea împrejurări. De aceea, dezvăluirea trăsăturilor de caracter este incomparabil mai dificilă decât a celor temperamentale.

Nu este suficient să punem subiectul într-o situaţie oarecare, ca în cazul temperamentului, ci neapărat într-o situaţie socială semnificativă.

Semnificativul se poate împărţi în *individual* şi *general.* Când caracterul se structurează pe dominanta semnificativului individual, va fi etichetat ca *mărunt,* mercantil; când se structurează pe dominanta semnificativului general (supraordonat), va fi etichetat ca *mare,* nobil. în primul caz, individul îşi va demonstra întreaga forţă a caracterului său în acţiunile îndreptate spre atingerea scopurilor personale; în cazul al doilea, forţa caracterului se va dezvălui cu adevărat numai în acţiunile subordonate atingerii unor scopuri cu valoare socială mare.

Rezultă, aşadar, că modalitatea cea mai eficientă de cunoaşterea şi evaluare a caracterului o reprezintă analiza actelor de conduită în situaţii sociale înalt semnificative pentru individ.

Acest lucru fiind foarte greu de realizat în mod curent, suntem nevoiţi să ne mulţumim cu analiza şi evaluarea comportamentelor interpersonale: «„X" se poartă cu „Y" aşa, înseamnă că are un caracter bun »; «„X" se poartă cu „Y" altfel. înseamnă că are un caracter rău». Se ajunge, astfel, ca una şi aceeaşi persoană să fie evaluată caracterial nu numai diferit, dar şi diametral opus de diferiţi „parteneri" sau .Judecători". Oare, de aici trebuie trasă concluzia că cineva poate avea mai multe caractere, respectiv, atâtea câţi evaluatori? Evident, nu. Ceea ce diferă este efectul pe care unul şi acelaşi caracter îl produce asupra mai multor „destinatari" (evaluatori).

17.3.2. Structura psihologică a caracterului

Caracterul trebuie considerat rezultatul unui şir de integrări a funcţiilor şi proceselor psihice particulare din perspectiva relaţionalii omului cu semenii şi a adaptării sale la mediul socio-cultural în care trăieşte. în diferitele perioade ale evoluţiei ontogenetice, integrările respective angajează în măsură diferită afectivitatea, motivaţia, cogniţia şi voinţa. La vârstele mici, integrarea caracterială se realizează preponderent pe dimensiunile afectivă şi motivaţională (formarea supra- Eului în concepţia freudistă se întemeiază pe acceptarea de către copil a consemnelor morale ale autorităţii paternale, pentru a evita sancţiunile şi a obţine satisfacerea trebuinţelor sale); la vârstele mai mari, începând mai ales cu adolescenţa, integrarea caracterială se realizează cu precădere pe dimensiunile cognitivă (analiza şi evaluarea critică a normelor şi modelelor socio-culturale) şi volitivă (autodeterminarea, angajarea pe o direcţie sau alta a orientării şi modului de conduită).

Putem afirma, aşadar, că în structura caracterului se regăsesc „elemente" de ordin afectiv (emoţii, sentimente), motivaţional (interese, trebuinţe, idealuri), cognitiv (reprezentări, concepte, judecăţi) şi volitiv (însuşiri, trăsături), care ţin de existenţa socială a individului şi mediază raporturile lui cu ceilalţi semeni şi cu societatea în ansamblu.

Ponderea celor patru tipuri de comportamente în structura caracterului este diferită la diferiţi indivizi, ea putând constitui *criteriu* de clasificare tipologică. (De exemplu, o structură caracterială în care predomină motivaţia personală va avea trăsătura „egoist" mai puternică decât trăsătura „altruist"; o structură în care prevalează componentele afective pozitive va fi predispusă mai mult la acte de caritate decât una în care predomină judecata obiectivă, „rece"; o structură caracterială „reflexivă" va fi mai „ezitantă" în luarea unei hotărâri decât una „voluntară" etc).

Gradul de elaborare a structurii caracteriale nu este acelaşi la toţi oamenii. K.Lewin a demonstrat gradualitatea structurilor personalităţii de la niveluri iniţial difuze, cu componente şi articulaţii ncdiferenţiate se trece prin niveluri intermediare (diferenţieri de la slab la mediu a componentelor şi articulaţiilor) şi se ajunge la niveluri mature (diferenţieri de la mediu la superior a componentelor şi articulaţiilor). Această „schemă" se aplică şi structurii caracterului. Astfel, ea se poate afla la unul din cele trei niveluri de elaborare: *incipient* (elementar), *mediu* sau *superior* (înaltă diferenţiere şi integrare a tuturor componentelor).

Prin definiție, structura presupune o anumită *stabilitate,* existența anumitor invarianți. Ca structură, caracterul trebuie să satisfacă și el această condiție. Și, într-adevăr, în măsura în care reușim să-l cunoaștem, putem să prevedem modul în care se va comporta o persoană în diferite situații sociale.

Totuși, stabilitatea structurii caracteriale nu este de același ordin ca cea a structurii temperamentale. Mediind și reglând raporturile persoanei cu cei din jur și cu situațiile sociale, puternic variabile, structura caracterială trebuie să posede și un anumit coeficient de flexibilitate, care să-i permită „perfecționarea", „corecția", „reorganizarea". în principiu, caracterul este modelabil pe toată durata vieții individului, dintr-unul inițial negativ, putând deveni unul pozitiv (dacă situațiile și experiențele sunt suficient de semnificative).

În plan social, se apreciază atât stabilitatea/constanța caracterului, cât și flexibilitatea, maleabilitatea lui în funcție de criteriile și ctaloanele valorice, care se aplică unei situații sau alteia, unui context relațional sau altuia. De pildă, într-o situație, se apreciază la cea mai înaltă cotă valorică nerenunțarea la un crez, la o convingere, mergându-se până la acceptarea sacrificiului de sine (cazul martirilor: C.Brâncoveanu și familia sau au „preferat" să moară decât să renunțe la credință); în altă situație, se apreciază pozitiv renunțarea la o convingere anterioară (de exemplu, o convingere științifică) sau modificarea unei trăsături negative (de pildă, invidia) într-o trăsătură pozitivă (de pildă, solicitudinea sau mărinimia).

Din cele de mai sus se poate constata că, spre deosebire de temperament, caracterul reflectă și ne trimite întotdeauna la latura de conținut, de esență a personalității ca subiect social și ne impune valorizarea etică a comportamentului.

Din punct de vedere funcțional, structura caracterială include două „blocuri": a) *blocul de comandă sau direcțional,* în care intră scopurile mari ale activității, drumul de viață ales, valorile alese și recunoscute de individ, și b) *blocul de execuție,* care cuprinde mecanismele voluntare de pregătire, conectare și reglare a conduitei în situația concretă dată (Levitov, 1962;l.Radu, 1991:M.Golu, 1993; M.Zlate, 1999).

în cadrul blocului de comandă, trebuie să administrăm existența următoarelor elemente esențiale: a) o structură cognitivă de receptare, filtrare, identificare și evaluare a situațiilor sociale; b) o structură motivațională de testare, prin care se stabilește concordanța sau discordanța dintre valențele situației și starea de necesitate actuală sau de perspectivă a subiectului; c) o structură afectivă, care generează trăirea pozitivă sau negativă a modelului „cognitiv" și „tnotivațional" al situației și, potrivit acesteia, „starea de set" față de situație.

Toate aceste elemente, strâns interdependente, sistemic articulate, formează latura internă, invizibilă a caracterului. Ea este absolut necesară, dar insuficientă pentru realizarea caracterului *în aci,* pentru atingerea unui efect adaptativ concret în diferite situații sociale.

În mod obiectiv, activitatea blocului de comandă se impune a fi corelată cu activitatea *blocului de execuție.* Din punct de vedere psihologic, acest bloc include: a) *operatorii de conectare,* care primesc și proiectează „starea de set" pe „repertoriul comportamental"; b) *operatorii de activare,* care realizează stabilirea atitudinii față de situație; c) *operatorii de declanșare,* care actualizează și pun în funcțiune aparatele de răspuns (verbale și motorii); d) *operatorii conexiunii inverse,* care extrag și retransmit

blocului de comandă informaţia despre efectele comportamentului sau acţiunii. Observăm că interfaţa între structura internă, profundă a caracterului şi conduita manifestă o constituie *subsistemul atitudinal.*

Atitudinea este *poziţia internă* adoptată de o persoană faţă de situaţia socială în care este pusă. Ea se constituie prin organizarea selectivă, relativ durabilă, a unor componente psihice diferite-cognitive, motivaţionale afective - şi determină modul în care va răspunde şi acţiona o persoană într-o situaţie sau alta.

După T.M.Newcomb, de pildă, atitudinea reflectă fidel forma în care experienţa anterioară este acumulată, conservată şi organizată la individ, când acesta abordează o situaţie nouă.

Atitudinea ne apare ca verigă de legătură între starea psihologică internă dominantă a persoanei şi mulţimea situaţiilor la care se raportează în contextul vieţii sale sociale. De aici, putem deduce şi caracteristicile principale ale atitudinii; a) *direcţia sau orientarea,* dată de semnul pozitiv (favorabil) sau negativ (nefavorabil) al trăirii afective faţă de obiect (situaţie): atitudinea pozitivă imprimă persoanei tendinţa de a se apropia de obiect. în vreme ce atitudinea negativă creează o tendinţă opusă, de îndepărtare; b) *gradul de intensitate,* care exprimă gradaţiile celor două segmente ale trăirii - pozitiv şi negativ -, trecând prin punctul neutru 0 (zero): valorile gradului de intensitate care depind de „mărimea semnificaţiei" obiectului (situaţiei) şi care determină intensitatea trăirii.

Un obiect cu semnificaţie negativă mică induce o atitudine de respingere de intensitate slabă, în vreme ce altul cu semnificaţie negativă mare determină o atitudine de respingere puternică; la fel stau lucrurile şi în cazul semnificaţiei pozitive şi, respectiv, a atitudinii pozitive. Absenţa semnificaţiei corespunde unei atitudini neutre, de indiferenţă.

Dinamica atitudinii este condiţionată de caracteristicile obiectului de referinţă, care, după T.M.Newcomb, sunt: a) *dimensionalitatea,* constând în numărul şi varietatea elementelor care-l compun, mergând de la stimuli unidimensionali până la cei mai complecşi, cum sunt cei socio-umani; b) *suprafaţa* sau întinderea comprehensibilă a obiectului, constând în numărul de însuşiri accesibile observaţiei şi înţelegerii, faţă de care subiectul a reuşit să-şi formeze o atitudine definită şi generalizată; c) *centralitatea psihologică* a obiectului pentru subiect, care înseamnă că unele obiecte se situează aproape permanent în prim-planul conştiinţei. în timp ce altele rămân, psihologic, îndepărtate de subiect, principala sursă a diferenţei de centralitate aflându-se în sfera motivaţională; d) *socialitatea,* care rezidă în aceea că „obiectele sociale" (îndeosebi celelalte persoane) reprezintă principala sursă de formare a atitudinilor.

Integrarea la nivel cognitiv, afectiv, motivaţional şi valiţional a semnificaţiilor pozitive şi negative ale obiectelor şi situaţiilor socio-umane se realizează în mod individual specific, ducând astfel la elaborarea unei game foarte întinse de structuri caracteriale; în cadrul lor se realizează cele mai variate configuraţii atitudinale, în funcţie de conţinut şi de raportul dintre polul pozitiv şi cel negativ.

Expresia externă a atitudinii o reprezintă *opinia* şi *acţiunea.* Opinia este forma verbal-propoziţională de exteriorizare a atitudinii, constând din judecăţi de valoare şi de acceptare (acord) sau de respingere (dezacord) în legătură cu diferitele situaţii, evenimente şi sisteme de valori. Opinia este o modalitate constatativ-pasivă de raportare

la lume. care nu introduce nici o schimbare în situaţie. Când atitudinile individuale converg într-o măsură semnificativă, vom avea, în plan extern, *opinia publică,* ce poate fi interpretată ca dimensiune a caracterului social de care vorbea E.Fromm.

Acţiunea reprezintă intrarea subiectului în relaţie directă (senzorială şi motorie) cu situaţia şi efectuarea unor demersuri (transformări) de integrare în situaţie, de modificare a ei sau de îndepărtare. Gradul de angajare psihologică în cadrul acţiunii este cu mult mai ridicat decât în cadrul opiniei şi, ca atare, acţiunea devine mai relevantă pentru dezvăluirea esenţei caracterului unei persoane decât opinia: faptele atârnă mai greu în aprecierea personalităţii unui om decât vorbele.

între atitudine şi manifestarea ei externă, în forma opiniei sau acţiunii, nu există o concordanţă perfectă şi necondiţionată. Graţie funcţiei reglatorii a conştiinţei, în structura caracterială se elaborează un mecanism special de comutare, care face posibilă disocierea temporară şi periodică între planul intern al convingerilor şi atitudinilor şi planul extern al opiniilor şi acţiunilor.

Apare astfel *dedublarea,* subsumată fie *conformismului* (deşi atitudinea este de semn opus aşteptării sociale, opinia sau acţiunea subiectului se dau în concordanţă cu şablonul), fie *negativismului* (deşi semnul atitudinii concordă cu etalonul social, opinia şi acţiunea vor fi de semn contrar din plăcerea de a contrazice sau de a nu fi la fel cu ceilalţi).

În limite rezonabile, dedublarea are o valoare adaptativă de necontestat, ea realizând acel *compromis convenabil* între individ şi societate. Dar atunci când se impune ca trăsătură dominantă, se transformă într-o frână în calea unei interacţiuni optime între individ şi cei din jur. Astfel, atunci când ea se subordonează conformismului poate fi benefică din punct de vedere social, dar defavorabilă pentru individ, iar când se subordonează negativismului poate fi favorabilă individului, dar repudiată social.

După obiectul de referinţă, atitudinile se împart în două categorii: a) *atitudinile faţă de sine* şi b) *atitudinile faţă de societate.*

Atitudinile faţă de sine reflectă caracteristicile imaginii de sine, elaborate pe baza autopercepţiei şi autoevaluării, pe de o parte, şi a percepţiei şi evaluării celor din jur, pe de altă parte. Ele se diferenţiază şi se structurează la două niveluri: unul *segmentar* şi altul *global.* în primul caz, vom avea atitudinea faţă de Eul fizic, atitudinea faţă de Eul psihic (nivelul diferitelor funcţii şi capacităţi intelectuale, afective, motivaţionale) şi atitudinea faţă de Eul social (efectele conduitelor şi reuşitelor în cadrul relaţiilor noastre cotidiene în cadrul profesional, familial, civic). în cazul al doilea, este vorba de poziţia globală pe care o adoptăm faţă de propria personalitate în unitatea componentelor sale bio-psiho-sociale.

în mod normal, atitudinea globală faţă de sine este (şi trebuie să fie) de semn pozitiv, aceasta fiind o premisă necesară, obligatorie a unei adaptări satisfăcătoare la viaţa socială. Dar, la diferiţi indivizi, ea se poate structura pe grade de autoevaluare diferite: *autoevaluare ohiectiv-realistă,* - asigură cele mai bune premise psihologice de relaţionare; *autoevaluare în hiper* (supraestimare), - induce trăsături etichetate de cei din jur ca negative - aroganţă, dispreţ, complex de superioritate - şi creează serioase probleme de adaptare la grup; *autoevaluare în hipo* (subestimare), - favorizează trăsături caracteriale nefavorabile pentru subiect - modestie exagerată, neîncredere în sine, complexe de inferioritate.

Atitudinile față de societate se diferențiază și se individualizează potrivit diversității „obiectelor" și „situațiilor" generate de realitate. Astfel, putem delimita: *atitudinea față de muncă* (în sens larg, ca ansamblu de sarcini și solicitări impuse social); *atitudinea față de normele, principiile și etaloanele morale: atitudinea față de diferitele instituții* (familie, școală, biserică, armată etc); *atitudinea față de structura și forma organizării politice; atitudinea față de ceilalți semeni* etc.

Semnul și intensitatea acestor atitudini determină valoarea caracterului și, corespunzător, potențialul adaptativ al personalității în sfera vieții sociale.

17.3.3. Trăsăturile caracteriale

Descrierea și evaluarea structurii caracterului se bazează preponderent pe procedeul trăsăturilor, alte procedee mai sintetice, de genul celui factorial, fiind mai puțin operante, datorită complexității deosebite a câmpului de interacțiune a variabilelor psihologice implicate.

Trăsătura caracterială poate fi definită ca *structură psihică internă,* care conferă constanța modului de comportare a unui individ în situații sociale semnificative pentru el (spre deosebire de trăsătura temperamentului care determină parametrii dinamico-energetici ai comportamentului în orice fel de situații).

Identificabile în desfășurarea comportamentelor sociale, trăsăturile caracteriale se evaluează numai printr-o operație de comparație a unei persoane cu altele. Aceasta deoarece nu există un standard absolut pentru nici o variabilă (categorie) calitativă. Pentru a formula aserțiunea „X este onest", de pildă, trebuie să-l raportăm la alte persoane sau la un etalon pentru onestitate, stabilit pentru indivizi aparținând contextului socio-cultural dat. Astfel, determinarea și atribuirea trăsăturilor se realizează întotdeauna cu referire la descrierile interindividuale. Totodată, însușirile pe care le evocă atribuirea unei trăsături sunt suficient de distincte pentru a putea fi deosebite de altele. Trebuie, așadar, să ne asigurăm că însușirile atribuite unei persoane sunt efectiv proprii acelei persoane și că ele au fost observate în mai multe situații. Pentru a caracteriza pe cineva ca „onest", este necesar ca elementele onestității să se fi manifestat într-o serie semnificativă de comportamente și într-o diversitate de situații concrete (variind comportamentele și situațiile, trăsătura trebuie să rămână constantă).

Trăsăturile caracteriale, ca și cele temperamentale, au o dinamică polară, ele formând, de regulă, *perechi antagonice* (ex.: egoist-altruist, avar-cheltuitor, respectuos-nepoliticos, muncitor-leneș, curajos-laș etc). Este important de subliniat faptul că la fiecare persoană se întâlnește întreaga gamă de perechi, dar cu grade diferite de dezvoltare a fiecărei trăsături. Astfel, în evoluția sa, profilul caracterial va integra trăsături care tind preponderent spre polul pozitiv sau preponderent spre cel negativ, luând aspectul unei balanțe cu două talere: când trăsăturile polare se echilibrează reciproc, avem de a face cu un caracter ambiguu, slab determinat; când valoarea trăsăturilor de la polul pozitiv atârnă mai greu decât cea a trăsăturilor de la polul negativ, avem un caracter socialmente pozitiv; când valoarea trăsăturilor de la polul negativ atârnă mai greu decât cea a trăsăturilor de la polul pozitiv, avem de a face cu un caracter socialmente negativ.

Modelul balanței prezintă, după M.Zlate (1999), o întreită importanță: a) „arată și explică mecanismul psihologic al formării caracterului, forța motrice a dezvoltării acestuia, care constă în principal în opoziția dintre contrarii, în ciocnirea și lupta lor"; b) „sugerează interpretarea caracterului nu doar ca formându-se (din afară), nu doar ca rezultat automat și exclusiv al determinărilor sociale, ci și ca autoformându-se (din interior), cu participarea activă a individului"; c) „conduce spre stabilirea unei tipologii caracteriale" (p. 40).

G.W.Allport (1981) împarte trăsăturile de personalitate în: *comune* (cele care îi apropie pe oameni și după care pot fi găsite comparații intermediare) și *individuale* (care diferențiază o persoană de alta). Trăsăturile individuale sunt. la rândul lor, *cardinale* (dominante, cu semnificație majoră pentru individ, punându-și amprenta pe fiecare act de conduită); *centrale* (numeric mai multe, care controlează o gamă întinsă de situații obișnuite, cotidiene); *secundare* (periferice, mai puțin active, exprimând aspecte mai puțin esențiale ale activității și conduitei individului).

Clasificarea trăsăturilor individuale permite prezentarea caracterului ca sistem organizat concentric. Cercul interior subsumează trăsăturile cardinale, cel mediu include trăsăturile centrale, iar cel exterior cuprinde trăsăturile secundare (M.Zlate, 1999).

Un asemenea model pune în evidență dinamica evolutivă a caracterului, posibilitatea de consolidare și generalizare a unei trăsături (dezirabile) și de slăbire și restrângere a razei de influență a altei trăsături (indezirabile).

In fine, se poate avansa și un model de tip miiltinivelar, piramidal prin analogie cu piramida noțiunilor, propusă de L.S.Vâgotski și cu piramida motivațională propusă de L.S.Maslow. Acest model surprinde relațiile și interacțiunile dintre trăsături din care derivă, în ultimă instanță, efectul de emergență al structurii caracteriale, care deosebește o persoană de alta pe fondul comunalității trăsăturilor constitutive.

Cum pe bună dreptate subliniază M.Zlate (1999), în modelul piramidal se pun în evidență gradul de valorizare și dominanța de semnificație a unor trăsături în raport cu altele, eficiența reglator-adaptativă a caracterului ca sistem integral.

Trăsăturile ca atare se formează și se individualizează pe fondul interacțiunii conținururilor proprii diferitelor procese psihice - cognitive, afective, motivaționale și volițional-valorizate de subiect și implicate în determinarea atitudinii lui față de „obiectele sociale".

Vom delimita, astfel, *trăsăturile globale,* care definesc sistemul caracterial în ansamblu, și *trăsăturile particulare,* care definesc semnificația relațional-socială a componentelor psihice, din a căror interacțiune rezultă structura caracterului.

Din categoria trăsăturilor globale, menționăm: a) *unitatea caracterului,* care face ca, în ciuda variațiilor situaționale accidentale, linia de conduită a unei persoane să-și păstreze o anumită constanță și identitate; b) pregnanța, care indică, pe de o parte, modul de ierarhizare a semnificațiilor și atitudinilor în cadrul profilului caracterial general, iar pe de altă parte, gradul de intensitate și consolidare a componentelor dominante: c) *originalitatea,* care exprimă specificitatea și individualitatea integrării caracterului, gradul de deosebire a unui profil caracterial de altul; d) *plasticitatea,* care definește „disponibilitatea" structurilor caracteriale de a se schimba, de a se adecva la dinamica realității sociale (distingându-se, corespunzător, caractere conservatoare

rigide, caractere mobile care îmbină adecvat stabilitatea şi schimbarea şi caractere labile, în care predomină variaţia, oscilaţia, instabilitatea); e) *stabilitatea scopului* reflectă gradul de ierarhizare şi integrare a motivelor care imprimă orientarea generală a subiectului în viaţă, finalitatea lui majoră, supraordonată; f) *integritatea,* trăsătură-corolar al celor anterioare, exprimă rezistenţa caracterului la influenţele şi presiunile perturbatoare (negative) din afară, rezistenţa la diferitele genuri de tentaţii.

Trăsăturile particulare poartă în ele amprenta componentei psihice, pe baza căreia se diferenţiază şi se manifestă fiecare om. ele putând fi grupate în: *trăsături de natură cognitivă* (reflexivitatea, obiectivitatea, spiritul critic şi opusul lor); *trataturi de natură afectivă* (sentimentalismul, timiditatea); *trăsături de natură motivafională* (lăcomia, rapacitatea, avariţia, mercantilismul şi opusele lor); *trăsături de natură intersubiectivă* (solicitudinea, spiritul de cooperare, spiritul de întrajutorare, altruismul şi opusele lor); *trăsături de natură morală* (bunătatea, cinstea, corectitudinea, demnitatea, modestia şi opusele lor); *trăsături de natură voliţională* (curajul, independenţa, perseverenţa, fermitatea, hotărârea, consecvenţa, autocontrolul şi opusele lor).

Lista trăsăturilor particulare este în realitate mult mai lungă, apreciindu-se că numărul lor depăşeşte cu mult zece mii.

Aceasta, fireşte, creează mari dificultăţi în tentativele de a realiza un tablou descriptiv exhaustiv al caracterului şi de a oferi un instrument unitar şi eficient de diagnosticare-evaluare.

Trebuie subliniat că repertoriul probelor şi tehnicilor de determinare a caracterului este încă sărac şi puţin elaborat, astfel încât sursa cea mai bogată de informaţii, rămâne observarea şi analiza comportamentelor reale în situaţii mai mult sau mai puţin semnificative pentru subiect.

17.4. APTITUDINILE

17.4.1. Definiţie şi descriere generală

Aptitudinea ne dă măsura gradului de organizare a sistemului personalităţii sub aspect adaptativ-inslrumental concret. Fa ne răspunde la întrebarea: „ce poate şi ce face efectiv un anumit individ iii cadrul activităţii pe care o desfăşoară ?" şi se leagă întotdeauna de performantă şi eficienţă, în dublul său înţeles: cantitativ şi calitativ. în evaluarea laturii cantitative a performanţei, apelăm la indicatori precum: volumul total al sarcinilor rezolvate şi, corespunzător, volumul „produselor finite" obţinute, timpul necesar rezolvării unei sarcini individuale, timpul necesar obţinerii unui „produs finit", intensitatea efortului depus. Pentru evaluare;! laturii calitative ne folosim de indicatori precum; gradul de dificultate şi complexitate a „sarcinii" rezolvate, noutatea şi originalitatea „produsului final", valoarea în sine a „produsului final" în domeniul dat, procedeul folosit în rezolvarea sarcinii, diversitatea modală a sarcinilor accesibile rezolvării.

Cu cât cele două laturi ale perfomianţei iau valori mai ridicate, cu atât aptitudinea este mai bine structurată, şi invers. De aici rezultă că orice aptitudine pune în evidenţă un aspect *absolut* şi unul *relativ.* Primul rezidă în ceea ce un subiect luat separat reuşeşte să tacă într-o sarcină sau situaţie dată (de exemplu, la un test de matematică sau de literatură): dacă rezultatul este nul, se conchide absenţa aptitudinii pentru

categoria respectivă de sarcini; dacă rezultatul este pozitiv, se conchide prezenţa aptitudinii considerate. Aspectul relativ ne indică faptul *cât de mult* şi *cât de bine* realizează un subiect într-o activitate (sau sarcină particulară) în raport cu alţii şi ce poziţie ocupă el într-o clasificare valorică.

Pe de altă parte, termenul de aptitudine îl putem folosi într-o accepţiune lărgită şi într-una restrânsă.

*în sens larg** el exprimă *potenţialul adaptativ general al individului uman,* pe baza căruia el reuşeşte să tacă faţă mai mult sau mai puţin bine multitudinii situaţiilor şi solicitărilor externe şi să-şi satisfacă stările de necesitate. Din acest punct de vedere, se poate afirma că aptitudinea este o componentă inalienabilă a oricărei structuri normale de personalitate. De altfel, aceasta ţine de logica internă a dezvoltării oricărui organism animal, care reclamă un minimum de diferenţieri şi specializări funcţionale, pentru asigurarea supravieţuirii în condiţiile variabile ale mediului şi atingerea finalităţii proprii şi a celei de specie.

în sens restrâns, termenul de aptitudine este aplicabil numai omului şi el desemnează un asemenea potenţial instrumental-adaptativ care permite celui ce-l posedă realizarea, într-unui sau în mai multe domenii de activitate recunoscute social, a unor performanţe superioare mediei comune.

Cazul obiectiv în care se validează o aptitudine îl constituie formele fundamentale de activitate ale omului: jocul, învăţarea şi munca, în cele două variante ale sale - fizică şi intelectuală, în unitatea celor două verigi - executivă şi creatoare. Aceasta înseamnă că şi pentru evaluarea veridică a aptitudinilor, metoda cea mai eficientă este analiza produselor activităţii. Testele zise de aptitudini nu ne oferă decât „fragmente" mai mult sau mai puţin relevante şi reprezentative din complexa structură a aptitudinii reale.

Ca nivel integrativ de rang superior, aptitudinea nu este reductibilă la un proces psihic particular, oricare ar fi acesta - percepţie, memorie, gândire, imaginaţie, aşa cum se afirmă în unele lucrări („Orice însuşire sau proces psihic privit sub unghiul eficienţei devine aptitudine, de exemplu: memoria, spiritul de observaţie etc") (I.Radu ş.a., 1991, p. 332).

In sprijinul punctului nostru de vedere aducem cazul subiectului cu memorie fenomenală, descris de AR. Luria (1953), care, în pofida extraordinarei performanţe în memorarea şi reproducerea oricărui gen de material, n-a reuşit să-şi aproprie şi să-şi integreze structura nici uneia din profesiile (activităţile) la care a aspirat - limbi străine, muzică, matematică, medicină —, fiind nevoit, până la urmă, să rămână un simplu actor de circ.

O interpretare necorelată cu o activitate specifică a termenului de aptitudine o găsim şi în *Dictionaire de psychologie* al lui H. Pieron (1973), unde aptitudinea este „substratul constituţional al unei capacităţi, preexistent acesteia (...). Singură, capacitatea poate face obiectul evaluării, aptitudinea fiind o virtualitate" (p. 32).

Aptitudinea, fie că este vorba de cea luată în accepţiunea lărgită, fie de cea luată în accepţiunea restrânsă, se diferenţiază şi se individualizează în concordanţă cu structura obiectivă a sarcinilor (solicitărilor) şi scopurilor care compun o activitate integrală. De aceea, ea reprezintă o matrice internă care se „mulează" pe o formă de

activitate şi care, la rândul ei, generează o activitate (cum este cazul aptitudinilor de creaţie). Iar cum activitatea solicită personalitatea ca *tot* - sub raport instrumental, performanţial — şi aptitudinea, care stă la baza desfăşurării şi finalizării ei, trebuie să includă toate acele componente care concură direct sau indirect la obţinerea performanţelor specifice.

Astfel, noi legăm termenul de aptitudine de o *structură complexă, multidimensională,* în care se articulează şi se integrează diverse entităţi psihice, motorii şi fizico-constituţionale, după o schemă şi formulă în acelaşi timp comună mai multor indivizi şi diferită de la un individ la altul: categorial, o aceeaşi aptitudine este proprie mai multor indivizi (ex., aptitudinea pentru tehnică), dar ea prezintă diferenţe mai mult sau mai puţin semnificative de la o persoană la alta, în ceea ce priveşte, pe de o parte, nivelul de dezvoltare al componentelor de bază, iar pe de altă parte, modul de interacţiune şi articulare a lor.

Schema structurală a unei aptitudini cuprinde, în principiu, următoarele verigi: a) *veriga informaţională,* înţeleasă ca ansamblu organizat de reprezentări, cunoştinţe, idei, înţelegeri şi interpretări despre domeniul obiectiv al activităţii: b) *veriga procesual-operatorie,* ca sistem închegat de operatori şi condiţii logice care se aplică elementelor informaţionale pentru realizarea modelului intern (mental) al produsului ce se propune a fi obţinut; c) *veriga executivă,* care include acţiuni şi procedee mentale şi motorii de punere în aplicare şi de finalizare a „proiectului" (modelului); d) *veriga dinamogenă şi de autointărire,* reprezentată de motivaţie şi afectivitate; e) *veriga de reglare,* în care delimităm două secvenţe: una de selectare şi orientare valorică, în cadrul căreia rolul principal revine sistemului atitudinal, şi alta de coordonare, optimizare şi perfecţionare, reprezentată de funcţia evaluativ-critică a conştiinţei şi de voinţă, care dă măsura capacităţii de mobilizare şi perpetuare a efortului pentru surmontarea obstacolelor, dificultăţilor şi eşecurilor („Geniul este 90% transpiraţie şi numai 10% inspiraţie", spunea Edison).

Structura aptitudinii are un caracter *dinamic,* ceea ce face ca obiectivarea ei în cadrul aceleaşi activităţi şi la acelaşi individ să capete un caracter înalt variabil, atât în funcţie de natura sarcinilor şi situaţiilor, cât şi de vârstă, produsele realizate nesituându-se toate la acelaşi nivel valoric şi neavând aceeaşi frecvenţă pe toată coordonata timpului.

Dacă luăm viaţa omului în ansamblul ei, putem constata că aptitudinea are o istorie, pune în evidenţă o traiectorie evolutivă, pe care o putem rezuma în trei stadii: de *structurare şi maturizare, de optimum funcţional* şi *de regresie.*

Luate în accepţiunea restrânsă, aptitudinile au, în general, o apariţie precoce. Viteza lor de dezvoltare nu este identică la toţi indivizii. Accelerată la unii, ea se poate opri brusc la un nivel inferior, în vreme ce la alţii, evoluţia, lentă la început, continuă timp mai îndelungat, atingând un nivel superior. Evoluţia aptitudinilor nu are un caracter rectiliniu. Există vârste critice, când apariţia unor noi nevoi, a unor tendinţe, se acompaniază cu trecerea în stare latentă sau cu regresia temporară a aptitudinilor manifestate anterior. Ritmul dezvoltării depinde de condiţii multiple: biologice, geografice, sociale. Copiii din mediul urban au un ritm mai rapid al dezvoltării psihice generale decât cei din mediul rural; copiii din zona meridională sunt ceva mai precoce decât cei din zona nordică. Pe durata maturităţii, aptitudinea rămâne la un nivel relativ

constant, dacă nu intervin anumite condiţii patologice care pot să ducă la o deviaţie bruscă şi la o modificare profundă a personalităţii, aşa cum se întâmplă în demenţa precoce, de pildă. începând, însă, cu o anumită vârstă (după 70 de ani), îşi tace apariţia diminuarea acuităţii senzoriale, slăbirea memoriei, cu reducerea capacităţii de achiziţie, slăbirea capacităţii de concentrare, scăderea mobilităţii şi flexibilităţii structurilor intelectuale, tocirea curiozităţii şi a interesului pentru ceea ce se întâmplă înjur etc.

Dar dezvoltarea aptitudinilor nu se supune doar legilor vârstei, ea fiind influenţată în mod esenţial şi de împrejurările externe, de mediu. La mulţi indivizi aptitudinile se pot pierde, dacă nu beneficiază de condiţiile favorabile necesare structurării şi manifestării lor.

Mari psihologi, precum Cattell şi Terman, au insistat, în mod special, în lucrările lor asupra necesităţii de protejare a talentelor. Astfel, ei au găsit o corelaţie pozitivă înalt semnificativă între caracterul favorabil al condiţiilor de mediu (educaţie, stimulare, preţuire, valorificare) şi procentajul cazurilor de aptitudini dezvoltate la nivel superior.

17.4.2. **Raportul înnăscut-dobândit in structura aptitudinilor**

Problema privind natura şi determinismul aptitudinilor a fost şi continuă încă să fie puternic controversată.

în psihologia clasică, abordarea ei s-a tăcut de pe poziţii unilateral-absolutizante, delimitându-se două orientări diametral opuse - ineistă şi genetistă. Ambele îşi au originea în filosofie: prima în filosofia idealist-raţionalistă, care afirma caracterul înnăscut şi imanent al ideilor şi principiilor (Platon, Descartes, Kant, Hegel), iar cea de a doua, în filosofia empirist-pozitivistă (senzualismul lui J. Locke, materialismul francez al sec. XVIII, cu faimosul principiu „tabula rasa").

în plan ştiinţific, orientarea ineistă se sprijină pe teoria eredităţii elaborată, în secolul XIX, de Morgan şi Mendell, iar cea genetistă, pe teoria evoluţionistă a lui Darwin.

Astfel, în materie de aptitudini, ineismul absolutizează rolul eredităţii, mediului fiindu-i recunoscut cel mult doar rolul de factor activator-declanşator. într-o formă răspicată, această idee este afirmată şi susţinută de savantul englez Fr. Galton, în celebra sa lucrare *Hereditary Genius* (1914). Galton afirmă că individul se naşte cu un potenţial aptitudinal mai sărac sau mai bogat, mai prolific sau mai steril, care rămâne în structura şi esenţa sa neschimbat, mediul neadăugând nimic semnificativ la el. Astfel, o aptitudine ori există ca dat ereditar, şi atunci ea se manifestă , se afirmă oricât de nefavorabile şi vitrege ar fi condiţiile externe, ori nu există şi atunci nu are de unde şi cum să se manifeste, oricât de prielnice ar fi condiţiile externe. Geniul este integral înnăscut şi nicicum făcut.

în susţinerea ideilor sale, Galton se sprijină pe datele oferite de analiza comparativă a arborilor genealogici din care au provenit unele mari personalităţi creatoare în domeniile matematicii, tehnicii, literaturii, muzicii. Deşi, în sine, veridice, faptele invocate au totuşi un caracter fragmentar, ele referindu-se doar la cazurile reuşite, cele nereuşite nefiind luate în calcul. De aceea, cel puţin sub aspect statistic, ele sunt insuficiente pentru a infera o legitate atât de generală.

Oricum, trebuie să spunem că ineismul şi-a găsit numeroşi partizani, în cadrul aşa numitei *psihologii a facultăţilor,* iar în prezent, în cadrul psihobiologiei, unde se încearcă să se demonstreze determinarea directă a aptitudinilor de către gene specifice.

Genetismul, fidel principiului „tabula rasa", procedează la absolutizarea rolului mediului extern, reducând la zero valoarea fondului ereditar. Se admite ideea că de la natură toţi oamenii sunt egali sau la fel, diferenţierile între ei în structura vieţii psihice fiind introduse de factorii mediului extern, îndeosebi de cei ai mediului socio-cultural şi economic. Aptitudinea este considerată un produs exclusiv al mediului, care determină şi controlează integral procesul învăţării şi dezvoltării.

Printr-un program educaţional adecvat, pe baza unui exerciţiu sistematic şi îndelungat, la orice individ se poate forma orice aptitudine. Ca şi ineismul, genetismul a fost îmbrăţişat pe scară largă în psihologia secolului XX, mai cu seamă în asociaţionismul de factură behavioristă şi în psihologia de sorginte materialist-dialectică, maximal ideologizată şi politizată.

Privite prin prisma metodologiei contemporane, ambele orientări sunt la fel de eronate, nici una nici cealaltă neputând oferi o explicaţie satisfăcătoare a aptitudinilor.

O asemenea explicaţie nu poate fi găsită decât de pe poziţiile principiului *interaefiunii,* care reclamă admiterea determinismului complex al aptitudinilor - ereditate x mediu.

în lumina acestui principiu, aptitudinea, aşa cum am definit-o noi, nu poate fi nicicum înnăscută, dar nici „introdusă" ca atare din afară de către mediu. Ea se constituie în ontogeneză pe baza interacţiunii complexe, contradictorii dintre „fondul ereditar" şi mediu (acesta din urmă considerat în cele două forme generice — intrauterin şi extrauterin).

.fondul ereditar" este constituit dintr-un ansamblu eterogen - diferit de la un individ la altul - de predispoziţii, tendinţe evolutive, însuşiri şi stări de natură bioconstituţională, fiziologică, senzorială şi cerebrală. Nivelul de exprimare şi de articulare a acestora determină un anumit „profil intern de stare", care-şi va pune amprenta pe modul de receptare, prelucrare şi integrare a tuturor influenţelor mediului extern. Prin natura lor substanţial-calitativă şi prin semnificaţia pe care o dobândesc, influenţele mediului introduc, la rândul lor, modificări şi transformări în valorile şi în raporturile dintre elementele „profilului intern de stare" şi creează noi „entităţi" (modele informaţionale ale obiectelor şi fenomenelor externe, trăiri emoţionale, motive, conexiuni instrumentale între stimuli şi răspunsuri etc). Ca urmare,„profilul iniţial de stare" se transformă succesiv, ducând la diferenţierea, individualizarea şi consolidarea structurilor aptitudinale.

Raportul ereditate/mediu nu are un caracter liniar şi invariant, ci prezintă un tablou dinamic complex, în care, în diferite momente de timp, se modifică ponderile şi greutatea specifică a efectelor celor doi factori; într-un anumit moment şi într-o anumită situaţie, preponderent se poate dovedi rolul eredităţii, iar în alt moment şi în altă situaţie, dominant poate deveni rolul mediului.

Esenţial este raportul de compensare reciprocă dintre cei doi factori. Pot fi identificate următoarele variante relaţionale:

a. Fond ereditar superior Pi mediu înalt favorabil (cazul ideal, asigură nivelul cel mai înalt de dezvoltare a aptitudinilor);

b. Fond ereditar superior n mediu neprielnic, nefavorabil (ereditatea poate compensa „deficitul" de mediu; doar în mod excepţional se poate atinge un nivel înalt de dezvoltare a aptitudinilor);

c. Fond ereditar mediocru n mediu înalt favorabil (compensare pozitivă din partea mediului; aptitudinea poate atinge un nivel de dezvoltare superior mediei);

d. Fond ereditar mediocru *n* mediu neprielnic (compensare pozitivă din partea eredităţii; dezvoltarea aptitudinii rămâne sub nivelul mediu);

c. Fond ereditar slab o mediu înalt favorabil (compensare pozitivă din partea mediului; dezvoltarea aptitudinii deasupra nivelului fondului ereditar);

f. Fond ereditar slab *n* mediu neprielnic (conjugarea efectului negativ al arabilor factori - nivelul cel mai scăzut de dezvoltare a aptitudinilor).

în structura generală a unei aptitudini, putem delimita din punct de vedere genetic, trei tipuri de componente; a) componente care ţin preponderent de ereditate; b) componente care ţin preponderent de mediu şi c) componente care ţin preponderent de interacţiunea ereditate n mediu. (Preponderent nu înseamnă nici absolut, nici pur, astfel că împărţirea înnăscut-dobândit este relativă).

în studiul raportului ereditate/mediu apelăm la metoda analizei comparative, cu neutralizarea (relativă) când a unei variabile, când a celeilalte. Astfel, pentru evidenţierea prezenţei şi influenţei factorului ereditar, trebuie să studiem subiecţi cu structură ereditară diferită, puşi în aceleaşi condiţii de mediu. Apariţia unor diferenţe semnificative în profilul aptitudinal şi în nivelul de dezvoltare al aceleiaşi aptitudini atestă rolul important al eredităţii. Pentru evidenţierea prezenţei şi influenţei mediului, trebuie să studiem subiecţi cu structură ereditară asemănătoare sau identică (fraţi, surori, părinţi-copii, gemeni heterozigoţi, gemeni monozigoţi), puşi în condiţii de mediu semnificativ diferite. Apariţia unor diferenţe relevante în profilul aptitudinal şi în nivelul de dezvoltare al aceleiaşi aptitudini atestă intervenţia activă a mediului în determinismul potenţialului aptitudinal.

Rolul mediului se demonstrează şi prin referirea la cazurile unor copii pierduţi în junglă şi descoperiţi la vârstă târzie, după 14-16 ani (Cf. A. Anastasi, *Differential Psychology,* 1937). Deşi găsiţi anatomiceşte normali, aceştia nu dispuneau de nici o aptitudine specific umană, repertoriul lor comportamental fiind legat exclusiv de satisfacerea trebuinţelor biologice în situaţiile naturale date.

Pe baza cercetărilor efectuate până la ora actuală, se poate formula ipoteza că, în cea mai mare parte, structura unei aptitudini integrale se datoreşte deopotrivă eredităţii şi mediului şi numai o mică parte acţiunii „separate" a unuia sau a altuia din cei doi factori. Această ipoteză este valabilă pentru toate coordonatele de definiţie ale sistemului personalităţii.

17.4.3. **Clasificarea aptitudinilor**

Subsistemul aptitudinal al personalităţii pune în evidenţă o organizare internă complexă, el incluzând entităţi de modalităţi psihofiziologice şi psihologice diferite, cu multiple conexiuni de ordonare, coordonare, integrare şi subordonare între ele.

De aici. apare necesară o diferenţiere şi o clasificare în interiorul subsistemului aptitudinal. Criteriul cel mai larg acceptat în acest scop este sfera de solicitare şi implicare în cadrul activităţii. Pe baza lui, au fost delimitate: a) *aptitudinile generale* şi b) *aptitudinile speciale.*

a. Aptitudinea generală este socotită acea aptitudine care este solicitată şi intervine în orice fel de activitate a omului sau în rezolvarea unor clase diferite de sarcini. Aptitudinile generale alcătuiesc repertoriul instrumental-adaptativ bazai al oricărui individ, care asigură o relaţionare şi o adaptare cât de cât satisfăcătoare în condiţiile variabile ale mediului. Ele pot fi împărţite în *sensorio-motorii* şi *intelectuale.*

Aptitudinile sensorio-motorii se leagă de toate situaţiile concrete care reclama discriminarea şi identificarea obiectelor şi efectuarea unor acţiuni directe cu ele sau asupra lor, în vederea satisfacerii unor nevoi curente. în schema lor de organi?are şi funcţionare se includ caracteristicile rezolutiv-integrative ale analizatorilor (pragurile sensibilităţii, dinamica generală a sensibilităţii, acuitatea senzorială, capacitatea de admisie, capacitatea de procesare informaţională, capacitatea de fixare-păstrare etc.) şi caracteristicile structural-dinamice ale aparatelor motorii (viteză/rapiditate, forţă, fineţea şi melodicitatea mişcărilor, tempou, ritm, precizie, complexitatea acţiunilor etc).

Sub eticheta de aptitudini generale intelectuale se reunesc mai multe funcţiuni psihice, care, pe de o parte, sunt implicate în toate formele de activitate, iar pe de altă parte, sunt proprii tuturor oamenilor. Acestea sunt memoria, imaginaţia şi inteligenţa propriu-zisă.

în mod curent, în calitate de aptitudine generală se ia doar inteligenţa, ei subsumându-i-se atât memoria, cât şi imaginaţia, fapt ce şi-a găsit concretizarea practică în elaborarea şi validarea scărilor de inteligenţă (Binet-Simon, Terman Wechsler-Bellvue, Alexander).

După cum se ştie, în cadrul acestor scări există subteste distincte pentru toate principalele funcţiuni psihice mentale - memorie, imaginaţie, atenţie, raţionament, rezolutivitate numerică şi logico-verbală.

Scorul final, considerat indicator al nivelului de dezvoltare a inteligenţei generale, se compune din scorurile parţiale obţinute la fiecare subtest.

Prin aceasta însă, noţiunea de inteligenţă devine mai greu de definit, diferiţi autori conferindu-i conţinuturi diferite.

Etimologic, termenul provine din latinescul *inter-legere,* care înseamnă în acelaşi timp a discrimina (disocia) şi a lega. De aici, o primă definiţie: inteligenţa este capacitatea de a stabili relaţii între obiecte, fenomene şi evenimente cât mai diverse. Cunoaşterea comună ne prezintă inteligenţa drept capacitate generală de adaptare la mediu, de găsire a soluţiilor optime în situaţii noi, inedite.

Psihologia o leagă de activitatea de cunoaştere sub dublul său aspect: extensional (diversitatea modală a situaţiilor problematice abordabile şi rezolvabile) şi intensional (profunzimea pătrunderii şi a înţelegerii aspectelor relevante, semnificative şi esenţiale ale unui obiect sau situaţii).

întâlnim şi o definiţie relativizantă, de genul: inteligenţa este ceea ce măsoară testele de inteligenţă sau ceea ce ne indică testele de inteligenţă.

Multitudinea accepţiunilor şi definiţiilor trebuie luată ca un indicator al complexităţii excepţionale a fenomenului. Şi, într-adevăr, inteligenţa prezintă un tablou eterogen, multicomponenţial, cu organizare heteronomă strict individualizată. Astfel, chiar în cazul unor scoruri globale egale, configuraţia diferă semnificativ de la un individ la altul, întrucât scorul global se poate obţine prin combinări foarte diferite ale scorurilor parţiale (pe componente). Modul diferit de combinare şi articulare a componentelor de bază determină forme diferite de manifestare a inteligenţei.

încă în 1920, E.L.Thorndike delimita cel puțin trei tipuri de inteligență: *inteligenta conceptuală* sau *abstracta,* definită ca aptitudinea de a opera ușor și adecvat cu materialul verbal și simbolic; *inteligența practică,* definită ca aptitudinea de a opera cu material intuitiv, obiectual și de a obține performante ridicate la sarcini cu caracter situațional-concret; *inteligența socială,* care rezidă în capacitatea individului de a se descurca în situațiile sociale, de a se relaționa și înțelege cu ceilalți semeni.

La rândul său, D. Hebbși, B. Cattell au delimitat două forme de inteligență - cristalizată (inteligență de tip B), caracterizată prin desfășurare ordonată, coerentă, *logică,* prin consistență și rigoare în argumentare) și *fluidă* (inteligență de tip A), caracterizată prin desfășurare liberă, imprevizibilă, prin schimbare rapidă a unghiului de abordare a uneia și a aceleiași probleme). Prima permite obținerea unui randament bun în situații structurate, bine definite: cea de a doua, dimpotrivă, se dovedește mai eficientă în situații problematice slab definite.

Teoria factorială. în varianta elaborată de L. Thurstone, susține, de asemenea, caracterul complex, multidimensional al inteligenței. Astfel, pe baza comparării și corelării rezultatelor la diferite teste, s-au identificat trei categorii de factori: un factor general (G), descoperit pentru prima dată de C.Spearman, care intervine în rezolvarea oricărui gen de sarcini (probe): mai mulți factori de grup (6-7). care intervin în rezolvarea unei anumite clase de sarcini (probe), ca, de pildă, un factor numeric (N), implicat în sarcinile de calcul, un factor verbal (V), implicat în rezolvarea sarcinilor verbale (ordonarea cuvintelor, înțelegerea propozițiilor etc), un factor imaginativ (I), solicitat în rezolvarea sarcinilor de transformare și combinare, un factor mecanic (W), implicat în dezvăluirea și înțelegerea raporturilor funcționale dintre elementele unui „agregat" (construcții etc), și un număr și mai mare de factori specifici (SI), care intervin în rezolvarea unor sarcini individuale din cadrul unei clase. Acești din urmă factori corelează mai puternic cu diferitele aptitudini speciale și, ca atare, ei, de obicei, se exclud din structura inteligenței înțeleasă ca aptitudine generală.

Din teoria factorială reținem, așadar, existența a două forme de inteligență: o *inteligență generală,* care se evidențiază cu ajutorul probelor puternic saturate în factorul G și o *inteligență particulară* (în mai multe *modus-uri* de ființare), care se dezvăluie cu ajutorul probelor saturate într-unui din factorii de grup.

în practică, s-a impus determinarea inteligentei generale. In acest scop, se recurge la trei unități de măsură: *quotientul intelectual* (Q.I.), centila și scara în abateri-etelon (ultimele două fiind aplicabile și în evaluarea altor aptitudini, respectiv, a celor speciale). Q.I. este un indicator ce se obține prin raportarea scorurilor obținute la testul de inteligență care dau așa-numita *vârstă mintală* (Vm), la *vârsta cronologică* (Vc):

$$O.I = \frac{Vm}{Vc} X100,$$ ambele vârste fiind exprimate în luni.

Prin definiție, subiectul normal mediu are un Q-l = 100, vârsta lui mintală fiind egală cu vârsta cronologică. Un Q.I. > 100 indică o inteligență superioară mediei, ajungând până la categoria „super" („super inteligent): un Q.I < 100 indică o inteligență inferioară mediei, putându-se ajunge până la categoria „debilitate mintală" (Q.I < 40).

Centila este o unitate care permite clasificarea unui subiect în funcție de scorul obținut la testul de inteligență, prin raportare la un eșantion de 100 subiecți reprezentând populația de referință. Subiectul cu scorul cel mai mare primește centila 99, cel cu scorul mediu - centila 50, iar cel cu scorul cel mai slab - centilal.

Scara în abatere-etalon tinde să fie generalizată în prezent. Pornind de la scorurile eşantionului, se calculează media aritmetică şi abaterea standard (etalon).

Se indică locul subiectului prin distanţa sa în abaterea standard faţă de media aritmetică. Pentru a evita valorile negative şi numerele zecimale, se convine să se atribuie mediei şi abaterii etalon o valoare arbitrară. De pildă, în Scara de inteligenţă Wechsler-Bellvue, media aritmetică este 100, iar abaterea standard 15. Dacă un subiect obţine nota 115. aceasta înseamnă că el se situează pe curba de distribuţie la o abatere standard deasupra mediei rezultatelor.

H. Gardner (1983) a introdus noţiunea de *inteligenţă multiplă,* identificând nu mai puţin de şapte forme (tipuri): *inteligenţa lingvistică, inteligenţa muzicală; inteligenţa logico-matematică; inteligenţa spaţială; inteligenţa kinestezică a corpului; inteligenţa interpersonală; inteligenţa intrapersonală.* Se poate observa că această clasificare depăşeşte limitele inteligenţei ca aptitudine generală, incluzând componente care ţin mai de grabă de domeniul aptitudinilor speciale.

în tine, R.Stemberg (1985) dezvoltă *teoria triarhică* a inteligenţei. Autorul respectiv susţine că există trei aspecte distincte ale inteligenţei şi că fiecare se combină cu celelalte două pentru a produce ceea ce numim *comportament inteligent.* Fiecărui aspect îi corespunde o subteorie.

Prima este *subteoria contextuală,* legată de contextul cultural în care se manifestă comportamentul inteligent. O decizie sau o acţiune pot fi considerate inteligente într-o cultură, dar nu şi în alta. Spre deosebire de situaţia de test, în viaţa reală există întotdeauna o motivaţie a comportamentului inteligent, iar ce înseamnă o motivaţie bună şi ce înseamnă una rea diferă de la o cultură la alta.

A doua subteorie este *cea componenţială,* care exprimă modul în care experienţele noastre anterioare afectează felul în care ne comportăm (rolul deprinderilor, al schemelor automatizate de procesoare a informaţiilor şi de rezolvare a problemelor." asimilarea noului prin structurile elaborate anterior). Sternberg pledează ia acest punct pentru o abordare cognitivistă a inteligenţei, obiect nemijlocit ai analizei urmând să fie componentele procesului de tratare a informaţiilor, care ar trebui să fie aceleaşi pretutindeni. Pe lângă componente, autorul citat desprinde *metacomponentele,* care controlează nivelul elementelor, determinând alegerea, planificarea, combinarea şi articularea componentelor simple.

Cea de a treia subteorie *vizează cele două faţete ale inteligenţei,* cea legată de noutate şi cea legată de prelucrarea automatizată a informaţiei.

în definirea inteligenţei noutatea trebuie considerată mai importantă decât automatismul sau rutina. Pentru evidenţierea noutăţii, este însă necesară o împărţire neambiguă a sarcinilor în familiare şi nonfamiliare, care nu poate fi realizată decât printr-o bună cunoaştere i contextului cultural.

Trebuie subliniai că, în pofida pretenţiei de a surprinde inteligenţa în contextul său real de manifestare, teoria triarhică este încă insuficient elaborată şi întemeiată în plan experiemental şi logic. De altminteri, însuşi autorul ei recunoaşte că tentativa de sinteză se află încă într-o fază incipientă, urmând ca cercetările ulterioare să ducă la obţinerea unei forme mai închegate.

Controversată este şi problema definirii inteligenţei, cât şi cea care priveşte natura şi determinismul ei. Astfel, în vreme ce unii autori consideră că este integral înnăscută, ţinând doar de ereditate, alţii o consideră dobândită sub acţiunea directă a mediului Rezolvarea cimxtft nu poate fi decât aceea care se întemeiază, asa cum am

subliniat deja, pe principiul interacţiunii ereditate n mediu, cu acordarea unei ponderi mai mari eredităţii.

Discuţii aprinse s-au purtat şi în legătură cu vârsta la care structurarea inteligenţei poate fi considerată încheiată. Iniţial, s-a considerat că aceasta ar fi vârsta de 14 ani (şi testele de inteligenţă se concepeau până la vârsta limitată de 14 ani). Ulterior, sub presiunea faptelor, vârsta-limită s-a mutat mult mai încolo - 21 sau chiar 25 de ani.

Dacă valoarea exactă a acestei limite mai poate fi încă discutată, certă rămâne constatarea că dezvoltarea inteligenţei are o traiectorie semnificativ mai scurtă decât alte capacităţi, îndeosebi decât unele aptitudini speciale. înaintarea în vârstă antrenează cu sine în mod implacabil un proces de deteriorare a eficienţei structurilor inteligenţei şi o scădere a Q.I. Dar nu toate componentele vor.fi afectate în aceeaşi măsură şi în acelaşi ritm. Cel mai devreme şi în măsura cea mai mare vor fi afectate scorurile la probele perceptive, de memorie, de atenţie şi de imaginaţie, iar cel mai târziu, şi în măsura cea mai mică, scorurile la testele verbale şi de raţionament.

Deşi reprezintă o condiţie esenţială a unei adaptări şi relaţionări optime cu mediul, inteligenţa generală nu determină prin sine însăşi nici nivelul reuşitei şcolare, şi nici pe cel al reuşitei profesionale. Cercetările experimentale au stabilit că obţinerea unor performanţe şcolare şi profesionale ridicate nu reclamă obligatoriu existenţa unei inteligenţe superioare, fiind suficientă şi o inteligenţă de nivel mediu. Aceasta înseamnă că performanţa într-o activitate complexă specifică este condiţionată şi de alţi factori: nivelul unor aptitudini speciale, motivaţia, atitudinea, voinţa.

b. **Aptitudinile speciale** sunt structuri instrumentale ale personalităţii care asigură obţinerea unor performanţe deasupra mediei în anumite sfere particulare de activitatea profesională. Termenul trebuie luat în sens relativ: o aptitudine este specială în raport cu o alta mai generală, al cărei caz particular este şi poate fi generală în raport cu alta cu sferă şi mai îngustă de acţiune. Aptitudinea matematică, de pildă, este specială în raport cu inteligenţa, dar generală în raport cu diferite moduri ale gândirii matematice.

Aptitudinile speciale se structurează şi se dezvoltă selectiv în interacţiunea sistematică a subiectului cu conţinuturile obiective şi condiţiile diferitelor forme ale activităţii profesionale. Ele sunt susţinute din interior de predispoziţii ereditare pregnant diferenţiate şi de mare intensitate, care „dictează" direcţia de evoluţie a personalităţii, sensibilizarea în raport cu multitudinea influenţelor mediului extem, preferenţialitatea în procesarea şi integrarea lor pentru „uzul" ulterior.

Potrivit modelului multifactoriai, aptitudinile speciale se bazează pe acţiunea *factorilor specifici,* care se evidenţiază în cadrul unor subsisteme strict individualizate ale personalităţii: subsistemul auditiv (auzul absolut, memoria structurilor muzicale), subsistemul vizual (sensibilitatea cromatică, vivacitatea reprezentanţilor, memoria formelor), subsitemul cognitiv (rezolutivitatea figurală sau simbolică, memoria verbală şi numerică, combinativitatea imagerială etc).

Clasificarea aptitudinilor speciale o facem de regulă după genul activităţii în cadrul căreia se manifestă, delimitându-se, printre altele: *aptitudini artistice* (pentru literatură, pentru muzică, pentru pictură, pentru sculptură, pentru actorie etc): *aptitudini ştiinţifice* (pentru matematică, pentru fizică, pentru astronomie, pentru biologie etc), *aptitudini tehnice* (aptitudinea pentru proiectarea, producerea şi întreţinerea a tot ceea ce înseamnă maşină): *aptitudini sportive* (aptitudinea pentru atletism, aptitudinea pentru gimnastică, aptitudinea pentru jocul cu mingea etc); *aptitudini manageriale* (aptitudinea pentru organizare, aptitudinea pentru administraţie,

aptitudinea pentru conducere-comandă). în interiorul fiecărei clase, se evidențiază aptitudini cu un grad de individualizare și de specializare și mai ridicat.

Deși aptitudinea specială se leagă de realizarea unor performanțe superioare mediei, ea prezintă tabloul unui continuum valoric destul de întins, făcând ca persoanele care o posedă să se diferențieze semnificativ între ele. Așa, de exemplu, persoanele cu aptitudini muzicale se înșiră pe o scară valorică întinsă - între punctul liminal inferior, care marchează trecerea în „comun", până la punctul valoric cel mai înalt care marchează geniul.

O atare distribuție se poate constata în toate profesiile în care sunt implicate aptitudinile speciale.

Aspectul diferențial, trebuie considerat într-un dublu sens: a) ceea ce deosebește și distanțează pe curba performanței un subiect care poseda o aptitudine specială, de altul care nu posedă o asemenea aptitudine - subiectul comun, și b) nivelul de dezvoltare al aptitudinii speciale date, care face ca subiecții cu același tip de aptitudine să se deosebească și să se distanțeze între ei.

Nivelul cel mai înalt la care se poate realiza dezvoltarea și integrarea aptitudinilor speciale și a celor generale este cel al talentului și geniului. Atât talentul, cât și geniul se distanțează semnificativ prin performanțele lor de restul reprezentanților domeniului sau domeniilor considerate. Dar cele două structuri se deosebesc și între ele, nefiind echivalente. Astfel, în vreme ce performanțele talentului se încadrează în coordonatele valorice ale „epocii", îmbogățind într-o anumită continuitate logică tezaurul existent, performanțele geniului creează o epocă nouă într-un domeniu sau în mai multe domenii, punând bazele unui nou curent, unui nou știi, unui nou mod de gândire etc.

Așadar, organizarea și integrarea subsistemului aptitudinal în plan individual ia aspectul unei piramide, la baza căreia se situează procentul relativ ridicat al persoanelor cu potențial aptitudinal special deasupra mediei comune; la un etaj mai sus, se situează procentul semnificativ mai scăzut al persoanelor care ating nivelul talentului; la vârful piramidei se situează procentul foarte mic al persoanelor de geniu.

17.5. EUL

Nivelul blocurilor sau subsistemelor structural-funcționale de care ne-am ocupat în cadrul acestui capitol, deși constituie un pas esențial în realizarea unității și integralității sistemului personalității, nu reprezintă punctul integrativ terminal.

Procesul de integrare pe verticală continuă la un nivel și mai înalt, supraordonat, unde se produce cu adevărat efectul de emergență psihologică globală, care face ca toate componentele și subsistemele particulare să se articuleze și să se subordoneze finalității de ansamblu a sistemului.

Vom numi acest nivel, *nivelul Eului.* Termenul are un sens diferit de cel în care este utilizat în psihanaliză. Astfel, dacă în psihanaliză el semnifică o instanță particulară a personalității, în contextul de față el desemnează *chintesența* întregului proces de devenire și integrare a personalității.

Eul este ceea ce diferențiază, individualizează, dă consistență ontologică și delimitare, prin autodeterminare și autoînchidere, personalității în raport cu mediul. Trăsăturile sale definitorii sunt *reflexivitatea* („Eu sunt Eu. nu sunt tu, nici el sau ei"), *(ulresalrilitatea* („Eu mă raportez la cei din jur, la lume, ca Eu"), *tratispozabiliuitea* („Eu mă compar cu alții și mă transpun în situația lor), *teteonomia* (orientarea finalistă, spre scopuri).

Structurarea personalității la nivelul Eului se realizează printr-o corelare dinamică și complexă, dialectic-contradictorie, a conștiinței despre lumea externă și a conștiinței de sine, în tot cursul *onlogenezei.* Ca nivel funcțional specific, Eul începe să se manifeste de-abia în jurul vârstei de trei ani, când, în plan psihologic intern, se produce acea restructurare calitativă care face posibilă autoraportarea (reflexivitatea).

Până la această vârstă, copilul se raportează la sine ca la o altă persoană, vorbește despre sine la persoana a treia: acțiunea sau starea nu sunt ale Eului, ci ale lui Georgel sau Ionel (cum îl cheamă pe el).

Prima manifestare a Eului va consta în trecerea copilului din ipostaza pasivă de *obiect* în cea activă de *subiect.* Verbalizarea acestui salt prin cuvântul autorefențial Eu va imprima un curs cu totul nou dezvoltării ulterioare a personalității. Aceasta se va desfășura sub semnul accentuării și afirmării propriei *identități,* a atingerii anumitor obiective și standarde existențiale.

Din punct de vedere structural, Eul include trei componente intercorelate și reciproc integrate: *Eul corporal* (imaginea valorizantă a mediului intern al organismului - cenestezia, imaginea valorizată a constituției fizice - morfotipului, trăirile afective legale de acestea, ansamblul trebuințelor biofiziologice etc), *Eul psihologic* (imaginea despre propria organizare psihică internă, trăirile afective legate de aceasta, motivația - nevoia de autorealizarare, de autoperfecționare, voința de acțiune etc.) și *Eul social* (imaginea despre locul și rolul propriu în societate, sistemul valorilor sociale interiorizate și integrate, motivele sociale, motivele de statut, sentimentele sociale, voința de interacțiune și integrare socială).

Gradul de elaborare a celor trei componente, ca și modul de articulare și integrare a lor, diferă de la un individ la altul, rezultând astfel profile variate ale Eului. Astfel, s-ar putea delimita patru profile de bază: 1) *somatic* (dominanța în cadrul Eului a componentei bioconstituționale, narcisismul fiind o formă particulară a acestei relații); 2) *spiritual* (dominanța în cadrul Eului a componentei psihice, a centrării pe cunoaștere, pe nevoia de înțelegere, pe creație); *3) social* (dominanța în cadrul Eului a componentei sociale, cu centrarea pe nevoia de statut, de prestigiu sau pe motivația supraordonată a binelui general); 4) *mixt* (relativ echilibrata integrare a celor trei componente „primare").

M. Zlate (1999) a elaborat o schemă de diferențiere pentru personalitate (personalitatea reală, personalitatea autoevaluată, personalitatea ideală, personalitatea percepută, personalitatea proiectată și personalitatea manifestată). Credem că ea se poate aplica și Eului, considerat în plan dinamic. Astfel, putem distinge: *Eul real* (ansamblul atributelor structural-funcționale așa cum se prezintă ele la un moment dat, neraportate la un evaluator); *Eul autoevaluat* (imaginea retroproiectată a subiectului despre „atributele" Eului său); *Eul ideal* (tabloul atributelor Eului pe care subiectul și-ar dori să le aibă): *Eul perceput* (ansamblul reprezentărilor ideilor și aprecierilor pe care subiectul și le formează despre Eul celorlalți); *Eul proiectat* (ansamblul reprezentărilor, părerilor și aprecierilor pe care subiectul crede că alții le au despre Eul său); *Eul obiectivat* (trăsăturile și particularitățile exprimate în comportament).

Aceste laturi interacționează și se condiționează reciproc, ceea ce face ca Eul să nu rămână o entitate statică, ci să fie o realitate înalt dinamică, individul fiind permanent preocupat de Eul său.

FUNDAȚIA
ROMÂNIA DE MÂINE
Sibliolern

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Adler, A., *Sensul vieții.* Editura IRI, București, 1995.
Adler, A., *Cunoașterea omului,* Editura IRI, București, 1996.
Allport, F., *Theories of Perception and the Concept of Structure,* Hoit, NEW YORK, 1955.
Allport, G., *Structura și dezvoltarea personalității,* Editura Didactică și Pedagogică, București, 1981.
Anderson, J.R., *The Architecture of Cognition,* Harvard Univ. Press, Cambridge, 1983.
Anderson, M., *Intelligence and Development. A cognitive theory,* Blackwell Publ., Oxford, 1990.
Arseni, C, Golu, M., Dănăilă, L., *Psihoneurologie,* Editura Academiei, București, 1983.
Attneave, F., *Applications of Information Theory to Psychology,* Hoit, New York, 1959.
Bechtel, W., Abrahomsen, A.(eds), *Connectionism and the Mind,* Blackwell, Oxford. 1990.
Beniuc, M., *Psihologie animală.* Editura Științifică, București, 1975.
Berger, G., *Traitepratique d'analyse du caractere,* P.U.F., Paris, 1974.
Bertanlanffy, L. von, *General System Theory: Foundation, Development, Applications,* George Braziler Inc., New York, 1966.
Bertanlanffy, L. von. *General Theory of System: Application to Psychology,* în „The Social Sciences. Problems and Orientations", Mouton, Paris, UNESCO, 1968.
Bourdel, L., *Grnupes sanguins et temperaments,* Maloine, Paris, 1960.
Brody, N., *Intelligencc,* Acad. Press, San Diego, 1992.
Burt, C, *The Factors of Mind,* Mc Millan, London, 1941.
Cattell, J.B., *Abilities: Theory, Structure, Growth and Action,* Houghton Mifflin Co., Boston, 1971.
Ceaușu, V., *Cunoașterea psihologică și condiția incertitudinii.* Editura Militară, București, 1978.
Cherry, C, *On Human Communication,* M.I.T. Press, London, 1971 (3-rd, ed.).
Chomsky, N., *Le language et la pensee,* Payot, Paris, 1970.
Ciofu, I-, Golu, M., Voicu, C.,*Tratat de psihofiziologie,* Editura Academiei, București, 1978.
Coombs, C.H., Dawes, R.M., Tversky, A., *Mathematical Psvchologv,* Pretice Hali Inc., N. Y., 1970.
Cosmovici, A., *Psihologie generală.* Editura Polirom, Iași, 1996.
Delay, J., Pichot, P., *Abrcge de psychologie,* Masson, Paris, (3-eme ed.),1990 .
Enăchescu, C, *Tratat de igienă mintală,* Editura Didactică și Pedagogică, București, 1996.
Enăchescu, C, *Tratat de psihanaliză și psihoterapie.* Editura Didactică și Pedagogică, București, 1998.
Ey, N., *Conștiința,* Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983.
Eysenck, H.J., *The Structure of Human Personality,* (3-rd ed.), London, 1970 .
Eysenck, M., Keane, M., *Cognitive Psychology - a Student Handbook,* Lawrence Erlbaum Assoc, New York, 1990.
Filloux, J.C., *La personalite,* P.U.F., Paris, 1966.
Forgus, R.H., *Perception,* McGraw Hill, New York, 1966.
Fraisse, P, Piaget, I. (red). *Trăitе de Psychologie Experimentale* (voi. I -IX), P.U.F., Paris, 1964.
Freud, S., *Abrege de Psychanalise,* P.U.F., Paris, 1950.
Gesell, E„ *Infancy and Human Growth,* Mc Millan, New York, 1938.
Gerald, FA., *The Human Senses,* Mc Millan, New York, 1953.
Gibson, J., *The Perception of the Visual World,* Houghton Mifflin, Boston, 1950.

Goffman, E., *The Presentation of Self in Everyday Life,* Penguin Books, London, 1969.
Goldberg, L., Brezniz, Sh. (eds), *Handbook of Stress,* Frec Press, New York, 1982.
Golu, M., *Percepție și activitate,* Editura Științifică, București, 1971.
Golu, M., *Principii de psihologie cibernetică,* Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1975.
Golu, M., *Bazele neurofiziologice ale psihicului.* Editura Științifică, București, 1982.
Golu, M., *Dinamica personalității,* Editura Geneze, București, 1993.
Golu, M., Dicu, A., *Introducere în psihologie,* Editura Științifică, București, 1972.
Golu, M., Dicu, A., *Culoare și comportament,* Editura Scrisul Românesc, Craiova, 1974.
Golu, P., *învățare și dezvoltare,* Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1985.
Green, K.B., *Systems Psycholgy,* Mc Graw-Hill, New York, 1970.
Guilford, J.P., *The Nature of Human Intelligence,* Mc Graw-Hill, New York, 1967.
Hayes, N., *Principles of Comparative Psychology,* Erlbaum, London, 1993.
Hayes, N., Richelle, M., *Introducere în psihologie,* Editura Humanitas, București, 1995.
Hebb, D.O., *Organization of Behavoir,* Wiley, New York, 1961.
Hilgard, E.R., Bowers, G.H., *Teorii ale învățării,* Editura Didactică și Pedagogică, București, 1974.
Horney, K., *Direcții noi în psihanaliză.* Univers enciclopedic, București, 1995.
Huli. C.L., *Essentials of Behavior,* Yale Univ., Press, New York 1951.
Ionescu, G., *Psihosomatica,* Editura Științifică, București, 1972.
Ionescu, G., *Tulburările personalității,* Editura Asklepios, București, 1997.
Ionescu, G., (coord.) *Psihologia clinică,* „Sinteze de psihologie contemporană", Editura Academiei, București, 1985.
James, W., *Precis de psychologie,* Marcel Riviere Edit., Paris, 1929.
Janet, P., *L'automatisme psychologique,* Alean, Paris, 1889.
Janet, P., *Les debuts de l'intelligence,* Flammarion, Paris, 1935.
Jonson-Laird, P.N., Shafir, E., *Reasoning and Decision Making,* Blackwell, Oxford, 1994.
Jung, G-, *L'inconscient dans la vie psychique normale et anormale,* Payot, Paris. 1928.
Kardiner, A., *The Individual and his Society,* Columbia Univ. Press, 1939.
Kelly, E.A., *The Psychology of Mental Constructs,* Norton, New York, 1995 (voi. I, II).
Kelso, J.A.S., *Dynamic Paterns: the Self organization of Brain and Behaviour,* M.I.T. Press, Cambridge, 1997.
Kolb, B., *Brain Plasticity and Behaviour,* Erlbaum, New York, 1995.
Koffka, K., *Principles of Gestalt Psychology,* Hercourt, Brace, New York, 1935.
Kohler, W., *Gestalt Psychology,* Liveright, New York, 1929.
Lagache, D., *Oeuvres, II,* P.U.F., Paris, 1979.
Landau, E., *Psihologia creativității,* Editura Didactică și Pedagogică, București, 1979.
Lecky, P., *Self-consistency: a Theory of Personality,* Island, New York, 1945.
Leonticv, A.N., *Deiatelnost, soznanie, licinost,* Izd. polit. lit., Moskva, 1977.
Lewin, K., *A Dynamic Theory of Personality,* Mc Graw, New York, 1935.
Lewin, K., *Principles of Topotogical Psychology,* Mc Graw, New York. 1936.
Linton, R., *Fundamentul cultural al personalității,* Editura Științifică, București, 1968.
Macdonald, C, Macdonald, G. (Eds), *Connectionism,* Balckwell, Oxford, 1995.
Mackworth, F.J., *Vigilance and Attention,* Penguin Books, London, 1970.
Maslow, A.H., *Motivation and Personality,* Harper & Row, New York, 1970.
Mayer, R.M., *Thinking, Problem-Solving, Cognition,* M.I.T. Press, New York, 1983.
Mărgineanu, N., *Psihologia persoanei,* Cluj, 1944.
Mărgineanu, N., *Condiția umană,* Editura Științifică, București, 1973.
Mânzat, I. *Psihologia sinergetica.* Editura Pro Humanitas, București, 1999.
Mc Clelland, D., *Personality,* Sloane, New York, 1951.
Mead, M., *Culture and Commitment,* Doubleday, New York, 1970.

Miller, G. A., Galanter, E., Pribram, K.H., *Plans and the Structures of Behavior,* Hoit, Reinhart and Winston Inc., 1967.
Mischel, W., *Personality and Assessment,* Wiley, New York, 1968.
Mountain, B. *Groupe sanguin - ele de votre caractere,* Nouvelles, Presses Internationales, Paris, 1992.
Mueller, F.L., *Histoire de la psychologie,* Payot, Paris, 1971.
Neisser, U-, *Cognition and Reality,* W.H. Freeman and Co., San, Francisco, 1976.
Newell, A., Simon, R, *Human Problem Solving,* M.I.T. Press, New York, 1972.
Norman, D.A., *Models of Human Memory,* Acad. Press, New York, 1972.
Nuttin, J., *Theorie de la motivation humaine,* P.U.F., Paris, 1980,
Odobleja, Șt., *Psihologia consonantistă.* Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982.
Odobleja, Șt., *Psihologia consonantistă și cibernetica.* Editura Scrisul Românesc, Craiova, 1978.
Parot, F. Richelle, M., *Introducere în psihologie.* Editura Humanitas, București, 1995.
Pavelcu, V., *Drama psihologiei.* Editura Didactică și Pedagogică, București, 1972 (trd II).
Pavelcu, V., *Cunoașterea de sine și cunoașterea personalității,* Editura Did^tică și Pedagogică, București, 1982.
Pascual-Leone, J, *Attention, Dialectic and Mental Efforts: Toward an Organismic Theory of Life Stages,* în: Commons, F.A. Richards, C. Armon (Eds.), Beyond formal operations, Praeger, New York, 1984, p. 182-215.
Piaget, J., *Psihologia inteligenței,* Editura Științifică, București, 1965.
Piaget, J., *Dimensiunile interdisciplinare ale psihologiei,* Editura Didactică și Pedagogică, București, 1972.
Politzer, G., *La crise de la psychologie contemporaine,* Payot, Paris, 1947.
Popescu-Neveanu, P., *Personalitatea și cunoașterea ei,* Editura Militară, București, 1969.
Popescu-Neveanu, P. *Curs de psihologie generală,* Tip. Univ. București,
voi. I, 1976, voi. II, 1977.
Popescu-Neveanu, P. Golu, M, *Sensibilitatea,* Editura Științifică, București, 1970.
Preda, V., *Explorarea vizuală. Cercetări fundamentale și aplicative* , Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1988.
Pylyshyn, Z., *Cognition and Computation,* M.I.T. Press, New York, 1984.
Radu, I., *Psihologia învățării,* Editura Enciclopedică, București, 1969.
Radu, I., Druțu, I., Mare, V., Miclea, M., Podar, T., Preda, V., *introducere în psihologia contemporană.* Editura Sincron, Cluj-Napoca, 1991.
Ralea, M., *Scrieri din trecut înfilosofie,* E.S.P.L.A.. (voi. II), București, 1957
Ralea, M., Botez, C, *Istoria psihologiei,* Editura Academiei, București, 1958.
Rapoport, A., Chammah, A., *Prisoner's Dilemma,* The Univ. of Michigan Press, An Arbor, 1970.
Reuchlin, M., *Psychologie,* P.U.F., Paris, 1981.
Robaye, F., *Niveau d'aspiration et d'expectation,* P.U.F., Paris, 1957.
Roșea, Al. *Psihologie generală,* Editura Didactică și Pedagogică București, 1978.
Roșea, Al., *Creativitatea generală și de grup,* Editura Academiei, București, 1981.
Sartre, J.P., *Esquise i'une theorie des emotions,* Hermann, Paris, 1965.
Sheldon, W.H., *Ths Varieties of Temperament: an Introduction to Constituțional Psychology,* Harper, New York. 1942.
Selye, H., *The Evolution of Stress Concept,* în: „Current Trends in Psychology", L. Janis (Ed.), Los Altos, 1978.
Simon, H., *Models of Discovery,* M.I.T. Press, New York, 1977.
"Skînner. B.F., *Science and Human Behavior,* Mc Millan, Toronto, 1953.
Solso. R I . *Cognitive Psychilogy,* Allyen & Bacon, Boston, 1995.

UNIVERSITATEA „SPIRU HARET”

S. Haret

M. MAI GQLU

FUNDAMENTE Ef k PSIHOLOGIEI II

EDITURA FUNDAȚIEI „ROMÂNIA DE MÂINE”

LUCRĂRI APĂRUTE ÎN
EDITURA FUNDAȚIEI „ROMÂNIA DE MÂINE"

Aurelian Bondrea
OPINIA PUBLICĂ ȘI DINAMICA SCHIMBĂRILOR DIN SOCIETATEA ROMÂNEASCĂ ÎN TRANZIȚIE

Nicolae Oprescu

PEDAGOGIE, voi. I BAZELE TEORETICE

EMINESCU. ZIARISTICĂ

N. IORGA. O NOUĂ EPOCĂ DE CULTURĂ

Constantin Enache,
Constantin Mecu
(coordonatori)
ECONOMIE POLITICĂ (2 voi.)
Nicolae Radu, Carmen Furtună,
Monica Calenic, Angela Ionescu
Simona Marica
PSIHOLOGIE SOCIALĂ

Ion Tudosescu
IDENTITATEA AXIOLOGICĂ A ROMÂNILOR

Titu Georgescu
ISTORIA ROMÂNILOR

I.S.B.N. 973-582-236-9

EDITURA FUNDAȚIEI „ROMÂNIA DE MÂINE"